

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 12

МАРИУПОЛЬ – 2015

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 8 від 27.05.2015 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та «**Российский индекс научного цитирования**» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «**КиберЛенинка**»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова, д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. О. В. Антонюк, д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. І. А. Хижняк.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація), д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації (Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №15.08

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»

87510, м. Маріуполь, Красноякська, 2; тел.: (0629)41-35-13

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК №1792 від 20.05.2004

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арабаджи С.С. НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В ЗЕМСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ МАРИУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ	9
Волоніць В.С. ГРЕЦЬКЕ КУПЕЦТВО У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ МАРІУПОЛЯ ХІХ СТ.	17
Ісаєнко О.М. ПОСТАТЬ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	24
Казьмирчук М.Г. КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СПОГАДАХ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ (1930 – 1960-ТІ РР.)	31
Коробка В.М. МІСЬКИЙ ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА ГОРОДОВИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1892 Р.	39
Коробка Ю.В. ЛІКВІДАЦІЯ МАШИНО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ»	49
Набока О.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ТАЙПІНСЬКОГО ПОВСТАННЯ В КИТАЇ (1850 – 1864)	58
Нікольченко Ю.М., Головка О.В. РЕЛІГІЯ І КУЛЬТИ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я АНТИЧНОЇ ДОБИ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	63
Новікова С.В. РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	71
Подгайко М.К., Капустнікова Н.О. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МАРІУПОЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ З КОЗАКАМИ ОКРЕМОГО ЗАПОРІЗЬКОГО (АЗОВСЬКОГО) ВІЙСЬКА В ХІХ СТ. В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КРАСЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	81
Романцов В.М. ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В МАРІУПОЛІ НА ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.	88
Romantsova N. M. GRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC ACTIVITIES (1907–1914): HIGHLIGHT OF THE PROBLEM IN THE WORKS BY HISTORIANS IN THE EARLY 20 TH CENTURY	95
Samantsov O. EVERYDAY LIFE OF WORKERS OF COAL INDUSTRY OF DONETSK-DNIEPER ECONOMIC REGION OF THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY IN NATIVE HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20 TH	101
Тарасов С.В. К ВОПРОСУ О ВОЕННОЙ ИСТОРИИ ЭПОХИ РУИНЫ: МОСКОВСКО- ПОЛЬСКИЙ ВООРУЖЁННЫЙ КОНФЛИКТ ПЕРИОДА РУИНЫ В ОСВЕЩЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	109
Чура В.І. ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР НА ЗЛАМІ 80-х – 90-х рр. ХХ СТ.	116

Чура О.І. 127
КОМПАРТІЙНА ВЛАДА ЛЬВОВА У ВИБОРАХ 1989 ТА 1990 РР.

Шорсткіна О.Ф. 135
СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА Й ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ГАЛИЧИНИ,
БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО
ТОВАРИСТВА

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Gavrilova N., Tryma K. 145
THE NEUTRALITY AS A NATIONAL SECURITY MODEL

Гмирянська К.О. 156
ДОКТРИНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

Гринько О.І. 164
ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТА ПОНЯТІЙНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМАТИКИ
СУЧАСНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Гулай В.В. 173
ЛАТЕНТНІ ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ТЕРОРИСТИЧНИХ УТВОРЕНЬ «ДОНЕЦЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА» ТА
«ЛУГАНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА» В УМОВАХ СИСТЕМОЇ КРИЗИ
ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Дашевська О.В. 182
ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЦИКЛІЧНІСТЬ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Коломоєць А.С. 192
ЗУСИЛЛЯ США В БОРОТБІ З ТЕРОРИЗМОМ У ПІВДЕННІЙ АЗІЇ

Лебедюк В.М. 199
КОЕФІЦІЄНТИ ЗВ'ЯЗКУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Лендъел М.О. 211
СУБСИДІАРНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ:
ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Лисак В.Ф., Саєнко Я.В. 217
ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЩОДО УКРАЇНИ ПІСЛЯ «РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ»

Мухіна М.О. 226
ЕЛЕКТРОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК НОВА ФОРМА НЕУРЯДОВИХ СПІЛЬНОТ В
КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Ноголь А.В. 233
ПРОБЛЕМА АФГАНІСТАНУ У МИРОТВОРЧОСТІ КАНАДИ

Ощипок І.Ф. 238
ПРОБЛЕМА ДЕРЕТОРИЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Пахоменко С. П. 246
ФАКТОР ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИЗИ: ПРИКЛАД ДОНБАСУ

Пашков В.О. 253
НЕОКОНСЕРВАТИВНА ПАРАДИГМА ПОЛІТИКИ ТА РЕФОРМУВАННЯ В
СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Рябінін Є.В. 263
ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ
АСПЕКТ

Савич А.С. 270
КОМУНІКАТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ:

СВІТОВИЙ ДОСВІД	
Савка О.В.	277
РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ – УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	
Светлакова М.А.	283
ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІТАЛІЇ В УМОВАХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2013 р.	
Субх М.А.	289
ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СИСТЕМНИХ РЕФОРМ У КРАЇНАХ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ (2001–2010 рр.)	
Терещенко А.О.	298
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	
Ткач Т.Я.	306
КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОЇ ЗДІЙСНЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
Фесенко М.В.	315
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ	
Хома Н.М.	322
ПАТРІОТИЧНА МОДА ЧИ МОДА НА ПАТРІОТИЗМ: ОДЯГ ЯК СПОСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ	
Янченко А.О.	329
ЄВРОМАЙДАН ЯК ПРОСТІР МЕДІАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	
Więckiewicz R.	337
OBRAĐY OKRĄGŁEGO STOŁU W POLSCE JAKO PRZEJAW KONCYLIACYJNEGO SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO	
Wojciechowska A.	347
STATUS QUO TERRITORIAL OF NEW WORLD ORDER UNDER RULE PANTA RHEI	
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	353
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	356

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S. EDUCATIONAL PROCESS AT ZEMSTVO'S PRIMARY SCHOOLS OF MARIUPOL UYEZD	9
Volonits V. THE GREEK MERCHANTS IN MARIUPOL FOREIGN TRADE IN THE XIX th century	17
Isaienko O. THE FIGURE OF PETRO SAGAIDACHNYI IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY	24
Kazmyrchuk M. KYIV STATE UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF TEACHERS AND STUDENTS (1930–1960)	31
Korobka V. CITY ELECTION PROCESS IN KATERYNOSLAV PROVINCE ACCORDING TO CITY PROVISION OF 1892	39
Korobka Y. LIQUIDATION OF MACHINE AND TRACTOR STATIONS: SCIENTIFIC ACHIEVEMENT OF THE “THAW” PERIOD	49
Naboka O. EVOLUTION OF US POLICY IN TAIPING REBELLION IN CHINA (1850 – 1864)	58
Nikolchenko Y., Golovko O. RELIGION AND CULTS OF THE GREEKS OF THE NORTHERN BLACK ANTIQUE ERA: SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM	63
Novikova S. DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION IN MARIUPOL UYEZD (THE LAST THIRD OF THE XIX th – THE EARLY XX th)	71
Podgayko M., Kapustnikova N. RELATIONS MARIUPOL GREEKS WITH THE COSSACKS SEPARATE ZAPOROZHYA (AZOV) TROOPS IN THE XIX CENTURY RESEARCH SCIENTISTS IN MARIUPOL LOCAL HISTORY MUSEUM	81
Romantsov V. DEMOCRATIC REORGANIZATIONS IN MARIUPOL IN THE BEGINNING OF THE REVOLUTION OF 1917	88
Romantsova N. M. GRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC ACTIVITIES (1907 – 1914): HIGHLIGHT OF THE PROBLEM IN THE WORKS BY HISTORIANS IN THE EARLY 20 TH CENTURY	95
Samantsov O. EVERYDAY LIFE OF WORKERS OF COAL INDUSTRY OF DONETSK-DNIEPER ECONOMIC REGION OF THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY IN NATIVE HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20 TH	101
Tarasov S. ON THE ISSUE OF THE MILITARY HISTORY OF THE RUIN MOSCOW-POLISH ARMED CONFLICT IN THE RUIN PERIOD IN THE COVERAGE OF THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY	109
Chura V. HOUSING OF RESIDENTS OF THE WESTERN REGIONS OF THE USSR AT THE TURN OF THE 80THS – 90THS OF THE XX CENTURY	116

Chura O.	127
LVIV COMMUNIST PARTY AUTHORITIES DURING THE ELECTIONS OF 1989 AND 1990	
Shorstkina O.	135
COOPERATION BETWEEN MYKHAILO DRAHOMANOV AND THE INTELLECTUALS FROM GALICIA, BUKOVYNA AND TRANSCARPATHIA WITHIN ETHNOGRAPHIC AND FOLK-LORE STUDIES OF THE SOUTHWESTERN DEPARTMENT OF THE RUSSIAN GEOGRAPHIC SOCIETY	

POLITICAL SCIENCE

Gavrilova N., Tryma K.	145
THE NEUTRALITY AS A NATIONAL SECURITY MODEL	
Gmyrianska K.	156
DOCTRINAL PROVIDING OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE	
Grynko O.	164
THE RESEARCH OF METHODOLOGICAL AND CONCEPTUAL BASE OF MODERN AREA STUDIES	
Gulay V.	173
LATENT POLITICAL MECHANISMS OF FORMATION AND FUNCTIONING OF TERRORIST FORMATIONS «DONETSK PEOPLE'S REPUBLIC» AND «LUGANSK PEOPLE'S REPUBLIC» IN THE CONDITIONS OF SYSTEMIC CRISIS OF UKRAINE'S STATE ORGANIZATION	
Dashevs'ka O.	182
THE IMPACT OF POLITICAL PROCESSES ON THE EXTERNAL TRADE RECURRENCE	
Kolomoiets A.	192
EFFORTS OF USA TO FIGHT TERRORISM IN SOUTH ASIA	
Lebediuk V.	199
THE STUDY OF ELECTORAL BEHAVIOR: AN EMPIRICAL REVIEW	
Lendel M.	211
SUBSIDIARITY AS THE PRINCIPLE OF SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATION: THEORETICAL GROUNDS AND UKRAINIAN PERSPECTIVES	
Lysak V., Saienko Y.	217
THE POSITION OF THE UK ON UKRAINE AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY	
Mukhina M.	226
ELECTRONIC ORGANIZATIONS AS A NEW FORM OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE	
Nohol A.	233
THE PROBLEM OF AFGHANISTAN IN THE PEACEKEEPING CANADIAN POLICY	
Oshchypok I.	238
DERETORYZATSIYI PROBLEM IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS	
Pakhomenko S.	245
IDENTITY FACTOR IN TERMS OF UKRAINIAN CRISIS (ON THE EXAMPLE OF DONBASS REGION)	
Pashkov V.	253
NEOCONSERVATIVE PARADIGM OF POLICY AND REFORM IN THE HIGHER EDUCATION	

Ryabinin Y.	263
EXTERNAL INFLUENCE FACTORS OF ETHNOSEPARATISM PROCESSES: THEORETICAL ASPECTS	
Savych A.	270
COMMUNICATION TOOLS COUNTERING INFORMATION AGGRESSION OF RUSSIA: INTERNATIONAL EXPERIENCE	
Savka O.	277
THE REGIONAL POLICY OF POLAND – THE LESSONS FOR UKRAINE	
Svetlakova M.	283
THE EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM IN ITALY IN CONDITIONS OF PARLIAMENTARY ELECTIONS 2013	
Subkh M.	289
PREREQUISITES FOR CONDUCTING SYSTEMIC REFORMS IN THE COUNTRIES OF THE GULF COOPERATION COUNCIL (2001-2010)	
Tereshchenko A.	298
TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM EUROPEAN INTEGRATION CZECH REPUBLIC CONDITIONS	
Tkach T.	306
CONCEPTUAL AND THEORETIC FOUNDATIONS FOR HUMANITARIAN ACTION	
Fesenko M.	315
THEORETICAL PRINCIPLES OF CONSOLIDATION OF DEMOCRACY	
Khoma N.	322
PATRIOTIC FASHION OR FASHION ON PATRIOTISM: CLOTHES AS A WAY OF SELF-IDENTIFICATION	
Ianchenko A.	329
EUROMAIDAN AS A SPACE FOR MEDIATIZATION OF POLITICAL PARTICIPATION IN UKRAINE	
Wieckiewicz R.	337
ROUND TABLE IN POLAND AS A SIGN OF CONCILIATION CIVIL SOCIETY	
Wojciechowska A.	347
STATUS QUO TERRITORIAL OF NEW WORLD ORDER UNDER RULE PANTA RHEI	
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	353
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	356

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 371(477.62-2=14«1864/1917»)(045)

С.С. Арабаджи

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В ЗЕМСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ

Стаття присвячена розгляду перебігу навчального процесу в земських початкових закладах освіти в Маріупольському повіті у II пол. XIX – на початку XX ст. Надана інформація щодо терміну навчання в школах, аналізуються причини пропусків занять учнями. З'ясовані предмети та тижневе навантаження школярів, основні заняття на перервах, причини та види покарань.

Ключові слова: земські школи, навчальний процес, Маріупольський повіт, шкільна програма.

До середини XIX ст. в Російській імперії не існувало чіткої системи народної освіти. Проведення шкільної реформи 1864 р. та прийняття «Положення про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р. визначили основні напрями розвитку шкільного будівництва: було виділено кілька типів шкіл та визначено їх приналежність до різних відомств. Провідне місце в структурі освіти було визначено земським навчальним закладам.

Відомо, що по мірі проходження шкільної програми відбувається не тільки збільшення обсягу знань, а й зрушення в нормах, звичках, смаках, що регулюють повсякденну поведінку людини. Від того, як організовано навчальний процес, багато в чому залежить якість здобутих знань учнями тому, обрана для дослідження тема вирізняється значною актуальністю.

На сьогоднішній день в історіографії тема організації навчального процесу висвітлена фрагментарно. Тому необхідно звернутися до загальної історіографії історії розвитку земських початкових закладів, яка є досить багатою та різноманітною. Дослідженню діяльності земств присвятили свої праці ще їх сучасники. У своїх працях вони доводили ефективність освітньої діяльності земств, відобразили деякі аспекти навчального процесу тощо [17].

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств у галузі початкової освіти на загальноросійському рівні. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В. Борисенка, в якій автор всебічно дослідив становлення та розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. XIX ст. [12].

Характеризуючи стан наукової розробки теми, необхідно відзначити, що зі здобуттям Україною незалежності, проблематика розвитку земської освіти активно почала розроблятися й в регіональному вимірі. Наразі можна виділити певну кількість праць з історії становлення земської освіти в Маріупольському повіті, в яких автори тим чи іншим чином торкалися навчального процесу в початкових школах. Значний науковий інтерес становлять праці Л. Лихачової та С. Нестерцової, в яких висвітлено, середньостатистичний термін навчання учнів в земських школах повіту, тижневе навчальне навантаження, що було у школярів тощо [18].

Дослідженням розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і окремо в грецьких селах займалися А. Гедьо [13; 14], Л. Якубова [30], Н. Бацак [11], С. Арабаджи [9;

10], О. Сараєва [28], Г. Чупілко [29], тощо. У цілому ж в історіографії проблематика побудови навчального процесу в земських школах жодного разу не була виділена в окрему тему наукового дослідження. Необхідність комплексного вивчення цієї теми й стало мотиваційним чинником дослідження.

Джерельна база розвідки базується на актових, діловодних, описово-статистичних джерелах, матеріалах періодичної преси та особового походження. Діловодна документація репрезентована звітами та журналами засідань Маріупольської повітової земської управи.

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, мета статті – висвітлити перебіг навчального процесу в земських початкових школах Маріупольського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. Мета передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань: визначити тривалість навчального року, вік учнів та норму кількості школярів в класах, перерахувати предмети та посібники по яким навчалися діти, проаналізувати причини пропусків занять та покарань учнів, з'ясувати причини вибування дітей зі шкіл протягом навчального року тощо.

На початку становлення земської освіти в Маріупольському повіті навчальний процес не представляв чіткої впорядкованої системи. В результаті обстеження земських шкіл училищною радою в 1874 р. було з'ясовано, що в одних початкових закладах навчальний рік починався з першого серпня, в інших з першого листопада. Припинялися заняття за особистим рішенням вчителів, в одних училищах на початку березня, в інших – у червні [22, с. 113]. Оскільки часто діти навчалися впродовж тільки чотирьох місяців, в 1906 р. земська управа рекомендувала ввести термін навчання в початкових школах з першого вересня по десяте травня [3].

Учні приймалися до навчального закладу протягом усього навчального року [22, с. 113]. При вступі до навчального закладу документи на дитину від батьків не вимагалися. Діти приймалися з 9-річного віку, але дана вимога не завжди дотримувалася. Наприклад, в 1885/1886 навчальному році 8-річки були допущені до навчання в дев'яти школах повіту. Загальне число 8-річних учнів та учениць становило 70 осіб, що ледь складало 1,1% від усієї кількості учнів у повіті [20, с. 34].

Майже всі 8-річні учні навчалися в школах, розташованих в російських селищах, де злидні змушували батьків рано залучати дітей до селянської праці. Тому в цих селищах було звичайним явищем те, що число учнів щороку зменшувалося майже на половину. Це відбувалось внаслідок того, що батьки, не дочекавшись іспитів, ранньою весною забирали дітей для польових робіт або віддавали в найми. У німецьких поселеннях спостерігалася зворотна ситуація: діти вступали до школи не раніше 11 років, а учні до 13 років становили меншість в навчальних закладах. В грецьких селах школи відвідували діти різного віку, але учні 14-15 років становили більшість [20, с. 34].

Відповідно до встановленої норми, один вчитель міг навчати не більше 60 учнів. Першого помічника наймали у випадку, коли кількість учнів складала 90 осіб, а наступних – у разі збільшення кількості школярів до 60 на кожного помічника [2]. Спираючись на санітарно-гігієнічні вимоги, встановлені Резенталем та Ерісманом, в одній класній кімнаті одночасно могло навчатися не більше 50 та 60 учнів відповідно. Згідно обстеженню, проведеному санітарно-епідемічним лікарем Б. Гуревичем в 1902/1903 навчальному році, в 50% шкіл повіту дійсна кількість школярів перевищувала допустимий максимум в 60 учнів в класі, в 15% – кількість становила 50-60 осіб, в інших закладах освіти число учнів складало менше 50 в класних кімнатах [27, с. 29].

Згідно з «Положенням про початкові народні училища» 1874 р., в селах і містах, де не було можливості мати окремі чоловічі та жіночі училища, діти обох статей могли навчатися в одному і тому ж навчальному закладі, але тільки з тією умовою, щоб в таких змішаних училищах дівчинки були не старші дванадцяти років [25, с. 25] та сиділи в класах на різних

лавах. В Маріупольському повіті функціонували в основному змішані училища, тільки в 1881 р. в с. Мангуш зі змішаного навчального закладу виокремилась жіноча школа [23, с. 61]. Незважаючи на вимоги, в школах Маріупольського повіту дівчатка старше 12 років навчалися разом з хлопцями.

В однокласних земських навчальних закладах, що були розташовані в українських, російських та німецьких селищах був встановлений трирічний термін навчання. Тільки в грецьких населених пунктах цей термін було збільшено до чотирьох років, оскільки, поступаючи до школи, діти греків зовсім не розуміли російської мови і у перший рік навчання оволодівали нею [20, с. 75]. Але в середньому тривалість перебування в школі для хлопчиків дорівнювала 2,4 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в школі дівчаток можна вважати той погляд населення повіту, згідно з яким, дівчинці досить було вміти читати з одного боку, а з іншого, що їй не треба закінчувати школу, оскільки їй не потрібне свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності [10, с. 153].

Навчання в усіх школах велося російською мовою. Земські школи давали своїм вихованцям елементарну освіту. До кінця XIX ст. законами Російської імперії зміст навчання в них визначався лише в найзагальніших рисах. Тільки 7 лютого 1897 р. були введені «Примерные программы предметов, преподаваемых в народных училищах ведомства Министерства народного просвещения», які більш детально визначали коло досліджуваних дисциплін, передбачаючи наступні навчальні предмети: закон божий, церковнослов'янська грамота, російська мова, чистописання, арифметика [18, с. 65]. Як згадував І. Стріонов, крім названих дисциплін в школі йому викладали ще географію та історію Росії [16, с. 71].

На уроках російської мови діти займалися по наступних навчальних посібниках: «Родное слово» Ушинського, «Первая книга для чтения» Паульсона, «Наш друг» Корфа, «Сборник скорописи» Золотова тощо. Арифметику вивчали спираючись на посібник «Методика арифметика» Євтушевського та розв'язували приклади з «Задачників» Томаса, Паульсона та Євтушевського [24, с. 38].

В 1906 р. члени Маріупольської земської управи дійшли до висновку, що в початкових закладах освіти необхідно звести до мінімуму викладання церковнослов'янської мови, на їх думку, дітям було достатньо навчитися читати тексти на цій мові. Натомість пропонували почати викладати «право и мораль» [3].

Проблемою впровадження фізичної культури в навчальний процес управа займалася з самого початку розвитку земської освіти в повіті. Оскільки на початковому етапі коштів постійно не вистачало, земське зібрання пропонувало вчителям займатися з учнями пасивною гімнастикою, яка не потребувала жодних витрат на спорядження, виключала можливість нещасних випадків та сприяла зміцненню дитячого організму [4].

З 1889 р. в початкових закладах Маріупольського повіту почали викладати військову гімнастику. Вважалось, що гімнастика має важливе виховне значення, сприяє розвитку кмітливості та дисципліни. Не маючи практичного досвіду у викладанні предмету, управою було прийнято рішення ввести гімнастику спочатку тільки в десяти школах [6]. Викладали її відставні унтер-офіцери. На початку осені діти займалися гімнастикою на шкільних подвір'ях, а з настанням холодів – в класах. Ці заняття проводилися або на великій перерві (якщо діти не йшли додому обідати) або після уроків. Навіть на початку XX ст. практично в усіх школах спеціальне обладнання для занять гімнастикою було відсутнє [27, с. 65].

В середині 80-х рр. XIX ст. у школах повіту набуло широкого поширення влаштування церковно-шкільних хорів. У частині з них викладався нотний спів, в решті співали «на слух» [20, с. 42]. Крім основних предметів, школярі займалися малюванням, садівництвом та городництвом.

У школу діти ходили до восьмої години ранку, а додому поверталися у три-чотири години дня. У всіх школах, вранці, перед початком занять, всі учні і вчитель, зверталися обличчям до ікони і, стоячи, молилися, хрестячись на ікону, а один з учнів читав молитву «Отче наш» напам'ять [16, с. 72]. Щодня в учнів було по шість уроків, лише у першому відділенні було по 4-5 уроків. Тривалість одного заняття в більшості шкіл дорівнювалась годині, перерва тривала від 5 до 15 хвилин, а велика перерва від 40 хвилин до півтори години.

Залежно від погоди, учні проводили перерви в класах, коридорі або на дворі. Переважно діти грали в кішки і мишки, в м'яч, кремушки, сніжки, городки. В Василівській та Павлівській земських школах на перервах діти практикували боротьбу. Тільки в деяких школах вчителі спостерігали за дітьми під час перерв, у решті учні були надані самі собі. В окремих школах діти не грали на перервах, крім того у них були відсутні заняття гімнастикою, в результаті вони були змушені цілий день знаходитися в задушливій і заповишеной класній кімнаті, що вкрай негативно позначалося на їх здоров'ї та успіхах в навчанні [27, с. 65].

У половині шкіл дітям задавалися уроки додому. Просидівши в школі з восьми ранку до трьох-чотирьох годин дня, дітям доводилося готувати уроки вдома при вкрай тьмяному і недостатньому вечірньому освітленні, майже в напівтемряві, яка панувала в більшості селянських будинків ввечерами [10, с. 153].

Для фізично слабких дітей у більшості початкових закладів освіти Маріупольського повіту існували пільги: в одних школах їх звільняли від гімнастики, в інших – від занять садівництвом і городництвом та від співу, в третіх – їх раніше відпускали додому, в четвертих – до них пред'являлися занижені вимоги або були не так суворі за невиконане домашнє завдання [27, с. 61].

Діти звільнялися від занять в наступні дні: з 23 грудня по 6 січня, в четвер, п'ятницю і суботу сирного тижня, на протязі всієї пристрасної седмиці, що призначалася на говіння, в дванадцяті свята і в храмове свято, у день тезоіменитства і народжень Государя Імператора, Государині Імператриці, Спадкоємця Цесаревича і Цесарівни, в дні сходження на престол і коронації [10, с. 152]. Зимові і весняні канікули продовжувалися в середньому по два тижні. Якщо до всіх цих тривалих перерв в учбових заняттях додати дні, пропущені учнями по тих або інших причинах, то побачимо, що навчальний рік в початкових земських школах був дуже короткий. В середньому він становив не більше півроку [20, с. 35].

У випадку масового розповсюдження інфекційних захворювань серед учнів або спалаху епідемій в селах, для того, щоб зупинити поширення інфекції серед дітей, в школах тимчасово припиняли заняття [5]. Це був свого роду карантинний захід. Маріупольське повітове земство розуміло, що подібні заходи будуть мати незначну ефективність, допоки санітарно-гігієнічна культура місцевих мешканців буде знаходитись на низькому рівні. Тому, члени земської управи вважали за необхідне, щоб вчителі навчали дітей основам особистої гігієни та намагалися зробити так, аби навчальні заклади стали для учнів не тільки центрами розповсюдження знань та писемності, а й центрами просвітницької роботи. Земські лікарі вимагали встановити у початкових школах рукомийники з милом та рушниками [27, с. 69]. Саме в цьому заході вони бачили перший крок у боротьбі з неохайністю учнів.

Діти досить часто пропускали заняття. Одними з головних причин пропусків були нестача теплового одягу та взуття, віддаленість житла учня від школи, хуртовини і бездоріжжя. Члени Маріупольської управи підкреслювали, що з цими ворогами народної освіти боротьба для земства неможлива з тієї простої причини, що віддаленість житла учня, несприятливі атмосферні явища і непрохідну багнюку в селищах повіту взагалі не можливо усунути [20, с. 35].

Кількість пропущених днів учнями надзвичайно різнилися по відношенню до кожної окремої школі, а в навчальних закладах по відношенню до кожного окремого учня. Так, згідно зі звітом Маріупольського повітового земства, в 1885/1886 навчальному році найменше число навчальних днів пропущених учнями (менше одного дня на кожну дитину) було в Олександрівській, Андріївській, Каранській, Константинопольській школах. Натомість в інших школах пропуски навчального часу були досить великі: в Костянтинівській школі 43 дні на кожного учня, тобто майже 1/4 усього навчального часу, в Ігнатівській – 35 днів, в Нікольській – 30 днів [20, с. 36]. Якщо проаналізувати кількість пропусків у школах за етнічним принципом, то побачимо, що діти практично в однаковій мірі не відвідували заняття і в грецьких, і в російських і в українських селах. В першу чергу це пов'язано в погодними умовами і віддаленістю житла учня від навчального закладу.

Якщо розподілити пропущений навчальний час по місяцям, то виявляється, що менше всього було пропусків у вересні місяці. В жовтні і листопаді кількість пропущених днів збільшувалась вдвічі, це пояснюється настанням більш холодної пори року і відсутністю теплої одягу в учнів. У грудні і січні число пропущених днів ніби зменшувалося, але це було пов'язано з тим, що на ці місяці припадало багато святкових днів. У березні кількість пропусків дуже зростала і складала майже четверту частину всіх пропущених днів протягом року. Це можна пояснити настанням весняних польових робіт, коли родини, через побутові, економічні та інші умови, прагнули використати будь-яку можливу робочу силу, для чого забирали зі шкіл і хлопчиків, і дівчаток, які в основному пасли птицю та худобу [10, с. 152].

Інша важлива проблема полягала в тому, що значна кількість учнів вибувала протягом навчального року. Причини внаслідок яких учні залишали школи у своїй більшості збігалися з причинами пропусків занять у школі. Особливо масово діти залишали початкову школу у неврожайні або відзначені іншими лихами роки [20, с. 36]. Також слід зазначити, що в деяких школах неабиякий вплив на несправне відвідування школи і залишення її учнями чинили недружні відносини між сільською громадою та учителем, прикладом можуть слугувати Старокримська та Федорівська школи, в яких протягом 1885/1886 навчального року вибуло 63% і 61% учнів відповідно [20, с. 37].

Карали дітей практично у всіх початкових школах. Протягом року карали досить значну частину учнів: від 10-25% до більшості чи навіть 100% дітей як, наприклад, в Темрюцькій земській школі [27, с. 62]. Причинами, через які до дітей застосовувалися покарання, найчастіше були пустощі, неслухняність, порушення шкільної дисципліни, неухвага, непідготовлене домашнє завдання. Часто першопричиною неухважності учнів були перевтома, недостатнє харчування або хворобливий стан дитини. Покарання були всілякі: від вимови наодинці до виключення зі школи. Найчастіше ж учні каралися стоянням у кутку або за партою від п'ятнадцяти хвилин до однієї години, їх залишали після уроків від 30 хвилин до години, змушували стояти навколішки.

Як згадував І. Стріонов, в його дитячі роки в школах існувала «палочная дисципліна», тобто вчителям дозволялося бити учнів за порушення дисципліни і за невиконане домашнє завдання. Скаржитися батькам на вчителя заборонялося, оскільки за це дитина отримувала додаткове побиття від батьків [16, с. 71]. Переважно вчителі та священнослужителі, які викладали Закон Божий, били дітей палицями по спині, руках і щоках.

В 1904 р. управа прийняла рішення щодо організації шкільних екскурсій. Згідно вироблених основних положень, після розгляду прохань від навчальних закладів, наданих програм екскурсій та кошторису витрат, земство виділяло частину коштів, які, в основному, покривали проїзд екскурсантів. Залишок суми покривався за рахунок пожертв, коштів сільських громад або батьків учнів [7]. Але бували випадки, коли керівники навчальних закладів власними зусиллями влаштовували учням екскурсії. Наприклад, в 1912 р., завідувачий школою в с. Карань, вчителі та місцеві активісти зіграли два благодійні

спектаклі, а зібрані кошти (у розмірі 80 руб.) віддали для проведення екскурсій в Славянськ та Святі Гори групі учнів з вчителями. Ось як описує цю подорож місцева газета «Мариупольская жизнь»: «...Славянск своим курортом, театрами, синематографами, заводами, осмотр которых был вполне доступен экскурсантам, произвел на сельскую учащуюся молодежь как нельзя лучшее и приятное впечатление. Восторг детей был еще более усилен, когда они попали в Св. Горы. Наблюдая новые условия жизни и живые картины природы, далеко отличающ. от наших лишенных всякой растительности местностей, дети получили здесь полный отдых и наслаждение. Веселые, жизнерадостные, полные чистого восторга юные экскурсанты воротились домой» [8, с. 2].

В кінці кожного навчального року, зазвичай в квітні і травні, учні здавали іспити. Але багато дітей в цей час уже переставали відвідувати школи, оскільки, починаючи з березня місяця, батьки залучали своїх дітей до польових робіт. Переважно учні з багатодітних та бідних родин не з'являлися на підсумковий річний контроль знань, бо в основному наймалися на роботу на час польового сезону до інших господарів [15, с. 180].

По закінченню школи діти здавали іспити з кожного предмета. Іспити приймали законовчитель та вчитель. Учні, які не склали іспит з першого разу, допускалися до нього вдруге, але тільки через рік і з умовою, що цілий рік вони будуть відвідувати школу. Екзаменатори самостійно обирали запитання для іспитів. Кожного учня члени екзаменаційної комісії оцінювали в своєму списку відповідним балом знання з кожного предмета. Після здачі учнями іспитів підраховувався і виводився середній бал. Оцінки виставляли цифрами за п'ятибальною шкалою. Свідоцтво про закінчення школи отримували тільки ті діти, які здали іспити з усіх предметів на бал не нижче трійки [26, с. 135]. Статистичні відомості, що наведені у звітах повітової управи свідчать, що в середньому тільки 10% учнів щорічно закінчували навчання. Випускників, зазвичай, нагороджували книгами. Так заохочувати школярів запропонував барон Корф ще в 1882 р. [1]

Таким чином, навчальний рік в земських школах тривав приблизно від чотирьох до шістьох місяців. Діти приймалися до школи з 8-9 років. В повіті функціонували переважно змішані початкові навчальні заклади. Не дивлячись на трирічний термін навчання (у грецьких селищах – чотирирічний) середня тривалість перебування в школі дорівнювалась 2-2,4 роки.

Діти були часто змушені пропускати заняття, внаслідок відсутності теплового одягу та взуття, поганих погодних умов та активізації польових робіт. Значну частину дітей вчителі карали, але вони не скаржилися на це батькам, оскільки боялися, що будуть ще раз покарані. Наприкінці кожного навчального року учні здавали екзамен, по результатам яких їх переводили до наступного відділення.

Список використаної літератури

1. [4298. Заслушан доклад члена училищного сонета барона Корфа о мерах к улучшению ведения дела народного образования. 10-11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 87.

2. [4299. Заслушан доклад члена училищного совета барона Корфа о возможно более справедливом распределении школ по уезду. 11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 87.

3. [4377. Прочитан доклад управы о реорганизации начальных школ уезда. 15 октября 1896 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 102.

4. [5207. По поводу седьмого пункта доклада комиссии] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
5. [5209. Собранием единогласно принят доклад управы о прекращении занятий в школах во время эпидемий. 10 октября 1899 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 279.
6. [5215. Заслушан доклад управы о введении военной гимнастики в народных школах. 22 октября 1889 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 281.
7. [5219. Доклад управы об организации школьных экскурсий принят собранием. 26 сентября 1904 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Т.2. – Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – С. 282.
8. Абориген. Корреспонденция / Абориген // Мариупольская жизнь. – 1912. – № 1732. – С. 2.
9. Арабаджи С.С. Материально-техническая база и санитарное состояние земских школ Мариупольского уезда и их влияние на здоровье учащихся (на примере греческих сел конца XIX – начала XX вв.) [Электронный ресурс] / С.С. Арабаджи // Культура и образование. – Ноябрь 2014. – № 11. – Режим доступа: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>
10. Арабаджи С.С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Мариупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. / С.С. Арабаджи // Чорноморський літопис. – 2013. – № 7. – С. 150–156.
11. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Н. Бацак. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 58 с.
12. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / В. Борисенко. – К., 1980. – 155 с.
13. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) / А. Геде // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – С. 73–77.
14. Геде А. Культурно-освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / А. Геде // Вісник Донецького університету. – 2001. – № 1. – С. 150–158.
15. Доклад уездной управы, Мариупольскому уездному земскому собранию, о сроках ежегодных испытаний в земских народных школах на право получения льготы по отбытию воинской повинности // Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1878 по 1894 год. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1894. – С. 178–184.
16. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2008. – 334 с.
17. Корф Н.А. Земский вопрос о народном образовании / Н.А. Корф. – СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1867. – 214 с.
18. Лихачева Л.Б. Земские школы Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. / Л.Б. Лихачева, С.М. Нестерцова // Новые страницы в истории Донбасса. – Кн.1, 1992. – С. 60–67.
19. Лихачева Л.Б. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л.Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29–30 вересня 1993 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79–80.

20. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1887. – 488 с.
21. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1895 год. Очередной сессии земского Собрания 1896 года. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1896. – 374 с.
22. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1875. – 188 с.
23. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1882 года. – Мариуполь: Типография А.А. Франтова, 1882. – 230 с.
24. Отчет Мариупольской уездной земской управы очередной сессии земского собрания 1878 года. – Мариуполь: Типография Л.А. Залюбовскаго, 1878. – 109 с.
25. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А.С. Пругавин. – СПб, 1898. – 552 с.
26. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Намегченко, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.
27. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. – 274 с.
28. Сараєва О.В. Земства Донбасу у системі владних і суспільних відносин пореформеної доби / О.В. Сараєва. – Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2013. – 341 с.
29. Чупілко Г.Р. Шкільництво в грецьких поселеннях ХІХ – на початку ХХ століття / Г.Р. Чупілко // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. науково-практичної конф. – Маріуполь, 1996. – С. 251–252.
30. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015 р.

S. Arabadzhy

EDUCATIONAL PROCESS AT ZEMSTVO'S PRIMARY SCHOOLS OF MARIUPOL UYEZD

The article examines the educational process at the primary educational institutions in the second half of the XIXth – the early XXth century. It was determined that the educational process wasn't the accurately ranked system at the early stage of zemstvo's education in Mariupol uyezd. At some primary schools the academic year started on the 1st of September, at others it began on the 1st of November. Classes were ceased according to the personal decision of teachers, at some schools it was in early March, at others it happened in June.

It was determined that pupils were enrolled in school during the entire academic year. Enrollment in an educational establishment didn't oblige the parents to provide the child's documents. They admitted the children over 9 years old though this requirement was variable.

Pupils studied in Russian. They got knowledge of the following academic subjects: Religion, the Russian language, Church Slavonic reading and writing, Chirography, Arithmetic, Geography and History.

In the uyezd there functioned basically mixed primary educational institutions. Despite the three-year period of education (in the Greek villages there was four-year period) the average duration of schooling was 2-2,4 years. The pupils had to skip classes often owing to the lack of warm clothes and footwear, bad weather conditions and agricultural activities. A significant part of pupils was punished by teachers, but children didn't complain of that to their parents as they were afraid of being punished again.

In the end of every academic year pupils were to take examinations upon the results of which they were moved up into the next department. Those pupils who didn't pass an exam after the first try were allowed to make the second attempt but only in a year and on condition that they should attend school during the entire year. The examiners chose test questions by themselves. The statistical data provided in the uyezd council reports point out that on average only 10% of pupils finished their schooling every year.

Key words: *Zemstvo's schools, educational process, Mariupol uyezd, school curriculum.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477=14)“16/18”

В.С. Волоніць

ГРЕЦЬКЕ КУПЕЦТВО У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ МАРИУПОЛЯ ХІХ СТ.

В статті доведено, що через нестачу капіталів у мариупольського купецтва та практично повну відсутність торговельного флоту в портовому місті переважали іноземні купці. Торгові фірми з Греції посіли чільне місце у вивозі зерна з аздовських портів та відігравали важливу роль у розвитку місцевого судноплавства. Закупівельні ціни на зерно в Маріуполі були вдвічі дешевші, ніж в Одесі. Тому іноземні фірми намагалися зосередити у своїх руках весь механізм посередницької діяльності, що викликало невдоволення з боку мариупольських торговців. Лише на 40-ві рр. ХІХ ст. на міжнародний ринок вийшла невелика частка мариупольських купців-греків – Олександр Хараджаєв, Іван Чебаненко, Ігнатій Гозадинов, Микола Лагофетов.

У 1880-х рр. обсяг хлібної торгівлі помітно зменшився, а замість великих грецьких фірм на перше місце вийшли єврейські торгові дома. Усунуті від експортної торгівлі зерном місцеві греки звернули свої погляди до роздрібної торгівлі, місцевої хлібної торгівлі, операцій із нерухомістю, нетоварної торгівлі (кав'ярні, харчевні, постоялі двори).

Ключові слова: *Маріуполь, грецьке купецтво, хлібна торгівля, судноплавство.*

Економічний розвиток більшості українських міст Російської імперії у ХІХ ст. за багатьма показниками суттєво відставав від західноєвропейського рівня. Лише за часів «великих реформ» Олександра ІІ відбулась відмова від феодальних форм господарювання, які стримували темпи економічного розвитку всієї країни. Перетворення, проведені урядом в соціально-економічній сфері, досить швидко позначилися на соціально-економічному розвитку міст, насамперед південних губерній, перетворили їх з невеликих аграрно-ремісничих поселень у промислові і торгові центри. Особливо яскраво ці зміни простежуються у розвитку портових міст Північного Причорномор'я і Приазов'я.

Важливу роль у зовнішньоекономічних відносинах України завжди відіграла морська торгівля. Саме у ХІХ ст. у зовнішній торгівлі відбулися значні якісні і кількісні зміни, які відображали загальний процес розвитку капіталізму в країні, а, як відомо, у капіталістичній економіці вагома роль належить саме зовнішній торгівлі, яка, є важливим показником розвитку внутрішнього ринку, відображає його взаємодію з ринками внутрішніми, а результати експорту й імпорту стають індикаторами всього життя країни, мірилом її незалежності, рівня соціально-економічного розвитку. В цих

умовах життєво важливо вивчити не лише світовий, а й місцевий регіональний досвід становлення індустріального суспільства.

В той же час існування іноземного компонента на певному етапі розвитку будь-якої країни має суттєве значення для її економіки та справляє вплив на суспільні відносини. Так греки відігравали багатофункціональну роль у господарському житті України XIX ст. Одним із головних пріоритетів життєдіяльності утворених на українських землях грецьких осередків була торгівля. Тривалий час греки утримували провідні позиції в організації внутрішньої та зовнішньої комерційної діяльності на українських теренах.

Греки-купці завдяки прямим відносинам з Європою через одеські грецькі та англійські торгові дома, в першій половині XIX ст. засновують свої контори в Маріуполі, перетворюючи Азовський басейн в один із найважливіших ринків внутрішньої та зовнішньої торгівлі на той час Півдня Російської імперії.

Саме завдяки торгівлі сільськогосподарською продукцією у першій половині XIX ст. місто Маріуполь стає значним торговим портовим містом Приазов'я.

Історіографічні аспекти зазначеної проблеми представлені в цілій низці праць різного напрямку. Такі автори, як А.Скальковський, К.Скальковський, Г.Тимошевський, І.Александрович подали загальну картину участі Маріуполя як портового міста у зовнішній та внутрішній торгівлі, розвиток торговельного судноплавства, а також вплив іноземних торгових домів на торговельно-господарське життя приазовського регіону [1; 2; 3; 4]. В історіографії 1950-1980-х рр. з'являються лише поодинокі свідчення про греків-купців на українських землях. Посередницька торгівля греків була об'єктом побіжної уваги О. Дружиніної, В. Золотова, тощо [5; 6; 7; 8]. Серед робіт сучасних дослідників які опосередковано розглядають означену проблему слід відзначити праці А. Гедьо, С. Новікової, Ю. Поспелової [9; 10; 11].

Отже, метою поданої статті є розгляд внеску грецького купецтва у розвиток зовнішньої торгівлі Маріуполя у XIX ст.

Маріуполь відігравав значну роль у зовнішній торгівлі Росії ще з кінця XVIII ст. Іменним указом від 31 жовтня 1807 р. місто Маріуполь за торговельною та карантинною частиною підпорядковувався таганрозькому градоначальнику. У цьому ж документі вказувалася важливість міста для розвитку таганрозької торгівлі [12, с. 17]. Головним товаром, що його постачали за кордон через порт у гирлі Кальміусу, була пшениця арнаутка.

За період з 1801 по 1805 рр. до Маріуполя надійшло 71 судно, а в 1806 р. – лише 9. Судна тут завантажувалися пшеницею та вирушали за кордон. Для підтримки ладу на пристані і на рейді у 1808 р. було створене портове управління та карантинна застава [13, с. 95].

Щорічно купецькі судна з Греції, Туреччини, Італії, Австро-Угорщини, а пізніше з Франції, Іспанії, Великобританії прибували на маріупольський рейд. Лише декотрі з них привозили сюди імпорتنі товари (грецькі вина, маслини, родзинки, фрукти з Туреччини) – більшість суден прибували з баластом.

Проте саме середина 1840-х рр. стала для Маріупольського порту показовою. Починаючи із цього часу вперше в значних розмірах почали вивозити хліб із Маріуполя. Так, за підрахунками Г.Неболсіна в 1845–1847 рр. з маріупольського порту було вивезено 825 883 чверті пшениці [14, с. 54].

Подальше зростання економічного потенціалу міста було пов'язане з переселенням на Маріупольщину німців, євреїв, росіян, італійців. Через нестачу капіталів у місцевого купецтва та практично повну відсутність місцевого торгового флоту іноземні купці переважали у портовому місті. Зерно з азовського регіону

вивозилося в основному на судах, які належали грекам або були ними зафрахтовані. Грецькі судновласники отримували фінансову підтримку від грецьких банків.

Іноземні купці прибували до Маріуполя на іноземних судах. Спочатку це були італійці а вже потім греки. У Маріуполі вони були представниками торгових домів, досвід діяльності яких доводив, що закупівля товарів саме в цьому регіоні вдвічі вигідніша, ніж в Одесі. Цей фактор і сприяв швидкому зростанню філій іноземних торгових домів у місті. У першій половині XIX ст. у Маріуполі з'являються контори великих грецьких торгових фірм Палеолога, Родоканакі, Петрококкіно [15, с. 56]. Грецькі фірми посіли чільне місце у вивозі зерна з азовських портів та відігравали важливу роль у розвитку місцевого судноплавства.

Утім, такий активний процес проникнення іноземного капіталу на місцеві зернові ринки наражався на критику з боку місцевого купецтва, яке не витримувало конкуренції та було відлучене від зовнішньої торгівлі. Іноземні торговці намагалися зосередити у своїх руках усі операції, пов'язані із закупівлею та перепродажем іноземним компаніям, які продавали хліб та сировину за кордон.

Коли на початку 1830-х рр. дім Видовича припинив свою діяльність, місцеві хліботорговці втратили на цьому близько 400 000 руб. Це призвело до розорення місцевого грецького купецтва і стало головною причиною зосередження торгівлі сільськогосподарською продукцією в руках більш заможних іноземних грецьких контор.

Активній діяльності місцевого купецтва у цей період також зашкодило невдоволення графа Воронцова маріупольськими греками через їх відмову розводити овець-мериносів. Великі пільги натомість було надано купцям інших портових міст Азовського узбережжя, що призвело до скорочення відпускну торгівлі з Маріуполя протягом 1830 – 1840-х рр.

До кінця 1840-х рр. зберігав чинність спеціальний маніфест від 1 січня 1807 р., який дозволяв іноземцям закупати збіжжя лише гуртом для вивозу за кордон. Однак вони обходили ці норми і через своїх агентів та комісіонерів здійснювали масштабну закупівлю хліба у місцевих поміщиків та селян.

У 1840-ві рр. на міжнародний ринок вийшли й місцеві маріупольські купці-греки – Олександр Хараджаєв, Іван Чебаненко, Ігнатій Гозадинов, Микола Лагофетов. У навколишніх селах та сусідніх повітах вони створювали закупівельні пункти, а на маріупольській пристані кожен із них мав кам'яні комори. Дехто навіть ставав власником невеликих вітрильних суден для перевезення зерна.

Купці Маріуполя неодноразово скаржилися на те, що іноземці, незважаючи на існуючі закони, закуповували пшеницю безпосередньо у виробника для відправки за кордон. Так, у жовтні 1843 р. маріупольські купці у листі до сенатора М.Жемчужнікова, котрий ревізував таганрозьке градоначальство, писали: «1-ой гильдии иностранные гости, занимающиеся в городе Мариуполе покупкою пшеницы для отправки за границу, присвоили себе права торговли, законами им не представленные, записываются по городу Мариуполю в купцы 3-й гильдии единственно для того, дабы скупать пшеницу не оптом, а в розницу и не от российского купечества. Через такие действия иностранных гостей, мы приходим очевидно в разстройство, а торговля пшеницею между тем почти перешла в руки иностранных гостей» [16, с. 163].

Іноземні купці також часто використовували метод відправки своїх агентів на шляхи, які вели до порту, де вони скуповували поміщицький хліб, який відправляли прямо на склади іноземних купців. Маріупольські купці писали, що «капитальные иностранцы, имея своих прикащиков, высылают их за город на несколько вёрст для

покупки на дороге привозимой пшеницы и других произведений в Мариуполь, которые там приторговывают и привозятся прямо в магазины их хозяев» [17, с. 171].

Маріупольські греки-купці захищали станові привілеї, надані їм жалуваною грамотою 1779 р. від спроб іноземних купців використати їх для власних торгово-економічних інтересів. Так, у рапорті новоросійського та бессарабського генерал-губернатора (жовтень 1853 р.) зазначалося, що маріупольське грецьке товариство надіслало скаргу Катеринославській казенній палаті про неправомірність зарахування іноземців до різних станів міста Маріуполя, оскільки на них таким чином розповсюджуються право та привілеї, надані грекам жалуваною грамотою. Після розгляду справи, рішенням новоросійського та бессарабського генерал-губернатора від 8 жовтня 1853 р. заборонялася зараховувати іноземців до поселян греків навіть і без надання їм привілеї. Проте губернатор вважав за можливе створення окремого від греків міського товариства, підпорядкованого місцевому управлінню та загальному оподаткуванню, до складу якого входили б росіяни та іноземці [18, арк. 4–7].

Кримська війна 1853–1856 рр. завдала порту значних втрат. Після закриття Туреччиною проток Босфор і Дарданелли зовнішньоторговельні операції припинилися. Після захоплення Керчі англо-французька ескадра у травні 1855 р. ввійшла в Азовське море та піддала бомбардуванню усі азовські порти. Десант, що висадився в Маріуполі, спалив більшість хлібних складів. У повоєнний час відновлення порушених торговельних зв'язків відбувалося дуже повільно. Так, якщо з Маріупольського порту у 1856 р. пшениці вивезли на суму 2 487 826 руб. сріблом, то вже у 1857 р. ці показники становили 902 050 руб. сріблом; насіння льону на суму 194 650 руб. сріблом вивезено у 1856 р., а в 1857 р. – на суму 261 632 руб. сріблом [19, с.78]. Повоєнні обставини посилили й процеси скорочення чисельності купецького стану в місті. Серед найбільш заможних греків третьої гільдії ми зустрічаємо прізвища І.Чебаненка, С.Попова, Д.Хараджаєва [20, с. 98].

Ще на початку XIX ст. Б.Кампенгаузен відзначав слабкий рівень портової інфраструктури міста («Суда не могут подойти к мариупольской пристани, по неимению там таможенной заставы для привозных товаров, ни с балластом, по неимению там морского чиновника для освидетельствования сих судов в благонадёжности») [21, арк. 36 зв].

Із метою упорядкування зовнішньоекономічних операцій була організована маріупольська митна застава, до штату якої входили наглядач, писар, та доглядачі [22, с. 69].

Помітний вплив на судноплавство у чорноморсько-азовському басейні мали події Кримської війни, яка на певний час припинила розвиток місцевого каботажу. Через те, що Азовське та Чорне моря були зайняті ворожими флотами припинилося будівництво суден, сотні загинули. Після укладення Паризького миру 1856 р. азовський каботаж перебував у жалюгідному стані, багато купців були змушені придбати австрійські або грецькі судна та підняти на них російський прапор.

У 1865 р в Маріуполі відкрили митницю. На цей час припадає і значне збільшення вивозу зернових з маріупольського порту, яке наприкінці 1860-х рр. досягло 1,2 млн. чвертей.

Судноплавство в Азовському басейні через кліматично-географічні особливості узбережжя протягом усього XIX ст. обмежувалося здебільшого каботажем. Узимку море покривалося кригою, улітку мілини та часті шторми не давали можливості великим суднам підходити близько до берега. Іноземні судна отримали можливість заходити в порт Маріуполя лише після закінчення Кримської війни (у 1856 р.).

Основним типом суден, які були розповсюджені на Азовському морі, був т.зв. «азовський дубок» – невеликий одно або двоцогловий дерев'яний вітрильник, вантажопідйомністю 100 тон з екіпажем 5–6 осіб. Спочатку їх будували в Аксаї на верфях грека Ігната Гомжі, потім – у Маріуполі на Біржі Ковалотті [23, с. 50–51].

Глибина акваторії старого порту тривалий час становила лише 5 – 6 футів, тому у 1877 р. русло Кальміусу було поглиблено до 9 футів, а також проведено канал, який через наноси піску доводилося постійно розчищати й поглиблювати. До маріупольському порту в цей період було приписано лише 65 каботажних кораблів. Майже половини з них належало іноземним судновласникам. Судна далекого плавання в більшості своїй були побудовані за кордоном, їх екіпаж також складався виключно з іноземців.

Потреби ринку обслуговували не лише російські та іноземні а й знанні маріупольські судновласники – купці-греки батько та син Хараджаєви. Купець Олександр Давидович Хараджаєв для розширення торговельних зв'язків придбав 13 вітрильних суден [24, с. 195]. Судна були приписані до портів Маріуполя, Миколаєва та Ростова. Така географія, що обмежувалася азово-чорноморським басейном, дає можливість визначити основні напрями постачання зерна купцем.

Ефективність торговельних операцій маріупольських купців перебувала в безпосередній залежності від рівня розвитку транспортних комунікацій, основу яких складали морські перевезення.

З 1882 року значно зросла кількість товарів, що надходила з внутрішніх регіонів країни, оскільки саме в цьому році до Маріуполя була доведена гілка приватної кам'яновугільної залізниці. Збільшенню потоку товарів, які надходили до міста залізницею для подальшого транспортування морем, зумовило необхідність будівництва нового порту.

Постало питання про необхідність спорудження більш глибоководного морського порту. Найбільш сприятливі умови для цього після гідротехнічних розвідок виявилися в районі Зінцевої балки. Будівництво планувалося завершити протягом п'яти років, починаючи з 1886 р. однак гостра необхідність змусила прискорити цей процес і завершити будівництво вже через три роки – у 1889 р.

Маріупольський порт другим за вантажообігом на Чорному та Азовському морях після Одеси. Це були морські ворота Донбасу, через які каботажні судна вивозили донецьке вугілля, а за кордон – зерновий хліб (пшеницю, ячмінь, овес) [25, с. 110].

Розвиток залізничного транспорту та відкриття нового морського порту й реконструкція річкового Кальміуського сприяли піднесенню зовнішньої та внутрішньої торгівлі міста. Основу вантажообігу нового порту у Зінцевій балці становили зерновий хліб та вугілля.

У місті діяла лише одна хлібна контора, орієнтована на зовнішній ринок, яка належала місцевому греку Хараджаєву. Фірма скуповували зерно у селян через своїх агентів та експортувала збіжжя. В Маріуполі діяли ще низка фірм, які належали маріупольським грекам Х.Арабаджі, Д.Аттаманову, І.Каракурчі.

Активно діяв і старий порт у гирлі Кальміусу. У 1898 р. було поглиблене дно порту. До причалів Кальміуського порту привозили дрова, деревину, фрукти, а вивозили збіжжя, каміння, цеглу, цемент, керосин та інші товари.

У другій половині XIX ст. купецтво поступово втратило лідерство в експортній торгівлі хлібом. Втрата торговельних позицій греками була зумовлена значними врожайми зернових у Сполучених Штатах Америки. Вихід американської пшениці на європейські ринки призвів до значного зменшення прибутків південноросійських фірм,

внаслідок чого було припинено діяльності філій багатьох торгових домів, або відбулася їх реорганізація та відокремлення від головного підприємства.

У 1880-х рр. обсяги хлібної торгівлі на Півдні Російської імперії помітно зменшилися, а на зміну великим грецьким фірмам прийшли єврейські торгові доми. Колись потужні фірми, які займалися хлібною торгівлею, перетворилися на комісіонерів. У цього явища було декілька причин. Сполучені Штати Америки стали серйозним і могутнім конкурентом на ринку сільськогосподарської продукції. Також з'явилися ознаки непорядності російської хлібної торгівлі, про що свідчили відомі одеські маклери того часу Гредінгер і Ксансопуло: «Недивно, що американському хлібу віддають перевагу перед нашим. Наша звичка змішувати пшеницю з іншим зерном дискредитувала якість нашого збіжжя...» [26, с. 63]. Відтак на всіх головних ринках хлібної торгівлі американці перемагали завдяки дешевому транспортуванню, широкому застосуванню машин та високоякісній обробці зерна. Це призвело і до поступового занепаду хлібної торгівлі в Маріуполі та закриттю представництв іноземних торгових домів.

Більшість торгових домів (Скараманга, Купа та ін.), які ще залишались у хлібній експортній торгівлі, почали вкладати капітал у банківську справу та нові галузі промисловості або перемістилися в останній третині XIX ст. до Миколаєва. Місцева дрібна хлібна торгівля продовжувала залишатися у руках маріупольських купців-греків А.Попова, І.Каракуркчі, С.Куркчі та ін.

Поступово греки починають вкладати кошти в роздрібну торгівлю та сферу послуг.

Таким чином, місто Маріуполь у XIX ст. відіграло значну роль у зовнішній торгівлі Росії. У середині XIX ст. на міжнародний ринок вийшли й маріупольські купці-греки. Однак нестача капіталів та відсутність торгового флоту зробили їх неконкурентоздатними порівняно з великими торговими домами, що заснували в місті свої представництва. Низькі закупівельні ціни на зерно привертала увагу великих торгових фірм, які, вдало реагуючи на зміни торговельної кон'юнктури, витіснили із зовнішньої ринку представників маріупольського купецтва. Маріупольські купці не витримували конкуренції з великими фірмами і були змушені поєднувати торговельну діяльність із сільськогосподарською.

Список використаної літератури

1. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса : Типогр. Францова и Нитче, 1850–1853. – Ч.1–2. – 364 с.
2. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на черном и Азовском морях / К. Скальковский. – СПб. : типогр. Э. Праця, 1887. – 201 с.
3. Тимошевский Г. Основание города Мариуполя и некоторые данные к его истории / Г. Тимошевский // Мариуполь и его окрестности / под ред. Д. А. Хараджаева – Мариуполь : Типогр. А. А.Франтова, 1892. – III, 461, 55, VIII. – С. 63-88.
4. Александрович Б. Краткий обзор Мариупольского уезда/ Б. Александрович. – Мариуполь, 1884. – 116 с.
5. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1981. – 189 с.
6. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 383 с.
7. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд. Ростовского университета, 1963. – 190 с.

8. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд. Ростовского университета, 1966. – 250 с.
  9. Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. В. Гедьо. – К., 2001. – 245 с.
  10. Новікова С. В. Внесок греків у розвиток торгового судноплавства в Азовському морі (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова // Схід. – 2005. – № 6. – С. 57 – 61.
  11. Поспелова Ю. А. Динамика и баланс внешней торговли России на Азово-Черноморском направлении в конце XVIII в. / Ю. А. Поспелова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия : История и политические науки. – 2011. – № 2. – С. 115– 123.
  12. Божко Р. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. Божко, Т. Були, Н. Гашаненко. – Мариуполь : Рената, 2006. – 356 с.
  13. Мариуполь и его окрестности / род. ред. Д. А. Хараджаева. – Мариуполь : Типогр. А. А. Франтова, 1892. – 461 с.
  14. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России / Г. Небольсин. – СПб. : типогр. Э. Праця, 1850. – 410 с.
  15. Мариуполь и его окрестности / род. ред. Д. А. Хараджаева. – Мариуполь : Типогр. А. А. Франтова, 1892. – 461 с.
  16. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд. Ростовского университета, 1963. – 190 с.
  17. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы XIX века / В.А. Золотов. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1966. – 250 с.
  18. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1287 (Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел). – Оп. 37. – Спр. 1348 (Дело по отношению Управляющего Министерством Финансов, относительно перечисления в город Мариуполь инородных купцов и мещан. 21 апреля 1853 – 14 мая 1859). – 24 арк.
  19. Божко Р. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. Божко, Т. Були, Н. Гашаненко. – Мариуполь: Рената, 2006. – 356 с.
  20. Там же.
  21. РДІА. – Ф. 1409 (Собственная Его Императорского Величества канцелярия). – Оп. 1. – Спр. 2442 (Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений. 1807). – 202 арк.
  22. Божко Р. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. Божко, Т. Були, Н. Гашаненко. – Мариуполь : Рената, 2006. – 356 с.
  23. Щипцов А. А. Транспортное освоение Азовского моря. Исторический экскурс и современность / А. А. Щипцов, В. С. Ефремов. – К. : Будівельник, 1995.– 191 с.
  24. Саенко Р. Мариупольские купцы Хараджаевы / Р. Саенко // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII- XIX ст. : історико-біографічні нариси. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 190 – 196.
  25. Лисовский М. Л. Мариупольский порт / М. Л. Лисовский // Материалы для описания русских портов и история их сооружения. – СПб : Типография Министерства путей сообщения, 1888. – Вып. V – С. 17.
  26. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Изд. Ростовского университета, 1963. – 190 с.
- Стаття надійшла до редакції 25.04.2015 р.

V. Volonits

THE GREEK MERCHANTS IN MARIUPOL FOREIGN TRADE IN THE XIXth CENTURY

The reorganizations in the social and economic sphere conducted by the government in the XIXth century promptly affected the social and economic development of the cities, first of all of the Southern guberniyas and turned little agrarian and handicraft settlements into industrial and trade centers. These changes are traced particularly vividly in the development of the North Prychornomorye and Pryazovye region cities.

The article proves the fact that Mariupol merchants' capital scarcity and practically complete absence of the merchant marine in the port city caused predomination of the foreign merchants. The Greek trading firms occupied an influential position in the local navigation development. Grain purchase price in Mariupol was twice as low as in Odessa. As a consequence the foreign firms tried to control the entire mediation mechanism that provoked disapproval of Mariupol merchants. It was only in 40ies of the XIXth century when a small number of Mariupol Greek merchants entered the international market – Olexandr Kharadzhayev, Ivan Chebanenko, Ignaty Gozadynov, Mykola Lagofetov. They established procurement centers in villages and uyezds, every of them had stone warehouses on Mariupol wharf, and some even had little sailing vessels for grain shipping.

However exactly in that period an unceasing shrinkage of grain trade from Mariupol began. That was caused by the competition of the merchants from other Pryzaovye and Prychornomorye region cities (Berdyansk, Mykolayiv) which were granted privileges. Also it was called forth by the Crimean war of 1853-1856 during which trade operations had been suspended and the American grain entering the European market in the last third of the XIXth century.

In 1880ies the volume of grain trade noticeably decreased and the Jewish trade houses took the lead replacing the Greek and Italian firms. Removed from the export grain trade the local Greeks turned their attention to the retail trade, local grain trade, real estate and non-commodity trade (cafés, eating houses and inns).

Key words: *Mariupol, Greek merchants, grain trade, navigation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 930.1(438): 929Сагайдачний (045)

О.М. Ісаєнко

**ПОСТАТЬ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

У статті висвітлюється питання польської історіографії кінця 40-х – 80-х рр. ХХ ст. щодо військово-політичної діяльності Петра Сагайдачного. Проаналізовано відображення образу Петра Конашевича в польській історіографії часів Польської Народної Республіки. Висвітлено погляди відомих польських істориків Л. Подгородецького, Я. Паєвського, З. Вуйцика, В. Серчика.

Ключові слова. *Польська історіографія, постать Петра Сагайдачного, Московська кампанія, Хотинська війна, політична орієнтація.*

Польська історіографія другої половини ХХ ст. відображала складні політико-ідеологічні процеси, які відбувалися в країні. Висвітлення польськими істориками постаті Петра Конашевича Сагайдачного, як і взагалі теми козацтва, знаходилось в залежності від кількох чинників. По-перше, зберігалася певна міфологізація козацької проблематики, що була притаманна першій половині ХХ ст. та «практичність» польської історичної науки, пов'язана з втіленням пропагандистсько-виховної функції історії [1, с. 260]. По-друге, мала місце залежність від комуністичної ідеології, перехід до класового принципу вивчення історії, що вимагав перегляду методологічних орієнтирів.

Інтерес польської історіографії до постаті П.Сагайдачний пов'язаний з військово-політичними процесами Речі Посполитої початку XVII ст., адже козацький ватажок був відомий своєю участю у війнах, які вела Польща в зазначений час. Постать П. Сагайдачного не отримала спеціального висвітлення у польських дослідників цього періоду, але гетьман згадувався майже в усіх творах, присвячених історії східних кресів Речі Посполитої першої чверті XVII ст. В історичній літературі ми можемо знайти історіографічний аналіз поглядів польських істориків на українське козацтво, але відсутнє висвітлення поглядів постаті Петра Сагайдачного, що й обумовило актуальність дослідження. Тому, метою даного дослідження стало проаналізувати погляди польських істориків стосовно постаті видатного гетьмана.

Одним з авторів, що зосередив увагу на вивченні історії українських земель був Лешек Подгородецький. Історик характеризував Петра Сагайдачного як військового ватажка, одного з найвизначніших козацьких лідерів в контексті аналізу діяльності козаків та польського військово-політичного життя [5, с. 248]. Коротко, в традиційному руслі він розкрив питання походження майбутнього гетьмана з дрібної шляхти з під Самбора, вказав на навчання в Острозькому колегіумі але відмітив: «...widocznie szabla i kon były mu miłsze od książek...Tu (w szeregach zaporoskich) wykazał niezwykle zdolności» [4, с.163].

Хронологічно дослідник вперше згадав Петра Конашевича в подіях 1616 року як ватажка козацького походу на Кафу [4, с. 115]. Але пізніше уточнював, що П. Сагайдачний був керівником кількох вдалих морських походів, які напружували стосунки з Портою [4, с. 163]. Першою спробою приборкання козацької сваволі вчений вказав організацію реєстрового козацтва, пізніше були численні постанови, а в часи П. Сагайдачного з'явилася якісно нова форма польсько-козацьких відносин. 1617 та 1619 року між українським козацтвом у особі Петра Конашевича і польським урядом було укладено угоди.

Згідно думці Л. Подгородецького, П. Сагайдачний займав пропольську позицію, завдяки чому було підписано у 1617 р. Вільшанську угоду, яка обмежувала козацький реєстр на 1 тис. осіб. Та вже через рік угода була фактично анульована і козаки пішли в Московський похід, де П. Сагайдачний отримав велику славу [5, с. 239]. Після походу було підписано нову угоду, яка встановлювала реєстр на 3 тисячі козаків і викликала незадоволення Конашевичем з боку козаків і, як наслідок, частина їх обрала гетьманом Я. Бородавку, з яким вони ходили у море [5, с. 244].

У похід на Москву, за даними Л. Подгородецького, пішло 30 тисяч козаків, історик підкреслював, що їх жорстокість по відношенню до мешканців Московії підштовхнула царя Михайла до підписання мирної угоди [4, с. 162]. Історик критично характеризував польську політику, пишучи, що козаки стали не потрібні після Московської кампанії 1618 р. [4, с. 163].

Розглядаючи реформаторську діяльність гетьмана щодо козацького війська після Московської кампанії, треба взяти до уваги теорію Л. Подгородецького про етапи

розвитку козацької організації. На його думку, в козацькому середовищі спочатку було більшість шляхти, але з часом кількість її меншає і запорожці поступово ставали «*hultajstwem chlopskim*», особливо після Московської війни початку XVII ст. [5, с. 226]. На погляд вченого, саме це змусило Петра Конашевича спрямувати свою енергію на перебудову війська і перетворити козацькі ватаги на дисципліноване військо [4, с. 163].

Л. Подгородецький не висвітлював участь П.Сагайдачного у відновленні православної ієрархії, ініціатором якої був патріарх Феофан: «*zorganizował nielegalną hierarchię, prawosławną*» [5, с. 245]. Феофан настроїв козаків ворожо до Польщі і не пустив їх у Цецорську кампанію. На думку дослідника, С. Жолкевський очікував козаків під Цецорою, і саме їх відсутність стала однією з причин поразки [5, с. 164; 4, с. 245].

Аналізуючи події Хотинської війни, історик відзначав, що тільки козаки могли урятувати Річ Посполиту. В цих умовах П. Сагайдачний від імені козаків після наради з православними ієрархами поставив умову визнати православну ієрархію і погрожував здійсненням шляхетських погромів [5, с. 246]. Вчений писав, що козаки під проводом Я. Бородавки, не очікуючи результатів, переговорів почали грабунки маєтків польських феодалів. Саме цей аспект, а також звинувачення «*o nieudolne dowodzenie podczas przemarszu przez Mołdawię*» були використані як підстава для страти гетьмана Я. Бородавки у військовому таборі під Хотиним [5, с. 247]. Переговори проходили в липні 1621 року, внаслідок чого, як вказав історик, король Сигізмунд III призупинив виконання едикту щодо визнання православної ієрархії ворожою і затвердив П. Сагайдачного гетьманом Війська Запорозького [5, с. 247]. Цей факт мав виключне значення бо це було перше визнання керівника реєстрового війська гетьманом, що переводило його в якісно новий статус.

За відомостями Л. Подгородецького козацьке військо під Хотиним налічувало 20-25 тисяч козаків [5, с. 247]. В українській історіографії надається цифра близько 40 тис. осіб [2, с. 141]. Польський історик визнавав важливість участі козацького війська для отриманої перемоги, хоробрість козаків, яку визнавали і турецькі, і польські автори. В цілому історик змалював нейтрально-позитивний образ козацького ватажка, але мабуть не міг знайти йому відповідного місця у власній концепції козацької історії.

Серед найвидатніших знавців козацької проблематики в польських наукових колах вважаються З. Вуйцик та В. Серчик. В хронологічному і методологічному аспектах наукова спадщина З. Вуйцика належить до польської історіографії 70-80-х рр., у його працях ще відчутний вплив ідеологічного тиску. Дослідницьку діяльність В. Серчика відносять до перших спроб переосмислення історичного контенту в межах нової польської історіографії, яка формувалася у 80-х рр. під впливом політичних перетворень.

Історична концепція З. Вуйцика розкривала історію козацтва початку XVII ст. крізь призму історії Речі Посполитої, з переважанням уваги до дипломатичних та міжнародних чинників при висвітленні подій. З. Вуйцик писав про помилкову і непослідовну політику урядових кіл, яка базувалась на спробах взяти під контроль і обмежити козацьку силу репресивними заходами. Але у разі потреби у військовій силі керівництво країни порушувало власні постанови: «*odstepowano od polityki represji i rozpoczynano «glaskanie» niesfornych Zaporozców. Z chwila zaocnczenia wojen wrocono do dawnej polityki*» [8, с. 23]. В такому ракурсі подані відомості про гетьмана П. Сагайдачного. Вперше історик згадував видатного гетьмана у 1616 році як керівника козацького походу на Кафу, який був, на думку вченого, найзначнішим в добу «героїчних морських походів» [8, с. 25].

Значу увагу дослідник присвятив аналізу польсько-козацьких угод 1617 та 1619 років, де висвітлював непослідовність політичного курсу польського уряду. Обмеживши козацькі права та визначивши реєстр однією тисячею козаків в 1617 році, через рік польські урядовці фактично нівелювали власну постанову і дозволили набирати козацькі загони – на допомогу Владиславу під Москву пішло 20 тисяч осіб. Постанова 1619 року так само, але вже з козацького боку не виконувалась. Підписував цю угоду П. Сагайдачний, якого історик назвав авторитетним гетьманом [8, с. 25].

Історик був одним з небагатьох, хто вважав, що під Цецорою гетьман С. Жолкевський очікував козаків. Причиною відсутності П. Сагайдачного під Цецорою, на думку З. Вуйцика, став вплив патріарха Феофан, що перебуваючи у Києві 1620 року займався справою відновлення православної ієрархії. Як вказував історик, для Феофана головним ворогом була Польща, а не Туреччина, а тому козаки, «którzy zawierali coś w rodzaju sojuszu z Kościołem wschodnim nie mogli spieszyć na ratunek znielowanym Lachom» [8, с. 25]. Наступного року при новому спалаху польсько-турецького конфлікту, П. Сагайдачний висунув перед королем вимоги щодо визнання православної ієрархії. У фактичному матеріалі є розбіжності у кількісних показниках козацького війська під Хотиним. За даними З. Вуйцика та «kompetentnych historyków polskich», козацька армія, яку привів під Хотин Петро Конашевич налічувала 25 тисяч осіб, на думку історика, це було відбірне козацьке військо [8, с. 26]. У питанні військових дій, дослідник, віддаючи належне козацьким формуванням, навів цитату вірменського історика з Кам'янця, що писав про виключну роль козаків під Хотиним.

В низці праць на тему козацтва і його відносин з Польщею, що з'явилися у 70-ті рр. значне місце належало свого часу працям В. Серчика. Він презентував польську державницьку позицію, В XVII ст. козаки, зокрема реєстрові, стали носіями ідеї «państwowości ukraińskiej», яку репрезентували козацькі гетьмани, починаючи з Петра Конашевича Сагайдачного. [7, с. 7]. Вони претендували на представницьку функцію в краю, тим більше, що на той час ходили чутки про надання автономії частині Речі Посполитої [7, с. 7]. Підігрівала цей конфлікт і політика корони, яку В. Серчик назвав непослідовною [7, с. 153].

В такому ракурсі історик аналізував і постать Петра Сагайдачного. Вчений характеризував козацького ватажка як непересічну особистість, вважав його учасником походів у молдавські землі і Лифляндію, керівником козацького походу 1616 року, внаслідок якого Петро Конашевич отримав величезний авторитет й вагу [7, с. 166]. Висвітлюючи Вільшанську комісію 1617 року історик вважав підписання угоди компромісом, прийнятим завдяки пропольській політиці гетьмана П. Сагайдачного [6, с. 97; 7, с. 167]. З точки зору дослідника, наслідками угоди на українських теренах було виникнення великих бідняцьких мас, які прагнули волі і трофеїв, а отже, дуже швидко умови угоди були порушені [7, с. 167]. Московську кампанію 1618 р. історик аналізував більше в соціальному та політичному аспектах, ніж у військовому. П. Сагайдачний, за висловом В. Серчика, «nie gorzej rozczynał sobie» на московських теренах, та самовільно захоплював міста [6, с. 98]. Разом з тим, дослідник писав про велику радість в польським таборі від появи козаків, і зауважував, що саме тоді Владислав надіслав Петру Конашевичу булаву, корогву і барабани, а отже визнав його статус гетьмана [7, с. 183]. Наслідками Московської кампанії стали намагання приборкати козаків, що призвело до демонстрації сили 1619 року на річці Роставиці, коли проти військ гетьмана С. Жолкевського виступило десять тисяч козаків із артилерією. За участю П. Сагайдачного була підписана угода на умовах, близьких до Вільшанських. Підписання Роставицької угоди, на думку В. Серчика не тільки призвело до конфлікту у козацьким середовищі, але й спричинило радикалізацію дій самого П. Сагайдачного, який 1620

року відправив посольство до Москви. Як писав дослідник, водночас гетьман С. Жолкевський цілковито позбавлений козаків потерпав під Цецорою, і смерть коронного гетьмана була до певної міри наслідком політики Речі Посполитої щодо козацтва [6, с. 99].

Висвітлюючи польсько-козацькі переговори, що передували Хотинській кампанії 1621 року дослідник дійшов цікавих висновків. На відміну від української історіографії, історик писав, що король Сигізмунд III затвердив гетьманський титул П. Сагайдачного, але не погодився на затвердження православної ієрархії. Водночас, щоб заохотити козаків на службу, патріарху Феофану за посередництва у справі було обіцяно королівське підтвердження новоствореної православної ієрархії [6, с. 99]. Історик проаналізував військову кампанію, не виділяючи окремої ролі Петра Конашевича, але віддаючи належне діям козацьких загонів. Говорячи про смерть видатного гетьмана, В. Серчик вказував, що в польських колах смерть гетьмана сприйнято як втрату єдиного прибічника угоди козацтва із Річчю Посполитою.

Загалом історик сприймав постать Петра Сагайдачного у межах власної історичної концепції: «Dla państwa polskiego powstanie Kozaczyzny było wiec niemal od początku problemem wewnętrznym. Wszelkie środki i metody, które zastosowano dla jego rozwiązania, odpowiadały takiemu pojmowaniu sprawy» [7, с. 6]. Відповідно пропольська спрямованість політики Петра Конашевича в повній мірі вписувалась в цю концепцію і гетьман постав в працях В. Серчика не як представник окремої суспільної спільноти, а як громадянин країни, що намагався знайти шляхи врегулювання суспільного конфлікту.

1978 року було видано працю Я. Паєвського. «Bunczuk I koncert: Z dziejow wojen polsko-tureckich», що висвітлює історію польсько-турецьких воєн. Козацтво представлено в концепції історика як частина державного механізму. Віддаючи належне хоробрості і мужності козаків, їх військовим якостям, історик не визнавав за козацтвом періоду до Хмельниччини соціально-організуючої функції.

Я.Паєвський не приділив окремої уваги постаті Петра Конашевича. Історик називав його виключно отаманом і найбільшою уваги надавав козацькому полководцю в подіях Хотинської кампанії. Вперше ми зустрічаємо згадку про П. Сагайдачного при аналізі причин поразки під Цецорою, однією з яких стала відсутність козаків на полі битви. Цецорська кампанія висвітлена істориком не суто як польсько-турецький конфлікт, а в контексті європейської політики. Напередодні війни в українські землі прибув з таємною місією від Москви та Туреччини патріарх Феофан. Він був провідником антипольських інтриг Москви, що була зацікавлена у польсько-турецькій війні. Саме його вплив як православного владики та агітаційна робота призвели до відсутності П. Сагайдачного під Цецорою.

Вивчаючи хід Хотинської кампанії Я.Паєвський описував тактику ведення бойових дій. Як писав свого часу В.Щербак, польські історики прагнули «всіляко применшити роль козаків у перемозі над султаном Османом II» [2, с. 140]. До певної міри це стосується і Я. Паєвського. В цьому контексті польський історик лише констатував прибуття козаків під проводом Петра Сагайдачного під Хотин. Вказуючи на існуючі протиріччя у польським стані, писав, що Конашевич Сагайдачний був допущений до обговорення стратегії і тактики ведення бойових дій із якими не завжди погоджувався [3, с. 99]. В процесі висвітлення військової кампанії, історик, приділив головну увагу діям польських підрозділів, і в меншій мірі – козацьких загонів. Автор відзначив кілька атак запорожців, вказав, що у критичний момент на військову раду 18 вересня запросили і козацьку старшину на чолі з Петром Конашевичем та, що

найсильніші атаки турків були спрямовані саме на позиції козаків і лісовичків [3, с. 101].

Підводячи підсумки вивчення польської історіографії постаті Петра Сагайдачного можна відмітити поступове формування головних рис, які отримало коло питань пов'язаних із особистістю видатного гетьмана. Вже у Л. Подгородецького з'явилася критика польської політики стосовно східних кресів на початку XVII ст. Відповідно дії П. Сагайдачного в історика розглядалися як спроба знайти вирішення суспільного конфлікту. Військові реформи отримали інтерпретацію як спроба повернути козацькій спільноті елементи шляхетського духу. В цілому історик змалював нейтрально-позитивний образ козацького ватажка хоча в поглядах Л. Подгородецького відчутна невизначеність в оцінках діяльності видатного гетьмана.

З. Вуйцик аналізував постать Петра Сагайдачного в ракурсі суспільно-політичних впливів. Саме його авторитет дозволив підписати польсько-козацькі угоди і сподіватись на їх виконання. Історик поставив питання про балансування Петра Конашевича між релігійними вимогами (а фактично національними потребами) і обов'язками перед державою.

В. Серчик приділив найбільше уваги постаті П. Сагайдачного. Фактично саме він остаточно сформував позитивний образ Петра Конашевича як компромісного політика, що домагався врегулювання суспільного конфлікту, але не отримав порозуміння суспільних реалій в урядових колах.

Я. Паєвський з точки зору польської військової історії приділив постаті П. Сагайдачного незначну увагу, вважаючи козацького ватажка виключно отаманом, одним із багатьох. Водночас продовжив критику внутрішньої політики Речі Посполитої, яка сама формувала козацьку проблему в країні. Разом з тим Я. Паєвський писав про сприйняття козаків тодішнім суспільством (а не тільки урядовими колами) не лише як негативного чинника, але й як союзника. І велика заслуга була в цьому П. Сагайдачного. Разом з тим в праці дослідника залишилася тенденція приниження ролі козаків і зокрема Петра Сагайдачного.

В досліджуваній період характерним явищем стала критика політики польських урядових кіл стосовно козацтва, визнання останнього соціальним чинником. Постать П. Сагайдачного отримала нове забарвлення як компромісного політика, що намагався знайти порозуміння в польсько-козацькім конфлікті, з'явилася трактовка патріарха Феофана як політичної, а не лише релігійної постаті, що впливала на Петра Сагайдачного.

Сучасний стан досліджень постаті видатного гетьмана ще залишає багато відкритих питань та суперечностей. Історична ретроспекція викликає потребу пошуків конструктивного діалогу та тіснішої співпраці істориків обох країн.

Список використаної літератури.

1.Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці / О. Руда // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010 – 2011. – Вип. 3 – 4. – С. 250 – 267

2.Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000. – 300с.

3.Pajewski J. Bunczuk I koncerz: Z dziejow wojen polsko – tureckich / J. Pajewski. – Warszawa, 1978. – 334 s.

4.Podhorodecki L. Sicz Zaporoska / L. Podhorodecki. – Wyd. 2-e. - Warszawa, 1970. – 305 s.

5. Podhorodecki L. Zarys dziejow Ukrainy. 2 t. / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1976. – Т.1. - 312 s.

6. Serczyk W. Historia Ukrainu / W. Serczyk. – Wyd 2-e. - Wrocław – Warszawa – Krakow, 1990. – 519 s.

7. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 roku./ W. Serczyk. – Krakow – Warszawa, 1986. – 375 s.

8. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Dzieje narodu i państwa polskiego / Z. Wójcik. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 87 s.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2015 р.

O.M. Isaienko

THE FIGURE OF PETRO SAGAIACHNYI IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

This paper addresses the issue of the Polish historiography of the late 40s' – 80s' years of the 20th century with regards to Petro Sagaidachnyi's military and political activities. In the focus of this paper are the viewpoints of eminent Polish historians L. Podgoretskyi, Ya. Payevskyi, Z. Vuitsyk, V. Serchik. These scholars' characterization of Petro Konashevich Sagaidachnyi inherited from the tradition of mythological portrayal of Cossackdom, their writings have a certain degree of ideological bias. The hallmark tendency was that of diminishing Cossacks' historic importance, Petro Sagaidachnyi's historic role in particular. The figure of Petro Sagaidachnyi received little attention, while the majority of historians considered him to be an attendant to the Polish crown and gave the respective characteristics of him.

L. Podgoretskyi characterized Petro Sagaidachnyi as one of the most important Cossack leaders who was loyal to Poland and whose effort was that of reforming Cossack military force. While pointing to the destructive influence of Cossacks, L. Podgoretskyi did not state his own view of Petro Sagaidachnyi's historical role.

Z. Vuitsyk analyzed Petro Sagaidachnyi's figure in the context of social and political relations. It was the authority of Petro Sagaidachnyi that had allowed to sign the first documents of concurrence between Poles and Cossacks and to hope for this concurrence to be observed, which was the beginning of the new format of social relations.

Among the historians, V. Serchik paid most attention to Petro Sagaidachnyi's figure. V. Serchik gave a positive characteristic of Petro Sagaidachnyi as of a compromising politician who represented not a separate social community but society as a whole and who, as a citizen, tried to solve the social conflict but did not receive understanding of the social reality in the government.

Ya. Payevskyi considered Petro Sagaidachnyi to be one of the numerous Cossack leaders in the context of wars between Poland and Turkey whose role was that of a military commander but not of a political figure.

The analyzed period was characterized by criticism of the internal policy of the Polish government, Cossacks were acknowledged to be a social factor, Petro Sagaidachnyi's figure received a new coloring as of a compromising politician who attempted to solve the conflict between Poles and Cossacks.

Key words. *Polish historiography, Petro Sagaidachnyi's figure, Moscow campaign, Khotyn war, political orientation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 378.4(477-25)(091)«1930/1960»

М.Г. Казьмирчук

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СПОГАДАХ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ (1930 – 1960-ТІ РР.)

На початку 30-х рр. ХХ ст. в СРСР повернулися до системи класичних університетів. У 1933 р. відновлюється і Київський університет. Більшість викладачів Київського державного університету залишили помітний слід в історії Alma Mater не тільки як науковці, але і як «літописці», відмічаючи заслуги здібних студентів, згадуючи дорогих колег, яскраві події, побутові й наукові умови життя та праці.

Ключові слова: Київський державний університет, викладачі, студенти, спогади.

На початку 30-х рр. ХХ ст. стала очевидною згубність реформування радянською владою університетів в Інститути народної освіти, які були неспроможними забезпечити належну підготовку кваліфікованих фахівців. Експерименти в галузі вищої освіти було припинено і в СРСР повернулися до системи класичних університетів. У 1933 р. відновлюється і Київський університет, який через рік отримує статус столичного, а ще через рік ім'я видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Такі заходи посилили увагу з боку влади до Київського державного університету, де на викладацькі посади запрошувалися найкращі викладачі та партробітники із місцевих партійних органів. Більшість викладачів Київського державного університету, талановиті та неординарні особистості, які залишили помітний слід в історії Alma Mater не тільки як науковці, але і як «літописці», відмічаючи заслуги здібних студентів, згадуючи дорогих колег, яскраві події, побутові й наукові умови життя та праці.

Проблема висвітлення викладачами у спогадах діяльності Київського державного університету в сталінську та хрущовську добу не була проаналізована ще в жодній вітчизняній праці, хоча їхні спогади нині активно залучаються для написання історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Така сама ситуація склалася із спогадами студентів, які залишили чимало свідчень з життя Київського університету сталінської та хрущовської доби. Слід відзначити, що спогади сталінської доби є дуже цінним джерелом, адже архівних матеріалів майже не збереглося. Тому актуальним є аналіз спогадів викладацького і студентського складу та їхньої інформації за 1930 – 1960-ті рр., відтворення важливих та давно забутих історичних умов та обставин у яких вони працювали, відпочивали і просто жили. Також можливим стає порівняння умов діяльності Київського університету в сталінський та хрущовський періоди, яке б спиралося на свідчення очевидців тих подій.

У 1933 р. Київський державний університет відновили у складі шести факультетів: фізико-математичного, природничого, хімічного, географічного, філософсько-історичного та літературно-лінгвістичного [7, с. 4]. Г. Дрінфельд згадував: «Відродження для таких факультетів, як хімічний, фізичний і математичний, пройшло безболісно. Щодо математичного, то цей факультет не тільки відродив кращі традиції дореволюційного університету, а в певній мірі запозичив і досвід Московського університету. Для цього, між іншим, на нараду в Харкові (тодішній столиці) були запрошені окремі працівники Московського університету на чолі з відомим професором В. В. Голубевим» [4, с. 80]. Звичайно у 1950 – 1960-х рр. структура Київського державного університету змінилися – відкривалися нові кафедри та

створювалися нові факультети. У 1935 р. розпочав роботу юридичний факультет [8, арк. 24-26]. У 1937 р. було відкрито окремих факультет іноземних мов, який у 1939 р. перейменували на факультет західних мов і літератур Київського державного університету [3, арк. 154]. На фізико-математичному факультеті у 1939 р. засновано кафедри оптики та астрономії [3, арк. 49]. Як бачимо, Київський державний університет було відроджено, але комуністичні експерименти на тому не скінчилися, що знайшло відображення у спогадах викладачів та студентів. Найбільше спогадів залишають викладачі та студенти із історичного, філологічного і математичного відділів.

Всі віднайдені спогади викладачів та студентів за досліджуваний період можна поділити на автобіографії, мемуари, спогади про окремих осіб, бліц-спогади або «міні мемуари», тобто короткі спогади, що вміщувалися у газетний рядок, створені для газет або журналів. Також до них можна додати історичні інтерв'ю та усну історію, тобто записи усних спогадів.

Серед спогадів окремих осіб про викладачів Київського державного університету слід відзначити спогади про видатного математика М. Кравчука, залишені його учнями, студентами або слухачами лекцій [1, с. 20]. Серед таких осіб вчений-математик М. Хоменко, колишній студент Київського авіаційного інституту М. Железняк, поетеса В. Черняхівська, громадська діячка Н. Суровцова, колишній студент Київського університету П. Бондаренко, колишній студент Київського політехнічного інституту (далі – КПІ) В. Ревуцький. Учень М. Кравчука, також математик і викладач Київського університету О. Смогоржевський залишив спогади «Каміння з мозаїчного життя», відзначаючи велику допомогу вчителя молодим талантам. Переважно у їхніх спогадах відзначається приналежність, глибокий розум, красномовство, оригінальність викладання, любов до математики, добропорядність М. Кравчука [1, с. 23]. Так, В. Ревуцький слухав лекції М. Кравчука у КПІ, куди приходили і студенти Київського університету, відзначаючи: «Вражала в лекції не тільки досконала українська мова викладача, але і його захопаність в тему, подану в ідеально чіткій формі, навіть з певними, до місця жартами» [1, с. 22]. Ревуцький згадує про дозвілля академіка М. Кравчука, який був «душею молоді» і на відпочинку залюбки грав у волейбол та шарики. П. Бондаренко згадував: «Лекції його – живі, дотепні. Формули на дошці не писав, а малював, як митець-кресляр. А мова його! – відшліфована, барвиста, з багатющою лексикою, справжня українська мова!» [1, с. 22-23]. М. Хоменко згадував: «На лекціях Кравчука бували і незнайомі мені люди, які як виявилось, були філологами, серед них і професори; вони хотіли вчитись у Кравчука майстерності читання лекцій добірною українською мовою, бо Кравчук володів нею і бездоганно, і віртуозно, прямо таки артистично, як і Зеров, вживаючи вичурні красиві звороти» [1, с. 20].

Залишилися приємні спогади близьких, учнів та студентів про знавця античної класики, українського поета і перекладача Миколу Костьовича Зерова. Серед них уже згадуваний М. Хоменко, дружина Софія Зерова, історики Н. Полонська-Василенко та О. Оглоблин [1, с. 22; 5, с. 83-252]. Викладач Київського університету О. Оглоблин згадував про своїх колег М. Зерова та П. П. Филиповича, які разом розпочинали наукову діяльність, одночасно отримавши звання професора у 1920-х рр. Автор спогадів відзначає, що пишучи їх не використовував жодних матеріалів, окрім власної пам'яті, адже перебував за кордоном, вже не маючи свого київського архіву. Перше враження О. Оглоблина про М. Зерова було не дуже добре, адже «зовнішність Миколи Костьовича, зокрема його трохи шепелявий голос та зіпсуті зуби, і ще більше його звичка багато і швидко говорити, і досить відчутне почуття своєї інтелектуальної вищості, якого він не міг приховати, мимоволі драгували нового співбесідника, що змушений був тільки слухати й слухати Зерова. Правда, розмова Миколи Костьовича

була завжди розумна, доречна і цікава, повна того енергії і шарму, які так чарували всіх, хто ближче знав Зерова. В кожному разі, Зерова треба було вміти слухати й, звичайно, треба було до нього звикнути» [5, с. 249]. Н. Полянська-Василенко також відзначає неелегантний вигляд М. Зерова: старе пальто, старий костюм, давно не модна краватка, фетрова шляпа [5, с. 186]. О. Оглоблин згадує також професорів Київського державного університету літературознавця Б. Якубського, істориків Б. Радзиковського, Г. Павлуцького, Л. Беркута [5, с. 248]. У 1931 р. відбувся суд над науковою діяльністю О. Оглоблина і він змушений був піти з посади професора Київського університету до 1938 р.: «Університет чи те, що від нього залишилося, став мені чимось чужим і неприємним. Навіть буваючи в тому будинкові щодня (як директор архіву, що там містився), я швиденько переходив довжелезні коридори, поспішаючи до свого архіву. А на початку 1934 року й цей зв'язок урвався. Відтоді я вже рідко зустрічався з М. К. Зеровим, який залишився в університеті, здебільшого лише обмінюючись з ним на вулиці дружнім вітанням, чув про нього від спільних знайомих, які працювали в університеті, або в Секції наукових робітників, чув і про «суд» над ним і зраду його учня Колесника (це було тоді звичайним явищем), про смерть сина, про звільнення з університету й виїзд Зерова до Москви» [5, с. 250]. Про П. Филиповича О. Оглоблин згадував, що в нього «було особливе відчуття історизму, і то українського. Взагалі у ближчому, інтимному товаристві Павло Петрович був дуже милий, веселий і дотепний, і з ним почувалося легше, ніж з Зеровим. З Филиповичем завжди приємно було бути чи то на веселій і шумній вечірці, за келихом доброго вина, чи то на прогулянці десь на Дніпрі або на Десенці. Там він був «свій хлопець» (вираз, якого він часто вживав)» [5, с. 251].

Про 1930 – 1940-ві рр. та діяльність Київського державного університету того періоду залишив спогади доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР (1963 – 1986) Чернівецького держуніверситету (нині Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) І. Гриценко [6]. У 1937 р. він став студентом історичного факультету Київського державного університету. Згадує про будівництво корпусів на вулиці Володимирській, кількість, соціальне становище та національний склад студентів [2, с. 140-142]. І. Гриценко відзначає, що «аудиторії завжди були вщерсть заповненими», бо студентів притягувала не тільки майстерність викладачів, а й лекційний фактаж [2, с. 143]. Він описує розклад та зміст навчання на історичному факультеті, дає характеристику досвідчених викладачів, зокрема К. Штепи, який один «упродовж чотирьох семестрів читав нам курси історії докласового суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків... Костянтин Васильович викладав матеріал вільно, майже не звертаючись до конспекту. Привертала увагу його бездоганна українська мова. Взагалі на історичному факультеті, за поодинокими виключеннями, навчання велось українською мовою» [2, с. 145, 146]. Ще студентом І. Гриценко довідався про чистки «ворогів народу» серед викладачів Київського державного університету. Згадує про А. О. Введенського, який читав лекції з історії СРСР, викладачку з історії мистецтва Шульженко, викладача латини Ліхтенфельда та багатьох молодих та досвідчених викладачів [2, с. 147-152]. І. Гриценко стверджує, що студенти «мали досить часу для самостійної роботи над історичними джерелами і літературою, для громадської діяльності, задоволення культурних потреб, заняття спортом» [2, с. 153]. Розповідає про бібліотеки та історичний кабінет Київського університету, а також інші бібліотеки, які відвідували студенти. В академічну бібліотеку проникали і студенти першого та другого курсів: «У своїх студентських квитках (а це були далеко не поодинокі випадки), вони виправляли «студент I курсу» чи «студенти II курсу» – на «студенти III

курсу» і цього було досить, оскільки студентський квиток являвся одним із документів, на підставі якого на контрольному вході пропускали читачів до бібліотеки» [2, с. 154]. І. Гриценко висвітлює студентський рівень підготовки до екзаменів, їхню організацію та ступінь вимогливості викладачів. Також висвітлює наукове життя історичного факультету, матеріальне становище студентів, їхні пошуки поза університетської роботи, адже «З вересня 1939 р. в навчанні і матеріальному побуті студентів сталися різкі зміни, їх викликала урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у ВУЗах і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендії. Право на її одержання надавалося лише тим студентам, у залікових книжках яких за підсумками екзаменаційної сесії значилося 75 % відмінних і 25 % добрих оцінок. Якщо, приміром, на сесію виносило чотири екзамени, то на стипендію міг розраховувати лише той, хто три з них складав на «відмінно» і один – на «добре» [2, с. 159]. І. Гриценко відзначає, що гуртожитки були хоч і незручними у побутовому плані, та все ж дозволяли без проблем добиратися до університету. Гуртожитки 1930-х рр. були розкидані по всьому Києву: по вул. Басейній, Тарасівській, Червоноармійській, на розі вулиць Л. Толстого та Володимирської, Новопавлівській, Повітрофлотському шосе, Жертв Революції, у Солом'янському районі. У гуртожитках проживали різні студенти, з різних факультетів але однакових курсів, але все одно на всіх їх не вистачало, тому багато студентів орендувало у киян «кутки», за які університет сплачував по 70 крб. і за його рахунок змінювалася постіль [2, с. 160, 163]. І. Гриценко висвітлює діяльність партійної, комсомольської та профспілкової організацій в часи репресій, культурне та спортивне життя студентства. Розповідає про початок війни і студентство Київського державного університету, його евакуацію та воєнні проблеми.

Відрізняються багато у чому від спогадів І. Гриценка спогади-есе студента історичного відділу Київського державного університету майбутнього письменника і поета Валерія Шевчука. Вони висвітлюють атмосферу життя київських студентів кінця 1950-х – початку 1960-х рр. та містять листи його дівчини, яка навчалася тоді на історико-філософському факультеті, та брата. Автор спогадів відзначає, що юність пройшла і його тодішні вчинки сприймаються безсторонньо та віддалено, а тому він вибрав «есеїстичну форму повісткування, тобто документального роману» [9, с. 31]. Документи, на думку автора, корегують властиву кожній людині суб'єктивність. Разом із тим автор багато аналізує власних літературних праць, приводить уривки з віршів, яких колись писав чимало. У спогадах використовує автобіографії, листи до брата, до друзів та колег. Також використовує студентські записки та фотографії студентських років.

Валерій Шевчук родом із Житомира у 1957 – 1958 рр. листувався з тодішньою дівчиною, імені якої у спогадах не називає. Звертався до неї «Моя людина з Києва». Саме листи від неї лягли в основу другого розділу есе, які є документальним свідченням із життя студентства того періоду. У 1957 р. його тодішня дівчина-медалістка після закінчення школи поступила в Київський державний університет. В. Шевчук кілька разів приїжджав із Житомира провідати її до Києва, а через кілька років і сам поступив до університету. Перше його відчуття, коли він очікував дівчину, а «юрба потоками вливалася у важкі двері Червоного корпусу», непереборне бажання вступити до університету, «зздри́в не комусь із них зокрема, а їхній можливості тут навчатися» [9, с. 26]. Важливим є те, як дівчина умовляє хлопця вступити до університету, розкриваючи йому принади цього кроку. Уже тоді отримання вищої освіти розглядалося як важливий крок у житті та кар'єрі молодого людини. Як писала дівчина, «спираючись на знання, ти більш твердо будеш відчувати під собою ґрунт» [9, с. 32]. Через великий конкурс при вступі, багато хто сумнівався у власних

силах, до того ж свідомих українців гнітила «німа покірність перед сильними світу сього, байдужість до національної долі» [9, с. 32].

В. Шевчук розповідає у спогадах про придушення вільнодумства. Як видно з листів дівчини, воно не заохочувалося й у хрущовську добу «лібералізації» і «відлиги». У 1960-х рр. людина з твердим розумом і критичними поглядами ставала «лишньою», а хрущовська доба вимагала інших, гнучких поглядів. Незважаючи на це, дівчина переконувала, що потрібні знання можна здобути навіть у затиснутих у лещатах ідеології та догм університетах. Навіть більше – «критично підійти до вивчення встановлених догм» аби «побачити істину». В. Шевчук вважав, що критичне мислення для тих часів було притаманне більше хлопцям, які навчалися в університеті, дівчата ж були «надзвичайно наївні». Якщо хлопці могли «збуритися» від «буттєвості людини» тих часів, то дівчата зазвичай «приспособувалися до цього» [9, с. 33].

У спогадах В. Шевчука висвітлюється організація щодо вступу до університету в 1960-х рр., що передбачало співбесіду з деканом та вступні іспити з російської мови та літератури, іноземної мови, української мови та літератури та історії. Вступників було багато, навіть серед медалістів був чималий конкурс. Проте із стажем роботи приймали до університету навіть з трійками, тому нерідко довідки про стаж підробляли. Декан філософського відділу підкреслював, що всі студенти мають закінчити університет з партквитком, адже філософи – пропагандисти ідей [9, с. 28-42].

Автор спогадів 1960-х рр. про Київський державний університет описує традиційний поділ студентів на київських та приїжджих, україномовних та російськомовних. Однак, на думку В. Шевчука, згодом курс поділився на кілька груп: «сіру масу», без інтелектуальних запитів, які старанно вчилися в межах заданої програми і особливих знань не здобули; «активних студентів», які прагли кар'єрного росту тому й вчилися краще; «здібних», які легко долали науку, але особливих знань здобути не прагли; «інтелектуали» – невелика група, свідомих студентів, які багато читали та швидко розвивалися. «Інтелектуали» мали «тонкі, вишукані почуття, приправлені прекрасним смутком, тобто відчуження світу в теплому мінорі, який поклав за основу в свою естетику літературний імпресіонізм», «високі розмисли про світ та людину». За В. Шевчуком, ще однією рисою «сірої маси» є те, що вона не любить сумного, складає веселі юрми, вимагає веселих видовищ, розваг, «засуджує сумне й мудре». Серед україномовних переважали вихідці з сіл, а кияни та вихідці з Донбасу – російськомовні. Серед студентів окрему групу становили спортсмени високого класу, які більше проводили часу на тренуваннях та змаганнях, ніж навчалися. Так, разом із В. Шевчуком на першому курсі навчалася Г. Егільська – майстер спорту із волейболу, «на лекціях була рідко, але університет скінчила» [9, с. 63, 68].

В. Шевчук висвітлює статевий склад студентів, відзначаючи, що на філософському відділі навчалися самі хлопці, а дівчат було мало. Далі висвітлює розклад студентської роботи: тривалість та кількість пар, фізичне виховання в університеті, роботу в читальних залах, предмети, що їх вивчали на різних курсах. Так, на першому курсі філософського відділу вивчали математику, аби на старших курсах без проблем вивчати атомну фізику [9, с. 28, 33]. Відзначає автор спогадів і проведення різних зборів щодо організаційних питань, гуртків, дискусій старшокласників, на яких завідувачі кафедр радили «бути присутніми». Систематично відбувалися політичні засідання, ввели 10 годин на вивчення матеріалів сесії (докладу Хрущова), з них 6 годин лекцій і 4 семінари [9, с. 30, 31, 42].

Найцікавішими є спогади про викладачів та їхню професійність, адже у документах 1930-х рр. часто нарікали на її відсутність. У 1960-х рр., як свідчить В.

Шевчук викладання велося українською мовою, але викладачі продовжували вживали багато русизмів. Деякі предмети читалися російською мовою, як-то політекономія на філософському відділенні. В. Шевчук відзначає, що викладачі у Київському державному університеті були різні – «цікаві, нецікаві і так собі». Дехто читав лекції монотонно із поживклих сторінок, про такого нерідко казали: «щороку повторює їх слово в слово, колись давно написавши, – ті лекції були мертві» [9, с. 30, 83].

Так, М. Марченко, професор та викладач історії Київської держави залишив позитивне враження у В. Шевчука: «Обережний у висновках, він проте вмів подавати об'єктивне і ґрунтовне знання» [9, с. 86, 87]. Професор Славін на історичному відділі читав археологію російською мовою читав «натхненно, заливисто, без жодного папірчика – предмета знав чудово», «це був великий знавець конкретного матеріалу, але синтетик слабкий» [9, с. 83]. Серед інших небуденних викладачів згадує завідувача кафедрою історії України В. Дьяченка, істориків-архівістів А. Введенського та В. Стрельського. В. Шевчук відзначає, що більшість викладачів були «функціонерами», які мало передавали «мислячої енергії» [9, с. 89].

Висвітлюючи багате культурне життя студентства Києва, В. Шевчук відзначає певну матеріальну скруту. Студентам були доступні театри, вечори, концерти, кіно, виставки, музеї, якщо рідні або родичі підтримували матеріально, забезпечуючи провізією з села. Студенти їздили на різні екскурсії по всьому СРСР. Описуючи студентське літо, В. Шевчук згадує про обов'язкові сільгоспроботи в колгоспах та практику. Відзначає автор спогадів і про розміри стипендії та додаткові підробітки студентів викладачами, сторожами, патрульними [9, с. 34-95].

Окремо В. Шевчук згадує про життя студентів у гуртожитках. У 1950-х рр. гуртожитків у Києві не виділяли, а студентів направляли у Боярку, за 10 км або навіть за 25 км від Києва. Поселити одразу студентів-першокурсників не було змоги і вони мусили ночувати день просто неба, чекаючи відповідних паперів на поселення. Та студенти змирилися і пристосувалися. Для того аби добратися від гуртожитку у Боярці до Київського державного університету треба було вставати о 5.45 ранку, за 30 хвилин збиратися щоб їхати на електричці до вокзалу, звідти добігти «щодоуху до тролейбуса» аби о 7.47 зайти до аудиторії. У Боярці жило понад 200 студентів Київського державного університету. Система поселення була своєрідна – університет наймав у домовласників кімнати, куди ставили стільки ліжок, скільки могло влізти. Частина коштів за житло сплачував університет, а частину студенти. Деякі гуртожитки розміщувалися у старих дерев'яних будинках. Комусь щастило і студенти опинялися в просторих кімнатах, проте вони швидко заповнювалися і вже на початок навчання між ліжками були щілини замість проходів. До того ж бідна обстановка гуртожитків, а також антисанітарія – бігали миші, яких було багато. У 1958 р. гуртожитки перевели на вулицю Ломоносова що біля Сільгоспвиставки у Києві, але до університету треба було добиратися 40 хвилин на тролейбусі, та все ж це було значно зручніше ще й через кращі побутові умови. У кімнаті мешкало по четверо студентів, тоді як у Боярці більше 10 [9, с. 28-56].

Отже, спогади викладачів та студентів Київського державного університету хрущовської та сталінської доби різноманітні за формою написання і подання інформації. Вони висвітлюють цікаві, а інколи унікальні факти з історії університетського життя дуже важкого періоду для вітчизняної освіти. Переважно спогади залишили викладачі математичного та філологічного факультетів Київського державного університету. На перспективу слід відзначити потребу збирання та фіксації спогадів людей, які знали викладачів або самі були студентами Київського державного університету. Адже час минає і цінні спогади можуть бути втраченими.

У 1930 – 1960-ті рр. студентам Київського державного університету давалися в знаки перевтома від надмірних учбових навантажень, від ламання романтичного бачення світу та людей. Гнітючий настрій був і серед викладачів, які потерпали від постійного тиску ідеології, жорсткої цензури та репресій. Перегортаючи сторінки спогадів, розумієш, що у тоталітарному суспільстві людям жилося нелегко, а розумним і поготовів, оскільки їх насамперед змушували сприймати зайві радянські догмати. Для студентів університет ставав порятунком від трирічної солдатчини або одруження та сім'ї, проте в університеті студенти потрапляли під сильний прес ідеології.

Список використаної літератури

1. Вірченко Н. Велет української математики / Н. Вірченко. – К. : Задруга, 2007.
2. Гриценко І. А. Нехворощани (Життя і долі селян Надроснянського краю в XIX-XX ст.). – Чернівці : Золоті литаври, 2004. Матеріали люб'язно надані доктором історичних наук, професором, завідувачем кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолієм Петровичем Коцуром, колишнім учнем (вихованцем) професора І.А. Гриценка.
3. ДАК. – Ф. Р-1246. – Оп. 2. – Спр. 5.
4. Дрінфельд Г. І. Вища математична освіта у Києві в роках 1927 – 1941 / Г. І. Дрінфельд // У світі математики. – 1998. - Т. 4. – Вип. 2.
5. Київські неокласики / упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. - (Серія – «Українські мемуари»).
6. Коцур А. П. Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) / А. Коцур, Г. Коцур // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 19.
7. Про організацію на Україні державних університетів : Постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1933. – № 15 (5 квітня). – Арт. 173.
8. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6868.
9. Шевчук В. На березі часу. Мій Київ. Входи́ни : повість-есе / В. Шевчук. – К. : Темпора, 2002.

Стаття надійшла до редакції 03.05.2015 р.

M. Kazmyrchuk

KYIV STATE UNIVERSITY IN THE MEMORIES OF TEACHERS AND STUDENTS (1930 – 1960)

In the early 30th years of the XXth century there has been become apparent a malignancy of reforming by the Soviet authorities of the universities into the Institutes of Public Education, which were unable to provide a proper training of the qualified specialists. Experiments in the field of higher education were suspended and there in the USSR one has returned to the system of traditional universities. In 1933 the Kyiv University was restored too, and a year later in has become a status of a Metropolitan, and a year later it has got a name of a famous Ukrainian poet Taras Hryhorovych Shevchenko. Such measures must have increased attention from the authorities to the Kyiv State University where to the teaching positions were invited the best teachers and party officers from the local party organs. Most of the teachers of the Kyiv State University, while being talented and creative individuals, which left a noticeable mark in the history of Alma Mater not only as scientists, however as also «chroniclers», while noting merits of talented students, remembering dear colleagues, bright events, domestic and scientific conditions of life and work.

The problems of elucidation by the teachers in the memories of activity of the Kyiv State University in the Stalin and Khrushchov's day has not been analyzed yet in no domestic work, although their memories are now being today actively involved for writing of a history of the

Taras Shevchenko National University of Kyiv. Such similar situation must have formed from the memories of the students, who must have left considerable evidences in the life of the Kyiv University of the Stalin and Khrushchov's era. There it should be noted, that the memories of the Stalin's era are a very valuable source, because the archives materials must have almost not preserved. That is why as an actual one is the analysis of memories of the teaching and students staff and their information for 1930 – 1960 years, a reproduction of the important and long-forgotten historical conditions and circumstances in which they had been working relaxing and just living. There also as possible is becoming a comparison of an activity of the Kyiv University within the Stalin and Khrushchov's period, whatever it would based on the evidences of witnesses of those events.

All founded memories of the teachers and students over a research period one can divide into autobiographies, memories, and reminiscences about separate individuals, blitz-memories or «mini-memories», i. e. short memories that must have placed in a newspaper line, being created for newspapers or magazines. One can also add to them historical interviews and oral history, namely records of the oral memories.

Among the memories of some individuals about teachers of the Kyiv State University it should be noted memories about a brilliant mathematician M. Kravchuk, having left by his pupils, students or listeners of lectures. There must have remained pleasant memories of the close relatives, pupils and students about the ancient classics scholar, Ukrainian poet and translator M. Zerov. About 1930 – 1940 years as well activity of the Kyiv State University of that period must have left Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chernivtsy State University I. Hrytsenko. Memories of the teachers and students of the Kyiv State University of Khrushchov and Stalin's era are various in form of writing and presentation of information. They cover interesting and sometimes unique facts from the history of the University's life of the very difficult period for national education. Mostly must have left their memories the teachers of the mathematical and philological faculties of the Kyiv State University. In perspective it should be noted the need for collection and recordings the memories of peoples, who did know the teachers or themselves were students of the Kyiv State University. Because the time is passing and precious memories could be lost.

Within years of 1930 – 1960 to the students of the Kyiv State University were given in signs of exhaustion from excessive training loads, from breaking of a romantic vision of the world and people. A depressing mode was there also among the teachers, who were suffering from a constant pressure of ideology, of rigid censorship and repression. While turning pages of memories, you do understand, that there in a totalitarian society the people did live hard and the clever ones even more so, since they primarily were forced to accept extra Soviet dogmas. The University has become for the students as salvation of the three-year military service or marriage and family, however there at the University the students were falling under a strong press of ideology.

Key words: *Kyiv State University, professors, students and memories.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н., проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

УДК 94(477): 35207"1892"

В.М. Коробка

МІСЬКИЙ ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА ГОРОДОВИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1892 Р.

Висвітлюється міський виборчий процес – визначення персонального кола виборців, проведення голосування у виборчих зібраннях, а також обрання посадових осіб громадських управлінь – у Катеринославській губернії за муніципальним законом 1892 р. Із його застосуванням число виборців скоротилося порівняно з останніми виборами за законом від 1870 р. від 4-х у Маріуполі, Павлограді та Слов'яносербську до 9-ти разів – у Луганську. Урізання міського електорального поля відбулося й завдяки запровадженню відносно високого майнового цензу та позбавленню виборчих прав євреїв.

Ключові слова: Катеринославська губернія, Городове положення 1892 р., міський виборчий процес, міська дума, зібрання міських уповноважених, міський гласний, міський голова, міський староста.

Вивчення заходів царату з трансформації міського самоврядування та їх результатів сприяє збагаченню загальної картини модернізаційних процесів у Південно-Східній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Міський виборчий процес у Катеринославській губернії за законом 1892 р. не отримав вичерпного висвітлення. Головним предметом вивчення науковців до нашого часу залишається формування та діяльність міських громадських установ губернського Катеринослава. Міський виборчий процес за законом 1892 р. в губернському місті відображено в дослідницькому доробку В. Лазебник, що в насиченому вигляді зібраний до купи у відповідній главі колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» (Дніпропетровськ, 2006), а також у монографії та дисертації О. Двуреченської [3; 4]. Втім, елементи правознавчого та краєзнавчого розгляду предмету нашого дослідження, що торкається й повітових міст краю, міститься в статтях Ю. Медведєва [15], В. Стойчева [25], науково-популярному виданні – «Маріуполь и его окрестности: взгляд из ХХІ века» (Маріуполь, 2008).

Метою даної статті є висвітлення міського виборчого процесу – визначення персонального кола виборців, проведення голосування у виборчих зібраннях, а також обрання посадових осіб громадських управлінь – у Катеринославській губернії за муніципальним законом 1892 р.

Змінивши курс внутрішньої політики у напрямку зміцнення основ самодержавства, з поміж іншого Олександр ІІІ запровадив новий закон про міське самоврядування. У першу чергу, зміни стосувалися тих норм, якими визначався порядок виборів. Уряд розраховував забезпечити такий склад виборців, що міг би обрати гласних, які налагодили б результативнішу працю громадського управління й менше викликали сумнівів щодо політичної благонадійності. З цією метою вводилися високі майнові умови, якими коло виборців звужувалося настільки, що право голосу отримувала лише найбільш заможна частина жителів міста.

Право брати участь у виборах мали: а) власники нерухомості, оціненої для стягнення на користь міста збору в розмірі: у столицях не менше 3000 руб., у містах більше 100000 населення – не менше 1500 руб., у містах губернських – не менше 1000 руб., а в інших – не менше 300 руб.; власники (особи та товариства) торговельних

і промислових підприємств, які вимагали вибірки свідоцтв: у столицях – 1-ї гільдії, в інших містах – 1-ї і 2-ї гільдій (ст. 24) [1, с. 437]. З виданням Положення про державний промисловий податок вибірку гільдійських свідоцтв замінено вибіркою промислових свідоцтв.

Закон позбавив виборчих прав євреїв, навіть якщо розмір їхнього майна відповідав вимогам майнового цензу (ст. 32 – 33) [1, с. 438]. В єврейській межі осілості з євреїв укладався «особливий» список, з якого губернське в земських і міських справах присутствіє (воно замінило губернське в міських справах присутствіє) обирало гласних (уповноважених) у кількості, визначеній міністром внутрішніх справ, не більше однієї десятої загального складу думи (від. XIV) [1, с. 432].

Нове Положення скасувало трикласну систему. Для виборів гласних утворювалися єдині виборчі збори, в яких обиралася належна кількість гласних відповідно до числа виборців (ст. 34) [1, с. 438].

Відповідно до ст. 22 одночасно з Городовим положенням 1892 р. набирали чинності правила про спрощене міське громадське управління у дрібних і другорядних містах [1, с. 436]. Там, де вводилось спрощене управління, створювалися зібрання міських уповноважених у кількості від 12 до 15 осіб. Їх обирав схід власників, нерухомість яких оцінювалася не менше, ніж у 100 руб. Зібрання уповноважених обирало міського старосту з одним або двома помічниками. На старосту покладалось головування у зібранні уповноважених та виконання його рішень, а також безпосереднє завідування поточними господарськими справами міського поселення [2].

Функції міського управління залишилися за законом 1892 р. ті ж самі, що і за Положенням 1870 р. Майже не змінився перелік як міських зборів, так і першочергових видатків.

Стаття 56 закону встановлювала залежність чисельного складу розпорядчих органів громадських управлінь від кількості виборців. У тих містах, де нараховувалося не більше ста виборців, дума складалася з 20 гласних. Якщо виборців було більше ста, на кожні додаткові п'ятдесят додавалося 3 гласних, поки кількість їх не сягала 80-ти в губернських містах з населенням понад 100 тисяч, 60-ти – в інших губернських і повітових, прирівняних стосовно майнового цензу до губернських, 40 – в решті. У випадку обрання меншого числа гласних, ніж вимагалось законом, призначалися нові вибори (ст. 53).

У відповідності до указу про введення нового Городового положення міністр внутрішніх справ І. Дурново 24 липня 1892 р. видав циркуляр № 7157, в якому повідомив губернаторів про термінове запровадження нового Городового положення в столицях, Одесі, Керчі, Севастополі, Кронштадті, Миколаєві, а також у губернських містах європейської частини імперії (крім Царства Польського), з утворенням у них «присутствій у міських справах». Ця вказівка стала відправним моментом у запровадженні, поміж інших, і в Катеринославській губернії нової міської реформи.

Водночас циркуляр вимагав обов'язкового обговорення в цих установах відомостей про розмір коштів повітових і заштатних міст, показників їх торговельно-промислового розвитку, на основі яких можна дійти висновку про введення громадського управління в повному чи спрощеному обсязі. Разом з тим, розпорядження міністра окреслювало темп (у відповідності до імператорського указу) і термін цього процесу – поступово, протягом 1893 р. У той же час «губернським у міських справах присутствіям» пропонувалося визначитися: чи не корисно було б прирівняти деякі повітові міста до губернських щодо майнового цензу виборців [20, арк. 1].

У відповідності до цього начальник Катеринославської губернії, у свою чергу, запросив необхідні відомості від міських голів. Згідно із циркуляром міністерства

внутрішніх справ (далі – МВС), про який йшлося вище, 15 грудня 1892 р. Катеринославське губернське в земських і міських справах присутствіє розглянуло подання міських голів, у яких містилися обґрунтування введення нового Городового положення в повному обсязі.

Обговоривши отримані відомості, губернське в земських та міських справах присутствіє, на підставі доходності міст, ступеня розвитку торгівлі і промислів та їх щорічного зростання, визнало за можливе ввести нове Городове положення в повному обсязі в Бахмуті, Верхньодніпровську, Луганську, Маріуполі, Новомосковську, Олександрівську та Павлограді.

Що стосується міста Слов'яносербська й містечка Нікополя, то в них, на підставі низької доходності, незначної чисельності жителів та через нежваву торгівлю, визнавалося за доцільне запровадити спрощене міське управління, яке надало б можливість уникати зайвих видатків [21, арк. 5 зв.].

17 грудня 1892 р. ці відомості разом із попередніми висновками губернського в земських і міських справах присутствія, завірені підписом начальника губернії В. Шліппе, були надіслані до МВС для остаточного встановлення форми громадського управління. Поміж іншим подання містило висновок про те, що в губернії немає міст, які стосовно розміру майна виборців можна прирівняти до статусу губернських [20, арк. 269 – 270].

В окремій доповіді губернатора до МВС також попередньо визначалося коло виборців та кількісний склад міських дум і вносилися пропозиції щодо числа євреїв, яких планувалося допустити до виконання обов'язків міських гласних (уповноважених). Однак вони були хибними через те, що євреїв, які відповідали цензовим ознакам, всупереч новому закону, зарахували до кількісного складу списку виборців. Унаслідок цього в Катеринослав із МВС було надіслано низку директив з вимогами привести передвиборчі розрахунки у відповідність до закону.

В одній із них, підписаній 16 січня 1893 р. товаришем міністра, сенатором В. Плеве, докладно розписано, яким у містах губернії має бути число виборців, кількість гласних і число євреїв поміж них, що призначалися губернським у земських і міських справах присутствієм (далі – ГВЗІМСП), а також число гласних, яких належало обрати виборчими зібраннями [22, арк. 6 – 7]. За розрахунками МВС кількість гласних (уповноважених) з євреїв у міських громадських управліннях, як бачимо з табл. 1, становила в Катеринославі – чотири, в Маріуполі – три, Бахмуті, Верхньодніпровську, Новомосковську, Олександрівську, Павлограді – по дві, в Луганську, Слов'яносербську та Нікополі по одній особі.

Важливим чинником у запровадженні Городового положення 1892 р. у міських поселеннях губернії і розгортанні по-новому унормованого виборчого процесу, стало принципове з'ясування урядом форми громадського управління. Так, 6 травня 1893 р. Олександр III затвердив підготовлений МВС список міст, у яких запроваджувалося спрощене громадське управління. В нього було включено Слов'яносербськ і Нікополь [21, арк. 91]. А 5 червня того ж року І. Дурново надіслав катеринославському губернатору розпорядження, яким приписував увести в Слов'яносербську і Нікополі цю нову форму громадського управління. Разом з тим, міністр внутрішніх справ розпорядився запровадити протягом поточного року нове Положення в повному обсязі в Новомосковську, Верхньодніпровську, Павлограді, Олександрівську, Бахмуті, Маріуполі та Луганську [22, арк. 12 – 12 зв.].

Таблиця 1

**Формування кількісного складу міських дум (зібрань уповноважених)
 Катеринославської губернії за законом 1892 р. на 1-е чотириріччя [22, арк. 19,
 19 зв.; 23, арк. 28 зв. – 29, 37 зв. – 38, 44 зв. – 45, 68 зв. – 69, 73 зв. – 74, 75 зв. – 75]**

Місто	Кількісний склад громадських управлінь		Число гласних (уповноважених) за вибором виборчого зібрання		Число гласних (уповноважених) з євреїв за вибором ГВЗІМСП	
	за нормою закону	за фактом	визначене МВС	за фактом	визначене МВС	за фактом
Катеринослав	47	45	43	41	4	4
Бахмут	23	23	21	21	2	2
Верхньодніпровськ	20	20	18	18	2	2
Луганськ	26	26	25	25	1	1
Маріуполь	41	37	38	34	3	3
Нікополь	12	11	11	11	1	1
Новомосковськ	23	23	21	21	2	2
Олександрівськ	23	20	19	21	2	2
Павлоград	26	26	24	24	2	2
Слов'яносербськ	12	12	11	11	1	1

Завдяки цим діям імперської адміністрації чинні міські громадські управління отримали можливість довести до ладу списки виборців. Завершення цієї процедури надало можливість остаточно визначити персональний і чисельний склад виборчого зібрання, якому належало обрати переважну більшість міських гласних чи уповноважених, крім євреїв.

Як бачимо з табл. 2 у результаті застосування норм закону 1892 р. необхідний майновий ценз для участі у виборах став настільки високим, що кількість виборців зменшилась у декілька разів і в переважній більшості міст не становила 2% міських жителів.

Тут бачимо, що серед міст, де нове громадське управління запроваджувалося у повному обсязі, лише у Маріуполі цей показник перевищив двовідсоткову відмітку і становив 2,7%. У Нікополі та Слов'яносербську, що отримали спрощену форму міського самоврядування і нижчий майновий ценз, частина осіб, які мали право голосу, охоплювала за відповідним порядком 2,4 та 2,2% населення.

При зіставленні відомостей табл. 2 про городян Катеринославської губернії, що мали право голосу на останніх виборах за законом 1870 р., з даними про тих, хто одержав виборчі права за законом 1892 р., отримуємо нищезначені відомості. Найбільше скорочення числа виборців спостерігалося в Луганську (у 9,3 разів), Новомосковську (у 8,7 разів) та Катеринославі (у 7,6 разів), а найменше – в Маріуполі (у 3,9 рази), Слов'яносербську (у 4 рази) і Павлограді (у 4,1 разів). До того ж, обмеження числа городян, що до реформи мали статус виборців, відбулося також і за рахунок позбавлення євреїв, попри їх статки, права голосу. Так, за відомостями табл. 2 за межами кола виборців опинилася значна частина жителів іудейського віросповідання, що мали майновий стан, який міг би задовольнити вимогам закону для надання виборчого права. У Катеринославі, Верхньодніпровську, Павлограді,

Олександрівську, Нікополі та Бахмуті ці показники становили відповідно – 53,6, 52, 51,4, 39,2, 39, 37,2 процентів від числа осіб, включених у списки виборців.

Таблиця 2

Питома вага городян Катеринославської губернії, що отримали виборчі права за законом 1870 р. (останнє чотириріччя) та законом 1892 р. (1-е чотириріччя) [19, арк. 244 зв. – 245; 21, арк. 41; 22, арк. 18; 23, арк. 18 зв., 29 зв., 32 зв., 38 зв., 46 зв., 51 зв., 63 зв., 69 зв., 75 зв.; 17, с. 33]

Місто	Число жителів напередодні реформи	Мали виборчі права на останніх виборах за законом 1870 р.	Отримали виборчі права за законом 1892 р.	У скільки разів знизилася кількість виборців	Число євреїв за «особливими» списками / % до числа виборців
		абс. / %	абс. / %		абс. / %
Катеринослав	70384	4236 / 6	558 / 0,8	7,6	299 / 53,6
Бахмут	14630	960 / 6,6	196 / 1,3	4,9	73 / 37,2
Верхньодніпровськ	7750	675 / 8,7	100 / 1,3	6,8	52 / 52,0
Луганськ	15505	2131 / 13,7	228 / 1,5	9,3	22 / 9,6
Маріуполь	17331	1796 / 10,4	464 / 2,7	3,9	88 / 19,0
Новомосковськ	18285	1537 / 8,4	176 / 0,9	8,7	48 / 27,3
Олександрівськ	15000	844 / 5,6	166 / 1,1	5,1	65 / 39,2
Павлоград	22268	842 / 3,8	205 / 0,9	4,1	106 / 51,4
Слов'яносербськ	5049	570 / 11,3	110 / 2,2	4,0	8 / 7,3
Нікополь	8144	–	197 / 2,4	–	80 / 39,0

Завершення упорядкування списків виборців надало можливість розрахувати кількісний склад розпорядчих органів громадських управлінь у відповідності до ст. 56 Городового положення. За відомостями табл.1 бачимо, що найбільшими за чисельністю в губернії були Катеринославська і Маріупольська міські думи. У решті міст, що отримали право формувати міське самоврядування у повному обсязі, кількість гласних коливалась у межах від 20 до 26 осіб. Для Нікополя та Слов'яносербська, яким було встановлено спрощене управління, чисельність зібрань уповноважених складала 12 осіб.

Наступним кроком підготовчої стадії виборчого процесу було з'ясування чисельності гласних, яких належало обрати виборчим зібранням. Вона встановлювалась таким чином: загальна кількість повного комплексу думи (зборів уповноважених) зменшувалась на число євреїв, визначене МВС для призначення до думи (зборів уповноважених). Ці цифрові відомості відображено у табл. 1.

Звичайно, центральною процедурою всього виборчого процесу стали вибори міських гласних (уповноважених) у зібраннях виборців. Перші в губернії вибори за новим законом почалися 16 лютого 1893 р. у Катеринославі. «Екатеринославские губернские ведомости» назвали їх громадським «днем суду» над гласними попереднього скликання [12].

Особливість цієї стадії виборчого процесу в губернському місті полягала у тому, що за одним разом обрати належну кількість гласних не вдалося. Вибори тривали чотири дні, і вдень, а інколи до першої години ночі. До виборчих урн з'явилося менше

половини виборців [13]. Врешті-решт остання порція складу катеринославської думи була обрана 19 лютого. Остаточний результат – за вибором міських жителів – 41 гласний та 5 кандидатів [табл. 1; 14]. У решті міст губернії із завершенням підготовчої роботи формування закладів міського самоврядування тривало протягом осені 1893 р. – весни 1894 р.

Особливістю оформлення персонального комплекту гласних міських дум було те, що до цього процесу безпосередньо долучалося губернське в земських і міських справах присутствіє. Саме ця колегіальна установа у відповідності до нового закону (від. XIV) обрала персонально з так званого «особливого списку» визначене міністром внутрішніх справ число городян-євреїв, що отримували статус гласних (уповноважених) міських дум (зібрань уповноважених) [табл. 1].

МВС вело облік міських поселень, де було введено Городове положення. Ознакою його запровадження імперська адміністрація обрала відомості про факт першого зібрання наявного комплекту міської думи. За відомостями табл. 3 введення нового закону в Катеринославській губернії тривало від 13 квітня 1893 р. у Катеринославі до 26 квітня 1894 р. у Верхньодніпровську.

Таблиця 3

Введення Городового положення 1892 р. у містах Катеринославської губернії
[18, арк. 74 – 78 об.]

Міста	Введення Городового положення 1892 р.
Катеринослав	13 квітня 1893 р.
Маріуполь	2 грудня 1893 р.
Бахмут	3 грудня 1893 р.
Олександрівськ	21 грудня 1893 р.
Новомосковськ	18 листопада 1893 р.
Павлоград	24 листопада 1893 р.
Луганськ	16 січня 1894 р.
Слов'яносербськ	16 січня 1894 р.
Нікополь	23 лютого 1894 р.
Верхньодніпровськ	26 квітня 1894 р.

Аналіз відомостей табл. 1 про кількісний склад громадських управлінь (проектований і фактичний) свідчить, що в Катеринославі та Маріуполі склад дум не був укомплектований повністю і вони діяли з неповним кворумом. Труднощі при формуванні установ громадського управління пояснюються дуже малою кількістю осіб, на яких розповсюджувалося право участі у виборах, а також невеликим відсотком тих, хто брав участь у виборах [16, с. 227].

У кожному місті виборчий процес завершився дещо пізніше від дати офіційного запровадження Городового положення. Такий розрив у часі пояснюється тим, що новостворені думи (збори уповноважених) з дня першого свого зібрання обирали посадових осіб громадського управління (членів виконавчих органів та міського голову [табл. 4]) у подальшому тривало їх затвердження на відповідних щаблях імперської адміністрації. Все це потребувало ще декількох днів або тижнів і навіть місяців.

Таблиця 4

Персональний склад міських голів (старост) Катеринославської губернії, обраних за законом 1892 р. на 1-ше чотириріччя [23, арк. 3 – 17, 23]

Місто	Міські голови (старости)
Катеринослав	Греков Іван Гаврилович
Бахмут	Першин Василь Іларіонович
Верхньодніпровськ	Камінський Семен Григорович
Луганськ	Вербовський Володимир Іванович
Маріуполь	Попов Іван Олексійович
Нікополь	Підгурський Олександр Іванович
Новомосковськ	Жиров Корнілій Федорович
Олександрівськ	Махно Захарій Михайлович
Павлоград	Парманін Олександр Васильович
Слов'яносербськ	Резніченко Степан Кирилович

У випадку відмови від звання або смерті гласного та за відсутністю кандидатів за ним дума функціонувала в тому чисельному складі, що залишався, додаткові вибори не проводилися. Проте, якщо були кандидати на звання гласного, то їх запрошували в думу для поповнення її складу на місце вибулих. Так, 24 листопада 1904 р. від обов'язків гласного луганської думи за власним бажанням було звільнено купця Дворникова. За дорученням розпорядчого органу управа запросила кандидата на цю посаду, що був обраний підчас загальних виборів [8, арк. 24]. Іншим разом, 26 січня 1905 р., склад луганської думи був поповнений сільським обивателем І. Ляпіним замість померлого Стрижаченкова [9, арк. 10].

У випадку виходу зі складу думи гласного-єврея на його місце губернське в земських і міських справах присутствіє обирало нового члена розпорядчого органу громадського управління з числа городян іудейського віросповідання, занесених до «особливих списків». Такий випадок встановлений нами у практиці луганської думи, де 1906 р. замість гласного В. Львовича, що відмовився від посади гласного, губернська установа нагляду за міським самоврядуванням обрала С. Ольховича-старшого [11, арк. 5].

Однією з важливих процедур виборчого процесу було створення з числа гласних для завідування окремими галузями господарства і управління особливих виконавчих комісій. Цей порядок був унормований законом 1870 р., але значного поширення у практиці майже всіх громадських управлінь губернії набув тільки після реформи 1892 р. Звичайно, найбільш розгалужену систему виконавчих комісій, що функціонували на підставі інструкцій думи під проводом управи з дозволу губернатора, мало катеринославське управління. Проте, не менш цікавою видається система їх створення, наприклад, в Олександрівську.

Так, хоча перше засідання гласних Олександрівської міської думи, обраної 1912 р., відбулося 19 червня того ж року, формування виконавчих комісій відсунулося на більш пізній час і розпочалося лише 8 серпня. Шляхом таємного голосування був обраний персональний склад ревізійної, бюджетно-редакційної, земельної, будівельної,

розкладкової, училищної, водопроводно-електричної, санітарної, трактирної та ліквідаційної комісій, а також ярмаркового комітету [6, арк. 10; 7, арк. 4 – 6].

При повному комплекті олександрівської думи в 40 гласних 31 з них були членами однієї, двох або більшого числа комісій. Лише 9 міських представників не потрапили до жодної з названих виконавчих структур. Гласні Г. Янцен (меноніт, що мав в місті нерухомість, оцінену в 28000 руб., – найбільшу за розміром вартості серед інших міських представників) і дворянин М. Синицин були обрані, за відповідним порядком, до складу 7 і 5 виконавчих комісій. Міський голова К. Дмитренко очолював санітарну комісію, вочевидь, через те, що вона опікувалася однією з найпроблемніших сторін міського життя [24, арк. 229 – 230; 7, арк. 4 – 6].

Новацією Городового положення 1892 р. було запровадження посади головуєчого в думі підчас розгляду питань, що стосувалися обговорення і прийняття рішення про призначення міському голові утримання, а також при розгляді звітів про діяльність управи та наслідки ревізій. У журналах засідань міської думи Олександрівська відбилися факти обрання на цю посаду з початком нових чотириріч – 27 березня 1903 р., а також 19 червня 1912 р. – гласного Д. Гавришева [5, арк. 31; 43, арк. 11].

Після революції 1905 – 1907 рр. значно змінилися умови розгортання міського виборчого процесу. Однією з помітних його особливостей стала можливість ведення агітації і політичного впливу. В губернському місті вибори 1909 р. відбувалися за участі політичних партій. Тут перед виборами двома політичними силами було укладено два списки кандидатів, яких кожна бажала бачити гласними. Більшість голосів виборців набрали кандидати, що були підтримані угрупованнями, які були просякнуті, як зазначав губернатор у таємній доповіді міністру внутрішніх справ, «сознанием необходимости предоставитъ господство русскому племени» [24, арк. 163 – 163 зв.].

У решті міст губернії агітація і боротьба навколо виборів точилася лише, за визначенням начальника губернії, на господарсько-побутовому ґрунті. Проте певним відлунням бурхливих подій в імперії можна вважати політичні симпатії гласних Маріупольської думи. За спостереженням губернатора – це здебільшого особи, яких за поглядами можна віднести до партії октябристів, хоч й є в невеликій кількості прибічники конституційних демократів, а також Союзу руських людей [24, арк. 161 – 163 зв.].

Після революції 1905 – 1907 рр. почастишали випадки відмови начальником губернії від затвердження провідників міських громадських управлінь. Інколи на заваді затвердженню посадової особи ставали політичні мотиви. Так, рішенням від 19 грудня 1907 р. губернатор відмовив у затвердженні обраного 27 – 28 листопада 1907 р. міським головою Луганська чинного провідника міста С. Лутовінова через його участь у виборах до Державної думи в якості виборця від крайніх лівих партій [24, арк. 165; 53, арк. 8, 10].

Утім, траплялися й чисто прагматичні причини відмови від юридичного схвалення результатів виборів. Так, було незатверджено обраного 31 червня 1907 р. Олександрівською думою на посаду міського голови колезького секретаря О. Тихомирова. Губернатор у доповіді до МВС пояснював, що цей діяч був зацікавленою особою в судовому процесі міста Олександрівська з С. Лизловим з приводу розірвання міським управлінням з останнім договору на водопровідне підприємство. До того ж, на думку начальника губернії, інтереси обох цих осіб значною мірою розходилися з інтересами міста [24, арк. 165].

Один за одним були обрані (30 серпня 1909 р. та 24 січня 1910 р.) і незатверджені на посадах міського старости Слов'яносербська міщани Д. Корніловський та

А. Ломаченко внаслідок того, що проти обох було порушено кримінальні справи [24, арк. 165].

Таким чином, реформування громадського управління та введення Городового положення 1892 р. в містах Катеринославської губернії здійснювалося, в основному, у відповідності до закону та вказівок МВС, під безпосереднім керівництвом губернської адміністрації та за настановами губернського в міських справах присутствія. Введення нового закону про міське самоврядування визначило певну трансформацію виборчого процесу. Змінився принцип визначення кола осіб, що мали право голосу на міських виборах. По-іншому здійснювалося голосування – за новим законом в єдиному виборчому зібранні, яке могло збиратися неодноразово для утворення необхідного комплексу гласних міської думи, який зазнав відчутного скорочення.

За встановленими фактами в Катеринославській губернії разом із черговими, так би мовити звичайними виборами, траплялися, через різні обставини, й повторні, що стосувалися в основному міських голів. У разі незатвердження імперською адміністрацією новообраних, ініціювалися вибори нових – позачергові або повторні.

У результаті застосування норм закону 1892 р. число міських жителів, які отримали статус виборця значно скоротилося і складало мізерну частину населення міст. Урізання міського електорального поля відбулося й за рахунок позбавлення виборчих прав євреїв. Ще однією особливістю виборчого процесу за Городовим положенням 1892 р., що в повній мірі знайшла втілення на губернських теренах, було включення до складу дум (зібрань уповноважених) гласних (уповноважених) в кількості, визначеній МВС, за персональним вибором губернського в земських та міських справах присутствія з так званих «особливих списків» євреїв.

Негативний вплив на якість виборчого процесу виявився і в такій характерній його ознаці, як ухиляння від участі у ньому значної частини міського електорату. Але попри все, формувався корпус городян, що набували навичок представницької демократії. Таке явище сприяло накопиченню демократичного потенціалу, який, щоправда, не отримав можливості виявитися в повній мірі. Після революції 1905 – 1907 рр. вибори набувають більшої змістовності за рахунок ведення агітації та часткової політизації виборчих кампаній, а також персонального складу міських дум.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виборчий процес у містах губернії з найбільш розвиненим міським господарством збагачується процедурою створення доволі розгалуженої мережі різного роду виконавчих комісій для завідування його окремими галузями.

У практиці введення в Катеринославській губернії Городового положення 1892 р. відбилася законодавча норма про спрощене міське громадське управління, що було запроваджене в Нікополі та Слов'яносербську через недостатність у них міських коштів та нерозвиненість торгівлі і промислів.

Список використаної літератури

1. Городовое Положение: Высоч. утв. 11 июня 1892 г. // ПСЗ. – СПб., 1895. – Собр. 3-е. – Т. XII, № 8708. – С. 430 – 456.
2. Городовое Положение: Высоч. утв. 11 июня 1892 г. Приложение к ст. 22: Правила об упрощенном городском общественном управлении // ПСЗ. – СПб., 1895. – Собр. 3-е. – Т. XII, № 8708. – С. 170 – 171.
3. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2006. – 169 с.

4. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександра Сергіївна Двуреченська; Національний гірничий університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
5. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 24, оп. 4, спр. 30.
6. ДАЗО. – Ф. 24, оп. 4, спр. 47.
7. ДАЗО. – Ф. 24, оп. 4, спр. 50.
8. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 60, оп. 1, спр. 1.
9. ДАЛО. – Ф. 60, оп. 1, спр. 7.
10. ДАЛО. – Ф. 60, оп. 1, спр. 9.
11. ДАЛО. – Ф. 60, оп. 1, спр. 10.
12. Екатеринославские губернские ведомости (далі – ЕГВ). – 1893. – №11. – 30 января.
13. ЕГВ. – 1893. – №21. – 25 февраля.
14. ЕГВ. – 1893. – №20. – 23 февраля.
15. Медведєв Ю. Л. Особливості правового статусу голови та членів міської управи в Російській імперії за Міським положенням 1892 р. (на прикладі самоврядування Луганська) [Електронний ресурс] / Ю. Л. Медведєв // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – Режим доступу:
<http://visnyk.univd.edu.ua/?controller=service&action=download&download=10343>.
16. Нардова В. А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. / В. А. Нардова // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб. : Наука, 1991. – С. 224 – 236.
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав : Типо-Лито Губ. прав., 1892. – 108, [110] с.
18. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2500.
19. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2498.
20. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2601.
21. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2604.
22. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 2675.
23. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 3038.
24. РДІА. – Ф. 1288, оп. 5-1900, спр. 158.
25. Стойчев В. Выборы в Александровске в начале XX века [Электронный ресурс] / В. Стойчев // Миг. – 2010. – Режим доступа :
http://zabor.zp.ua/Statiy/istoria/vybory_aleksandrovska.htm
Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

V. Korobka

CITY ELECTION PROCESS IN KATERYNOSLAV PROVINCE ACCORDING TO CITY PROVISION OF 1892

Reformation of the city government and introduction of the City Provision of 1892 in the cities of Katerynoslav Province was going on mainly in accordance with the law and instructions issued by the Home Affairs Ministry, the process being supervised by the province's administration and in accordance with the orders given by the governor in tackling citywide and countywide issues. Introduction of the new law on local government entailed a certain transformation of the election process. The principle of determining the number of individuals who had the right to vote at local elections was changed. Voting began

being carried out in a different way. Under the new law, the number of those who could get together for the purpose of creating the necessary number of the city council plenipotentiaries was appreciably reduced.

As evidence has it, both scheduled and snap as well as repeat elections were carried out in Katerynoslav Province for different reasons, this being typical of elections of city mayors. In case the administration of the empire did not approve the newly elected, other elections, snap or repeat ones, were initiated.

As a result of using the standards of the law of 1892, the number of local residents who obtained the status of the elector was reduced and comprised a very small part of the cities' populations. Besides, reduction of the cities' electoral field was going on due to cancelation of the electoral rights for the Jews. Another peculiarity of the election process according to the City Provision of 1892 was the inclusion in the city councils (assemblies of plenipotentiaries) of the number of plenipotentiaries as specified by the Home Affairs Ministry and in conformity with the choice made by the governor in dealing with citywide and countywide issues concerned with "the special lists" of the Jews.

After the revolution of 1905 – 1907 elections became more thorough due to campaigning and partial politicization of election campaigns as well as due to the composition of the local councils.

In the practice of implementing the City Provision of 1892, in Nikopol and in Slaviansoserbsk simplified local government was introduced because of insufficiency of their local budgets and underdevelopment of business and trade.

Key words: *Katerynoslav Province, City Provision of 1892, city election process, city council, assembly of local plenipotentiaries, city plenipotentiary, city mayor, city chief.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 930: 33(477)"1958/1964"

Ю.В. Коробка

ЛІКВІДАЦІЯ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ»

В історії вивчення ліквідації машинно-тракторних станцій (1958 р.) з-поміж інших вирізняється науковий доробок радянських дослідників за часів «відлиги». Незважаючи на надмірне ритуальне вихваляння масштабного перетворення, зосередження на коментуванні хрущовських міркувань, ухвал КПРС та держави, науковці-сучасники реформи ввели у науковий обіг низку ідей, що використовуються до нашого часу.

Ключові слова: *машинно-тракторна станція, ліквідації МТС (1958 р.), радянська історіографія проблеми періоду «відлиги», завищені оцінки властивостей реформи.*

Марність будь-яких реформ за радянської суспільно-політичної системи не ставить під сумнів необхідність створення правдивої картини минулого та всебічного осмислення задля цього історичного досвіду господарського розвитку України загалом та його аграрного сектору, зокрема. Помітне місце на радянському етапі української історії посідає поміж інших хрущовських реформ економіки ліквідація машинно-тракторних станцій (далі – МТС), яка має доволі глибоку традицію наукового

опанування. Попри наявність значної кількості публікацій ця тема в історіографічному плані освоєна побіжно.

У накопиченні історичних знань радянською гуманітаристикою про ліквідацію МТС можна виокремити три періоди: перший – від початку вивчення наприкінці 1950-х рр. до усунення М. Хрущова від влади; другий – із середини 1960-х до середини 1980-х рр.; третій – від другої половини 1980-х рр. до початку 1990-х рр. [9]. Вирізняється з-поміж інших в історії вивчення ліквідації МТС науковий доробок радянських дослідників за часів «відлиги». Незважаючи на надмірне ритуальне вихвалання масштабного перетворення, зосередження на коментуванні хрущовських міркувань, ухвал КПРС та держави, науковці-сучасники реформи ввели у науковий обіг низку ідей, що використовуються до нашого часу.

Спеціальних історіографічних праць щодо ліквідації МТС не створено. Наявна історіографія міститься в оглядах дисертаційних досліджень та статтях у науковій періодиці [16; 17; 20].

Мета статті полягає у з'ясуванні характерних рис вивчення радянською гуманітаристикою періоду «відлиги» реформи 1958 р., пов'язаної із відмовою від застосування МТС як форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів, їх наступною ліквідацією та продажем сільськогосподарської техніки безпосередньо сільгоспартілям.

Ліквідація МТС мала доволі неоднозначний вплив на зростання сільського господарства, розширення виробничої самостійності колгоспів і збільшення ефективності виробництва продукції в аграрному секторі. Необхідність такої зміни ставала очевидною з початку 1950-х рр., але її реалізація була ускладнена ортодоксалізацією радянської політекономії після виходу у світ праці Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» [18]. Тут, крім низки теоретичних викладок, містилася негативна реакція володаря Кремля на пропозицію економістів – подружжя В. Венжера і О. Саніної – продати колгоспам сільськогосподарські знаряддя праці, що їх експлуатували державні МТС.

Й. Сталін категорично заперечив можливість такого перетворення через низку підстав. По-перше, розмірковував керманіч СРСР, продаж техніки МТС у власність колгоспам призведе до їх розорення, наслідком цього може стати підрив механізації і зниження темпів колгоспного виробництва, а це – «крок назад, у бік відсталості», намагання «повернути назад колесо історії». По-друге, перетворення колгоспів на власників основних знарядь праці поставило б їх у виняткове становище, адже жодне державне підприємство у СРСР не володіє ними. Такі обставини, на думку радянського вождя, можуть лише віддалити колгоспну власність від загальнонародної і сприятимуть не наближенню до комунізму, а навпаки – віддаленню від нього. По-третє, утілення ідеї В. Венжера і О. Саніної призвело б до залучення колосальної кількості знарядь сільськогосподарського виробництва в орбіту товарного обігу, а це несумісне з перспективою переходу від соціалізму до комунізму [18].

У зв'язку з виходом у світ «Економічних проблем соціалізму в СРСР» М. Хрущов у своїх спогадах зазначав: «Буквально вся партія сиділа й скніла над цією працею. Сталін усіх примусив читати і вивчати її» [22, с. 57]. Отже, ґрунтовне промивання мізків ще за Й. Сталіна створювало несприятливе ідеологічне і морально-психологічне тло для сприйняття хрущовської ідеї перетворення. Тим більше, що критика культу особи не означала подолання сталінської спадщини в економічному мисленні вищого партійно-державного керівництва, не кажучи вже про широкий загал пересічних партійців. Звичайно, це певним чином впливало й на історіографічну ситуацію навколо дослідження аграрно-промислового розвитку країни у добу хрущовської «відлиги».

Вихідним пунктом формування наукового знання про перетворення, пов'язані з ліквідацією МТС, стали лютневий (1958 р.) пленум ЦК КПРС та сесія Верховної Ради СРСР (27–31 березня 1958 р.), на яких було озвучено й ухвалено низку документальних матеріалів. Як історіографічні джерела найважливіші серед них – тези доповіді М. Хрущова «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій» [25], однойменні постанови вищого керівного осередку КПРС [14], а також доповідь радянського лідера на сесії Верховної Ради СРСР [24]. Загалом тези доповіді, ухвалені пленумом ЦК КПРС, і доповідь, що пролунала на сесії, рівнозначні, але простежуються нюанси у трактуванні й розкритті окремих положень, що взято нами до уваги.

В історичному екскурсі, присвяченому МТС, М. Хрущов суто об'єктивними причинами, практикою колгоспного будівництва обґрунтував настільки тривале (майже 30 років) існування у СРСР системи державних машинно-тракторних станцій як форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів. Перший секретар віддав належне ролі МТС у розвитку колгоспного ладу, а також у справі т. з. «крутого підйому сільського господарства» [25, с. 54–61, 64] (тобто, у здійсненні курсу аграрної політики 1953 р. – Ю.К.).

Обґрунтовуючи необхідності реорганізації МТС, щойно призначений головою радянського уряду М. Хрущов 27 березня 1958 р. висунув ряд міркувань, що певним чином заперечували вище виголошене. На думку радянського лідера, партія ніколи не присягала на вічну вірність цій старій, «віджилій» формі виробничо-технічного обслуговування колгоспів і було б серйозною помилкою «продовжувати чіплятися» за неї [24, с. 14]. МТС, за його твердженням, відсторонюють від головних знарядь праці робочу силу сільгоспартілей і, таким чином, перетворилися на зайву ланку в сільськогосподарському виробництві [24, с. 15–16].

Керівник КПРС і радянського уряду всіляко підкреслював наявність великих позитивних зрушень, що відбулися на селі за останні чотири роки. У цьому легко розгадується приписування власній особі авторства нового політичного курсу, що мав наслідком помітні успіхи. У нових умовах, які склалися в аграрному виробництві, коли колгоспи у більшості своїй зміцнили в організаційно-господарському плані, функціонування МТС, твердив М. Хрущов, перестало відповідати потребам розвитку продуктивних сил галузі. Більше того, ця форма, на його думку, починає стримувати дальший розвиток колгоспного виробництва [24, с. 16].

Розгортаючи аргументацію вичерпаності старої форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів, радянський лідер звернув увагу на те, що дедалі більше виявляються негативні наслідки такого становища, коли на одній землі існують два хазяї – колгосп і МТС. Це часто породжує знеособлення в організації виробництва і знижує відповідальність за підвищення врожайності, викликає великі й непотрібні витрати на утримання паралельного управлінського апарату. А, головне, на думку М. Хрущова, – погіршується «використання техніки і землі», «технічне обслуговування колгоспів із боку МТС відстає від вимог, що ставляться перед ним» [24, с. 17].

Машинно-тракторні станції часто використовують працю і матеріальні засоби, стверджував лідер СРСР, не задля збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, а заради формального виконання плану тракторних робіт. МТС беруть від держави все, що їм дають, не цікавлячись, а чи потрібні колгоспам ті або інші машини для певних робіт [24, с. 18].

М. Хрущов розраховував, що зі зміною форми виробничо-технічного обслуговування сільгоспартілей вони самі купуватимуть техніку і такій безгосподарності буде покладено край [24, с. 18]. Продаж машин колгоспам зміцнить їх

матеріально-технічну базу, створить умови для кращого використання техніки [24, с. 21]. Радянський лідер сподівався, що перехід трактористів, комбайнерів та інших робітників із МТС у колгоспи підніме на більш високий ступінь технічне керівництво колгоспним виробництвом [24, с. 43]. У зв'язку зі скасуванням МТС очікувалося, що створяться умови вести виробництво сільгосппродуктів на «високомеханізованій основі» [24, с. 39]. Такі переконання М. Хрущова були своєрідним викликом сталінським настановам стосовно МТС.

Пізніше, на грудневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС, М. Хрущов, занурюючись у нетрі комуністичної теорії, абстрактним викладкам Й. Сталіна стосовно МТС протиставив свої міркування. Він твердив, що розвиток товарних відносин не суперечить поступу держави до комунізму, а тому закликав збільшувати товарність господарств, матеріальну зацікавленість у збільшенні виробництва сільгосппродуктів. Саме це й забезпечить їх достатню кількість, що є однією з важливих умов переходу до комунізму [23, с. 418].

У постанові лютого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС, що являла собою своєрідний стрункий конспект хрущовської доповіді на ньому, були чітко сформульовані зміст реформи, методи її здійснення, а також очікувані результати. Так, виходячи з цього документа, можна скласти уявлення про розуміння вищим радянським керівництвом суті наміченого перетворення – зміна існуючого порядку виробничо-технічного обслуговування колгоспів, перехід до продажу сільськогосподарських машин безпосередньо колгоспам. Щодо подальшої долі матеріальних ресурсів МТС, що залишалися після продажу машинного парку, то центральний керівний орган КПРС планував перетворити їх на ремонтно-технічні станції (РТС). Вони зберігали за собою статус державних установ, та мали забезпечити ремонт сільськогосподарської техніки, технічне обслуговування колективних господарств, постачання їм і радгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального тощо [14, с. 307–308].

Намічений постановою спосіб проведення реформи передбачав її поступове втілення у життя. Так, у загальних рисах партійний документ визначив можливість тимчасового збереження виробничо-технічного обслуговування через МТС у тих районах, де ще не всі колгоспи мають можливість придбати трактори та інші машини, а також не можуть правильно використовувати цю техніку [14, с. 308].

Місце і роль намічених перетворень у ході розвитку колгоспно-радгоспної системи СРСР були визначені М. Хрущовим як «найбільш визначна подія» після колективізації [24, с. 21–22]. Звичайно ж, таке ранжирування стало для суспільствознавців серйозним знаком, апріорі накресливши характер наукового пошуку і визначивши на перших порах апологетичний результат досліджень.

Ще у першій історіографічній період у науковий обіг увійшло запозичене з директивних документів поняття «реорганізація», що застосовувалося як ключове слово для найменування державних заходів, започаткованих щодо МТС у 1958 р. При цьому повністю формула «реорганізація машинно-тракторних станцій у ремонтно-технічні станції (РТС)» вживалася вкрай рідко (мабуть, через багатослівність), а згодом друга її частина зовсім відокремилася й у радянські часи майже не використовувалася у науковій літературі. Таким чином, залишилося нібито незавершене висловлювання – «реорганізація МТС». На нашу думку, воно більш прийнятне для означення дії, пов'язаної із перебудовою, зміною структури, форми організації, її управління тощо.

У дійсності система МТС припинила свою діяльність, відбувся злам старої форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів, що відіграла роль важливої ланки сільськогосподарського виробництва. А цей процес доречніше визначати поняттями «ліквідація» або «скасування». Отже, поняття «реорганізація» було покликане

замаскувати фактичну ліквідацію МТС. На наш погляд, офіційне проголошення заходів із ліквідації машинно-тракторних станцій означало б визнання помилковості їх створення або, у кращому випадку, – помилковість їх використання, принаймні з 1953 р.

Загалом розвиток системи МТС до офіційного проголошення її реформування був однією з популярних тем досліджень. Машинно-тракторні станції розглядалися як індустріальна МТБ колгоспного виробництва. Буквально за рік до обнародування рішення про ліквідацію МТС ще виходили праці суспільствознавців, які демонстрували і на всі лади вихваляли їх позитивні риси. Так, у статті економіста А. Рокітка, опублікованій 1957 р., зазначено, що МТС – це така форма господарства, яка «дозволяє найбільш правильно, органічно поєднувати державне керівництво колгоспами з самодіяльністю колгоспних мас у розвитку їх громадського господарства». Відтворюючи офіційний на той час погляд, науковець висловив думку про те, що машинно-тракторним станціям належить «головна роль у здійсненні крутого піднесення сільського господарства, зокрема колгоспного виробництва» [15, с. 88]. Такі формулювання свідчать про майже нульовий рівень прогностики радянської гуманітаристики, яка поволі рухалася у фарватері ідеології і політики.

Відразу після початку перетворень в аграрному секторі економіки дослідники заходилися систематизовано викладати передумови, зміст, ознаки, особливості, позитивні результати реорганізації МТС. У плані розгляду передумов ліквідації («реорганізації») МТС певний інтерес становить монографія Ю. Арутюняна і М. Вилцана [1]. У цьому дослідженні висунуто ряд положень, які не виходять за межі офіційної думки стосовно ролі МТС, особливо до реформи. Так, автори впевнено твердять про їх «величезний» внесок у «загальнонародну боротьбу за крутий підйом сільського господарства» [1, с. 4]. А, з іншого боку, при розгляді передумов ліквідації машинно-тракторних станцій дослідники виявляють незадовільне використання їх техніки, офіційно визнане ще вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС. На підставі відомостей поточного архіву міністерства сільського господарства СРСР автори зазначили грубі порушення багатьма МТС вимог агротехніки, несвоєчасність проведення робіт ще на початку 1950-х рр. [1, с. 98].

Для характеристики негативної складової діяльності МТС науковці скористалися й констатацією лютнево-березневого (1954 р.) пленуму ЦК КПРС, яка містить міркування про те, що багато емтеєсівських механізаторів, формально зарахованих у штат, у зимовий час не працюють ані там, ані у колгоспах. Це твердження дослідники ілюструють відомостями про зайнятість фахівців механізації МТС УРСР узимку 1953–1954 рр., що становить лише 70% постійних робітників, попри великий обсяг робіт у цей сезон [1, с. 103].

Подальший розгляд у монографії заходів КПРС і держави покликаний продемонструвати нібито покращення характеристик системи МТС, але все ж у підсумку в їх діяльності випливають ті ж дефекти, злегка модифіковані у відповідності до настанов М. Хрущова, висловлених 1958 р. Тут і гонитва за виконанням плану сільгоспробіт на шкоду належній увазі головному – підвищенню врожаю, і нераціональне використання техніки, і збільшення невиробничих видатків, і неефективне використання робочої сили тощо.

Застосовуючи хрущовський аргумент про «наявність двох хазяїв на землі» для обґрунтування необхідності ліквідації МТС, дослідники розгортають свою систему міркувань щодо негативних наслідків цієї ситуації. Науковці зазначали, що виникають зіткнення інтересів, стримування ініціативи колгоспів, неузгодження у роботі, відсутність із боку керівництва сільгоспартілей належної турботи про механізаторів,

що розглядалися як «емтеесівці», тобто чужі, а звідси – негативний вплив на продуктивність їх праці [1, с. 123–125].

Але головна рушійна сила нового перетворення на селі, на думку науковців, підкріплену численними фактами, статистичними відомостями, умовиводами, полягає у тому, що колгоспи завдяки «мудрій політиці КПРС» набули такої якості у процесі розвитку («визріли») на 1958 р., що можуть самостійно і раціонально використовувати основні знаряддя праці – трактори й інші машини [1, с. 117]. Серед іншого у монографії відтворено атмосферу завищених соціальних очікувань від нового перетворення. Її автори заздалегідь розраховували на те, що у ході реформи у колгоспи ввіллється велика кількість кваліфікованих механізаторів, що візьмуть участь у роботах в усіх галузях колгоспного виробництва [1, с. 136].

Покладаючись на чесність і щирість партійних декларацій та законодавства, дослідники плекали надію на поступовість реформи, урахування при її проведенні особливостей таких різних зон і районів СРСР [1, с. 132]. Із запопадливою догідливістю, а, можливо, через зайву довіру до влади науковці роблять висновок, що реорганізація МТС не є усуванням держави від допомоги колгоспам. Їх тезу про те, що держава надає допомогу колгоспам, починаючи з першого кроку «реорганізації» – з купівлі техніки [1, с. 141] – треба розуміти з точністю до навпаки. Відверто апологетичними виглядають міркування науковців у плані загальної оцінки реформи як «утілення волі народу» [1, с. 131], «революційного кроку», що надасть можливість повною мірою використати «переваги колгоспного ладу» [1, с. 3].

Нав'язливий рефрен про наближення завдяки реформі визначальних властивостей сільськогосподарської праці до праці міської [1, с. 109] свідчить про сприйняття дослідниками комуністичних ілюзій і подальше їх поширення. Втім, певним виправданням необґрунтованих очікувань, висловлених у зазначеній монографії, у цей історіографічний період були заклики Ю. Арутюняна до встановлення еквівалентних відносин між державним і колгоспно-кооперативним секторами [2, с. 391].

Оптимізм щодо аграрної політики М. Хрущова загалом і «реорганізації» МТС зокрема випромінювала велика монографія С. Трапезникова (на той час помічника секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва) [19]. Автор підкреслював необґрунтованість припущень Й. Сталіна, викладених в «Економічних проблемах соціалізму» про закономірність згортання товарно-грошових відносин на поточному етапі розвитку радянського суспільства [19, с. 396].

Уся ідеологічна і соціально-політична атмосфера у країні не сприяла зваженій оцінці результатів перетворення. Тому спостерігаємо завищені визначення позитивних рис реформи у низці праць, створених як на загальносоюзному, так і на українському матеріалі. Так, економіст Г. Шафіонецький, відзначаючи, що весінню посівну кампанію 1958 р. 95% сільгоспартілей УРСР проводили вже за допомогою власної техніки, безпідставно встановив, не обтяжуючи себе наведенням доказів, її більш раціональне використання саме колгоспами, аніж машинно-тракторними станціями [26, с. 159]. Відбиток наперед задекларованого М. Хрущовим кращого використання техніки після «реорганізації» МТС зустрічаємо і у працях А. Кочубея та О. Хижуга, де воно згадується у контексті покращення агротехнічних прийомів і механізації процесів виробництва окремих тракторних бригад [10, с. 51; 21, с. 64]. На думку І. Білоуса, «реорганізація» машинно-тракторних станцій відкривала широкий шлях для підвищення продуктивності праці і зниження собівартості сільськогосподарської продукції [3, с. 159]. Позитивний наслідок реформи у плані кадрового зміцнення колгоспів завдяки працевлаштуванню в них керівних кадрів і спеціалістів МТС розглянуто у дисертаційному дослідженні І. Кожукала [8, с. 12–13].

У низці друкованих творів сукупність заходів щодо МТС називалася, у стилі політичної пропаганди, «важливим революційним заходом» чи то «кроком на шляху подальшого розвитку колгоспного ладу і села», усього народного господарства, що відкрило «ще більш широкий простір розвитку продуктивних сил, підвищенню матеріальної зацікавленості, активності та ініціативи колгоспників» [6, с. 22; 11, с. 71; 12, с. 16; 7, с. 38; 13, с. 624].

Найбільш авторитетний і найважливіший орієнтир для всієї радянської історичної науки – підручник «История Коммунистической партии Советского Союза», створений авторським колективом на чолі з секретарем ЦК КПРС Б. Пономарьовим, наслідуючи М. Хрущова, охарактеризував заходи керівництва СРСР стосовно МТС, що розпочалися 1958 р., як «велику та найбільш значущу» подію «після перемоги колгоспного ладу в будівництві соціалістичного сільського господарства» [5, с. 682].

Злагодженому хору радянських дифірамбів на адресу реформи можна протиставити спостереження українського економіста-сучасника перетворення з діаспори М. Величківського, який попереджав, що внаслідок цієї реформи вітчизняного селянина-колгоспника буде пограбовано, і що його ставлення до придбаної колгоспами у МТС техніки у кращому випадку буде байдужим, бо то «не є його власним» [4, с. 24–25].

Таким чином, за часів «відлиги» методологічну основу й змістовий каркас радянських досліджень реформи, пов'язаної з ліквідацією МТС і продажем їх техніки колгоспам становлять висловлювання з цього приводу М. Хрущова, документи ЦК КПРС тощо. Партійно-державні настанови набули характеру директив і не передбачали найменшого відхилення. Спеціалісти гуманітарної галузі, волею-неволею дотримуючись комуністичної ідеології, розглядали усі суспільні процеси через призму просування до «світлого майбуття», що мінімізувало науковий результат.

У науковому доробку першого історіографічного періоду відобразилося зречення від сталінських постулатів стосовно МТС і товарно-грошових відносин у СРСР. З керівних настанов спеціалісти радянської гуманітаристики запозичили поняття «реорганізація», яке стало з того часу неповноцінним замінником реальної ліквідації МТС. Дослідники реформи розглядали її передумови і примарні позитивні результати – приклади нібито кращого використання купленої колгоспами техніки та дієвість переходу до них кадрів механізаторів.

Список використаної літератури

1. Арутюнян Ю. В. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю. В. Арутюнян, М. А. Вылцан. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 159 с.
2. Арутюнян Ю. В. Особенности и значение нового этапа развития сельского хозяйства СССР / Ю. В. Арутюнян // История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР : матер. науч. сессии (г. Москва, 18 – 21 апреля 1961 г.). – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – С. 390 – 401.
3. Белоус И. Ф. Местные Советы Украины в борьбе за подъем сельского хозяйства / И. Ф. Белоус // Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период крутого подъема сельского хозяйства (1953 – 1958 гг.). – М., 1961. – С. 127 – 188.
4. Величківський М. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи як засіб закріпачення селянства / М. Величківський. – Нью-Йорк : Б.в., 1958. – 32 с.
5. История Коммунистической Партии Советского Союза: учеб. / под ред. Б. Н. Пономарёва. – М. : Госполитиздат, 1963. – 784 с.

6. Каландадзе А. М. Некоторые вопросы колхозного права на новом этапе развития колхозного строя / А. М. Каландадзе, А. И. Королёв // Правоведение. – 1958. – №3. – С.22 – 32.
7. Ковалевський Б. П. Могутня сила побудови комунізму (Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва) / Б. П. Ковалевський. – К. : Держполітвидав УРСР, 1962. – 195 с.
8. Кожукало І. П. Партійно-організаційна робота КП України на селі в період крутого піднесення сільського господарства (1953–1958 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Іван Петрович Кожукало. – К., 1963. – 23 с.
9. Коробка Ю. В. Періодизація історіографічного процесу навколо наукового освоєння перетворень в економіці України в 1953 – 1964 рр. / Ю. В. Коробка // Грані. – 2012. – №5. – С. 3 – 7.
10. Кочубей А. Д. Високі темпи розвитку – запорука наших перемог / А. Д. Кочубей. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 100 с.
11. Нелип І. П. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период крутого подъёма (на материалах Украинской ССР) / И. П. Нелип // Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период крутого подъёма сельского хозяйства. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – С. 9 –75.
12. Нелип І. П. Помощь рабочего класса крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период крутого подъёма (1953–1959) : на материалах Украинской ССР: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / И. П. Нелип; ВПШ и АОН при ЦК КПСС. – М., 1961. – 19 с.
13. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1964. – 736 с.
14. Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій : Постанова пленуму ЦК КПРС. Москва. 25 – 26 лютого 1958 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 7 : 1955 – 1959. – С. 304 – 310.
15. Рокітко А. І. МТС – індустріальна матеріально-технічна база колгоспного виробництва / А. І. Рокітко // Наукові записки Київського університету. – 1957. – Т. 16. Вип. 10 : Збірник кафедри політекономії. – №2. – С. 87 – 101.
16. Романюк І. М. Історіографія питання реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р. / І. М. Романюк // Українська історіографія на рубежі століть : матер. міжнар. наук. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 25–26 жовтня 2001 р.). – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2001. – С. 767 – 771.
17. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Іван Миронович Романюк; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича; . – Чернівці, 2006. – 509 с.
18. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СРСР [Электронный ресурс] / И. В. Сталин.– Режим доступа : http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/7231/ec_probl.htm
19. Трапезников С. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства / С. Трапезников. – М. : Госполитиздат, 1959. – 448 с.
20. Трофимов А. В. Советское общество 1953 – 1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика : дисс. ... докт. ист. наук : спец. 07.00.09 /

Андрей Владимирович Трофимов; Уральский государственный экономический университет. – Екатеринбург, 1999. – 515 с.

21. Хижук Ф. З. Створення на Україні постійних кадрів механізаторів (1953–1961) / Ф. З. Хижук // Український історичний журнал. – 1962. – №6. – С. 58 – 65.

22. Хрущёв Н. С. Воспоминания / Н. С. Хрущёв // Вопросы истории. – 1992. – №1. – С. 57.

23. Хрущёв Н. С. Итоги развития сельского хозяйства за последние пять лет и задачи дальнейшего увеличения производства сельскохозяйственных продуктов : Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 декабря 1958 / Н. С. Хрущёв // Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства: в 8-ми т. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 3 : Январь 1958 – май 1959 гг. – С. 336 – 450.

24. Хрущёв Н. С. О дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций : Доклад Н. С. Хрущёва на первой сессии Верховного Совета СССР. 27 марта 1958 г. / Н. С. Хрущёв. – М., 1958. – 44 с.

25. Хрущёв Н. С. О дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций : Тезисы доклада на первой сессии Верховного Совета СССР (февраль 1958 года) / Н. С. Хрущёв // Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства : в 8-ми т. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 3 : январь 1958 г. – май 1959 г. – С.46–85.

26. Шафинецкий Г. Рост доходов и повышение уровня потребления колхозного крестьянства (на материалах колхозов УССР) / Г. Шафинецкий // Экономические науки. – 1959. – №4. – С. 159 – 166.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

Y. Korobka

LIQUIDATION OF MACHINE AND TRACTOR STATIONS: SCIENTIFIC ACHIEVEMENT OF THE “THAW” PERIOD

Rejection of the machine and tractor stations (hereinafter referred to as MTSs) as a form of maintenance of agricultural partnerships and consequent sales of agricultural vehicles directly to agricultural partnerships had a very controversial influence on the development of agriculture and on the expansion of the USSR agricultural partnerships' independence. The necessity of such changes became evident since the early 1950s, whereas the implementation was hampered by benediction of socialist political economics after the publication of I. Stalin's "Economic problems of socialism in the USSR". Here, along with a number of theoretical interpretations, was the Kremlin's negative response to the economists' proposal – the married couple of V. Venzher and O. Sanina proposed selling farm machinery to agricultural partnerships which used the state-owned MTSs.

I. Stalin rejected the necessity of such a reformation for a number of reasons. Firstly, according to the head of the USSR, sales of MTSs to agricultural partnerships will lead to their bankruptcy, which will result in disruption of mechanization and in decrease in agricultural production, which means “a step back, towards backwardness”. Secondly, reformation of agricultural partnerships into owners of the main production means would make them become privileged, since none of the USSR state-owned businesses has them. In the Soviet leader's view, such a state of affairs can do nothing but throw the agricultural ownership away from the all-national ownership; instead of promoting arrival at communism, this state of affairs would lead to departure from it. Thirdly, implementation of V. Venzher and O. Sanina's proposal would result in absorption of a huge amount of farm machinery by the orbit of commodity circulation, which is incompatible with the prospect of transition from socialism to communism.

In describing “Economic problems of socialism in the USSR”, M. Khrushchev stated the following in his memoirs: “The whole party was sitting and studying this book. Stalin had forced the reader to read and to study it”. Thus, large-scale washing of the brains exercised as far back as under Stalin created imperceptible ideological, moral and psychological basis for perception of Khrushchev’s idea of reformation. Moreover, criticism of the personality cult did not mean a victory over Stalin’s heritage in the senior government and communist party officials’ economic thinking, not to speak of the great number of ordinary communist party members. Of course, this in a certain way influenced the historiographical situation around the research of the country’s agrarian and industrial development at the time of Khrushchev’s “thaw”.

The research of the reform is well evidenced by M. Khrushchev’s statements as well as by documents issued by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, etc. It was the Soviet leader who was the author of the idea of concentrating all the structures that were serving the production process in agricultural partnerships at one place. This proposal was, though not unanimously, approved of in the course of the four historiographical periods of the aforementioned theme..

The peculiarity of the first historiographical period (the late 1950s – the mid 1960s) is the scientists’ repudiation from Stalin’s postulates in terms of VTSs and goods/money relationships in the USSR. The researchers of the reform considered its background and illusive positive results, such as better use of farm machinery bought by agricultural partnerships and high efficiency of farm machinery operators finding jobs with those partnerships (Iu. Arutiunian, I. Bilous, M. Vyltsan, I. Kozhukalo, B. Kovalevskyi, A. Kochubei, I. Nelip, S. Trapeznykov, F. Khyzhuk, G. Shafionetskyi). The dissonance of Soviet glorification of the reform was observations of M. Velychkivskyi, an emigrant Ukrainian economist, who warned that the peasant working for the agricultural partnership will be robbed as a result of such reformations.

Key words: *machine and tractor station (MTS), soviet historiography of the problem of the “thaw” period, elimination MTS (1958), illusive positive results of the reform.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 327(73:510)”1850/1864”

О.В. Набока

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ТАЙПІНСЬКОГО ПОВСТАННЯ В КИТАЇ (1850 – 1864)

В статті проаналізований розвиток американської політики в Китаї в період тайпінського повстання у 1850 – 1864 рр. Виявлені головні етапи формування курсу щодо тайпінської держави Тайпін-тянго. Виявлені причини поступового переходу США від нейтралітету в початковий період повстання до активної боротьби проти інсургентів на початку 60-х рр. XIX ст.

Ключові слова: *Тайпіни, США, Цинська імперія, «Армія, яка завжди перемагає», місіонери, І. Робертс.*

Збільшення міжнародної ваги Китаю на сучасному етапі обумовлює зростання інтересу до дослідження історії та особливостей стосунків даної країни з іноземними

державами. В той же час, в українській історіографії існує багато прогалин у вивченні даної тематики, незважаючи на те, що останнім часом доступ до джерел значно розширився. Отже метою даної статті є заповнення білих плям у вивченні історії Китаю, а саме ролі США у боротьбі проти повстання тайпінів в середині XIX ст.

У 1850 р. в Цинській імперії розпочалося масштабне повстання, головною метою якого було скинення ослабілої маньчжурської династії. Лідером повстання став Хун Сюцунь (1813 – 1864), який проголосив створення «Тайпінського Небесного царства» (Тайпін-тянго).

Західні держави, в тому рахунку і США, які в той період намагалися затвердити в Цинській імперії свої економічні та політичні інтереси, досить стурбовано сприйняли початок політичної кризи там, проте на перших порах не втручалися в неї, очікуючи завершення боротьби двох сторін.

Першим з політичних американських діячів, хто звернув увагу на нову силу в Китаї був знаменитий комодор Перрі, який влітку 1853 р. повертаючись зі своєї першої експедиції в Японію, приказав своїй ескадрі прибути до китайських портів.

Ескадра прибула до Гонконгу 7 серпня 1853 р. Слід відзначити, що свою головну ціль у своєму перебуванні в Китаї, Перрі бачив в тому щоб захищати життя та власність американських громадян в умовах політичної нестабільності, яка наступила після початку повстання тайпінів. 18 серпня 1853 р. до нього звернулася група американських комерсантів, які торгували в Кантоні (Гуанчжоу). В своєму листі вони із великим задоволенням відзначали той факт, що американська ескадра в даний час знаходиться в китайських водах, оскільки вони розраховували на захист своїх інтересів наступні шість місяців – «період невизначеності і повної дезорганізації, які царюють в імперії» [4, с. 59].

В цій ситуації, вони просили комодора допомоги у охороні великої кількості їх майна, яке могло бути пограбоване в умовах «буйства агресивного натовпу або змагань ворогуючих сил». У зв'язку з цим, вони просили відправити в нижню течію ріки Вампоа, поруч з Кантоном, направити фрегат «Міссісіпі» [4, с. 61].

Листа до комодора було підписано такими впливовими на той час в Китаї комерсантами Дж. Пурдоном, У. Хантером, Д. Люїсом, Л. Мозесом, Т. Волшем, а також представниками фірм «Августін Хед і компанія», «Мор і компанія», «Кінг і компанія», «Рассел и компанія» «Ней, Перкінс і компанія».

У своїй відповіді комерсантам, від 24 серпня 1853 р. він запевнив купців в тому, що зробить все можливе для забезпечення безпеки життя та майна американських громадян в Китаї. Він погодився відправити в нижнє русло ріки Вампоа фрегат «Міссісіпі», посиливши його екіпаж, допоміжним загоном морських піхотинців [4, с. 63].

Він також віддав накази капітанам кораблів своєї ескадри відправитися в ті частини Китаю та Східної Азії, де, за його думкою, американські інтереси моли бути зачеплені. Зокрема, «Похатан» був направлений в Гонконг; «Вандалія» та «Саратога» – в Шанхай; «Плімут» вже стояв в Лю Чу та здійснював дослідницькі рейси до острова Піль [4, с. 64].

В той же час, в умовах розгортання тайпінського повстання, Перрі все більше підтримував розвиток контактів з інсургентами, вважаючи, що рано чи пізно, вони скинуть цинську династію. Це, на думку комодора, відкривало перед США нові перспективи. У своїй депеші від 31 серпня 1853 р. на ім'я секретаря флоту він писав: «існуюча ситуація складується на користь повстанців, яких тепер прийнято називати революціонерами. До цього часу останні проявляли повагу до іноземців, які проживають тут. Вони скоріше змирилися з існуванням місіонерів, які поодиначі

входять з ними в контакти. Дійсно вони сповідують віру в чомусь аналогічній християнській. Останнім часом тайпінський табір відвідали американські місіонери містер Тейлор та містер Робертс, де зустрілися з одним з керівників революційної партії» [4, с. 59].

В тому ж документі Перрі відзначив, що йому важко слідкувати за перебігом військових дій, проте він вважав, що Пекін, рано чи пізно, опиниться в руках тайпінів. Разом з тим, комодор наполягав на тому, що «пройдуть роки, перш ніж з'явиться твердий уряд, спроможний діяти рішуче».

В цій ситуації він рекомендував політичному керівництву США та Англії – двом країнам, які мали найбільші комерційні відносини з Китаєм – залишатися спокійними та чекати правильного моменту для дій, метою яких має «збільшення національних прав та торговельних привілеїв» [4, с. 60].

Білий Дім в цілому підтримував ініціативи комодора, проте рекомендував йому бути стриманим та обережним. Так у листі міністра флоту США Дж. Доббіна (1814 – 1857) комодору Перрі, від 18 листопада 1853 р. відзначалося: «в нашому відділі ради дізнатися, що під вашим командуванням робиться все необхідне для того, щоб не допустити участі наших громадян в заворушеннях в Китаї і ви робите все можливе для того, щоб збільшити позиції нашої країни в умовах революції [4, с. 66].

Таким чином, в 50-х рр. XIX ст. США дотримувалися політики нейтралітету стосовно тайпінів. Всі їх зусилля були спрямовані тільки на те, щоб забезпечити безпеку життя та власності американських громадян, які мали комерційні справи в Китаї.

Наступний етап у відносинах між американськими представниками та тайпінами почався на початку 60-х рр. XIX ст., коли США виступили проти повсталих, проте діяли не на пряму, а опосередковано. В цей період Пекін дав згоду на створення приватних армій, які мали за гроші вирішити проблеми пов'язані з тайпінами. Одним з таких військових угруповань, яке мало «навести лад» у внутрішніх районах Китаю стала «Армія, яка завжди перемагає» під керівництвом американського авантюриста Фредеріка Тоусенда Уорда (1831 – 1862).

В травні 1860 р. він звернувся до представника китайських підприємців в Шанхаї з пропозицією створити збройний загін для того, щоб звільнити від тайпінів передмістя. За свої послуги він отримував шалені на той час гроші. Рядовий в його приватній армії отримував 100 долл., а офіцер – 600 долл. За кожну важливу перемогу його військо могло розраховувати на премію від 45-ти до 133-ох тисяч долл. [5].

За такі гроші (зарплатня робітника в США в той період рівнялася 30 – 40 долл.), він легко знайшов необхідну кількість людей. В його приватну армію охоче йшли дезертири-моряки, якими був наповнений Шанхай, який в той період вже став космополітичним містом. Всього він зібрав 300 чоловік, переважно американців, англійців та французів.

Свою діяльність Уорд почав з нападу на місто Сунгкіанг, який знаходився в сорока кілометрах від Шанхаю. Дізнавшись, що більшість тайпінів були озброєні тільки бамбуковими списами та старими мушкетами, добре озброєнні головорізи почали зарано святкувати перемогу і вже п'яними почали штурмувати укріплення інсургентів. Проте вони скоро вони нарвалися на шалений вогонь, який за кілька хвилин винищив всіх нападаючих. Більше ста чоловік з його загону загинули.

Коли Уорд повернувся до Шанхаю, він став більш ретельно підходити до підбору добровольців, віддаючи перевагу тим, у кого був військовий досвід. У липні 1860 р. його загін, який складався з двохсот чоловік знову напав на Сункіанг. Незважаючи на шалений опір тайпінів, йому вдалося втопити місто в крові. В Шанхаї він отримав свою

премію в 133 тисячі долл., чим значно поповнив скарбницю свого загону і так набиту сріблом, пограбованим у Сункіанзі.

Незважаючи на чисельні втрати, «Армія, яка завжди перемагає» діяла досить успішно і розбила кілька тайпінських загонів. Проте у сутичці біля міста Тсінгпу, 2-го серпня 1860 р. підрозділ Уорда потрапив у засідку. Його загін зазнав великих втрат та був розсіяний. Крім того, як тільки американець оговтався від ран, він був арештований британським адміралом Хоупом.

В цей період знову стала актуальною проблема нападу тайпінів на Шанхай, які вже заповнили долину ріки Янцзи. Командувачі англійської та французької ескадри в квітні 1862 р. виступили проти повстанців, а Уорд з загonom в 500 дисциплінованих китайців приєдналися до західного війська [6, с. 83].

Військові дії продовжувалися ще рік і не приносили жодній із сторін рішучого успіху. Незважаючи на всі зусилля іноземної коаліції, тайпіни поступово підбиралися до Шанхаю. В одній з сутичок, в районі Німбо, 21 вересня 1862 р. Уорд був смертельно поранений.

Для того, щоб зробити аналіз неформальної боротьби США проти тайпінів в 50 – 60-х рр. XIX ст. більш повним, необхідно розглянути також діяльність американських місіонерів, які зіграли в ній достатньо помітну роль. Слід відзначити, що після того, як було створено тайпінську державу – Тайпін-тянго, зі столицею в місті Нанкін, її лідер Хун Сюцюань почав запрошувати західних проповідників для проповіді християнської релігії. Зокрема, 11 травня 1854 р. він запросив в Нанкін американського місіонера Іссака Робертса (1802 – 1871). У 1837 він відправився в Китай та проповідував спочатку в Макао, а потім в Кантоні [2, с. 55].

Вірогідно, живучи серед простих китайців він і познайомився з майбутніми керівниками повстання, які через десять років запросили його до Нанкіну. Відомо, що Хун Сюцюань вперше відвідав Робертса у 1847 р. та прожив кілька тижнів в його резиденції, бажаючи охреститися. Проте місіонер чомусь відклав проведення таїнства [7, с. 92].

Проте с тих пір він мав на тайпінського духовного володаря певний духовний вплив. Вчив він і брата правителя, досить впливову фігуру при тайпінському дворі, прем'єр-міністра, Ренгана.

Незважаючи на заборону з боку американської консульської служби в Шанхаї, Робертс намагався прорватися в Тайпін-тянго. Він вважав, що в нього є всі підстави для того, щоб проповідь християнства в Нанкіні була успішною.

У 1861 р. священник таки досяг столиці тайпінської держави, де прожив 15 місяців [1, с. 147]. Досить швидко він зайняв провідні пости при дворі Хун Сюцюаня, який в лютому 1861 р. проголосив Робертса міністром іноземних справ.

Проте місіонер виявився не готовим для державницької роботи, натомість його дратувало те, що Хун Сюцюань заважав йому займатися місіонерською діяльністю та проповідувати Євангеліє [1, с. 148]. Ідеологічні та релігійні догмати тайпінів він вважав ересю.

Розчарувавшись у можливості розповсюдження християнської віри серед тайпінів, наприкінці 1861 р. Робертс вирішив виїхати з Нанкіну. Покидати тайпінську столицю йому довелося поспіхом, оскільки, повстанці, дізнавшись про його наміри, вели себе агресивно і навіть напали на слугу місіонера. За версією священника – брат тайпінського володаря Ренган, разом із слугами, 13 січня 1862 р. увірвався в резиденцію місіонера та вбив його хлопчика-слугу, мечем відрубавши йому голову. І все ж таки Робертсу вдалося втекти на британський канонерський човен, який стояв на

рейді в гавані Нанкіну. Саме тоді він назвав Ренгана злочинцем та злодієм (той забрав у місіонера багаж), та проголосив тайпінський рух гріховним. [3, с. 29].

Вже скоро, почали спливати подробиці цієї історії, які спростовували версію, озвучену Робертсом. Виявилось, що Ренган через деякий час повернув багаж його власнику. З під арешту були випущені помічники місіонера, а «жорстоко вбитого» хлопчика-слугу бачили в Нанкіні живим та здоровим. Тим не менш, версія озвучена місіонером, за думкою американського вченого Дж. Раппа, була прийнята західним суспільством, як черговий доказ агресивності та варварства тайпінів. «Іноземні уряди, особливо англійці, ухопилися за версію Робертса, для того щоб дискредитувати тайпінів, що було необхідним в умовах переходу від офіційного нейтралітету до активного втручання у китайський конфлікт на боці правлячої династії Цинь. Вони віддали перевагу слабому, корумпованому цинському режиму, яким вони могли маніпулювати, відмовившись співпрацювати з потенційно сильним тайпінським режимом, навіть відкритим для іноземців», – писав він [3, с. 32].

Врешті-решт, цинські війська, при значній підтримці західних держав, у 1864 р. таки подавили повстання.

Таким чином, в своїй політиці відносно тайпінського повстання США пройшли два етапи. Якщо в 50-х рр. XIX ст. американці дотримувалися політики нейтралітету, намагаючись дочекатися розв'язки і вже потім будувати відносини із стороною, яка переможе. Проте, на початку 60-х рр. XIX ст. Вашингтон поміняв своє ставлення до тайпінів та приєднався до коаліції західних держав, які підтримали слабку Цинську імперію. Подальші спроби Вашингтону встановити своє економічне панування в Китаї в другій половині XIX ст. розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Анисимов А. Л. Крестный отец небесного князя: деятельность американского миссионера И. Робертса в Китае в период тайпинского восстания / А. Л. Анисимов // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2013. – №5. – С. 145 – 149.
2. Yang Chung Teng Reverend Issachar Jacob Roberts and the Taiping rebellion / Yang Chung Teng // The Journal of Asian studies. – 1963. – Vol. 23. № 23. – P. 55 – 67.
3. Rapp Jh. Clashing Dilemmas: Hong Rengan, Issachar Roberts, and a Taiping "Murder" Mystery" / Jh. Rapp // Journal of Historical Biography. – 2008. – № 4. – P. 27 – 58.
4. The executive documents of Senate of the United States, 1854 – 1855. – Washington : Senate printer. – 1855. – 821 p.
5. The Taiping Rebellion and the formation of the Ever Victorious Army [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.soldiers-of-misfortune.com/history/frederick-townsend-ward.htm>
6. Wilson A. The Ever-victorious army. A history the Chinese campaign of Lt-col. G.G. Gordon and of the suppression of the tai-ping rebellion / A. Wilson. – London : William Blackwood and sons, 1868. – 489 p.
7. Wylie A. Memorials of Protestant missionaries to the Chinese: giving a list of their publications, and obituary notices of the deceased by , 1815-1887 / A. Wylie – Whitefish, Mont. : Kessinger Pub., 2009. – 455 p.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015 р.

O. Naboka

**EVOLUTION OF US POLICY IN TAIPING
REBELLION IN CHINA (1850 – 1864)**

In the article analyzes the development of American policy in China during taiping rebellion in 1850 - 186. Revealed the main stages of the formation course over taiping state – Taiping -Tango. Also shown are the causes of the transition from US neutrality in the initial period of the uprising to the active struggle against the insurgents in the early 60-s of XIX century. As a result of the study, the author concluded that the 50-ies of XIX century Americans remain neutral, trying to wait for the outcome, and only then build a relationship with a party that will win in the fight. However, Washington changed its attitude to the Taiping and joined the coalition of Western powers that supported the weak Qin empire in the early 60-s of XIX century. At the same time, the struggle against the US Taiping did not wear the official character and conducted hands of missionaries and adventurers such as John Ward, who set up private militias to fight against the rebellion. In the end, Washington has contributed to the suppression of the Taiping rebellion. John Ward has played a integral role in a smash of tai ping platoon in the river-valley Yangtze. And he acted in cooperation with British and French national defence forces.

Also considering the role of American missionary I. Roberts in a formation of hostility in the western society. In consequence of a research, an author is come to the conclusion that Roberts, which was invited by the tai ping's leader Hun Sjutzuane to Nanking, in 1862 he has provoked a conflict with a local authority and charged of murder of his servant-boy the prime-minister of Rengana. At once he wanted to show a barbarity and an acerbity of tai ping.

Generally the article deals with the research of topical issues, because studying of the external policy of the USA in China and in the Eastern Asia permits to understand of contemporary trends of international relations' development in this region. At the same time in Ukrainian historiography a special research is absent. Following American expansion in China will be consider in the next scientific articles.

Keywords: Taiping, USA, Qing empire, «The Ever-victorious army», missionaries, I. Roberts.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Пономарьова І.С., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.

УДК 292.11(477.7)

Ю.М. Нікольченко, О.В. Головка

**РЕЛІГІЯ І КУЛЬТИ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
АНТИЧНОЇ ДОБИ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У розвідці аналізуються ключові джерела та історіографія проблеми становлення і розвитку релігійного світогляду та культів, що побутували у греків в античних полісах Північного Причорномор'я у VI ст. до н.е.-IV ст. н.е.

Ключові слова: джерела, історіографія, Північне Причорномор'я, антична доба, давні греки, поліс, духовна культура, релігія, культури.

Важливою сторінкою далекого минулого України є історія і культура античних держав Північного Причорномор'я, заснованих греками у VII-VI ст. до н. е. За час

свого існування протягом майже тисячі років (до VI ст. н.е.) вони досягли значного розвитку у матеріальному виробництві, містобудуванні, культурі та мистецтві.

Ці держави знаходились у тісному зв'язку з оточуючим їх місцевим племінним світом, збагативши скіфів, сарматів, фракійців, таврів, синдів і меотів досягненнями Стародавньої Греції, особливо в галузях ремесла і мистецтва.

Держави Північного Причорномор'я відіграли значну роль і у житті античного світу. Вони не тільки постачали продовольство і сировину, але й зробили значний внесок у розвиток самої середземноморської античної цивілізації.

В Північному Причорномор'ї дослідниками визначені три зони античної колонізації: у гирлах Бугу і Дністра, на Керченському і Таманському півостровах, на південно-західному узбережжі Криму [2, с. 278-282].

Колоніальні міста регіону спочатку являли собою звичайні грецькі поліси, які, умовно, залишалися частиною еллінського світу в цілому. Проте з часом, особливі географічні, політичні, економічні і культурні обставини їхнього розвитку на північному узбережжі Чорного моря, сформували комплекс важливих відмінностей від міст, які існували у Середземномор'ї. В середовищі еллінізованого населення навколишніх племен поступово, починаючи з IV ст. до н.е., формується змішана греко-варварська господарська та культурницька традиції, розквіт яких припадає переважно на період з III ст. до н.е.-IV ст. н.е.

З помітною гостротою вона проявляється у Боспорській державі, де грецькі поліси виникали на численних землях, заселених аборигенами. У меншій мірі це позначилося на Ольвії і особливо на Херсонесі. Але кожна з цих частин грецького світу, будучи одним із невід'ємних елементів цілого, вносила свою частку в загальну скарбницю не тільки античної культури, а й культури місцевих племен [7, с. 161-165].

У період римської експансії у Північне Причорномор'я та ранньому середньовіччі, греко-варварські і римські традиції, що в значній мірі трансформувалися під впливом візантійської культури, проникають і в староруську культуру, зокрема через міста Криму, які виникли на місці античних полісів у VI-XII ст. [5, с. 29-30].

Вихідцями з іонійського Мілету в VII ст. до н. е. були засновані поліси Березань, нині острів біля гирла Буго-Дністровського лиману та Пантікапей у межах сучасної Керчі. Протягом VI-V ст. до н. е. на Керченському і Таманському півостровах виникли міста Гермонасса, Горгіппа (Анапа), Фанагорія, Феодосія та інші. В цей період на західному узбережжі Кримського півострова почали розвиватися Херсонес (у межах сучасного Севастополя), поблизу Дністровського лиману – Тіра і Ніконій, а в гирлі Південного Бугу – Ольвія [3, с. 7-26].

У III ст. до н.е. біля устя Дону з ініціативи боспорців утворився Танаїс, згодом – їхні міста у Західному Криму: Калос-Лимен, Китей, Патрасій, Синдська Гавань. Всього на Північному Причорномор'ї відомі 24 грецьких античних міста і понад 100 сільських поселень [5, с. 24-28]. Цей процес яскраво ілюструє вислів з платонівського «Федона», який пізніше став крилатим: «...ми, елліни, обсіли Понт (Чорне море) неначе мурахи або жаби навколо болота» [14].

Давногрецькі поліси залишили після себе багату та різноманітну спадщину. Вони були першими державами на території сучасної України, які стали своєрідним каталізатором соціально-політичного, економічного і культурного розвитку регіону.

Міста за етнічним характером відрізнялись одне від одного. Найвиразнішим містом вважалась Ольвія, найменш грецьким – Пантікапей та інші поліси Боспорського царства, в яких більшість населення становили таври, кіммерійці, меоти, синди і протослов'яни. Пізніше вони зосереджуються на Таманському півострові у

Тмутаракані, де виникне Тмутараканське князівство Київської Русі, що вперше згадується у літописах під 988 р. [13, с. 67].

В античний період розпочалася писемна історія України, а її культура успадкувала і розвинула величезний досвід стародавніх греків, започатковавши напрям цивілізаційних орієнтацій, який вже у IX ст. виведе Русь на візантійську культурну традицію [26, с. 20-21].

Ідеологічні уявлення, або релігійний світогляд в античних містах Північного Причорномор'я був політеїстичним. Давні греки поклонялися багатьом божествам, що уособлювали різноманітні явища природи. З часом виникають культу окремих божеств, що відігравали значну роль у житті полісів.

Дослідники розрізняють два визначних етапи у розвитку релігії населення північнопричорноморських міст [1, 220-224]:

- перший (VI-I ст. до н. е.) характеризується існуванням давньогрецького пантеону божеств;

- другий (I-IV ст. н. е.) визначається появою в релігії полісів культів негрецького походження, запровадженням культу римських імператорів і формуванням монотеїстичної релігії – християнства.

Релігія і культу Північного Причорномор'я, сформовані на греко-римській традиції та продовжені у візантійський період під егідою східного християнства, стали підґрунтям для бурхливого розвитку духовної культури населення Русі-України. У цьому контексті актуальність проблеми, що розглядається у статті, зумовлена наступними чинниками:

- потребою у дослідженні джерел історико-культурницької ретроспективи розвитку античної релігії та культів Північного Причорномор'я;

- постійним науковим інтересом до традицій греко-римської античної духовної культури населення Півдня України.

Джерельну базу наукового пошуку складають свідчення давніх авторів, насамперед Геродота, Діодора Сицилійського, Страбона, Демосфена, Птолемея, Плінія Старшого, Йордана, Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора Феофілакта Симокатти, Маврикія Стратега, а також укладачів Іпатіївського літописного зводу.

Найважливішими джерелами залишаються археологічні, які були здобуті при розкопках міст, поселень і некрополів (могильників) та споруди, чи їхні залишки візантійського періоду і Київської Русі, які збереглися на Півдні України.

Визначаючи стан дослідження проблеми, необхідно зазначити, що з кінця XIX ст. у Криму розгорнулися систематичні розкопки чотирьох античних міст-держав – Березані та Ольвії (Б.В. Фармаковський, Є.Р. Штерн), Херсонеса (К.К. Костюшко-Валюжинич, Р.І. Лепер), Пантікапея (К.Є. Думберг, В.В. Шкорпіл). Серед дослідників античних пам'яток архітектури старшого покоління у Північному Причорномор'ї слід назвати Г.Д. Белова, В.Д. Блаватського, В.Ф. Гайдукевича, К.Є. Гриневича, С.О. Жебелева, В.І. Кадеєва, Ю.І. Козуб, В.В. Лапіна, О.М. Карасьова, О.І. Леві, Л.М. Славіна, М.І. Сокольського.

Сучасна вітчизняна історіографія з питання, що розробляється, представлена працями археологів: С.А. Беляєва, С.Б. Буйських, В.М. Зубаря, Г.Ю. Івакіна, М.М. Ієвлева, В.В. Крапівіної, С.Д. Крижицького, Н.О. Лейпунської, С.Б. Охотнікова, А.С. Русяєвої, Н.М. Секерської, М.В. Скржинської, П.П. Толочка, А.Л. Якобсона; дослідників історії української культури: Я.Д. Ісаєвича, І.П. Крип'якевича, М.В. Поповича та інших.

Особливістю реконструкції релігійного життя північно-причорноморських греків античної епохи, полягає в тому, що ми не маємо достатньої кількості історичних

джерел, зокрема свідчень античних авторів про Північне Причорномор'я. З іншого боку в основу релігійного життя кожного окремого поліса був покладений пантеон окремого міста у метрополії (Афіни, Корінф, Мілет тощо). Тому обумовленим є використання джерел, що описують культури і релігію материкової Греції. Разом з тим, брак письмових джерел компенсуються великою кількістю археологічних артефактів, епіграфічних пам'яток, нумізматичних комплексів, графіті і діпінті (написи на побутових речах).

Відомо, що в Ольвії були популярними культури Аполлона, Дельфінія, Діоніса, Ахіла Понтарха, Аполлона Лікаря (С.Д. Крижицький, А.С. Русяєва); у Херсонесі – Зевса, Діви Парфенос, Геліуса, Афродіти (В.І. Кадеєв, В.М. Зубарь); у містах європейського Боспору – Аполлона Лікаря, Артеміди, Деметри, а в азійській його частині найбільш шанували Афродиту Уранію (М.І. Сокольський) [1, с. 220].

В Ольвії знайдена мармурова плита (кін. III-поч. II ст. до н.е.), яка змальовує жертвоприношення одному з місцевих божеств. На ній зображена статуя божества, вівтар, п'ять жерців, ритуальна посудина і баран – тварина для жертви (А.С. Русяєва) [15]. З Пантикапеї походить теракотова плитка I ст. н. е., на якій зображено жертвоприношення на честь бога Діоніса (І.Д. Марченко) [1, с. 221].

Ритуальні функції виконували святилища богів. Прикладом слугує святилище Деметри у Німфеї VI-III ст. до н.е (М.М. Худяк) [1, с. 221].

Крім жертвоприношень на честь богів проводили традиційні урочисті свята. Вони склалися з виконання гімнів, танців навколо вівтаря, спортивних і кінних змагань (М.В. Скржинська) [19]. Одну з таких подій – хід святкової релігійної процесії, присвяченої культу Діоніса у Ольвії V ст. до н.е. описав Геродот [4, с. 324].

Загальногрецькі культури олімпійських богів у повному асортименті також були широко представлені у полісах Північного Причорномор'я. У дослідженому археологами житловому будинку другої пол. VI ст. у місті Тірітака знаходився вівтар богині Гестії, а поруч – статуетки Деметри і Кори (В.Ф. Гайдукевич) [2, с. 467].

Поруч з культурами Олімпу серед греків-колоністів, особливо у Боспорському царстві, набув поширення культ правителя. Страбон залишає нам згадку про правителя Боспору Перисада: «Пересіда навіть шанували як бога» [21, с. 284].

Тривалий економічний, політичний і культурний контакт греків з місцевим, у т.ч. скифським, населенням призвів до появи своєрідного синкретизму, який не залишився поза увагою Геродота: «Гестня у скифов називається Табити, Зевс вполне правильно Папай, Гея – Апи, Аполлон – Гойтосир, Афродита Уранія – Агимпаса, Посейдон – Татимасад. У них не прийнято воздвигать ни изображений, ни алтарей, ни храмов никому кроме Ареса» [4, с. 323].

Перші наукові дискусії відносно характеру і походження античних релігійних культів у греків Північного Причорномор'я припадають на двадцять років XIX ст. після публікації 23 листопада 1821 р. донесення, представленого Імператорській академії наук російським археологом академіком Є.Є. Кьолером, в якому він ототожнює залишки причорноморських храмів з даними античних авторів. Дискусію продовжили В.В. Латишев, М.І. Ростовцев, І.І. Толстой, [20, с. 140-142].

Важливе значення мало створення у 1859 р. Імператорської археологічної комісії, яка керувала усіма розкопками на території держави. Загальним недоліком цього періоду була відсутність точного опису знайдених об'єктів. Заслуговуючими уваги, в багатьох випадках, визнавалися лише пам'ятки мистецтва, епіграфії та нумізматики, що призвело до втрати багатьох унікальних артефактів, у тому числі з історії релігії міст Північного Причорномор'я. Натомість побачили світ перші наукові праці, присвячені Боспору, Ольвії, Херсонесу та іншим містам, у яких поруч з матеріальними об'єктами аналізуються пам'ятки духовної культури, у т.ч. – культові предмети. [1, с. 22- 25].

Під час розкопок в Ольвії, проведених Б.В. Фармаковським у 1901-1915 рр. були знайдені залишки храму Аполлона і некрополь, на якому визначені типи поховань і ретельно описаний поховальний інвентар.

Не обминув своєю увагою питання розвитку духовної культури греків-переселенців і М.С. Грушевський. У першому томі фундаментальної праці «Історія України-Руси» вчений, аналізуючи розвиток Боспору, Ольвії, Херсонесу та інших полісів звернув увагу на взаємовплив духовних культур греків і місцевих кочових народів: «Коло Ольвії бачимо елінізованих Скитів Каліпідів, а й дикіші Скити та їх царі не могли устоятися перед чаром грецької культури...» [6, с. 89].

У 20-30-х роках ХХ ст. над проблемою розвитку декоративного розпису у Боспорі та його зв'язках з традиційними античними культурами активно працює М.І. Ростовцев, що довів існування синкретизму грецького та ірано-малоазійського пантеону.

Проблема особливостей релігійного життя Північного Причорномор'я займає одне з головних місць в дослідженнях В.Д. Блаватського, який вперше представив науковому світу загальну картину духовної культури античного населення Північного Причорномор'я на сторінках своєї фундаментальної праці «Античная археология Северного Причерноморья», що побачила світ у 1961 р. [3].

Цікаву гепотезу висунув Д.Б. Шелов: аналізуючи рельєфні могильні стели з некрополів II ст. н.е. північнопричорноморських полісів, вчений робить припущення про існування тісного зв'язку духовного і суспільного життя, коли поховані чоловіки різних мирних професій часто зображувалися у військовому спорядженні як захисники свого міста [25, с. 135].

У 1975 р. вітчизняна історіографія збагатилася збіркою статей, присвячених Ольвії, в якій значне місце приділялося духовній культурі жителів міста, у т.ч. релігійному життю і культурам. Прикладом слугує стаття А.С. Русяєвої щодо пантеону міста та його патрона – Гермеса [16, с. 124-125].

Слід зазначити, що релігійне життя і культури у полісах Північного Причорномор'я завжди знаходились серед наукових інтересів сучасних провідних вітчизняних «античників». Так, С.Д. Крижицький досліджував храм Афродіти на Березані; М.В. Скржинська описала Троянський цикл міфів на творах давньогрецького прикладного мистецтва з Північного Причорномор'я; святилища Ахілла на Бейкушському мисі поблизу Очакова і на острові Левке (Зміїний) та Афродіти у Борисфеніді вивчали відповідно С.Б. Буйських, С.Б. Охотніков, В.В. Назаров.

У другому томі фундаментального академічного наукового видання «Археология Украинской РСР» духовні традиції в античних полісах аналізуються у розділі: «Пам'ятки культури, мистецтва, побуту та релігії» [2, с. 455-489]. Це стосується і багатотомної колективної монографії «Археология СССР». В окремому томі, що присвячений історії та археології античних держав Північного Причорномор'я також вміщено спеціальну главу «Культура и религия» [1, с. 211-225].

У рамках проекту «Україна крізь віки» в 1998 р. вийшла з друку книга С.Д. Крижицького, В.М. Зубаря і А.С. Русяєвої «Античні держави Північного Причорномор'я», на сторінках якої детально аналізується релігійне життя і культури у грецьких полісах [11].

Слід зазначити, що у контексті нашого дослідження особливе місце посідає історіографія проблеми поширення християнства в античних містах Північного Причорномор'я у довізантійський період (I-III ст. н.е.). На думку Т.М. Усачової його розповсюдження було частиною загального процесу поступової християнізації східних регіонів Римської імперії [24, с. 148-152].

Цьому питанню присвячені праці Є.С. Голубцової, А.Б. Рановича, І.С. Свенцицької. Окремі моменти релігійного життя полісів Північного Причорномор'я у перші століття нашої ери на основі археологічних і епіграфічних матеріалів досліджували Б.Н. Гракова, Ю.Г. Виноградова, Н.В. Пятишева, В.М. Зубарь, Є.І. Соломоник, І.А. Левинська, Т.М. Арсенєва, Т.М. Книпович, болгарська вчена М. Ткачева-Хитова та інші.

У монографіях В.М. Зубаря, С.Д. Крижицького, Н.А. Лейпунської, Ю.В. Павленка, А.С. Русяєвої, А.І. Хворостеного розглядаються не тільки питання релігійного життя у Березані, Боспорі Кемірійському, Ольвії та Херсонесі з часу заснування до початку християнізації, а й проблема трансформації останнього у ранньохристиянський Корсунь, з якого почалося офіційне хрещення Русі [8; 9; 12; 17; 18].

У сфері фундаментальних наукових досліджень проблеми духовної культури античного населення Північного Причорномор'я велике значення має традиційна масштабна науково-практична конференція «Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва», яку проводить Маріупольський державний університет і в якій плідно працює секція «Археологія та антична історія». Прикладом слугує конференція що відбулася 27-29 травня 1999 року. За проблематикою нашої статті на цьому авторитетному науковому форумі виступили відомі вітчизняні вчені С.Д. Крижицький, А.С. Русяєва, М.В. Скржинська, С.Б. Буйських, С.Б. Охотніков, В.В. Назаров, К.А. Сладкевич, Т.М. Усачева [23].

Таким чином, викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків: у ХІХ ст та до кінця 80-х рр. ХХ ст. історіографія проблеми становлення і розвитку релігійного світогляду та культів, що побутували у греків в античних полісах Північного Причорномор'я у VI ст. до н.е.-IV ст. н.е. через низку причин не були об'єктом комплексного вивчення. Проте на сучасному етапі історіографії вітчизняними авторами В.І. Кадеєвим, С.Д. Крижицьким, А.С. Русяєвою, В.М. Зубарем, В.В. Крапівіною, М.В. Скржинською та іншими були здійснені важливі кроки щодо комплексного висвітлення питань, пов'язаних з виникненням, статусом і функціонуванням релігійного світогляду та культів в полісах з середини VI ст. до н.е. до початку їхньої християнізації у I-III ст. н.е.

Список використаної літератури

1. Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР / отв. ред. тома : Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков. – М. : Наука, 1984. – 392 с. : ил.
2. Античні держави Північного Причорномор'я // Археологія Української РСР. У 3-х т. / редкол. тому : В. О. Анохін, А. О. Білецький, Л. М. Славін, О. І. Тереножкін. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2489 с.: іл.
3. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Издательство АН СССР, 1961. – 230 с.: ил.
4. Геродот. История : в 9-ти кн. / пер. Г. А. Стратановского. – М. : Наука, 1972. – 600 с.
5. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов та інші. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.: іл.
6. Грушевский М. С. История Украины-Руси. В 11 т. 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.1. – 736 с.
7. Давня історія України. У 2-х кн. / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. – К. : Либідь, 1995. – Кн. 1. - 15 с.: іл.

8. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. – К. : Наукова думка, 1988. – 209 с.
9. Зубарь В. М. От язычества к христианству: начальный этап проникновения и утверждения христианства на Юге Украины (II пол. III в.-I пол. VI в.) / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный. – К. : Институт Археологии НАН Украины, 2000. – 179 с.: ил.
10. Крижицький С. Д. Храм Афродіти на Березані. Реконструкція / С. Д. Крижицький // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). – Маріуполь : Маріупольський гуманітарний інститут, 1999. – 1 том (частина 1). -С. 71-72.
11. Крижицький С. Д. Античні держави Північного Причорномор'я / С. Д. Крижицький, В. М. Зубарь, А. С. Русяєва. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Україна крізь віки. Т. 2)
12. Крыжицкий С. Д. Ольвия: Раскопки, история, культура / С. Д. Крыжицкий, Н. А. Лейпунская. – Николаев : Возможности Киммерии, 1997. – 192 с.
13. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.: іл.
14. Платон Федон [Електронний ресурс] // Платон Собрание сочинений в 4-х т. Т. 2. / Платон. – М. : Мысль, 1993. – С. 7-81 – Режим доступу : philosophy.ru/library/plato/fedon.html.
15. Русяева А. С. Культы и святилища в сфере политики демократических полисов в Северном Причерноморье в раннеэллинистическое время / А. С. Русяева // Вестник древней истории. - 2000. – №3. – С. 74-82.
16. Русяева А. С. О культе Гермеса в Ольвии / А. С. Русяева // Ольвия : сб. / редкол. : С. Н. Бибииков. Ю. И. Кобуз, С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 118-125.
17. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. – К. : Наукова думка, 1992. – 354 с.
18. Русяева А. С. Боспор Киммерийський: история и культура / А. С. Русяева, В. М. Зубарь. – Николаев : Возможности Киммерии, 1998. – 109 с.
19. Скржинська М. В. Свята Афродіти в Північному Причорномор'ї (VI-I ст. до н.е.) / М. В. Скржинська // Київська старовина. – 2003. - № 2. – С. 3-12.
20. Сладкевич К. А. Історія дослідження античних святилищ VI-I ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї / К. А. Сладкевич // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 року). – Маріуполь : Маріупольський гуманітарний інститут, 1999. – Т.1, ч. 1. - С.140-143.
21. Страбон География : в 17 кн. / Страбон; пер. Г. А. Стратановского. – М. : Учпедиздат, 1964. – 942 с.
22. Толстой И. И. Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии / И. И. Толстой. – М. : Наука, 1984. – 190 с.
23. Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). – Маріуполь : Маріупольський гуманітарний інститут, 1999. – Т. 1, ч. 1. - 543 с.
24. Усачева Т. М. Изучение раннего христианства в Северном Причерноморье в отечественной историографии / Т. М. Усачева // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь,

27-29 трав. 1999 р.). – Маріуполь : Маріупольський гуманітарний інститут, 1999. – Т. 1, ч. 1. - С. 148-152.

25. Шелов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад / Д. Б. Шелов. – М. : Наука, 1975. – 153 с.: ил.

26. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посіб. / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2015 р.

Y. Nikolchenko, O. Golovko

RELIGION AND CULTS OF THE GREEKS OF THE NORTHERN BLACK ANTIQUE ERA: SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Important Chapter of a distant past of Ukraine have a history and culture of the ancient States of the Northern black sea region. founded by the Greeks in the VII-VI centuries to D. E. At the time of its existence for almost a thousand years (since the VI century. ad) they have achieved significant development in material production, urban development, culture and art.

Ideological views, or religion in the ancient cities of the Northern black sea region was polytheistic. The ancient Greeks worshiped many deities that personified various phenomena of nature. Arise over time, the cults of individual deities, who played a significant role in the life of the policies.

Researchers rossat two interesting stage in the development of the religion of the population of the Northern Black sea towns:

- the first (VI-i centuries to ad) is characterized by the existence of the Greek Pantheon of deities;

- the second (I-IV century A. E.) is defined by the appearance of the religion of policies cults of Greek origin, the introduction of the cult of the Roman emperors and the formation of the monotheistic religions – Christianity.

Religion and cults of the Northern black sea region, formed on the Greco-Roman tradition and continued in the Byzantine period under the auspices of Eastern Christianity became the basis for the rapid development of the spiritual culture of the population of Rus-Ukraine. In this context, the relevance of the problem addressed in the article, due to the following factors:

- the need to study the sources of historical-cultural retrospective of the development of ancient religions and cults of the Northern black sea region;

- permanent scientific interest in the traditions of Greco-Roman ancient spiritual culture of the population of the South of Ukraine.

In the nineteenth century and until the late 80-ies of the XX-th century historiography of the problem of formation and development of religious worldviews and cults, which were common among the Greeks in the ancient policies of the Northern Black sea in the VI century B. E.-IV century A. e due to a number of reasons, have not been the object of comprehensive study. However, at the present stage of the historiography of native authors V.I. Kadeev, S.D. Crizhitski, A.S. Rusanowa, V.M. Zubar, V.V. Krapivina, N. I. Skrzhyńska and other important steps were taken regarding complex coverage issues associated with the occurrence, status and functioning of the religious worldview and religious Affairs of the Polis from the middle of VI century to D.E. prior to their Christianization in i-III century A E.

Key words: *sources, historiography, Northern Black sea coast, the period of classical antiquity, the ancient Greeks, the Polis, spiritual culture, religion, cults.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 337.1(477.62-2)''187/191''

С.В. Новікова

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Стаття присвячена проблемі, яка на сьогоднішній час залишається практично не дослідженою у вітчизняній історіографії, а саме – розвитку професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Наголошується на значному впливі суспільно-економічних перетворень, що відбувалися у вказаний період у державі в цілому та у Маріупольському повіті зокрема, на формування і розвиток професійно-технічних навчальних закладів різних рівнів.

Система професійно-технічної освіти, що формувалася у Російській імперії протягом останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., була чутливою до економічних перетворень того часу та потреб держави. Динамічний розвиток економіки значною мірою впливав на стан професійної школи, виникнення нових типів навчальних закладів у цій галузі.

У досліджуваний період населення Маріупольського повіту та Маріуполя почало швидко зростати, особливо інтенсивно – на межі ХІХ – ХХ ст. У цей час у місті та на території повіту відкриваються великі металургійні та інші підприємства, морський порт загальнодержавного значення, прокладаються залізниці. Такий стрімкий промисловий розвиток, а також розвиток інфраструктури самого Маріуполя, потребував залучення значної кількості кваліфікованих працівників для роботи на численних підприємствах міста та у сфері обслуговування населення. Вирішити проблему їх підготовки повинно було створення системи закладів професійної освіти різних рівнів. Цей процес відбувався в межах загальнодержавного розвитку цієї освітньої галузі, але мав певні особливості.

Заклади професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті були представлені в основному нижчою ланкою: ремісничими відділеннями при народних училищах Маріуполя, Маріупольським нижчим механіко-технічним училищем, нижчими ремісничими школами, Великоанадольською нижчою лісовою школою, учбово-ремісничими майстернями і класами рукоділля. Їх головним завданням була підготовка фахівців різноманітних професій, які користувалися найбільшим попитом у населення повіту та на промислових підприємствах: ковалів, слюсарів, токарів, механіків, майстрів для металургійних підприємств, лісників і т. ін. Реальне училище, що почало діяти у Маріуполі на початку ХХ ст., готувало учнів до вступу у вищі технічні навчальні заклади.

Унікальною на той час не тільки в повіті, але й у масштабі всієї Російської імперії можна вважати Великоанадольську нижчу лісову школу, створену при Великоанадольському лісництві у с. Благодатне. Вона єдина готувала фахівців високої кваліфікації для роботи у складних для лісорозведення умовах. Саме тому її випускники працювали у багатьох південних губерніях країни.

Значний внесок у становлення і розвиток системи професійної освіти в Маріупольському повіті зробили органи місцевого самоврядування: Маріупольська міська дума та повітове земство. Слід відзначити, що Маріупольське повітове земство почало вирішувати це питання значно раніше, ніж інші земства – ще у 1870-х рр., його діяльність та досвід в освітній галузі вважалися передовими не тільки на губернському, але й на державному рівні.

Ключові слова: Маріупольський повіт, професійно-технічна освіта, промислове училище, нижче технічне училище, реальне училище, школа ремісничих учнів.

Протягом останніх двох десятиліть спостерігається поживлення інтересу вітчизняних дослідників до вивчення історії розвитку різних форм та напрямів освіти в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., оскільки врахування історичного досвіду, безумовно, є важливим для розвитку сучасної системи вітчизняної освіти, яка зараз перебуває у стані реформування. Крім того, сьогодні в Україні активно відроджуються різноманітні типи навчальних закладів, значна увага приділяється підтримці та розвитку професійно-технічної освіти, оскільки підготовка висококваліфікованих фахівців надзвичайно важлива та актуальна для відродження та стабільного розвитку вітчизняної економіки. Саме тому звернення до подібної проблематики має не лише наукове, але і практичне значення, оскільки може бути використано для вирішення різних завдань, що постали перед сучасною освітньою галуззю, а також для її вдосконалення.

Нажаль, становлення та розвиток закладів професійно-технічної освіти в Маріуполі в останній третині XIX – на початку XX ст. до сьогоднішнього часу залишається фактично не дослідженою проблемою. Окремі її аспекти лише побіжно висвітлювалися у роботах О. Сараєвої [27], П. Мазура [21; 22] та Л. Яруцького [31].

Дослідження узагальнюючого характеру, що надають можливість в цілому побачити процес становлення та розвитку системи професійної освіти в Російській імперії, її нормативно-правове оформлення, представлені працями І. Анопова [1], І. Максина [23], Н. Паніної [25], О. Широких [29], В. Шубовича [30].

Отже, метою статті є вивчення процесу становлення та розвитку системи професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті в останній третині XIX – на початку XX ст., виявлення його регіональної специфіки.

Джерела з теми представлені законодавчими актами, матеріалами діловодства, статистичними матеріалами.

Правові засади створення й функціонування навчальних закладів професійної освіти визначалися законодавчими актами та нормативними документами Російської імперії. Оскільки держава досить строго регламентувала діяльність освітніх установ, то спектр таких джерел є широким. До цієї групи належать офіційні документи загальнодержавного масштабу, які визначали основні принципи діяльності установ шкільної освіти. Це законодавчі та офіційні організаційно-розпорядчі документи: укази, положення, циркуляри Міністерства народної освіти, устави навчальних закладів [6–10; 12; 15–17].

Матеріали діловодства складають другу групу джерел. Найважливішими джерелами інформації у цій групі виступають документи Маріупольської міської думи та Маріупольського повітового земства [3; 4; 14] щодо різних проблем розвитку професійної освіти у місті та повіті.

Третя група представлена довідковими і статистичними матеріалами, що містять різнопланову інформацію про стан професійної освіти цього періоду. До них відносяться: Огляди діяльності Міністерства народної освіти і підвідомчих йому установ, статистичні збірки «Учебные заведения Министерства народного просвещения» [2; 5; 11; 13; 18]. Вони надають інформацію по роках про кількість різних типів навчальних закладів у повіті, рік їх заснування, кількість учнів, кількісний та якісний склад викладацького колективу та ін.

Економіка Російської імперії, що почала стрімко розвиватися завдяки реформам Олександра II, потребувала кваліфікованих фахівців у різних галузях. Саме тому у 1870

- 1880-х рр. уряд звернув увагу на систему професійної освіти. Закон від 26 серпня 1869 р. визначив порядок відкриття навчальних закладів такого спрямування: для вищих та середніх училищ дозвіл на відкриття давали відповідні міністерства, для повітових і початкових – попечитель учбового округу за згодою губернатора. Більшість професійних начальних закладів підпорядковувалася Міністерству фінансів, а з 1881 р. – Міністерству народної освіти, при якому у 1883 р. було відкрито відділення з технічної та професійної освіти [25, с. 62].

Активне реформування професійної освіти було розпочато міністром народної освіти І. Деляновим та міністром фінансів І. Вишнеградським. Першим кроком стало «Основное положение о промышленных училищах» (7 березня 1888 р.), що визначило основні типи начальних закладів професійної освіти: 1) середні технічні училища, що готували техніків як помічників для інженерів та інших керівників у промисловості; 2) нижчі технічні училища, що готували робітників для певного виробництва; 3) ремісничі училища, що навчали конкретному ремеслу, пов'язаному з побутовими потребами.

Насправді різновидів професійних училищ існувало значно більше, ніж визначав документ: промислові (що готували фахівців будівельних, механічних, хімічних спеціальностей), залізничні, гірничопромислові, художньо-промислові, сільськогосподарські, лісові та інші. Також цим положенням були введені типові навчальні плани підготовки майстрів, техніків та кваліфікованих робітників [10].

27 вересня 1889 р. були затверджені статuti основних типів закладів професійно-технічної освіти. У статуті нижчих технічних училищ зазначалося, що вони створюються для підготовки фахівців трьох спеціальностей: будівельної, механіко-технічної та хімічно-технічної, залежно від потреб та умов місцевої промисловості. Заклади такого типу могли відкриватися для кожної спеціальності окремо або поєднувати усі три. Навчання було платним, але учні з бідних родин за бездоганну поведінку та особливу старанність могли звільнюватися від оплати за навчання за рішенням училищної педагогічної ради, але кількість таких учнів не повинна була становити більше 1/7 частини від загальної кількості учнів. На навчання приймалися учні, які закінчили однокласне народне училище. Також цим статутом визначався перелік дисциплін, що викладалися, та кількість навчальних годин на кожну дисципліну [15].

Крім чисто професійних навчальних закладів з 1880-х рр. почали створюватися змішані форми навчання: на базі загальноосвітніх народних училищ відкриваються ремісничі класи та відділення. Це спрощувало фінансово і значно прискорювало процес підготовки фахівців потрібних спеціальностей, тому що кошти, які витрачалися на будівництво та облаштування учбово-виробничих майстерень і набір майстрів-педагогів, були значно меншими, ніж для відкриття нового навчального закладу. Оскільки значна частина народних училищ знаходилася у веденні земств та органів міського самоврядування, саме вони розвивали цей напрям професійної освіти [20, с. 37].

Маріупольське повітове земство почало вирішувати це питання значно раніше, ніж інші – ще у 1870-х рр., його діяльність та досвід в освітній галузі вважалися передовими не тільки на губернському, але й на державному рівні. У Маріуполі протягом досліджуваного періоду діяли два народних училища такого типу – Мар'їнське (1869 р. заснування) та Карасьєвське (1883 р. заснування) [4]. Останнє готувало столярів, теслярів, токарів та колісників. Мар'їнське училище спеціалізувалося на ковальсько-слюсарній справі. В цьому училищі вперше у Маріупольському повіті училищною радою Маріупольського повітового земства була вдало реалізована ідея з'єднання освітнього процесу з професійним (ремісничим)

навчанням. У 1890 - 1891 навчальному році тут навчалося 111 хлопчиків і 46 дівчаток. [18, с. 101]. Училище розміщувалося в одноповерховій будівлі, побудованій земством на громадські кошти. Будівля містила три класні кімнати і квартиру учителя. Ділянка землі під школою становила 1,5 десятини. Учні також займалися садівництвом і городництвом. Навчальний рік тривав від початку вересня до 3-го травня. Уроки починалися о 8-й годині. 30 хв. ранку і закінчувалися о 2-й годині дня. Тривалість уроку становила 50 хв. [2, с. 171-172].

Училищною радою Маріупольського повітового земства на чолі з головою – А. Чебаненком у 1877 р. було розроблено «Устав ремесленного отделения при Марьинском народном училище». У цьому документі зазначалося, що до ремісничого відділення приймаються хлопчики з 14 років для навчання «слюсарній і столярній майстерності, які пристосовуються, головним чином, до найближчих потреб сільського народонаселення, а саме до виробництва сільськогосподарських знарядь, спорудження селянських меблів, кування коней і т. ін.». Навчання ремеслам було безкоштовним. Повний курс навчання тривав три роки. Учні, що успішно закінчили курс в ремісничому відділенні, отримували посвідчення про те, що вони навчалися певному ремеслу, за підписами голови повітової училищної ради, інспектора народних училищ, опікуна ремісничого відділення і майстра-викладача. Викладали на ремісничому відділенні цехові майстри. Щорічно при Маріупольській земській управі під час земських зборів призначалися виставки виробів, виконаних учнями ремісничого відділення. Ці вироби продавалися, а виручені гроші становили спеціальні кошти відділення [14].

Для ремісничого відділення училища земством була збудована майстерня. Учбовий персонал складався з опікуна і учителя-майстра. Заняття проводилися з 15-ї до 19-ї години. Учні навчали виготовляти ковальські, слюсарні і столярні інструменти, різні землеробські і садові знаряддя; налагоджувати брички, дроги, фаєтони; виготовляти замки, ключі і багато інших виробів ковальського і слюсарного ремесла. Значну частину інструментів, які були потрібні для навчання і роботи, учні виробляли самі. Кожному учневі, що успішно закінчив курс навчання, надавалися безкоштовно необхідні на перший час інструменти [21].

Враховуючи досвід професійного навчання у Мар'їнському училищі, в жовтні 1891 р. Маріупольська повітова земська управа представила земським зборам доповідь про типи ремісничої освіти при народних училищах Маріупольського повіту. Збори затвердили «Статут ремісничих відділень при земських початкових народних училищах Маріупольського повіту», в якому було зазначено, що в ремісничих відділеннях викладаються ковальсько-слюсарне і теслярсько-столярне, токарне і колісне ремесла з поступовим введенням виробництва предметів селянського ужитку і нескладних сільськогосподарських знарядь і машин, а також і можливостей лагодження в майстернях училищ більш складних знарядь [21].

20 грудня 1893 р. було затверджено положення «О школах ремесленных учеников», розроблених відомим педагогом, організатором професійно-технічної освіти у Російській імперії І. Аноповим, який очолював відділення промислових училищ та особливе відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти Міністерства народної освіти. Головним завданням навчальних закладів цього типу визначалося сприяння розвитку та вдосконаленню дрібної промисловості для забезпечення місцевих потреб. Школи ремісничих учнів були 3-класними, пізніше – 4-класними. Четвертий клас був практичним і вводився для того, щоб учні могли вдосконалити набуті під час навчання професійні навички. У цих школах могли навчатися юнаки віком 11 – 14 років, які після закінчення курсу навчання протягом трьох років повинні були

додатково вивчати певне ремесло у майстра для набуття та вдосконалення спеціальних навичок [8].

24 квітня 1895 р. було видано закон «О низших ремесленных школах». Навчальні заклади цього типу могли відкриватися не тільки в містах, а й у сільській місцевості і готували не лише столярів та слюсарів, а й кравців, шевців, шорників, палітурників та майстрів інших професій для сфери обслуговування населення. Навчання тривало чотири роки, останній рік виділявся тільки на практичні заняття. 14 грудня 1909 р. для таких навчальних закладів були затверджені «Программы практических работ по столярному, слесарному, кузнечному ремеслу для низших ремесленных школ по ремонту сельскохозяйственных орудий и вообще предметов сельскохозяйственного обихода» [7; 30, с. 91].

Для подальшого розвитку системи професійної освіти в країні важливе значення мали рішення Міністерства народної освіти, викладені циркулярі, прийнятому 25 липня 1895 р. Місцевим органам було рекомендовано ширше притягати земські установи у справі відкриття нових професійних шкіл з метою переконання їх у важливості ремісничих і інших професійних шкіл. Прийом учнів в професійну школу здійснювати виключно з тих осіб, які пройшли повне навчання в початкових народних училищах, уміють упевнено читати і писати, а також в обов'язковому порядку пройшли вступні випробування. Особи, що не мали атестатів про закінчення курсу у вищезгаданих навчальних закладах, приймалися в промислові училища лише в тому випадку, якщо вони працювали в промислових закладах і після випробування з'ясувалося, що вони можуть успішно пройти курс училища, в яке бажають вступити [12; 29, с. 45].

Кардинальні зміни, що відбувалися в соціально-економічному розвитку Російської імперії у добу «великих реформ», значною мірою відобразилися і на житті Маріуполя, який з невеличкого провінційного містечка протягом досліджуваного періоду перетворився на один з важливих промислових центрів країни. Протягом 1880 – 1890-х рр. у місті почали працювати десятки підприємств, що переробляли сільськогосподарську продукцію, випускали будівельні матеріали, а також машинобудівні, судноремонтні та металургійні заводи і новий морський порт. Розвивалася інфраструктура міста, значно збільшилася кількість населення.

Після будівництва в Маріуполі двох металургійних заводів акціонери цих підприємств поставили питання про відкриття в місті механіко-технічного училища. 11 вересня 1899 р. на екстреному засіданні Маріупольської міської думи було заслухано доповідь міської управи «Об отводе места под стройку здания для низшего механико-технического училища с низшею ремесленною для ней школою». Після його обговорення було ухвалено виділити під будівництво училищної будівлі ділянку міської землі у 1,5 десятини в західній частині міста на Покровській площі (між селом Петровського, заводом Сойфера та продовженнями вулиць Фонтанної і Митрополитської). Спорудження будівлі училища відбувалося за проектом архітектора І. Шипкова. Училище почало працювати у 1901 р. Почесним опікуном училища був відомий маріупольський підприємець І. Гоф, директором – інженер-технолог С. Коробов [6; 24].

До училища приймалися підлітки віком 13 – 17 років, що закінчили чотири класи гімназії, реального училища, або повний курс міського училища. Перший набір учнів склав 76 чоловік. У 1913-1914 навчальному році в училищі навчалося 59 чоловік. Після трьох років навчання учні отримували дипломи креслярів і техніків по холодній обробці металу. Навчальна програма включала фізику, хімію, механіку (інженер-технолог О. Терент'єв), креслення і малювання (В. Соколовський), закон Божий (В.

Баєв). На посаді майстра-керівника слюсарної майстерні працював Г. Почепцов. У 1902 р. при училищі було відкрито нижчу ремісничу школу з столярним і слюсарним відділеннями, що мала чотири основні класи, в яких навчалися 82 учні. Майстром-технологом слюсарного відділення працював Г. Старков, столярного – В. Флорищевський [11, с. 163–164]. У 1915 р. училище було перетворено на середнє механіко-технічне. Термін навчання збільшився до чотирьох років, а випускники отримали право на вступ до вищих навчальних закладів.

Унікальною на той час не тільки в українських землях, але й у масштабі всієї Російської імперії можна вважати Великоанадольську нижчу лісову школу, створену при Великоанадольському лісництві у с. Благодатне. В середині XIX ст. у уряду виникла ідея розширення земель, придатних для землеробства, за рахунок використання посушливих українських степів. Реалізувати таку програму було дуже складно через несприятливі кліматичні умови. Її виконання Лісовий Департамент Міністерства державних маєтностей доручив випускникові Санкт-Петербурзького лісового і межового інституту В. фон Граффу.

23 листопада 1843 р. В. фон Граффом обрав місце під показову лісову посадку – Великоанадольську пустку у верхів'ях р. Кашлагач. Так почалося створення Великоанадольського лісу. Одночасно він відкрив першу у Російській імперії нижчу школу лісових кондукторів. Спочатку у ній навчалися лише п'ять хлопчиків, обраних В. фон Граффом з дітей місцевих селян. За 23 роки існування в школі було підготовлено 170 лісників. Випуск перших 10 лісників відбувся у 1857 р., фахівці другого випуску навчалися 11 років, а у 1857 р. було встановлено 4-річний термін навчання, у тому числі 1 рік – тільки для практичних робіт у лісництві. Узявши за зразок методіку навчання у вищих лісових школах, В. фон Графф побудував систему викладання на військовий лад: починаючи від військового обмундирування і закінчуючи привласненням випускникам школи військових чинів. Така система навчання проіснувала в школі до 1917 р. Школа була названа на його честь у 1910 р. [19; 26]

За час свого існування школа пережила багато перетворень: з переведенням В. фон Граффа до Петербурга пов'язано перше закриття школи в 1866 р. (останній набір відбувся у 1863 р.). В середині 1860-х рр., після закриття школи, лісництво було перетворено на зразкове, його бюджет і штат скорочений втричі. У 1870-х рр. новий завідувач лісництвом Людвіг Барк зумів знову зацікавити Лісовий Департамент в степовому лісорозведенні, внаслідок чого фінансування лісництва і його площі були збільшені. З 1888 р. у Великоанадольському лісництві знов була відкрита нижча школа лісників з 2-річним терміном навчання, яка проіснувала до 1917 р. Її вихованці складали екзамени на звання кондуктора і працювали лісниками у Катеринославській, Київській, Полтавській, Самарській, Саратовській, Таврійській, Херсонській, Харківській, Астраханській губерніях, а також Бессарабській області [28, с. 60].

Для того, щоб і діти селян могли отримати ремісничу освіту, законом від 24 квітня 1895 р. було введено нижчі ремісничі школи. Вони засновувалися для навчання одному або декільком ремеслам (переважно пов'язаним з місцевими кустарними промислами), мали 4-річний курс навчання, причому перші три роки призначалися для зміцнення загальної освіти, отриманої в початковій школі і на засвоєння основних прийомів певного ремесла, четвертий же рік, виключно практичний, відводився для удосконалення в усіх спеціалізаціях обраного ремесла [7].

Поступово заклади професійної та спеціалізованої освіти почали відкриватися і в селах Маріупольського повіту. Так, наприклад, у 1912 р. у селах Катеринославської губернії налічувалося 44 таких училища. П'ять з них приходилося на Маріупольський

повіт: одна сільськогосподарська школа та чотири учбово-ремісничі майстерні і класи рукоділля [5, с. 9–10].

На початку ХХ ст. у Маріуполі почала розвиватися реальна освіта. Це був тип загальної середньої освіти з практичною спрямованістю. Її основу становили предмети природничо-наукового та математичного циклів, замість давніх мов викладалися нові. Реальні гімназії в Російській імперії були започатковані у 1864 р., у 1872 р. вони були перетворені на реальні училища [16].

26 травня 1906 р. Маріупольська міська дума розглянула клопотання батьківського комітету Олександрівської чоловічої гімназії про відкриття в місті реального училища. Однак через те, що на освітні потреби витрачалося до 20% міського бюджету, було вирішено підтримати це клопотання перед міністром народної освіти, але відкривати реальне училище за державні кошти. Оскільки відкриття училища за державні кошти загальмувалося, а потреба в такому навчальному закладі була дуже гострою, міська дума висловила за відкриття в Маріуполі приватного реального училища. До початку 1906 – 1907 навчального року було відкрито приватне училище першого розряду. Через рік його було перетворено на реальне училище. Засновником і директором цього навчального закладу був відомий громадський діяч Маріуполя В. Гіацинтов, почесним опікуном – маріупольський підприємець М. Караманов.

Термін навчання в училищі становив сім років, у тому числі – шість основних класів (п'ятий і шостий класи ділилися на два відділення – основне і комерційне) і сьомий додатковий клас, де учнів готували до вступу у вищі технічні і сільськогосподарські навчальні заклади. Для прийому в реальне училище складали вступні іспити. В училищі викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова та література, малювання та креслення, математика, космографія та фізика, арифметика та природознавство, історія, німецька і французька мови, спів, музика. У 1913–1914 навчальному році в училищі навчалося 343 учні [11, с. 136 – 137].

Таким чином, система професійно-технічної освіти, що сформувалася у Російській імперії протягом останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., була чутливою до економічних перетворень того часу та потреб держави. Динамічний розвиток економіки значною мірою впливав на стан професійної школи, виникнення нових типів навчальних закладів у цій галузі.

У досліджуваний період в Маріуполі та його повіті діяли різноманітні за освітнім рівнем, спрямуванням і фінансуванням заклади професійної освіти. Організаційно вони входили в ту систему освіти, що історично склалася в Російській імперії ще у першій половині ХІХ ст. Уся організація професійного, у тому числі і ремісничого, навчання в масштабі країни була покладена на Міністерство народної освіти.

Професійну освіту давали заклади різних рівнів – від відділень при земських училищах до вищого реального училища. Ці навчальні заклади почали розвиватися у Маріуполі з 1870-х рр., а особливо активно – з початку ХХ ст. Їх головним завданням була підготовка фахівців різноманітних професій, які користувалися найбільшим попитом у населення повіту та на промислових підприємствах: ковалів, слюсарів, токарів, механіків, майстрів для металургійних підприємств, лісників і т. ін. Реальне училище, що почало діяти у Маріуполі на початку ХХ ст., готувало учнів до вступу у вищі технічні навчальні заклади.

Список використаної літератури

1. Анопов И. А. Опыт систематического обозрения материалов к изучению современного состояния среднего и низшего технического и ремесленного образования в России / И. А. Анопов. – СПб. : Тип. М-ва путей сообщения, 1889. – VIII, 596 с.: табл.

2. Гуревич Б. М. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них / Б. М. Гуревич. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1904. – 238 с., 15 л. пл.
3. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1899 г. с приложениями. – Мариуполь, 1900. – 247 с.
4. [4265. Заслушан доклад Мариупольского уездного училищного совета об открытии в предместье Мариинском школы. 4 октября 1872 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. – Мариуполь : Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. – Т. 2. - С.76.
5. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год : краткий обзор. – Екатеринослав : Типогр. Братства Св. Владимира, 1913. – 122 с.
6. Об открытии в городе Мариуполе низшего механико-технического училища с низшей ремесленной при нем школой. 4 июня 1899 года [Электронный ресурс] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Сентябрь. – С.375-376. – Режим доступа : <http://www.runivers.ru/bookreader/book459979/#page/375/mode/1up>
7. О низших ремесленных школах. 24 апреля 1895 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 13. – СПб., 1898. – С. 1315-1346.
8. О школах ремесленных учеников и об утверждении штата сих школ. 20 декабря 1893 г. [Электронный ресурс] // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1894. – Март. – С. 11 – 13. – Режим доступа : <http://www.runivers.ru/bookreader/book458723/#page/14/mode/1up>.
9. О промышленных училищах. 26 июня 1889 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – СПб, 1891. – Т. IX. – № 6138.
10. Основные положения о ремесленных училищах. 7 марта 1888 г. // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Т. 10. – СПб., 1894. – С. 1091 – 1095.
11. Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. I – II. – Одесса : Тип. Общества «Русская Речь», 1914. – 590 с.
12. Правила об испытаниях учеников реальных училищ Министерства народного просвещения // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1875. – № 6. – С. 213-257.
13. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. - СПб.: Тип. А.В. Орлова, 1910. – 94 с.
14. Устав ремесленного отделения при Марьинском сельском народном училище Екатеринославской губернии Мариупольского уезда // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь : Типография Л. А. Залюбовскаго, 1877. – С. 65 – 67.
15. Устав низших технических училищ. 27 сентября 1889 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1896. – Т. 12. – С. 935 – 982.
16. Устав реальных училищ Министерства народного просвещения. 15 мая 1872 г. [Электронный ресурс] // Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 2. - СПб., 1875. – Т. XLVII. – Отд. 1. – № 50834. – С. 626-636. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
17. Устав ремесленных училищ. 27 сентября 1889 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1896 – Т. 12. – С. 985 – 1006.
18. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. – Одесса : Типогр. Е. И. Фесенко, 1891. – Вып. III. – 135 с.

19. Графф, Віктор фон // Наука України у світовому інформаційному просторі / НАН України. – К. : Академ Періодика, 2011. – С. 135-136.
20. Лысковский М. Низшее техническое и профессиональное образование и подготовка к нему в наших общеобразовательных школах / М. Лысковский // Техническое образование. – 1898. – № 16. – С. 36-49.
21. Мазур П. В прошлое ради будущего [Электронный ресурс] / П. Мазур // Старый Мариуполь. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/v-proshloe-radi-budushhego/>
22. Мазур П. Реальное училище / П. Мазур // Вечерний Мариуполь. - 2007. - №44 – С. 11.
23. Максин И. М. Очерк развития промышленного образования в России 1888–1908 / И. М. Максин. – СПб. : [б. и.], 1909. – 175 с.
24. Маркова Н. П. Краткая история профессионально-технического образования в Украине и профессионально-технического училища № 3 Мариуполя / Н. П. Маркова. – Мариуполь, 2000. – С. 3-7.
25. Панина Н. В. Разработка нормативно-правовых основ профессионально-технического образования второй половины XIX в. [Электронный ресурс] / Н. В. Панина // Ярославский педагогический вестник. – 2012 – № 3 – Том II : Психолого-педагогические науки. – С.62-66. – Режим доступа : http://vestnik.yspu.org/releases/2012_3pp/17.pdf
26. Подвиг. К 190-летию со дня рождения В. Е. фон Граффа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lesopromyshlennik.ru/business/graff.html>.
27. Сараєва О. В. Вплив діяльності земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (кінець XIX – початок XX ст.) / О. В. Сараєва // Історичний архів. - 2009. – Вип. 3. – С. 71-74.
28. Федотова А. А. Велико-Анадольское лесничество и создание лесного опытного дела в России (1840 – начало 1890х гг.) /А. А. Федотова, М. В. Лоскутова // Известия Русского географического общества. - 2013. – Т. 145. № 6. – С. 52-65.
29. Широких О. Б. Развитие начального профессионального образования в России / О. Б. Широких, Е. Е. Деев. – Коломна : Колом. гос. пед. ин-т, 2009. – 261 с.
30. Шубович В. Г. Правительственная политика в отношении к ремесленному образованию во второй половине XIX - начале XX в. [Электронный ресурс] / В. Г. Шубович // Педагогическое образование и наука. – 2011. – № 2. – С. 89-94. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/pedagogics/print.php?subaction=showfull&id=1413385708&archive=&start_from=&ucat=&
31. Яруцкий Л. Реальное училище В. И. Гиацинтова [Электронный ресурс] / Л. Яруцкий // Старый Мариуполь. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/realnoe-uchilishhe-v-i-giacintova/>

Стаття надійшла до редакції 20.04.2015 р.

S. Novikova

**DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION IN MARIUPOL UYEZD
(THE LAST THIRD OF THE XIXth – THE EARLY XXth)**

The article is devoted to the problem which is practically unexamined in the native historiography nowadays, to be exact, to the vocational education in Mariupol uyezd in the last third of the XIXth – the early XXth century. The attention is also paid to the significant impact of social and economic transformations taking place in the specified period in the

entire state as well as in Mariupol uyezd in particular on the formation and development of vocational educational institutions of various levels.

The system of vocational education formed in the Russian empire during the last third of the XIXth – the early XXth century was sensitive to the economic transformations of the time and to the state needs. The dynamic development of the economy largely affected the state of vocational school and emerging new types of the educational institutions in this educational branch.

During the analysed period Mariupol uyezd and Mariupol city population was increasing, especially vigorously at the turn of the XIXth - XXth centuries. At this time both in the city and in the uyezd territory large primary metals establishments, other enterprise and the sea port of the national significance were founded, railroads were made. Such a rapid industrial growth as well as Mariupol infrastructure development demanded a large number of the qualified personnel to work at the numerous enterprises of the city and in the sphere of public service. The creation of the vocational institutions of various levels system was to solve the problem of their professional training. This process was taking place within the limits of this educational branch national development; still it had its certain distinctive features.

Vocational educational institutions in Mariupol uyezd were represented mainly by their lower rank: handicraft departments of Mariupol people's schools, Mariupol lower mechanical and technical school, lower industrial schools, Velikoanadol lower timber school, handicraft training workshops and needlework classes. Their main objective was to train specialists of different trades which were in great demand with the uyezd population and at industrial enterprises: smiths, metalworkers, turners, mechanics, foremen for primary metals establishments, foresters and so on. The non-classical secondary school set up in Mariupol in the early XXth prepared pupils for higher technical educational establishments.

Velikoanadol lower timber school set up at Velikoanadol forestry in Blagodatnoye village can be regarded unique for that time not only in the uyezd but in the whole Russian empire. It was the only place for training highly qualified specialists for the work in difficult forest exploring conditions. Therefore its graduates worked in many Southern guberniyas of the country.

A great contribution to the formation and development of the vocational education system in Mariupol uyezd was made by the local government bodies: Mariupol City Council and uyezd Zemstvo. It's worth mentioning that Mariupol uyezd Zemstvo began to settle that issue as early as 1870ies, much earlier than others. Its activity and experience in education branch were considered advanced not only at the level of guberniya but also of the state.

Key words: *Mariupol uyezd, vocational education, industrial school, lower technical school, non-classical secondary school, handicraft school.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н, проф.; Молчанов В.Б., д.і.н., проф.*

УДК 930.2:355.1(477.64)«1832/1866»(045)

М.К. Подгайко, Н.О. Капустнікова

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МАРІУПОЛЬСЬКИХ ГРЕКІВ З КОЗАКАМИ
ОКРЕМОГО ЗАПОРІЗЬКОГО (АЗОВСЬКОГО) ВІЙСЬКА В ХІХ СТ. В
ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ**

У статті аналізується стан наукової розробки теми з історії взаємовідносин маріупольських греків з козаками Окремого Запорізького (Азовського) війська дослідниками Маріупольського краєзнавчого музею. Історія Маріупольщини має свою специфіку, пов'язану з виникненням та заселенням міста й навколишніх сіл. Зараз Маріуполь являє собою багатонаціональне місто, в якому мешкають представники більше ніж ста національностей, народностей та етнічних груп. Тому питання взаємовідносин та тісного співіснування представників різних національностей завжди залишалось актуальним. Контакти Азовського козацького війська з маріупольськими греками відбувались завдяки існуванню у греків органу місцевого самоврядування – Маріупольського грецького суду. Взаємозв'язки греків і козаків не були однозначними. З одного боку існувало двостороннє взаєморозуміння у господарських та побутових справах, а з іншого – в запеклій дискусії вирішувались територіальні питання. Так як землі Азовського козацького війська межували з територією розселення маріупольських греків, німецькою колоністською округою по річці Каратии тощо. Тому, вивчення даного аспекту залишається досить цікавим та перспективним для історичної науки. Автори статті зазначають, що вивчення зазначеної проблематики краєзнавцями було розпочато наприкінці ХХ ст. та триває протягом ХХІ ст. У статті досліджуються особливості поглядів та особистий внесок у наукову розробку тематики провідних науковців музею у висвітленні історії Маріупольщини та околиць. Дослідження наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею базуються на першоджерелах, що знаходяться на зберіганні у фондах музею та матеріалах поточного архіву. Науковий доробок краєзнавців являє собою значний науковий інтерес як для історії українського козацтва, так і для вивченні історії Маріупольського повіту.

Ключові слова: *Окреме Запорізьке козацьке військо, Азовське козацьке військо, Йосип Гладкий, Маріупольський повіт, Маріупольський грецький суд, Маріупольський краєзнавчий музей, історіографія.*

Вивчення історії Маріупольщини традиційно пов'язують з греками-християнами, виведеними з Криму у 1778 р. та виникненням міста Маріуполя з навколишніми селами. Проте, в історії земель Маріупольського повіту чітко простежується і козацький слід. Мова йде не лише про існування Кальміуської паланки в середині – останній чверті ХVІІІ ст., а й про Азовське козацьке військо у ХІХ ст.

Окреме Запорізьке (Азовське) військове козацтво бере свій початок з часів російсько-турецької війни 1828-1829 рр. В той час на бік Російської держави перейшла частина січових козаків у кількості 218 осіб та 578 душ райї [10, с. 5]. З цих козаків та інших вихідців з-за Дунаю було сформовано Дунайське козацьке військо. Після закінчення війни козаки полку з сім'ями були поселені на північно-західному узбережжі Азовського моря на землях між містами Бердянськом та Маріуполем і 27 травня 1832 р. отримали назву Азовського козацького війська. Першим наказним

отаманом війська був Й.М. Гладкий — останній кошовий отаман Задунайської Січі, який ініціював повернення «турецьких запорожців» в українські землі.

Згодом Азовське козацьке військо заснувало дві станиці – Нікольську (нині селище міського типу Володарське) і Покровську (нині с. Бойове Володарського району; обидві нині Донецької області). До війська було прилучено Петровський Посад (нині с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області), с. Новоспасівське (нині с. Осипенко Володарського району Донецької області) і станицю Стародубську (нині с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області), засновані переселенцями з Чернігівської губернії 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1619 осіб обох статей, а у 1833 р. населення війська збільшилось до 6000 осіб [13]. Треба зазначити, що головна мета військової служби азовських козаків полягала у морському прикордонному патрулюванні східних берегів Чорного моря, яке вони здійснювали на військових баркасах, та боротьбі з турецькими контрабандистами [16, с. 86]. Тому роль Азовського козацького війська в історії регіону не можна недооцінювати.

Незважаючи на вагому значущість Азовського козацтва для історії міста, ґрунтовні дослідження з означеної проблематики тривалий час залишались поза увагою маріупольських краєзнавців. Лише з останньої чверті ХХ ст. згадки про Азовське військо козацтво все частіше почали з'являтися в дослідженнях наукових співробітників Маріупольського (Ждановського (1951-1989 рр.)) краєзнавчого музею [11]. Адже за радянських часів історія козацтва не входила до кола актуальних проблем вивчення вітчизняною історичною наукою. На передній план висувалися проблеми дослідження історії класової боротьби, соціалістичної економіки, культурного будівництва тощо [12, с. 3]. Вивчення козацької тематики на той час мало скоріш випадковий характер. На межі 70 – 80-х рр. ХХ ст. були оформлені експозиційні зали історії дорадянського періоду краєзнавчого музею. Саме з цього часу його наукові співробітники почали більш детально досліджувати зазначений період та висвітлювати результати своїх здобутків на шпальтах місцевої періодики. Перші путівники з'являються в 60-х рр. ХХ ст. [12, с. 3] Так, путівник музею за 1980 р. свідчить про існування в експозиції відділу історії дорадянського періоду матеріальних пам'яток козацької доби ХVІ- ХVІІІ ст., знайдених в Північному Приазов'ї. В експозиції знайшли відображення матеріали зброї козаків – уключена гармата, крем'яна зброя, ядра, картеч, крем'яні пістолети, шабля тощо [8, с. 10-11]. Окреме місце займають предмети побуту та посуд козаків, що дозволяє вивчати історію їх перебування в землях Північного Приазов'я більш ретельно. Піневич П.М., співробітник Маріупольського краєзнавчого музею, досвідчений археолог, працював в музеї з 1925 по 1930 рр., в цей час провів низку археологічних експедицій щодо виявлення пам'яток козацької доби. Ще декілька знахідок потрапили в музей у 1931 р. після випадкового виявлення археологом Макаренко М.О. «житла забродів» при будівництві металургійного заводу «Азовсталь» на лівому березі р. Кальміус в його гирлі, на землях перебування донських козаків (згідно території розмежування між донськими та запорізькими козаками у 1746 р.) [9, с. 178-185].

З 2010 р. проводяться археологічні розвідки укріплення Кальміус, що було центром Кальміуської паланки Запорізької Січі у середині ХVІІІ ст. Розкопки проходять під керівництвом Горбова В.М. на правому березі річки Кальміус на території м. Маріуполя. Численні знахідки з цих розкопок передані до фондів Маріупольського краєзнавчого музею, вивчаються його співробітниками, а найзначущі з них знайшли своє місце в експозиції музею та представлені для огляду його відвідувачів. [7, арк. 46]

Таким чином, тема перебування в Північному Приазов'ї запорізьких та донських козаків знайшла своє відображення в фондах та експозиції музею насамперед через те, що територія їх перебування стосується безпосередньо території та околиць міста Маріуполя. Тема Азовського козацького війська, яке з 1832 по 1865 рр. було розташоване на незначній відстані від м. Маріуполя до м. Бердянська вивчено недостатньо. Вкрай бракує археологічних знахідок та предметів матеріальної культури. Документальні джерела щодо азовського козацтва зберігаються в численних архівах та фондах музеїв, в тому числі і Маріупольського краєзнавчого.

Отримання Україною незалежності у 1991 р. сприяло активізації наукових досліджень, пов'язаних з проблемою етнонаціональних процесів. Історія Маріупольщини має свою специфіку, пов'язану з виникненням та заселенням міста й навколишніх сіл. Зараз Маріуполь являє собою багатонаціональне місто, в якому мешкають українці, росіяни, греки, вірмени, євреї, німці та чисельні представники інших національностей та етнічних груп. Тому питання багатонаціональності та мирного співіснування представників не лише різних національностей, а й різних релігійних конфесій тривалий час було досить актуальним.

Згаданий раніше факт переселення на північне узбережжя Азовського моря виведених з Криму греків-християн наприкінці 70-х рр. XVIII ст. та надання їм особливих привілеїв Жалуваною грамотою російської імператриці Катерини II від 21 травня 1779 р., сприяв швидкій самоорганізації греків на нових землях. Адже п'ятий пункт зазначеної грамоти надавав грекам право на утворення власного органу самоврядування – Маріупольського грецького суду [3, с. 62].

Саме вивчення матеріалів Маріупольського грецького суду науковими співробітниками музею, які знаходяться на зберіганні в фондах Маріупольського краєзнавчого музею, сприяли активізації досліджень з історії Азовського військового козацтва.

Значну роботу в цьому напрямку зробила Саєнко Р.І., яка п'ятдесят років свого життя (з 1956 р.) присвятила роботі в музеї. Тривалий час вона обіймала посаду завідувача відділом історії дорадянського періоду [15, с. 6]. В цей час поряд з іншою проблематикою з історії краю та міста Маріуполя, особливе місце займала тема історії запорізького козацтва. Окрім того, більше десяти років вона присвятила вивченню історії Маріупольського грецького суду. Нажаль, Саєнко Р.І. у 2006 р. пішла з життя, залишивши певний науковий та публіцистичний спадок, а також комплекс виявлених, опрацьованих, але неопублікованих матеріалів. Завершальну роботу в цьому напрямку виконала професор Донецького національного університету Гедьо А.В., видавши в 2012 р. колективну монографію з історії та діяльності Маріупольського грецького суду [3, с. 4]. Цінність цієї монографії полягає в тому, що дослідження з історії та діяльності Маріупольського грецького суду було здійснено з використанням значної кількості архівних джерел та літератури. До того ж монографія містить перелік справ, що знаходяться на зберіганні у фондах Маріупольського краєзнавчого музею та відносяться до діяльності суду. В числі згаданих можна назвати 3 справи: 1) Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска; 2) Дело о землях, подведомственных Мариупольскому греческому суду, на которых поселены казаки Азовского казачьего войска; 3) Дело об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853-1856 гг. [3, с. 193-195].

Щодо дати заснування Азовського військового козацтва, то Саєнко Р.І. наполягала на тому, що воно бере свій початок з 1831 р., від указу Миколи I від 5 серпня того ж року за яким козакам було відведено 74 тис. десятин землі в Олександрівському повіті.

Адміністративним центром війська був призначений посад Петровський в гирлі р. Берди. Через нечисленність війська до нього були приписані мешканці посаду і державні селяни сіл Стародубівка та Новоспасівка. Згодом козаками були засновані станиці Покровська (нині с. Бойове Володарського району) та Нікольська (нині селище міського типу Володарське) обидві нині Донецької області [16, с. 86].

На посаді завідувача відділом історії дорадянського періоду Маріупольського краєзнавчого музею Саєнко Р.І. змінила Божко Р.П. Зараз вона обіймає посаду заступника директора Маріупольського краєзнавчого музею з наукової роботи та продовжує досліджувати питання з історії краю [11]. Так, у вивченні і обробці документів з історії азовського козацтва, вона ретельно вивчила матеріали фонду Маріупольського краєзнавчого музею у тому аспекті, що стосувався взаємовідносин азовських козаків і маріупольських греків. Результати її дослідження були викладені у фаховому виданні 2008 р. [1] та у колективній праці «Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» [2].

За повідомленнями дослідниці, частина козаків Задунайської січі після повернення в Російську імперію були об'єднані в Дунайський полк, а згодом у Азовське козацьке військо. Вони отримали у володіння землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії біля Маріупольського грецького округу, населення якого представляли греки, що переселилися в кінці XVIII в. з Криму. Греки за даними їм привілеєм мали власний орган місцевого самоврядування – Маріупольський грецький суд, який виконував адміністративні, господарські, судові та поліцейські функції.

В Маріупольському краєзнавчому музеї збереглася невелика кількість документів з архіву грецького суду. До їх складу входять справи, що стосуються безпосередньо азовського козацтва. Дві вже згадані справи відображають деякі моменти взаємовідносин азовських козаків і маріупольських греків. Перша з них: «Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. 4 сентября 1831- 4 июля 1832 года» [4, арк. 17]. Документи цієї справи стосуються етапу переселення азовських козаків з місць їх тимчасового проживання в Дніпровському повіті Таврійської губернії на постійне місце, відведене в Олександрівському повіті. У складі справи 6 листів з канцелярії наказного отамана Азовського козацького війська Гладкого Й.М. в Маріупольський грецький суд, п'ять з яких підписані особисто Гладким, один – чиновником канцелярії 14 класу. Справа також містить лист таганрозького градоначальника Дунаєва О.І. з особистим підписом і рапорт засідателя грецького суду Кіангелі. Перші два документи справи стосуються козаків, відпущених на заробітки. 28 серпня 1831 р. полковник Йосип Гладкий ще як командир Дунайського козачого війська, перебуваючи в штаб-квартирі в селі Каіри Дніпровського повіту Таврійської губернії (нині село Каіри Херсонської області), відправив у Маріупольський грецький суд повідомлення про те, що він відпустив козаків на заробітки до кінця вересня в Таврійську губернію, Маріупольський грецький округ і м. Таганрог. Також він просив суд дати дозвіл на проживання козаків протягом жовтня та повідомити запорожців про необхідність з'явитися після 1 листопада в штаб-квартиру війська вже в Олександрівському повіті. Гладкий в листі повідомляв про те, що відбувається перехід сімейних запорожців з Дніпровського повіту в Олександрівський [4, арк. 2-3-зв.]. З цього ж приводу полковник Гладкий Й.М. звернувся до Таганрозького градоначальника Дунаєва О.І. У відповідь 11 вересня 1831 р. градоначальник дав відповідне розпорядження Маріупольському грецькому суду [4, арк. 4-4-зв.]. Наступні два листи датовані 6 лютим 1832 р., обидві відправлені з села Білоцерківка Олександрівського повіту (нині с. Білоцерківка Запорізької області), де на

ряду з іншими селами на тимчасових квартирах зимували переселені козаки Дунайського полку. Слід зазначити, що надалі з 1832 р. листи в Маріупольський грецький суд надходять з канцелярії вже не командира Дунайського війська, а Наказного Отамана Азовського козацького війська. В листі Йосип Гладкий повідомляє грецький суд, що виділені землі Бердянської казенної пустки з 1 січня 1832 р. надійшли в розпорядження підпорядкованому йому війську. [4, арк.8-8-зв.]. У зв'язку з цим отаман просить, щоб греки зігнали свої стада з зазначених територій та не засівали у майбутньому земельні ділянки, які мали на відкуп, бо «казаки сами имеют в означенных участках засевать хлебы» [4, арк. 10-10-зв.]. Рапорт про виконання відповідного розпорядження грецького суду підготував його засідатель Кіангелі [4, арк. 12-12-зв.]. В листі є цікаві відомості про шахрайства щодо переселенців. Невідомі особи під виглядом земських чиновників їздили по нових хуторах і здійснювали побори. Тому отаман просив грецький суд розпорядитися, щоб офіційні особи спочатку зверталися до канцелярії отамана [4, арк. 8-8-зв.]. Три листа в справі стосуються проблеми поведінки азовських козаків. Листи до суду були відправлені 29 січня 1832 р., 1 червня та 4 липня 1832 р. Перший – з села Білоцерківка, де знаходилася штаб-квартира війська, а наступні – з зазначенням зворотної адреси «при реке Кальчике». Малася на увазі майбутня станиця Нікольська, яка розташовувалася на безіменному притоці Малого Кальчика, що впадає в річку Кальчик. В листах Йосип Михайлович Гладкий просить Маріупольський грецький суд вислати під конвоем козаків, які відпущені на заробітки, але «упражняются беспрерывно в Мариуполе в пьянстве». Всі три листи свідчать про те, що проблема пияцтва серед козаків- заробітчани носить непоодинокий характер. Також в листах згадуються конкретні особи, що «делают непозволительные буйства» – Іван Федоров, син Савицький та писар канцелярії «отлучившийся без ведома начальства войска» Антон Алейніков [4, арк. 6-6-зв., 14-14-зв.]. Всі листи справи скріплені сургучними печатками канцелярії Азовського козацького війська. Печатки збереглися фрагментарно. На документах залишився круглий відтиск печатки: по колу розташована назва війська, по центру – герб. Документи підтверджені підписами Й.М. Гладкого.

Друга справа «Дело о землях, подведомственных Мариупольскому греческому суду, на которых поселены казаки Азовского казачьего войска. 18 апреля 1838 – 15 августа 1838 года» містить 67 пронумерованих аркушів, та стосуються взаємин маріупольських греків і азовських козаків з питань землеволодіння. Ускладнює вивчення документу ступінь збереження листів, який не завжди дозволяє досконало їх вивчити, особливо ті, що надходили з сіл. Насамперед, це стосується якості паперу та чорнил. Документи, що були складені в селах, частково написані російською та частково грецькою мовами. Всі папери справи умовно можна розділити на наступні групи: розпорядження виконуючого обов'язки таганрозького градоначальника і Маріупольського грецького суду, матеріали поліції грецьких сіл і лист наказного отамана Й.М. Гладкого [5, арк. 83]. Греки при переселенні в Росію отримали по 12 тисяч десятин землі на кожне селище і Маріуполь. Настільки значну територію вони не змогли освоїти. Тому на початку ХІХ ст. спеціальна комісія перевела надлишки землі у державну скарбницю. До числа відрізаних земель належали і ділянки, що згадуються в справі, що розглядається. Це так звана урзуфська пустка, що була розташована західніше приморського грецького села Урзуф, і «Митрополитский пустопорожній участок», відрізаний від міської землі. Називався він так тому, що до його складу входила частина земель, що належали раніше митрополиту Готсько-Кафайської єпархії Ігнатію, духовному голові кримських християн. Крім 12 тис. десятин, всім маріупольським грекам була надана у загальне безмитне користування берегова лінія

Азовського моря. Кожен населений пункт мав свою прибережну ділянку, яку його мешканці використовували для пристрою рибних заводів, хуторів або здавали в оренду. На землях, які перейшли в казну, в XIX столітті були поселені німці, меноніти, азовські козаки, євреї та ін.

Азовські козаки спочатку отримали 43141 десятину землі Бердянської казенної пустки. Із сукупності документів випливає, що Азовське козацьке військо отримало казенну ділянку, яка примикала до берегової землі маріупольських греків, але відрізану від гурзуфських володінь, тому козаки не мали тут доступу до моря. У зв'язку з цим зав'язалося листування між чиновниками з питання можливості передачі берегової землі азовським козакам. В результаті був складений «приговор», в якому греки погоджувалися поступитися азовським козакам Гурзуфську берегову землю з 4 хуторами і фруктовим садом в обмін на «митрополитський пустопорожній участок», відрізаний від міста [5, арк. 47-48-зв.].

Справа містить виписки з журналу Маріупольського грецького суду, повноважні свідчення депутатів грецьких сіл, вирок зборів мешканців м. Маріуполя та уповноважених 24-х грецьких сіл. Документи свідчать про те, що Гладкий неодноразово особисто приїжджав до Маріуполя для вирішення питань з депутатами сіл. Нажаль кінцівка цього документу в повному обсязі не збереглась.

Третя справа з фондів музею «Дело об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853-1856 гг.» містить листування канцелярії Азовського козацького війська та Маріупольського грецького суду про розміщення військ, заняття караулів по берегах моря, використання місцевих жителів для несення вартової служби, надання підвід для перевезення фуражу та ін. Та справа потребує більш ретельного вивчення краєзнавцями [6, арк. 122].

Таким чином, можна зробити висновок про значний внесок наукових співробітників Маріупольського краєзнавчого музею у вивчення історії взаємовідносин маріупольських греків з азовськими козаками. Отримана, в ході дослідження інформація проливає світло на історію розвитку як Маріупольщини в цілому, так і Азовського військового козацтва XIX ст. – зокрема. Дослідження краєзнавців базуються на підставі матеріалів фондів, що знаходяться на зберіганні в Маріупольському краєзнавчому музеї, тому їх аналіз сприяє вивченню багатьох аспектів взаємозв'язків азовських козаків і маріупольських греків. Між іншим, зазначена тематика досить глибока, поза увагою дослідників залишались ще значна кількість першоджерел, що створює підстави для більш детального подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Божко Р. Документи о взаимоотношениях азовских казаков и мариупольских греков в фондах Мариупольского краеведческого музея / Р. Божко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К., 2008. – Вип. 17. - С. 237-240. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).
2. Божко Р.П. Мариуполь и Мариупольский уезд во второй половине XIX – начале XX веков / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко // Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь : Рената, 2006. – С. 100-133
3. Гедьо А. В. Мариупольський грецький суд: історія створення та діяльність / А. В.Гедьо, Н. О. Терентьева, Р. І. Саенко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 480 с.
4. Дело о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. 4 сентября 1831 - 4 июля 1832 года. – Мариупольський краєзнавчий музей. – Спр. 3525-Д. – 17 арк.

5. Дело о землях, подведомственных Мариупольскому греческому суду, на которых поселены казаки Азовского казачьего войска. 18 апреля 1838-15 августа 1838 года. - Мариупольський краєзнавчий музей. – Спр. 3526-Д. – 83 арк.

6. Дело об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853-1856 гг. - Мариупольський краєзнавчий музей. - Спр. 3501-Д. – 122 арк.

7. Доповнення до тематично-експозиційного плану відділу історії краю від найдавніших часів до поч. ХХ ст. : протокол засідання науково-методичної ради музею від 20.02.2014 р. №2 // Поточний архів Мариупольського краєзнавчого музею. – Мариупольський краєзнавчий музей. – 2014. – Арк. 29-45.

8. Ждановский краеведческий музей : путеводитель / В.Е. Кириченко, И. В. Коробов, Р. И. Саенко. – Донецк : Донбасс, 1980. – 38 с.

9. Кучугура Л. І. Козацькі старожитності м. Мариуполя та його околиць / Л. І. Кучугура, Р. І. Саенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. - С. 178-185

10. Маленко Л. Йосип Гладкий та Окреме Запорізьке (Азовське) козацьке військо в матеріалах і документах/ Л. Маленко. – Запоріжжя : Мотор Січ, 2010. – 195 с.

11. Мариупольский краеведческий музей [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://museum.marsovet.org.ua/>

12. Мариупольский краеведческий сборник / редкол. : Р. П. Божко, С. Д. Буров, В. Н. Вереникин. – Мариуполь : Рената, 2010. – 84 с.

13. Петренко Є. Д. Азовське козацьке військо [Електронний ресурс] / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003. - Т. 1 : А-В. - Режим доступа : http://www.history.org.ua/?encyclp&termin=Azovske_kozatske

14. Саенко Р. Из истории основания города Мариуполя / Р. Саенко. – Мариуполь : Рената, 2002. – 22 с.

15. Саенко Р. Мариуполь – мой любимый город. Очерки по истории города и края / Р. Саенко. – Мариуполь : ОАО «ММК имени Ильича», 2009. – 320

16. Саенко Р. И. Мариуполь и его окрестности в первой половине XIX века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко // Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь : Рената, 2006. – С.83-99.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

M.Podgayko, N. Kapustnikova

RELATIONS MARIUPOL GREEKS WITH THE COSSACKS SEPARATE ZAPOROZHYYA (AZOV) TROOPS IN THE XIX CENTURY RESEARCH SCIENTISTS IN MARIUPOL LOCAL HISTORY MUSEUM

The article analyzes the state of scientific research topics from the history of the relationship Mariupol Greeks of Zaporizhzhya Cossacks separate (Azov) troops researchers Mariupol museum. History Mariupolschyny has its own specifics associated with the emergence and settlement of the city and surrounding villages. Now Mariupol is a cosmopolitan city, which is inhabited by more than a hundred nationalities, nationalities and ethnic groups. Therefore, the question of the relationship and close co-existence of different nationalities always remained relevant. Contacts Azov Cossack troops from Mariupol Greeks took place due to the existence of Greek local government - Mariupol Greek court. The relationship of the Greeks and the Cossacks were mixed. On the one hand there Understanding on bilateral economic and domestic affairs, and the other - a fierce debate resolved territorial issues. Since land Azov Cossack settlement with the area bordered Mariupol Greeks, German kolonistskoyu neighborhood along the river punish others.

Therefore, the study of this aspect is very interesting and promising for historical science. The authors note that the study of this issue ethnographers started late twentieth century. and lasts for twenty-first century. In the article features views and contribution to the development of scientific subjects leading scientists museum covering the history Mariupolschyny and neighborhoods. Study researchers Mariupol museum based on original sources, which are deposited in the museum and archive this material. Scientific use of local lore represents a significant scientific interest for the history of Ukrainian Cossacks, and for studying the history of Mariupol district.

Key words: *Separate Zaporozhye Cossacks, Azov Cossack troops, Iosyp Gladkii, Mariupol county, Mariupol Greek court, Mariupol local history museum, historiography.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 84(477.6-2Мар)«1917»(045)

В.М. Романцов

ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В МАРІУПОЛІ НА ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

В статті аналізуються недостатньо дослідженні в історіографії питання щодо здійснення демократичних перетворень у м. Маріуполі на початку революції 1917 р. У роботі використані не залучені раніше до наукового обігу матеріали газети «Мариупольская жизнь», що дозволило більш повно розглянути різні аспекти означеної теми.

Ключові слова: *Маріуполь, революція, демократичні перетворення, суспільні процеси, «Мариупольская жизнь».*

Висвітлення питань демократичних перетворень у Маріуполі на початку революції 1917 р. становить безумовний науковий інтерес, оскільки дозволяє простежити певні витoki та історичні традиції розвитку демократичних процесів у великому економічному, культурному, адміністративному центрі Приазовського краю – одного з важливих регіонів на південному сході України. Аналіз зазначеної проблеми дозволяє з'ясувати суспільні настрої маріупольської громади, які виявилися протягом перших революційних днів, інтенсивність процесу реформування владних інституцій, місце тих чи інших суспільних та політичних сил у зазначених подіях. Дослідження показує також регіональні особливості Північного Приазов'я в питаннях здійснення демократичних перетворень на початку революційних подій 1917 р.

До нашого часу ця наукова проблема залишалася поза увагою дослідників. Протягом радянської доби вивчення демократичних процесів, які відбувалися в країні загалом та в Маріуполі зокрема, для істориків не було актуальним з ідеологічних міркувань, оскільки пануюча комуністична ідеологія відкидала демократичні цінності. Незначний матеріал з теми дослідження подано в узагальнюючій праці співробітників Маріупольського краєзнавчого музею [1]. Демократичні перетворення в Маріуполі в березні 1917 р. у загальному вигляді розглянув у популярному нарисі маріупольський краєзнавець П. Мазур [6]. Означену наукову проблему певною мірою висвітлювали київські історики [3]. Л. Якубова та В. Романцов з'ясували деякі аспекти досліджуваної теми стосовно греків Приазов'я [17; 20]. Але загалом проблема демократичних

перетворень у Маріуполі в березні 1917 р. не отримала належного висвітлення. У зв'язку з цим є необхідність розширити джерельну базу дослідження та переосмислити питання суспільного розвитку Маріуполя в умовах демократичних перетворень у березні 1917 р.

Мета роботи полягає в дослідженні питань демократичних перетворень, які здійснювалися у Маріуполі на початку революційних подій 1917 р. Широку, різноманітну інформацію про них подавала газета «Мариупольская жизнь», яка в той час мала загальноросійську демократичну політичну орієнтацію.

Перед початком Першої світової війни Маріуполь був досить великим індустріальним, портовим містом, повітовим центром Катеринославської губернії на її південному сході з населенням близько 57,75 тис. мешканців. Протягом війни за рахунок переселенців їх кількість зросла в 1,5 р. до 86,5 тис. осіб [1, 116]. Завдяки металургійним заводам «Нікополь» та «Російський провіданс», морському порту на Азовському узбережжі, активній діяльності місцевого купецтва, інтелігенції Маріуполь здобув великий вплив на економічний та культурний розвиток всього регіону Приазов'я. Місто було центром економічних, культурних інтересів чисельних навколишніх сільських громад.

Важливо також відзначити наявність в Маріуполі полярних соціальних сил: з одного боку, чисельний загін робітників, які перебували під впливом російських соціал-демократів та есерів, а з іншого – впливові кола ліберально налаштованих підприємців, представників інтелігенції, службовців – прихильників конституційно-демократичної партії. Виявлялися також національно-культурні та політичні інтереси різних етнічних спільнот – українців, росіян, греків, вірмен, євреїв. Зазначені чинники суттєво впливали на розвиток демократичних процесів у Маріуполі на початку революційних подій 1917 р.

Протягом 23 – 27 лютого 1917 р. в Петрограді зростала революційна активність робітників, демократичної громадськості, солдатських мас. Але до початку березня мешканці Маріуполя не були поінформовані про ці події. Місцева газета «Мариупольская жизнь» давала традиційну цензурно дозовану аполітичну інформацію про події в імперській столиці та про місцеве життя. 26 лютого місцевий орган масової інформації повідомляв про «надзвичайно важливу» на той час постанову військового губернатора Маріуполя щодо ув'язнення та вислання за межі губернаторства Г. Гінової за продаж спиртних напоїв, про новий замах на Ллойд-Джорджа, хворобу Вільсона, продовольчу кризу в Німеччині та ін. [7].

Тим часом, у Петрограді відбувся державний переворот, який призвів до падіння самодержавства в одній з найбільш деспотичних монархій світу та обумовив початок демократичних перетворень на всій величезній імперській території, в тому числі, в українських землях, на теренах Приазов'я. 27 лютого 1917 р. опівночі в Петрограді було створено Тимчасовий комітет членів Державної Думи, який за «важких умов внутрішньої руйнації» вирішив «взяти в свої руки відновлення державного та громадського порядку». 2 березня 1917 р. було створено Тимчасовий уряд на чолі з князем В. Львовим, який взяв на себе відповідальність за подальші реформи в країні. О 3-й годині ранку 3 березня російський цар Микола II Романов зрікся престолу.

4 березня на ім'я маріупольського військового губернатора генерал-майора Пименова надійшла телеграма з Севастополя від командуючого Чорноморським флотом адмірала О. Колчака, який повідомив, що цар Микола II зрікся престолу і передав Верховне Головнокомандування збройними силами держави Великому князю Миколі Миколайовичу. Там же була поміщена інформація про створення Тимчасового уряду. Телеграму про перехід центральної державної влади до рук виконавчого

комітету Державної Думи отримали Маріупольські військово-промисловий та біржевий комітети [8].

Перші офіційні повідомлення про революційні події в Петрограді 27 лютого – 3 березня 1917 р. були надруковані в газеті «Маріупольская жизнь» за 5 березня 1917 р. В цьому ж номері було опубліковано Маніфест царя Миколи II про зречення з престолу, а також повідомлення про зречення з престолу Великого князя Михайла Олександровича [8]. Про ці надзвичайної ваги новини маріупольці дізналися з запізненням. Пізніше газета «Наша правда» зазначала, що маріупольська поліція кілька днів намагалася приховати факт зречення царя [19].

3 – 4 березня 1917 р. за ініціативою громадських організацій у Києві була створена Українська Центральна Рада [2, с. 219], почалася Українська революція. Про цю подію не повідомляла маріупольська преса того часу, але вона мала безумовний вплив на діяльність місцевих українців. Протягом березня в Маріуполі формувалося українське товариство [14; 16].

З одного боку, деякі джерела вказують на те, що революційний процес в Маріуполі ускладнювала протидія старої влади [19]. З іншого боку, відомий маріупольський громадсько-політичний діяч того часу І. Пічахчі, згадуючи через три тижні ті події, зазначав: «У перші хвилини після отримання в Маріуполі повідомлень про те, що відбулося в Петрограді, місцева влада зовсім розгубилася, розгубилося і населення, за виключенням невеликої організованої частини заводських робітників та деяких місцевих інтелігентських громадських організацій. ... Важкі це були хвилини та умови. Повної впевненості в безповоротності того, що відбулося, відсутності небезпеки катастрофи не було» [15].

Ще до появи офіційних повідомлень маріупольці дізналися про революційні події в Петрограді і відреагували на них. 2 березня 1917 р. в Маріуполі різні політичні партії провели мітинги, на яких вітали революцію й очікувану свободу [1, с. 132 – 133].

За кілька днів міністр торгівлі та промисловості щойно створеного Тимчасового уряду, член Державної Думи О. Коновалов у своїй телеграмі закликав Маріупольський біржевий комітет «напружити всі сили для вирішення завдань державного та економічного будівництва, які стоять перед країною». Наголошувалося, що «виключна важливість історичного моменту вимагає від Уряду та громадських сил дружної, узгодженої роботи щодо найшвидшої ліквідації форм старого режиму, які віджили себе та втілення в життя нових принципів, які забезпечать досягнуту народом перемогу» [10].

У березні 1917 р. Маріуполь жив в атмосфері революційної ейфорії свободи, демократичного оновлення, щирих сподівань на швидкі суспільні перетворення. Відображаючи загальний настрій революційного піднесення, газета «Маріупольская жизнь» у номері за 7 березня зазначала: «Те, чого так довго та пристрасно чекала вся Росія, до чого, як до сонця нестримно прагнула думка народна, здійснилося. ... І зараз перед багатомільйонним населенням Росії відкриваються найширші, найсвітліші перспективи» [9]. Демократичний початок революції давав людям надію на успішне здійснення суспільних реформ. Були сподівання на те, що нова влада вирішить назрілі гострі економічні, соціальні та політичні проблеми.

В суспільному житті Маріуполя того часу важливу роль відігравали робітники металургійних заводів. З перших днів березня 1917 р. у місті помітне місце посіла Маріупольська рада робітничих депутатів. В існуючій історичній літературі містяться різні тлумачення щодо питання її створення. За радянського часу, з певних ідеологічних міркувань, ця проблема висвітлювалася побіжно. Більшовицька газета «Наша правда» в листопаді 1927 р. зазначала, що 2 березня 1917 р. в Маріуполі у

приміщенні земства було створено робітничий комітет, який провів вибори до ради робітничих депутатів. При цьому в газеті висловлювався жаль з приводу того, що до виконкому ради потрапили «всі стародумці-юристи» [19].

В статті про Жданов (так з 1948 по 1989 рр. називався Маріуполь), опублікований в «Історії міст і сіл УРСР» (Донецька область) констатовалося, що 2 березня в місті було обрано раду робітничих депутатів, проте «більшість у ній захопили меншовики та есери», які «сприяли створенню ... т. зв. Громадського комітету, який очолив комісар Тимчасового уряду» [5, с. 396]. Нападаючи на «меншовицько-есерівську більшість» Маріупольської робітничої ради, радянські історики не намагалися пояснити сутність питання, обмежуючись традиційними ідеологічними кліше. Сучасні маріупольські краєзнавці, уникаючи подібних штамів, констатують, що рада робітничих депутатів була створена 2 березня 1917 р. на заводах Нікополь-Маріупольського товариства та «Російський Провіданс» [1, с. 133].

Факти свідчили про те, що маріупольські робітники-металурги на початку демократичної революції були політично активні, але не захоплені ліворадикальними настроями і перебували під впливом реформістських політичних сил – есерів та меншовицького крила російських соціал-демократів. Радикально налаштовані місцеві більшовики на цей час ще не повернулися з ув'язнення. Та й загалом у місті та повіті тоді панували ліберальні, помірковані настрої. До процесу суспільного оновлення в Маріуполі включалися громадські кола різної політичної спрямованості, але значною мірою орієнтовані на демократичні цінності.

5 березня голова Тимчасового уряду князь В. Львов відправив головам губернських земських управ циркулярну телеграму, в якій повідомлялося про рішення Уряду щодо усунення губернаторів та віце-губернаторів від виконання ними їх обов'язків та стосовно тимчасової передачі їх головам губернських земських управ, зберігаючи за ними також керівництво управами. На голів повітових земських управ були покладені обов'язки повітових комісарів Тимчасового уряду. Передбачалося також, що розпорядженням органів місцевого самоврядування поліція повинна була реформуватися на міліцію [10]. Під впливом урядових реформаторських рішень розпочалася реорганізація владних інституцій в Маріуполі.

5 березня відбулися об'єднані збори представників маріупольських міських громадських організацій, ради робітничих депутатів, кооперативних, торгівельно-промислових та ремісничих союзів, солдатів та офіцерів, на яких було створено Маріупольський міський об'єднаний комітет громадських організацій, очолений представником партії конституційних демократів, колишнім депутатом I російської Державної Думи М. Земцовим «для найшвидшого подолання руйнації, викликані старою владою та для управління всіма справами міста» [9]. В «Історії міст і сіл УРСР» було зазначено, що це був комісар Тимчасового уряду у Маріуполі [5, с. 396].

На цих перших зборах було вирішено до створення міліції залишити міську та заводську поліцію «при виконанні її обов'язків». Вирішено також заарештувати архів жандармського відділення в місті та охоронного відділення на заводі. Жандармському підполковнику Купріянову було наказано «тимчасово залишити зброю та справочинство у справах військового шпигунства». Ці розпорядження були виконані комісарами зборів за участю військових частин [9].

В ніч з 6 на 7 березня в приміщенні театру «Гігант» відбулося об'єднане засідання понад 100 представників [10] від Міської думи, земства, громадських організацій та ради робітничих депутатів [13]. Як зазначалося з цього приводу в газетному звіті, там зібралися «представники майже всіх верств населення, починаючи від робітників у косоворотках і закінчуючи представниками установ у візитках». Збори проходили під

головуванням М. Земцова, який у своїй промові «закликав усіх сприяти порядку та спокою в місті не вірити тим темним чуткам, які продовжують поширювати нечисленні клевети скинутої влади».

Збори завершили свою роботу близько 3-ї години ночі 7 березня. В заключній частині зборів, після півночі, на початку 7 березня, згідно газетного звіту, було обрано членів Маріупольського міського громадського виконавчого комітету, який отримав владні повноваження [10]. До виконавчого комітету увійшли представники Маріупольського гарнізону, кооперативних, торгівельно-промислових організацій та члени ради робітничих депутатів. Члени громадського виконавчого комітету були обрані одногосно [1, с. 133].

Точний список членів Маріупольського громадського виконавчого комітету було офіційно оприлюднено наказом військового губернатора та начальника гарнізону Маріуполя від 9 березня 1917 р., а також направлено телеграфом командуючому Чорноморським флотом. До складу виконавчого комітету були обрані М. Земцов (голова), 3 депутати від гарнізону, 1 депутат від офіцерів, Андреєв, В. Балясов, В. Бахалов І. Березський, С. Бехтеров, О. Бутенко, В. Гіацингов, М. Грієнко, І. Гуревич, І. Коваленко, Т. Коваленко, П. Кочеван, Є. Новіков, І. Павлов, І. Пічахчі, К. Пічахчі, Г. Псалті, Д. Розенталь, П. Роскошинський, М. Савін, І. Синицин, І. Славкін, М. Хайкін (всього 28 осіб) [10; 13]. Більшість їх була прихильниками ліберальних демократичних перетворень. Передбачалося, що виконавчий комітет візьме на себе управління містом, буде займатися «справою громадської безпеки, порядку та спокою міста Маріуполя та пов'язаних з ним питань» [10].

Формування Маріупольського міського громадського виконавчого комітету відбувалося з вечора 6 березня до ранку 7 березня. Перше засідання цього органу влади відбулося одразу ж після зборів і продовжувалося до 6-ї години ранку [10]. На пропозицію І. Пічахчі, для фінансових потреб громадського виконавчого комітету було відкрито кредит в розмірі 5 тис. руб. [11].

Першим комітет розглянув питання про роззброєння дискредитованої в суспільстві колишньої царської поліції та створення народної міліції. Для керівництва нею було запроваджено посаду головного комісара, на яку призначено присяжного повіреного П. Роскошинського. Його помічником став земський службовець Т. Коваленко. Були також призначені комісари та їх помічники до трьох частин міліції та заводу. До складу міліції було вирішено залучити «поранених військових чинів», робітників та інших добровольців [10].

На засіданні громадського виконавчого комітету 7 березня було вирішено відсторонити від служби маріупольського поліцмейстера Глинського, приставів, їх помічників, околоточних наглядачів, городових старої поліції, та відправити їх до військового начальника, за виключенням тих, проти кого буде відкрите судове переслідування. Члени комітету ініціювали перед командуючим Чорноморським флотом питання про заміну жандармського підполковника Купріянова на іншу особу в питаннях протидії військовому шпигунству та здійснення військової цензури, оскільки його перебування в місті викликало суспільне невдоволення [11]. Проте й після цього зазначене питання не вирішувалося. Через це на засіданні громадського виконавчого комітету 8 березня найперше, що було вирішено, негайно відсторонити підполковника Купріянова, оскільки його перебування на займаній посаді «становило загрозу для нового державного порядку загалом та особливо в Маріуполі». Було відсторонено також всіх жандармських нижніх чинів. Всіх їх вирішено затримати, а всю зброю та справи відібрати [13].

Важливим було питання про формування міліції. Для несення служби в ній громадський виконавчий комітет вирішив за сприяння ради робітничих депутатів запросити робітників.

З початком демократичної революції в суспільних процесах у Маріуполі, як і в інших регіонах України, активізувалася роль солдатських мас. З 1914 р. у Новоселівці знаходився стаціонарний літній табір та навчальний полігон 24-го Маріупольського запасного піхотного полку, чисельність солдат у якому в літні періоди досягала 7 тис. осіб [18]. Вслід за відомим наказом №1 Петроградської ради про демократизацію в Російській армії 7 березня наказом військового губернатора та начальника гарнізону м. Маріуполя було відмінено іменування солдатів «нижній ранг», офіцери були зобов'язані звертатися до солдатів на «Ви», було відмінено статутні обмеження, встановлені для військових чинів [10]. На початку революції більшість солдатів та офіцерів підтримували нову демократичну владу [12].

На засіданнях громадського виконавчого комітету 8, 9 березня було прийняте рішення «визнати 10-е березня національним святом свободи російського народу та урочисто відсвяткувати його в Маріуполі» [13]. Масова демонстрація демократичної громадськості міста на підтримку революції та суспільних реформ, яка відбулася в місті 10 березня 1917 р. стала певним рубежем у здійсненні демократичних процесів у Маріуполі. У цій політичній акції, згідно газетного звіту «Мариупольской жизни», взяли участь близько 50 – 60 тис. громадян. Серед демонстрантів була численна, різноманітна «публіка», в тому числі, солдати, учні учительської гімназії. Під звуки військового оркестру «продефілювали» окремі частини військ. Вперше в цих подіях заявили про себе представники національних спільнот. Поряд з гаслами російською мовою на мітингу були представлені також плакати українською та єврейською мовами [12].

Аналіз революційних подій кінця лютого – початку березня 1917 р. засвідчує, що їх з радістю вітала маріупольська громадськість. У перші дні революції в суспільстві панувала ейфорія революційного піднесення, сподівань на оновлення всіх сфер життя. Це особливо яскраво виявилось під час масових акцій, які відбувалися в місті 10 березня 1917 р.

Демократичні революційні перетворення в Маріуполі підтримали робітники металургійних заводів, солдати маріупольського гарнізону, учні, студенти, підприємці, представники інтелігенції, службовці, репрезентанти різних національних спільнот міста, що свідчило про створення широкої демократичної коаліції.

Більшість маріупольської громади, політичних сил міста в той час мала загальноросійську орієнтацію, що відповідало певним історичним реаліям того часу. Але досить швидко в Маріуполі з'явилися перші прояви українського визвольного руху. Це була ознака суспільно-політичних змін, які відбувалися за умов Української революції.

Вже в перші дні революції на демократичних засадах було створено Маріупольський міський громадський виконавчий комітет, Маріупольську раду робітничих депутатів. Було ліквідовано стару поліцію та жандармерію, які дискредитували себе. Поліцію замінила новостворена міліція. Нова демократична влада діяла динамічно, активно, працюючи іноді навіть вночі. Більшість суспільних проблем цього часу в Маріуполі вдавалося вирішувати, уникаючи конфронтацій. Загалом, потрібно зазначити, що в березні 1917 р. нова демократична влада в Маріуполі демонструвала толерантність у соціальному та національному питаннях.

Аналіз суспільних процесів у Маріуполі на початку демократичної революції 1917 р. свідчить про те, що вони відображали і загальні демократичні тенденції, які виявлялися в масштабі всієї країни, і певні регіональні особливості краю.

Надалі необхідно продовжити дослідження суспільних процесів на теренах Маріупольського повіту, оскільки в межах невеликої за обсягом статті неможливо охопити всі аспекти означеної проблеми.

Список використаної літератури

1. Божко Р. П. Мариуполь и его окрестности: видгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Мариуполь: Рената, 2006. – 355 с.
2. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сього дня: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репрнцев. – Вид. 2-ге, доп., доправ. – К. : Наукова думка, 2005. – 718 с.
3. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К. : Либідь, 2000. – 488 с.
4. Гусько А. С., Музыченко Ф. Ф., Алейников В. Д., Николенко Л. Ф., Осипенко А. Д., Конопенко И. К. Генеральному секретарю Центрального комітета КПСС товарищу Брежневу Леониду Ильичу. Апрель 1970 г. Жданов // Кафедра історичних дисциплін Маріупольського державного університету. Поточний архів. – Ф. 2. Історія Приазов'я – Оп. 1. Сімейний архів А. Могильного. – Справа 1. – Арк. 1.
5. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти т. Донецька область. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с.
6. Мазур П. И. 1917 год. Мариуполь: От февраля до октября. Историческая хроника П. И. Мазур. – Мариуполь: Азовье, 2007. – 40 с.
7. Мариупольская жизнь. – 1917. – 26 февраля.
8. Мариупольская жизнь. – 1917. – 5 марта.
9. Мариупольская жизнь. – 1917. – 7 марта.
10. Мариупольская жизнь. – 1917. – 8 марта.
11. Мариупольская жизнь. – 1917. – 9 марта.
12. Мариупольская жизнь. – 1917. – 12 марта.
13. Мариупольская жизнь. – 1917. – 14 марта.
14. Мариупольская жизнь. – 1917. – 18 марта.
15. Мариупольская жизнь. – 1917. – 21 марта.
16. Мариупольская жизнь. – 1917. – 25 марта.
17. Романцов В. М. Грецькі села Північного Приазов'я в перший період Української національно-демократичної революції / В. М. Романцов // Історичні та політологічні дослідження. – 2010 - № 3 – 4. – С. 146 – 151.
18. Справка-формуляр по истории органов советской власти в Жовтневом районе гор. Жданова (б. Мариуполь) // Кафедра історичних дисциплін Маріупольського державного університету. Поточний архів. – Ф. 2. Історія Приазов'я. – Оп. 1. Сімейний архів А. Могильного. – Справа 2. – Арк. 1.
19. Як творилася революція на Маріупольщині // Наша правда. – 1927. – 2 листопада.
20. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – поч.. 30-х р. XX ст. / Л. Д. Якубова. – К., 1999. – С. 51 – 62.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2015 р.

V. Romantsov

DEMOCRATIC REORGANIZITIONS IN MARIUPOL IN THE BEGINNING OF THE REVOLUTION OF 1917

The article analyzes issues of democratic reorganizations in the city of Mariupol in the beginning of the Revolution of 1917 which are insufficiently studied in historiography. The work used the newspaper "Mariupol'skaya zhizn'" entries previously non-involved in the scientific usage. It enabled to examine various aspects of the mentioned above subject matter more completely.

During the period of the First World War Mariupol was a sufficiently large industrial, port city and uyezd center of Katerynoslavska gubernia in its South-East. Mariupol community gladly welcomed the revolutionary events late in February – early in March of 1917 in the Russian capital. On the first days of the Revolution there reigned euphoria of revolutionary enthusiasm and hopes for renewal in all spheres of life. It manifested itself especially vividly during the mass actions taking place in the city on the 10th of March, 1917.

The democratic revolutionary reorganizations in the city were endorsed by the workers of the iron and steel works, soldiers of Mariupol garrison, pupils, students, entrepreneurs, intellectuals, office workers, representatives of different city communities. That fact proved the creation of a broad-based democratic coalition.

The majority of Mariupol community and the city's political powers at the same time declared its belonging to the Russian political space that corresponded to the certain realia of that time. But soon enough the first manifestations of Ukrainian liberation movement appeared in Mariupol. It was a sign of social and political changes taking place during Ukrainian revolution in the country and in the city.

As early as the first days of the Revolution Mariupol public executive committee and Mariupol council of labourer delegates were founded on the basis of the democratic principles. The old police and gendarmerie which discredited themselves were abolished. The police was substituted for newly founded militia. The new democratic power acted dynamically and actively. The majority of the social problems of that time in Mariupol were solved without confrontations.

Key words: *Mariupol, Revolution, democratic reorganizations, social processes, "Mariupol'skaya zhizn'"*.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 930.2(477)Гру«1907/1914»

N. Romantsova

M. GRUSHEVSKYI'S SCIENTIFIC ACTIVITIES (1907 -- 1914): HIGHLIGHT OF THE PROBLEM IN THE WORKS BY HISTORIANS IN THE EARLY 20TH CENTURY

The article examines the issues of covering the problems of M. Hrushevsky scientific and publicistic activity in 1907-1914 and its impact on the scientific and social and political life of Naddniprovyansky region of Ukraine made by the historians of the first third of the XXth century. The historiographic analysis of the prominent scientist's works enabled to define the scale of his work during the period when he became one of the most outstanding personalities of the Ukrainian Historical science and of the social and political life.

Historiographic analysis revealed the contemporary researchers' interest in studying scientific activity of M. Hrushevsky who examined the problems of the Ukrainian nation's past as well as topical contemporary subjects. There appeared polarization of ideas as to the appraisal of the researcher's scientific work mainly on the political basis. On the one hand V.

Doroshenko, V. Herasymchuk, I. Kryp'yakevych, V. Picheta, I. Franko positively defined the scientific activity and creative achievements of M. Hrushevsky stressing their importance for the development of Historical science in Ukraine. On the other hand chauvinistic Russian and some Ukrainian researchers O. Volkonsky, I. Lynnychenko, Yu. Romanovsky, A. Savenko, T. Florynsky, A. Tsarynny took M. Hrushevsky's historical views and scientific works explicitly negatively. They rejected his scientific concept which refuted the conventional arrangement of the All-Russian historical development. The contemporaries' works had a very personal nature and revealed their certain political bias.

The study proved that historiographic aspects of scientific and publicistic activity of M. Hrushevsky at the point of World War I (1907-1914) have been insufficiently examined by the researchers. In the further studies it's worthwhile to compare the appraisals of Mychailo Serhiyovych's scientific and publicistic works on the part of his contemporaries and the representatives of the next historiographic periods.

Key words: *M. Hrushevsky, scientific and publicistic activity, historiographic appraisals, contemporary historians.*

M. Grushevskiy's scientific and publicist activities carried out prior to World War I (1907–1914) is insufficiently investigated by historians specializing in Grushevskiy studies, though the study of this problem presents appreciable scientific interest. That was a complicated and controversial period in the history of Ukraine and in the development of Ukrainian historiography. It was at that time when M. Grushevskiy became one of the most prominent figures in the Ukrainian historical science and socio-political life.

Contemporaries have already started active research of various aspects of M. Grushevskiy's scientific and publicist activities of the aforementioned epoch. They have paid attention to the circumstances due to which Scientist Grushevskiy was revealing the opportunities of Publicist Grushevskiy, using theoretical aspects for more profound research of the related vital issues. Analysis of historiographical literature has revealed multilateral activities carried out by the outstanding scientist who acted both as an incomparable researcher and as a talented publicist. This was revealed especially in the second Kyiv period of M. Grushevskiy's activities when he was carrying out active research alongside publicist activities, considering them to be more useful for the Ukrainian nation of those times, which undoubtedly did not go beyond the attention of M. Grushevskiy's contemporary scientists.

L. Vinar emphasized that by 1914 M. Grushevskiy had become the symbol of the Ukrainian unity and a true disseminator of the Ukrainian spirit. That was also emphasized by D. Doroshenko, his ideological opponent. In his view, M. Grushevskiy was considered to be “the disseminator of the Ukrainian national movement of Russia” and “his word was the law for us in those times” [1, p. 84].

R. Novatskiy and V. Telvak ascertained that in D. Doroshenko's words, the popular scientific features of that period (“About the olden times in Ukraine”, “About Bogdan Khmel'nitsky, the father of the Cossacks”) “present a powerful weapon for national self-consciousness and self-cognition of various groups of our population” [21, p. 262].

The article's objective is to analyze to what extent scientific and publicist activities carried out by M. Grushevskiy in the second Kyiv period are already researched by his contemporaries.

During 1907 – 1914 M. Grushevskiy was combining active activities in various fields of social life. He appeared to be a well-reputed scientist well-known in Ukraine and abroad. He reputed himself as a fighter for Ukrainian national revival. M. Grushevskiy was incessantly working as a researcher and was doing active scientific and administrative work in Lviv and Kyiv.

On the one hand, at the aforementioned time M. Grushevskiy published his fundamental scientific and popular scientific works in history (“History of Ukraine-Rus” – vol. 6,7,8 (Part 1) [7;8;9], “Illustrative history of Ukraine” [6], “About the olden times in Ukraine (a popular story with drawings)”) [13], dozens of historical studios, historiographical, archeographical, popular scientific and socio-political articles as well as reviews of other scientists' scientific works, necrologies, critical literary and other works) and culture studies studios “Cultural and national movement in Ukraine in the 16th – 17th centuries” [10], “About the Ukrainian language and the Ukrainian school” [14].

In this context, the analysis of the outstanding historian's achievements carried out by representatives of Ukrainian historiography makes the number of blank pages in Grushevskiy studies smaller. It also arouses new questions which boost further development of the Ukrainian historical science in general.

I. Franko, an outstanding Ukrainian scientist and writer, was carefully tracing M. Grushevskiy's works and took them with a grain of salt. I. Franko carried out profound analysis of “History of Ukraine-Rus”, “Essay on the history of the Ukrainian nation” and “Illustrative history of Ukraine”. In characterizing “History of Ukraine-Rus”, he ascertained that it reflected “the fundamental work done by Professor M. Grushevskiy aimed at giving the Ukrainian society a complete and self-reliant image of historical development of our land, an image based on purely scientific principles”. He also emphasized that since 1907 the scientist had transferred the publication of “History of Ukraine-Rus” to Kyiv where during 1907 – 1909 the second edition of the 4th volume and the first edition of the 6th and the 7th volumes of that work were published. [33, p. 417 – 418].

I. Franko also paid attention to M. Grushevskiy's popular scientific works in the history of Ukraine. He stated that “with the advent of the constitutional era in Russia, Professor Grushevskiy felt the necessity of familiarizing the Russian society with the achievements of his scientific work”. In this respect, I. Franko commented upon the publication of “Essay on the history of the Ukrainian nation” in Russian which “was a great success with the Russian readers” and was awarded a prize from Count Uvarov Foundation by St. Petersburg Academy of Sciences. I. Franko also emphasized that almost at the same time M. Grushevskiy had published “Illustrative history of Ukraine” in order to “present to the Ukrainian society a purposely written overview of the history of Ukraine with illustrations”. In considering those works, I. Franko appreciated “the richness and the miscellany of the material collected and processed”. However he also saw “the moral necessity of understanding the significance of that, I daresay, great scientific work based on the Ukrainian spirit before explaining it to the whole society”. [33, p. 418 – 419].

Paying his highest compliments to M. Grushevskiy's scientific works in the history of Ukraine and incessant multilateral activities, I. Franko also addressed some certain objections to the scientist, ascertaining that “we cannot diminish Professor M. Grushevskiy's merits; he did it to meet the interests of the historical truth and science”. He says that the historian “lays the main emphasis on analysis of historical phenomena but does not have the gift of classifying historical facts: although the historian's plan is very efficient, very important historical events and even more important historical leaders drown in the sea of details and observations”. [33, p. 453 – 454].

Professor V. Picheta positively evaluated M. Grushevskiy as a researcher of the history of the Ukrainian nation. He stated that M. Grushevskiy's main work presents “the encyclopedia of the Ukrainian history”. In V. Picheta's view, the author worked at it “with every grain of salt”, which is evidenced by a great number of used sources, “brilliant excurses of impartial methodological character, the infinite number of articles in many Ukrainian

journals”. The scientist emphasized that “History of Ukraine-Rus” was “the bible” for researchers of Belorussia and Ukraine [24, p. 198].

In the researcher’s words, M. Grushevskiy’s works were “determined in the national and political sense of the word and had a great influence on the political mood of the Ukrainian intelligentsia”. The researcher especially appreciated “Essay on the history of the Ukrainian nation”, where “all the observations of the Ukrainian nation’s fates” were described. Besides, in his work published in Russian, M. Grushevskiy “for the first time gave the Russian reader the concept of the history of the Ukrainian nation” [24, p. 198].

The most profound analysis of M. Grushevskiy’s scientific activities was carried out by I. Krypiakievych, his disciple. He stated that in working at the course of history of Ukraine, M. Grushevskiy was preparing materials about the Cossacks and the Army of Zaporizhzhya which were reflected in its 7th and in the first part of the 8th volumes of “History of Ukraine-Rus”, in the studios “Hetman Bogdanko”, in “Additions to the history of the Cossacks – on the occasion of the talk about the Cossack times of Volodymyr Antonovych” and in the compilation “Materials of the Cossack movements of the 1590s”. For the first time ever, this research was based on authentic sources. The researcher paid special attention to the fact that the author had begun “to be unbiased in describing various legends typical of the starting era of the Army of Zaporizhzhya” [16, p. 400].

V. Gerasymchuk emphasized that M. Grushevskiy had paid great attention to “the research of social relations” [3, c.12]. The researcher stated that M. Grushevskiy “was the strongest among all the previous historians who combined the characterless and weak-pulsed present times ... with the forgotten but great traditions of the past, who directed the competition of Upper Dnepr and Galichina Ukraine onto one path, ... thus strengthening patriotism, who united the parts divided by the border into one living organism”. This unity of ideas made it possible to result in “amalgamation of the whole nation into one state body” [3, p. 2].

V. Doroshenko ascertained that “his popular Russian “Essay” and “Illustrated history of Ukraine” are becoming a formidable weapon of national consciousness and self-recognition among various groups of our population” [15, p. 297].

Unlike the Ukrainian readers, Russian chauvinistic forces demonstrated very negative attitudes towards M. Grushevskiy’s activities.

In considering M. Grushevskiy’s scientific and publicist works, A. Tsarinnyi (A. Storozhenko), a Russian researcher of the Ukrainian origin, stated that “another example of falsifying history typical of M. S. Grushevskiy’s works ..., especially in “History of Ukraine-Rus” and in “History of the Ukrainian Cossacks” as well as in the articles about Pereyaslav Oath and about Mazepa is unlikely to be found in the historical science” [34, p. 178 – 179].

The chauvinistically repossessed Russian historian and philologist T. Florinskyi was forced to admit that for the first “six years of his stay in Lviv M. Grushevskiy had written a great number of works in the history of South Russia”. Those were articles, monographs, messages, reviews and overviews. But their scientific level cannot be very highly praised. In the critic’s words, those were works of “different price and significance” [32, p. 373].

In the article published in the form of direct address to M. Grushevskiy, I. Linnichenko evaluated the historian’s historical views from the point of view of a great parent country. He made the conclusion that his conceptual “Usual pattern” was rather politically biased, irrational, non-scientific and prejudiced” [19, c. 262]. With some exceptions, the same views were presented by O. Volkonskyi, Iu. Romanovskiy, A. Savenko and A. Storozhenko [2, p. 31; 29, p. 301; 30, p. 291; 31, p. 289, 290].

But D. Korsakov, a corresponding member of the Academy and professor of Kazan University, presented quite a different view. He positively evaluated “Essay on the history of the Ukrainian nation” nominated for Count Uvarov prize. Having analyzed all the aspects of the work in every detail, the Russian historian made related conclusions. He emphasized that the “Essay” was a brand new and the only existing overview of “South-Russian” (Ukrainian) history since the ancient times till the late 18th century published in Russian; the Ukrainians needed such an overview “from the point of view of pragmatic interpretation” of their history, because in most of the courses of history and in the overviews of Russian history “the history of South Russia is interpreted insufficiently and in fragments”; the work is not rid of discrepancies resulting from the fact that the author was not always impartial about historical sources; but these discrepancies available in M. Grushevskiy’s work do not overcome its positive characteristics”. Therefore the reviewer makes the conclusion that M. Grushevskiy’s book is worthy of Count Uvarov prize [23, p. 498].

Thus the historiographical analysis has revealed the contemporary researchers’ interest in the study of M. Grushevskiy’s scientific activities who researched the problems of the Ukrainian nation’s past as well as the vital problems of the present times. Polarization of the evaluations of the scientist’s creativity is revealed primarily on political grounds. On the one hand, V. Doroshenko, V. Gerasymchuk, V. Picheta and I. Franko positively evaluated M. Grushevskiy’s scientific activities and legacy, emphasizing its importance for the development of the historical science in Ukraine. On the other hand, the chauvinistically biased Russian and some of the Ukrainian scientists, such as O. Volkonskiy, I. Linnichenko, Iu. Romanovskiy, A. Savenko, T. Florinskiy, and A. Tsarinnyi expressed extremely negative attitudes towards M. Grushevskiy’s historical views and scientific work, challenging his scientific strategy which rejects the traditional pattern of the overall Russian historical development. The works written by some of the contemporaries have proved to be very much biased as per the views presented. Those works are of rather a personality-minded character, which does not make it possible for their authors to be impartial towards M. Grushevskiy. Sometimes one can see a certain political prejudice demonstrated by some of the authors. In the course of further research, it is worthwhile comparing the evaluations of M. Grushevskiy’s scientific and managerial activities presented by his contemporaries and historians of a later time.

References

1. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) / Л. Винар // Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич : Відродження, 1992. – С. 77 – 167
2. Волконский А. Историческая правда и украинофильская пропаганда / А. Волконский // Украинский сепаратизм в России. Идеология національного раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
3. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 1 – 26.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. – Львів, 1911. – 555 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI : Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / М. С. Грушевський. – К. – Львів, 1907. – 667 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII : Козацькі часи – до р. 1625 / М. С. Грушевський. – К. – Львів, 1909. – 624 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. Ч. I : Від Куруківщини до Кумейківщини (1525 – 1638) / М. С. Грушевський. – К., 1913. – 317 с.

8. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI - XVII віці / М. С. Грушевський. – К. – Львів, 1912. – 248 с.
9. Грушевський М. С. Про давні часи на Україні (популярна історія України з малюнками) / М. С. Грушевський. – Спб., 1907. – 176 с.
10. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – К., 1912. – 63 с.
11. Дорошенко В. Михайло Грушевський: Культурно-національний рух на Україні / В. Дорошенко // РНВ. – 1912. – С. 297 – 298.
12. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894 – 1913 роках / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. — 1991. – Т. ССХХІІ. - С. 392 – 411.
13. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
14. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; вступ. слово Л. М. Кравчука; післямова Ф. П. Шевченка. – К. : Веселка, 1992. – С. 448 – 483.
15. Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии / И. А. Линниченко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
16. Nowaski R. Михайло Грушевський на тлі доби / R. Nowaski, W. Telwak. – Дрогобич – Ополе, 2008. – Ч. 1. - 378 с.
17. Об изъятии при обыске у крестьянина с. Лесочин Захарченко брошюры М. Грушевского «Про старі часи на Україні» // ЦДІАК України. – Ф. Харківського губернського жандармського управління №3043. – Оп. І. – Од. зб. 3043. – Арк. 2271.
18. Отзыв о сочинении М.С. Грушевского: «Очерк истории украинского народа», изд. 2-е, дополненное, С.-Пб., 1906 г. (с приложением трех географических карт), составленный Д.А. Корсаковым. Отчет о сорок девятом присуждении наград графа Уварова // Записки Императорской академии наук по историко-филологическому отделению. – Т. X. – СПб, 1910. – С. 1 – 498.
19. Пичета В. Введение в русскую историю (Источники и историография) / В. Пичета. – М., 1922. – 209 с.
20. Романовский Ю. Украинский сепаратизм и Германия / Ю. Романовский // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
21. Савенко А. И. К вопросу о самоопределении населения Южной России / А. И. Савенко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
22. Стороженко А. Малая Россия или Украина / А. Стороженко // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
23. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм / Т. Флоринский // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – 432 с.
24. Франко І. Причинки до історії України-Руси // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти тт. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 47. – С. 417 – 548.
25. Царинний А. Украинское движение / А. Царинний // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола : сб. – М. : Москва, 1998. – С. 135 – 252.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2015 р.

Н.І. Романцова

**НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО
(1907 – 1914 РР.): ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ
В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.**

У статті розглядаються питання щодо висвітлення істориками першої третини ХХ ст. проблем наукової та публіцистичної діяльності М. Грушевського в 1907 – 1914 рр. та її впливу на наукове та громадсько-політичне життя Наддніпрянської України. Здійснений історіографічний аналіз праць видатного вченого надав можливість з'ясувати масштабність зробленого ним в цей період, коли він став однією з найбільш помітних постатей в українській історичній науці та громадсько-політичному житті.

Історіографічний аналіз виявив інтерес дослідників-сучасників до вивчення питань наукової діяльності М. Грушевського, який у своїх працях досліджував проблеми минулого українського народу та актуальні теми сьогодення. В оцінках наукової творчості вченого виявилася поляризація думок переважно на політичному ґрунті. З одного боку, В. Дорошенко, В. Герасимчук, І. Крип'якевич, В. Пічета, І. Франко позитивно характеризували наукову діяльність, творче надбання М. Грушевського, підкреслюючи його важливість для розвитку історичної науки в Україні. З іншого боку, шовіністично налаштовані російські та деякі українські вчені О. Волконський, І. Линниченко, Ю. Романовський, А. Савенко, Т. Флоринський, А. Царинний відверто негативно сприймали історичні погляди та наукові праці М. Грушевського, відкидаючи його наукову концепцію, яка заперечувала традиційну схему загальноросійського історичного розвитку. Праці сучасників носили дуже особистісний характер, виявляли їх певну політичну заангажованість.

Дослідження засвідчило, що історіографічні аспекти наукової та публіцистичної діяльності М. Грушевського напередодні Першої світової війни (1907 – 1914 рр.) недостатньо досліджені грушевськознавцями. У подальших студіях варто порівняти оцінки наукової та публіцистичної діяльності Михайла Сергійовича з боку його сучасників та представників наступних історіографічних періодів.

Ключові слова: М. Грушевський, наукова та публіцистична діяльність, історіографічні оцінки, історики-сучасники.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Темірова Н.Р.*, д.і.н., проф.; *Чура В.І.*, д.і.н., проф.

УДК 94(477.6)“19/20”

O. Samantsov

EVERYDAY LIFE OF WORKERS OF COAL INDUSTRY OF DONETSK-DNIEPER ECONOMIC REGION OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN NATIVE HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 20TH

Traditionally, in the social sciences, the miners are considered as a specific professional group – the leading participants of the social processes of the twentieth century and the present. To confirm this fact there are its causes and reasons, numerical examples. But after appearing in the late nineteenth century, the collier set the objective to improve the material conditions of life by selling their labor, specific skills and abilities. Losing touch with

the ground they could realize themselves only in the professional activities outside the village, that led them to the mining towns, and this was not left behind the interest of the scientists.

Studying the miners' living and work began simultaneously with the transformation of the participants of the coal mining process at the professional sedentary group. On establishing in the late nineteenth century in the spaces of Podneprovye and Donetsk Ridge they personified the economic relations players of the modern times. Thus, the research interest in this group was permanent.

A variety of approaches and methods of scientific analysis oriented the researchers to clarify the questions of not only the involvement of employees in the coal mining processes but also of the characteristic features of everyday life of the colliers. The received results made it possible to reconstruct their real conditions of life and work. Traditionally the views of experts did not always coincide; on the contrary they were opposed, but devoted to one subject of study.

The article is devoted to the analysis of these opinions and views on the everyday living of workers of coal mining industry.

Key words: *Donetsk-Dnieper economic region, everyday living, colliers, historiography, historic thought.*

The statement of the problem. In recent decades, at the former Soviet space, there has been marked a surge of interest concerning the problems of everyday life. This is evidenced by a significant amount of publicity scientific and journalistic articles, dissertations and monographs, journals publishing local history journals and creating online resources, conducting scientific conferences and symposia, etc., which have reflect the problems of everyday life.

The causality of this phenomenon lies in the excessive indoctrination of not only history but also of all the spheres of life in the Soviet society that was developing determined by the “party line”. The object of the study of those times’ social science was assigned the “working class – the builder of the communist future”. Clearly, in this situation, in scientific research there was not any place for an average person, his thoughts, aspirations, personal experience and so on.

The present times demonstrates the examples of the fallacy of such methodological approaches and emphasizes the need to rethink the historical events and phenomena from the modern positions. We proceed from the fact that the main character of the historical process is a man in all his multidimensionality manifestations: work, leisure, life, pursuits of “I” and so on.

In modern literature there is no single, clear definition of what is everyday life. But “among the aspects of everyday life historians consider everyday people’s private lives, leisure, family life and the existence of social groups, family and labor relations, history of material and cultural environment, where there is the satisfaction” [2, p. 48].

The relevance of the theme is determined by the need to rethink the accumulated scientific material from the present times positions, using techniques and methods of scientific research, the selection of the most common among scholars of those times segments of the question and the completeness of their coverage, the identification of the promising directions of the research.

The aim of the research is in investigating and analysis of the viewpoints, perspectives and concepts of the scientists of the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century who in their studies examined the issue of everyday life of workers of the coal mining industry from the positions of today, the highlight of the main trends and perspectives of the research.

The geographical limits of the research are defined by the territory of Katerynoslav, Kharkov, Kherson Provinces and the Don area geographically located on the Dnieper-Donets Ridge.

The chronological limits of the study are defined by the period of 1861 – 1914, where the lower chronological limit is determined by the time of the abolition of serfdom in the Russian Empire and the beginning of the bourgeois reforms that had a positive impact on the creating of the labor market and the rise of private entrepreneurship, and the upper limit is defined by the outbreak of World War I that led to the transfer of all the areas of the economic life on the war footing.

The presentation of the material. The scientific interest in the development of the coal mining industry of Donetsk-Dnieper region of the second half of the 19th century was caused by its rapid development, competitiveness and opposition to the traditional economic centers of the country.

This was contributed due to the number of factors that determined the characteristics and peculiarities of the region. The geological component was defined by the exit onto the surface the coal deposits, making the coal mining a traditional and common activity for the local population. Also the significant power of the layers influenced greatly on the further development of the coal mining industry. The social component was characterized by a large diversity of the local population, being the result from the significant concentration in the area of different social groups that formed the labor market and the private and business classes. And finally, the construction of railways, the development of the steel and metal industry of the second half of the 19th century permanently needed large amounts of coal.

This situation demanded from the scientists the constant monitoring of the situation in the coal mining industry in Donetsk-Dnieper economic region, the search for new raw deposits and coal seams, the analysis of the production logistics and its expansion. Thus, the process involved primarily geologists and mining engineers that led to the specific scientific researches. They primarily reflected the geographical and geological features of Donetsk ridge, its separate parts or deposits. Their content was the continuation and succession of the works begun by the mining engineers P. Le Plait and P. Barbot de Marne.

The most common researches there then became “Vedomost’ ob uspekhakh kamennougol’noy promyshlennosty vtoroho gornoho okruga zapadnoy chasty Donetskogo kamennougol’nogo kryazha za 1872 god” (“Statement about the Success of the Coal Mining Industry of the Second Mining District of the Western Part of Donetsk Coal Ridge During 1872”) by A. Nosov (Nosov II), “O zalezkhakh kamennogo uglya y zheleznykh rud v Pol’she y Donetskom gornom kryazhe y zalezkhakh kamennogo uglya v Kurlyandy y Vostochnoy Prussy” (“About the Deposits of Coal and Iron Ore in Poland and Donetsk Ridge and the Coal Deposits in Courland and East Prussia”) by Gr. Gelmersen (1873), “Ob uspekhakh gornoy promyshlennosty v Pervom okruge Zapadnoy chasty Donetskogo kryazha v techenyy 1874 goda” (“About the Success of the Mining Industry in the First District of the Western Part of the Donets Ridge During 1874”) by A. Nosov (Nosov I), “Opysanye Kal’mysu-Toretskoy kotlovyny” (“Description of the Kalmius-Toretsk Basin”) by M. Bulychev (1877), “Rutchenkovskoe mestorozhdenye kamennogo uglya y ékspluatatsyya ego” (“Rutchenkovskiy Coal Deposit and its Exploration”) by M. Avdakov (1877), “Severo-Zapadnaya chast’ Bakhmut’skoho uezda v gornopromyshlennom otnoshenyy” (“The North-Western Part of Bakhmut’sky County in the Mining View”) by D. Stempkovskyy (1883) and others.

The increasing number of official sources that characterized the economic situation of the country helped out the compilations of the statistical indicators, including the coal mining industry. One of the first ones there became “Sbornyk statystycheskyh svedenyy po gornoy

chasty” (“Compilation of Statistical Data on the Mining Part”) which came out during the years 1864 –1867, and “Hornozavodskaya proyzvodytelnost Russiyi v 1867 – 1885 gg.” (“Mining Productivity in Russia in 1867 – 1885”) and others. In addition, the results of the practice activities of the resources on the territory of Donetsk-Dnieper economic region found their permanent display in the materials of the Congresses of Miners of the South and etc. Typical of this work there was the display of the quantitative indicators of coal mining and in some cases giving the number of workers involved into work at the resources and mines in relation to the cost of the mining coal.

This attitude to the labor issues at the Congresses of Miners one of the researcher explained that “all tasks of miners ... are reduced to providing themselves with the high dividends ... Taking great efforts to increase their dividends minors do not want to share even a small crumb with their workers” [1, p. 206 – 208]. That is why they are not interested in considering the issue of providing their workers with housing or improving their living conditions, as this would lead to an increase in expenditure.

Thus, the coverage of the labor issue in the coal mining industry in Donetsk-Dnieper region of the second half of the 19th century did not have its distribution, remaining in the shade of the scientific thought. The researchers have repeatedly stressed that it is difficult to find the works “the subject of which would be the study of the life of mine workers, their working conditions, etc.” [6, p. 493].

Ones of the few works aimed at highlighting the specific issues of the working and living conditions of mining workers of Donets Basin, mostly, “handicraftsman” became the articles by A. Tveritinov “Nasha Kamiennou-ugolnaya promishlennost” (“Our Coal Mining Industry”) (1887), S. Rusov “Donetskiye uglekopy” (“Donetsk Coalminers”) (1888), H. Schrader “Ocherky kustarnoy gornoy promyshlennosti (Iz ekonomyky Donetskogo basseyna)” (“Essays on Handicraft Coal Mining Industry. (From the economy of Donetsk Basin)”) (1889) and others. They had a small amount caused by the format of the journal “Russian Thought” (“Russkaya Mysl”) and the source base was comprised by the Works of the Congresses of Miners of the South of Russia and the near Moscow Basin, the statistical data on Ekaterinoslavskaya Province, in addition, as noted by A. Tveretinov “and even those notes as little-known printed copies” [8, p. 27].

The issues covered by the authors, were framed by the problems of the cost of coal, organizing miners’ work, formation of artels and wages. The main conclusion of the analysis can be considered out the quote from the “South-Russian Coal Mining leaflet”: “The question of coalminers in the South of Russia is an important issue. It has been touched neither by the government nor by the printing. We do not even have the accurate statistics about the number of workers in coal mines, not to mention the fact that in the literature there are no any information about the position of the coalminers of the South of Russia .... To investigate the position of the working class, to give him the help of the government and private manufacturers, the right management is the direct problem proposed to be solved” [9, p. 92].

The beginning of the 20th century brought a wave of social protests, including Donetsk miners who took an active part in this process. But the solution of the so-called “mining problem” as well as its study remained in the same state as it had been at the end of the 19th century.

The works devoted to highlighting the life and work of the coalminers of Donetsk-Dnieper economic region of the beginning of the 29th century were of the accidental character, focusing primarily on establishing the fact of the working conditions, mostly in peasant mines. These works were: R. Shor “Krest’yanskiye shakhty y rabota na nykh (Sanytarno-ékonomycheskyy ocherk)” (“Peasant Mines and Work at Them (Sanitarian and Economic Essay)”) (1904), P. Ric “Uhlekozy” (“Coalminers”) (1907) and others.

The authors unanimously emphasized that "... we have not a several thousand workers who live and work in the exceptional circumstances and about whom almost nothing is known, as if they did not exist at all ..." [5, p. 19].

Establishing the industrial medicine and occupational hygiene, conducting the scientific congresses and publishing medical journals allowed the experts to draw their attention to the working conditions of the coalminers of Donetsk-Dnieper economic region from the point of view of the occupational diseases and the working conditions that contributed to this. Such works were "Zabolevaemost' gornorabochykh na yuge Rossyy" ("Sickness Rate of the Coalminers in the South of Russia") by V. Mehmandarov (1905), "Uslovyya truda gornorabochykh v Donetskoy bassejny" ("Terms of Labor of the Coalminers in in Donetsk Basin") by A. Lieberman (1905).

The material presented in these studies was surprisingly interesting due to the fact that the researchers used the results of their own supervision over the working conditions. For example, V. Mehmandarov worked at the mine of Novorossiysk Society, located near Krivyy Rih, A. Lieberman long worked in the mines as a foreman miner in Donetsk Basin.

Among the group of causes that led to the deaths and the emergence of the occupational diseases, the scientists isolated the specific conditions of work: bad air in the pits, undeveloped industrial technologies, simple, sometimes primitive means of transporting coal shortage in enough water, its insufficient quality, insufficient working clothing, failure by the workers of the rules of work and so on.

The second group of causes was determined by the conscious attitude of the workers to the rules of labor safety, its pursuit of mining capacity and coal raised to the surface (work in the mines was traditionally distributed "per fulfilled work" or "per pood" and depended on the number of poods of coal raised to the surface). The authors cited the example of the need of the technological break for venting air to endanger the life standards after conducting the blasting works. In its turn, the break in work, thus formed, lowered the volume of coal raised to the surface, which did not satisfy the workers, and they were at their own discretion and risk reduced its time, or the overwhelmed hoist while lifting coal to the surface and others.

The authors strove to reflect the complex realities of everyday life without romantic stratification, in all its production unattractiveness. As it was stressed by A. Lieberman "... seven or eight, maximum 10 – 12 years – and a flourishing, healthy worker turns into a stunted, coughing, suffering constant rheumatism old man, almost unable to work ..." [3, p. 1].

In 1906 into the scientific use there was introduced the work "Dwellings for Workers in the Mines of Donetsk Basin", whose author was a mining engineer P. Palchynskyy. The novelty of the study was that the author devoted it not to the abstract, statistical housing in the sense of "remuneration in kind" of the component of remuneration of miners' life (a barrack, a dugout, etc.) but as a necessary component of a worker's life.

The reason for the question of providing the workers with the housing the researcher saw that a significant number of coalminers came from the so-called alien nation "originally from the neighboring provinces, and then from more distant". Second, the coal mines for the most part had been built on the distance of several miles from the nearest settlements and "so it is very uncomfortable and painful for both workers and employers to go and spend nights in their villages or apartments to the foreign places". Third, as it was noted by the researcher, the local population was hostile to the alien and demanded "a higher pay for housing, which did not satisfied entrepreneurs either"[4, p. 422 – 423].

Thus, P. Palchynskyy saw an equivalent interest of workers and business owners in avoiding the conflicts of the working people with the local population as well as businessmen with workers in saving time on the way to work and pay for accommodation and housing. The

consequence of this situation was the first building of the huts as the author pointed by most workers first and then entrepreneurs. “The implementation of the need for housing is directly related to the quality of the working contingent. One cannot but agree with the opinion of the researcher that good dwelling was an “attractive force” for the workers” [7, p.93].

According to the researcher, each businessman had a choice in hiring workers based on the technological or technical equipment, but there were some features. Family workers usually placed increasing demands on housing, because “... they are permanent employees who more cherish their place, properly treat their duties”. As the researcher pointed, “the single, mostly are chasing the big money, paying little attention to the quality of premises” but family workers prefer the mines with good living conditions, although with a lesser salary. All this leads to the building of settlements with many houses for the married.

Speaking about the prospects of the development of the settlements at the mines the researcher emphasized that they would grow with increasing the number of houses for family workers. Comparing the number of workers who lived in the family and artel houses, the participation in the mining industry, work in the mines, awareness of the real situation of workers enabled the engineer to determine his own vision of transforming the workers’ settlements and he wrote that “... it is necessary to consider the number of hands that work at these or those mines, they are about the same ... but gradually the advantage inclines to the family settlements” [4, p. 427].

This approach “gave an opportunity to trace the dynamics of priority in the formation of workers’ hands, which changed in favor of immigrant workers as dominant and transfer the research into the sphere of the analysis of the place of family and single workers and their impact on the development of both the industry and workers’ settlements” [7, p. 93].

Conclusions and perspectives of the further researches. As a result of this research, we have reached the number of conclusions that summarize the author’s approaches, observations, interpretations and assumptions. They are formulated as follows:

In the chronological period determined by us, everyday life of the workers of the coal mining industry did not become the subject of the special research, and was represented only a part of the labor question.

The scientific interest in the coal mining industry of Donetsk-Dnieper economic region was determined purely by the utilitarian needs that caused the major areas of the research:

- geology of the region and the coal deposits;
- the technical equipment of the coal mining production;
- reduction the expenditure and others.

The source base of the works papers of the second half of the 19th century rarely extended beyond the normal range, which was formed by the materials of the Congresses of Miners, the province statistics or statistical data on the industry.

Miners’ Congresses’ participants focused on getting the biggest profit did not see the need to examine the workers’ issues being satisfied with the market of availability of cheap labor workers.

The social protests of the beginning of the 20th century did not significantly affect the structure of the scientific issues, leaving it in the state of the second half of the 19th century.

The works devoted to the life and work of the coalminers of Donetsk-Dnieper economic region of that time were accidental, focusing primarily on establishing the fact of the working conditions. In addition, examples from the life of the workers of the industry were used as illustrations of the predetermined position of the coalminers.

In most cases, performing their professional duties, the real situation of the coalminers was fixed by doctors and hygienists, on whose shoulders there lay medical care, treatment, sanitary control and others.

The forming of the conclusions belong to them as to the two groups of causes that led to the industrial injuries and deaths: by the entrepreneur by reducing the expenditure through the use of cheap labor, the use of old technologies, saving on labor safety measures; and on the side of the coalminers through the pursuit of earnings, ignoring the safety rules. But the main reason of the group was still determined the first one.

The question of giving housing to the workers belonged to the generally unsolved in all the areas of the production. The specificity of its solution in the coal mining industry was that it was not raised at the Congresses of Miners and was not regulated by the state institutions. Therefore, its implementation was completely dependent on the will of the entrepreneur. That was why the coverage of housing issues in the scientific journals was of fragmented and narrow nature supported by the general recommendations.

Study of the workers' everyday life of the coal mining industry was conducted fragmentally. The main areas of the research can be noted the provision of coalminers with the housing and living conditions.

Much better there were analyzed the issues related to the organization of work, providing with working hands, issues of salaries and the duration of the working day.

Beyond the research there is left the issue of allocation of workers with their own habitation, dwelling characteristics of the possibilities of the different groups of workers, the issue of forming personal domestic space, nutrition issue and rest of coalminers and etc.

A small amount of the article has not given us the opportunity to bring to analyze and describe all the types of the scientific and popular researches of the time, necessitating the continuation of our scientific research.

References

1. И.О. Применение на копиях арестантского труда. Внутреннее обозрение // Русская мысль. – 1900. – №1. Январь. – С. 206-208.
2. Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н. Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С.47-56.
3. Либерман А. А. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне / А. А. Либерман // Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены. – 1905. – № 1. Январь. – С. 1-28.
4. Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна / П. И. Пальчинский // Горный журнал. – 1906. – Т. III. Июль-Август-Сентябрь. – С. 423 – 446.
5. Р. Ш. Крестьянские шахты и работа на них (Сантарно-экономический очерк) / Р. Шор // Русская мысль. – 1904. – Кн. II. – С. 19-31.
6. Русов С. Донецкие уголки. По местным данным / С. Русов // Вестник Европы. – 1888. – Кн. 5. – Т.3. –Май. – С. 493– 515.
7. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кінця XIX – початку XX століття (Проблеми історіографії) : дис... канд. історичних наук : спец. 07.00.06 / Олександр Петрович Саманцов; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2007. – 251 с.
8. Тверитинов А. Н. Наша каменноугольная промышленность / А. Н. Тверитинов // Русская мысль. – 1887. – Кн. V. № 5. – С. 27-43.
9. Тверитинов А. Н. Наша каменноугольная промышленность / А. Н. Тверитинов // Русская мысль. – 1887. – Кн. VII. № 7. – С. 79-92.

Translator, Senior Teacher of the Chair of Foreign Languages of Donbas State Pedagogical University, Ukraine, Slabouzh Viktoiya Vasylyvna

Стаття надійшла до редакції 18.05.2015 р.

О.П. Саманцов

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ КАМ'ЯНОВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ
ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РЕГІОНУ др. пол. XIX –
поч. XX ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (др. пол. XIX – поч. XX ст.)**

Проблематика повсякденного життя робітників увійшла до наукового обігу у нашій країні відносно недавно. Але за короткий проміжок часу вона стала однією із поширених. Така ситуація була закономірною. Цьому у значній мірі сприяла надлишкова ідеологізація життя радянського суспільства, яке видавало за межі наукового дослідження пересічну людину, простого робітника, із власними переживаннями та відчуттями. Відтак постала нагальна потреба переосмислення місця та ролі людини в історії, її економічних та соціальних мотивацій до змін.

Традиційно, у соціальних науках, шахтарі розглядаються як специфічна професійна група – передові учасники соціальних процесів XX століття та сьогодення. На те є свої причини та підстави, чисельні приклади. Але утворившись у другій половині XIX ст. вуглекопи ставили собі на меті покращення матеріальних умов життя за рахунок продажу своїх робочих рук, специфічних навичок та вмінь. Відірвавшись від землі вони могли реалізуватися тільки у професійній діяльності за межами села, що приводило їх до шахтарських селищ і це не залишилось по за увагою науковців.

Вивчення шахтарського життя та праці розпочалось одночасно із трансформацією учасників процесу вуглевидобування у професійно спрямовану осідлу групу. Утворившись у другій половині XIX ст. на просторах Донецького кряжу та Подніпров'я вони уособлювали собою учасників економічних відносини нового часу, що робило постійним дослідницький інтерес до цієї групи.

Різноманітні підходи та методи наукового аналізу орієнтували науковців на висвітлення питань не тільки участі робітників у процесі видобування вугілля, а й характеристики особливостей повсякденного життя вуглекопів. Отримані результати давали можливість реконструювати його реальні умови життя та праці. Традиційно погляди фахівців не завжди збігались, скоріше навпаки – були протилежні, але присвячені одному предмету дослідження.

Аналізу таких поглядів та точок зору на повсякденне життя робітників кам'яновугільної галузі й присвячена стаття.

Ключові слова: *Донецько-Придніпровський економічний регіон, повсякденність, вуглекопи, історіографія, історична думка.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Романцова Н.І., к.і.н., доц.*

УДК 930(470):355.48(477)"1657/1667"

С.В. Тарасов

К ВОПРОСУ О ВОЕННОЙ ИСТОРИИ ЭПОХИ РУИНЫ: МОСКОВСКО-ПОЛЬСКИЙ ВООРУЖЁННЫЙ КОНФЛИКТ ПЕРИОДА РУИНЫ В ОСВЕЩЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируется российская дореволюционная историческая литература, посвящённая продолжению хода Русско-польской войны 1654-1667 гг., после начала Руины. Делается вывод о довольно полном и объективном освещении указанных событий русской исторической наукой, тесно увязывавшей ход московско-польского конфликта с гражданской войной в казацкой Украине.

Ключевые слова: Руина, Гетманщина, Русско-польская война 1654-1667 гг., Чудновская кампания 1660 г., поход Яна Казимира на Левобережье, В. Шереметев, И. Выговский, Т. Цецюра, Ю. Хмельницкий, И. Нечай, М. Филимонов (епископ Мефодий), В. Золотаренко, И. Брюховецкий, Ян Казимир, С. Потоцкий, С. Чарнецкий, Я. Собеский, И. Богун, заговор И. Выговского, Андрусовское перемирие 1667 г. Н. Устрялов, С. Соловьёв, В. Эйнгорн, Д. Иловайский, Н. Голицын, А. Барсуков, П. Медовиков, Н. Костомаров.

Изучение исторического опыта Руины является важным в научном и практическом отношении. События Руины, имевшие судьбоносный характер, изучались и изучаются украинскими историками. Необходимо отметить работы М. Максимовича, Н. Костомарова, В. Антоновича, Д. Яворницкого, В. Липинского. Следует заметить, что параллельно с украинской развивалась и российская историография, которая так же проявляла интерес к украинской истории эпохи Руины. Это проявилось в работах С. Соловьёва, Г. Карпова, В. Эйнгорна, В. Ключевского, Д. Иловайского, М. Покровского, И. Рознефельда, В. Мякотина и др.

Представляется небезынтересным выяснить, что именно было сделано представителями русской исторической науки в деле изучения процессов Руины. Следует заметить, что обобщения, сделанные российскими учеными в XIX в. продолжают проявляться и в российской исторической науке, и в российском массовом сознании. В этом смысле небезынтересно проследить военную историю эпохи Руины в освещении русской дореволюционной историографии.

Руина, наступившая вскоре после смерти Б. Хмельницкого, была не просто политическим кризисом, а гражданской войной в казацком государстве. Положение осложнялось и вооружённым вторжением извне. Можно сказать, что гражданская война в Гетманщине до 1667 г. протекала на фоне московско-польского вооружённого конфликта, который оказывал непосредственное влияние на дела Украины, а потому заслуживает изучения.

Длившаяся с переменным успехом Русско-польская война 1654-1667 гг., была теснейшим образом связана с Хмельничщиной и Руиной. Гражданская война в Украине оказывала существенное влияние на борьбу Москвы и Польши и наоборот. Как пример можно назвать победу польской армии под Чудновом, приведший к расколу Украины.

Военную историю эпохи с разной степенью подробности освещали многие исследователи, в том числе и такие как С. Соловьёв и Д. Иловайский [13; 6].

Небезынтересны работы военного историка генерала Н. Голицына [4; 5], содержащие богатый фактический материал и комментарии с точки зрения военного специалиста. Некоторый интерес представляет труд офицеров российского Генерального штаба «Русская военная сила» [12]. Но эта работа носит популярный характер, кроме того, в ней пропущены некоторые весьма интересные события и отсутствуют ссылки на источники. Работы Н. Голицына тоже имеют последний из указанных недостатков, что несколько снижает их ценность.

История Руины в наше время активно изучается. Достаточно назвать монографии Т. Чухлиба [15], М. Крикуна [8], Т. Яковлевой [21]. Однако, военная история Руины в изложении русских дореволюционных историков ещё не становилась предметом историографического анализа.

Таким образом, целью предлагаемой статьи является критический анализ русской историографии того периода Русско-Польской войны 1654-1667 гг., который хронологически совпадает с Руиной.

Самыми крупными событиями военного столкновения между Москвой и Польшей в период от начала Руины до Андрусовского перемирия были Чудновская кампания 1660 г. и поход Яна Казимира на Левобережье в 1663-1664 гг.

Чудновская кампания вполне могла бы окончиться успешно для Москвы, но политика царского правительства вызвала недовольство в среде старшины и казачества, что обусловило переход Войска Запорожского на сторону Польши и привело к беспрецедентно тяжелому поражению московского войска под Чудновом. Это событие могло бы иметь катастрофические последствия для царской власти в Гетманщине, но, в конечном счете, привело к расколу Украины на две части.

Поражение московского войска под Чудновом, С. Соловьев и Д. Иловайский оценивали как более страшное, чем Конотоп [13, с. 88; 6, с. 216]. С. Соловьев, Н. Павлищев, Н. Голицын, А. Барсуков, Д. Иловайский справедливо считали главной причиной поражения измену Ю. Хмельницкого и Т. Цецюры, которая была спровоцирована близорукостью царской политики [13, с. 84, 87; 11, с. 276; 4, с. 218; 1, с. 528; 6, с. 210]. При этом А. Барсуков и Д. Иловайский упрекали московское правительство в том, что оно не смогло привязать к себе Т. Цецюру, который не был достойно награжден [1, с. 528; 6, с. 210]. Таким образом, измена обиженного Т. Цецюры стала мстостью Москве. А ведь В. Шереметев писал, в свое время царю, с просьбой пожаловать полковника Т. Цецюру дать ему маетность «вора и изменника Ивашки Нечая» [1, с. 528]. Но Москва дала «уклончивый ответ» [1, с. 528]. То есть, по существу, отказала. А. Барсуков рассказывал об этом эпизоде, опираясь на «столбцы Приказа тайных дел», хранившихся в Государственном архиве [1, с. 528]. Д. Иловайский также упоминал о том, как Т. Цецюра бил челом об отдаче ему маетностей И. Нечая, но получил отказ из Москвы. При этом историк особо отметил, что его соратники в деле возвращения Украины в московское подданство протопоп М. Филимонов и Нежинский полковник В. Золотаренко были маетностями награждены [6, с. 210]. Н. Устрялов тоже называл причиной Чудновского поражения измену Ю. Хмельницкого [14, с. 236], но для этого историка политика царя Алексея Михайловича находилась вне критики, гетманские измены он объяснял лишь влиянием честолюбия [14, с. 233-234]. Кроме того, он обращал внимание на то обстоятельство, что в России на тот момент не было полководца, столь же одаренного как С. Чарнецкий или Е. Любомирский [14, с. 237].

Н. Устрялов и Н. Голицын так же обращали внимание на тот факт, что в 1660 г. общая политическая и стратегическая обстановка изменилась в пользу Речи Посполитой [14, с. 236; 5, с. 630-632]. А В. Эйнгорн объяснял переход Ю. Хмельницкого на сторону поляков подстрекательством пропольски настроенного митрополита Дионисия Балабана [18, с. 154].

А. Барсуков и Д. Иловайский считали также, что В. Шереметева подвела слабость разведки. Совсем иначе обстояло дело у противника. Украину, по мнению названных исследователей, в то время наводнили агенты И. Выговского, от которых поляки узнавали о всех намерениях и распоряжениях В. Шереметева [1, с. 306-308; 6, с. 211]. По утверждению А. Барсукова, И. Выговский стал главным посредником между Речью Посполитой и крымскими татарами [1, с. 309]. Таким образом, по А. Барсукову, именно И. Выговский, при содействии С. Беневого и своих украинских сторонников, подготовил западню армии В. Шереметева [1, с. 306]. Д. Иловайский, подобно А. Барсукову, считал, что И. Выговский «злой гений своей родины» стал главным организатором Чудновской катастрофы российского войска [6, с. 211]. Кроме того, Д. Иловайский отмечал, что русский командующий совершил ряд ошибок. Правда, Д. Иловайский и А. Барсуков признавали, что отступление к Чуднову В. Шереметев совершил по всем правилам тогдашнего военного искусства [1, с. 528; 6, с. 211-214]. А Н. Павлищев и Н. Голицын отмечали, что московское войско под Чудновым билось до последней возможности [11, с. 277; 4, с. 218]. При этом, Н. Голицын, в отличие от С. Соловьёва и Д. Иловайского, занижает масштаб поражения московского войска, указывая, что кроме украинских казаков у В. Шереметева было 30 000 человек «большою частью новобранцев и плохой конницы, собранных после конотопского погрома» [5, с. 632]. Вслед за Н. Голицыным авторы труда «Русская военная сила» тоже называют цифру в 30 000 человек «по большей части новобранцев», указывая, что этим силам противостояла стотысячная польско-татарская армия [12, с. 52]. Кроме того, Н. Голицын, не отрицая прочих факторов, возлагал главную вину в поражении российских войск всё-таки на главнокомандующего, который был «неосторожный, хотя и храбрый» [5, с. 634]. Авторы «Энциклопедии военных и морских наук», редактором которой был генерал Г. Леер, обращали внимание на тот факт, что передвижение московских войск сильно затруднялось обозами, но с другой стороны обозы давали возможность долгое время вести оборонительный бой. Кроме того, обращалось внимание на то, что русские показали упорство, выносливость и высокий моральный дух [16, с. 355]. С этим, пожалуй, можно согласиться, учитывая длительность обороны В. Шереметева в безнадёжной ситуации.

Следующей военной акцией, привлекавшей внимание русских историков, был поход короля Яна Казимира на Левобережье. Поход этот мог бы иметь решающее значение в истории Руины, но остался лишь эпизодом среди кровавых событий той эпохи. Возможно, из-за неудачи этого предприятия оно не особенно подробно освещалось русской историографией. Тем не менее, русские историки сделали об этом походе несколько любопытных замечаний.

С. Соловьёв констатировал недостаток «материальных средств» у короля, который он стремился восполнить пропагандой [13, с. 127]. Впрочем, сам С. Соловьёв указывал, что в распоряжении короля было более 30 000 человек, плюс три конных казацких полка [13, с. 127]. По тем временам не такие уж малые

силы. К тому же надо учесть, что Россия к тому времени потерпела чувствительные поражения под Конотопом и Чудновом.

Другие русские историки считали опасность более реальной. Так П. Медовиков считал, что в королевском войске было 90 000 человек [10, с. 88]. Что, вероятно, является преувеличением. По словам Д. Иловайского, у короля было 40 000 коронного войска, не считая литовских и татарских частей. В его армии были лучшие польские полководцы С. Потоцкий, С. Чарнецкий, Я. Собеский. Покорив Украину Ян Казимир думал идти на Москву [6, с. 255]. О походе Яна Казимира как о предприятии, задуманном с завоевательными целями и осуществлявшемся с большими силами и хорошими военачальниками, говорили также Н. Павлицев и Н. Голицын [11, с. 311-312, 318; 4, с. 226-227].

Как известно, успешно начавшееся польское наступление закончилось полной неудачей. С. Соловьев, Д. Иловайский и Н. Голицын допускали возможность полного уничтожения польской армии, если бы не оплошность русских воевод [13, с. 123; 6, с. 225-226; 4, с. 227]. Н. Павлицев и Н. Голицын обратили внимание на то обстоятельство, что польское наступление ознаменовалось разорением тех самых мест, которые король пытался привлечь на свою сторону [11, с. 318-319; 4, с. 226]. При этом оценка королевского предприятия, в чисто военном отношении, Н. Голицыным особенно интересна. Историк указывал, что если проследить «по числам и карте» передвижения и расположения войск обеих враждующих сторон, то окажется, что сначала поляки могли «разбить по частям, отрезать, разбить, уничтожить» российские войска, а затем русские, после отступления поляков от Глухова к Новгород-Северскому, и позднее, могли так же поступить с польской армией. Но ни те, ни другие оказались неспособны на подобные действия, «а бродили, как слепые из стороны в сторону и ничего нужного не сделали» [4, с. 227]. По мнению генерала Н. Голицына, произошедшее было позорнее для поляков, чем для русских, так как они располагали большими силами и лучшими полководцами [4, с. 227].

Во время похода короля Яна Казимира на Левобережье представители белого украинского духовенства показали, на что они способны. Переломным моментом королевского похода стала осада Глухова. Оборону этого города, как отмечал В. Эйнгорн, а затем Д. Иловайский возглавили тамошние священники, с протопопом И. Шматковским во главе [17, с. 6-7; 6, с. 226]. При этом жители Глухова, по утверждению В. Эйнгорна, были склонны к «шатости», но И. Шматковский сумел убедить их оборонять город [17, с. 6-7].

В. Эйнгорн, вообще подчёркивал роль духовенства в обороне Левобережной Украины от польского нашествия. Он противопоставлял деятельное поведение епископа Мефодия (бывшего протопопа М. Филимонова), отчаянно, охватившему гетмана И. Брюховецкого, который «потерял голову» [18, с. 258]. По мнению же, симпатизировавшего И. Брюховецкому П. Матвеева, гетман во время той кампании показал себя с лучшей стороны [9, с. 230].

Одним из эпизодов той войны, и, возможно, самым важным из ее последствий стала казнь бывшего гетмана И. Выговского. С. Соловьев и Д. Иловайский считали, что у поляков имелись для нее серьезные основания. Еще в 1662 г. И. Выговский пытался вступить в контакт с Москвой. А в 1664 г. он, как указывали С. Соловьев и Д. Иловайский, вошел в сношения с полковником И. Сулимой, который был должен поднять восстание [13, с. 128-129; 6, с. 227]. Эта версия нашла отражение и в статье А. Экземплярского для Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона [20, с. 481; 19, с. 953-954].

Н. Павлицев и Н. Голицын считали И. Выговского жертвой личной вражды. При этом для Н. Павлицева расправа над бывшим гетманом была лишним доказательством его излюбленного тезиса об анархической сущности польского государства [11, с. 332; 4, с. 230]. Но, по-видимому, заговор И. Выговского существовал. Несколько старшинских группировок сплотились вокруг бывшего гетмана, как наиболее авторитетной фигуры в тогдашней Украине. Заговорщики преследовали цель снова возвести его на гетманство и объединить Украину. В заговоре принимали участие И. Богун, И. Сирко, Ю. Хмельницкий, П. Дорошенко и И. Тукльский. Активность проявляли так же О. Гоголь, М. Ханенко и О. Выговская (Хмельницкая) [21, с. 348-349, 402-404].

Не вполне ясно, собирались ли участники заговора ориентироваться на Москву или на Крым (что более вероятно) [21, с. 403-406]. Но, в любом случае, было решено окончательно порвать с Речью Посполитой. Если бы во время похода Яна Казимира на Левобережную Гетманщину, на Правобережье вспыхнуло полномасштабное восстание, королевское войско оказалось бы в западне. Таким образом, у поляков были все основания опасаться И. Выговского. И. Богун со своими казаками собирался сыграть роль «пятой колонны», потому его гибель также была не случайной [21, с. 349, 383-385].

Если о казни И. Выговского писали многие русские историки, то о гибели И. Богуня представители российской историографии долгое время хранили молчание. Дело, по-видимому, было в состоянии источниковой базы. В казацких летописях, повествующих о походе Яна Казимира, не содержится сведений о гибели И. Богуня, а польские источники, повествующие о казни полковника были опубликованы лишь в конце XIX в. [21, с. 384].

Так, например, в Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона говорилось, что время смерти И. Богуня неизвестно [3, с. 202-203]. В 3-м томе «Русского Биографического словаря», хотя он и вышел уже в XX в. так же было сказано: «После 1663 г. известия о Богуне прекращаются». Автор статьи использовал «Акты ЮЗР» т. VII-X и летопись С. Величка [2, с. 155].

При всем том, Н. Костомаров еще в 1874 г. писал, что И. Богун был расстрелян, по подозрению в измене, в польском лагере близ Глухова [7, с. 300]. Почему русская историческая наука не обратила внимания на сведения такого авторитетного ученого, каким был Н. Костомаров, не ясно.

О событиях после Чудновской кампании авторы труда «Русская военная сила» пишут: «Последующие годы борьбы России с Польшою за Малороссию не представляют собой крупных военных событий. Обе стороны истощённые упорною продолжительною войною, напрягают последние усилия, чтобы не уступить друг другу. Военные действия представляют собой ряд стычек без всякого общего руководства, причём успех колеблется то в ту, то в другую сторону» [12, с. 59]. Цитируемая работа носит, безусловно, популярный характер, и всё-таки странно, что её авторы не заметили такого военного предприятия как поход Яна Казимира, по масштабам возможно не уступавший походу В. Шереметева против Польши и переходят в своём изложении сразу к мятежу С. Разина, а от него к Чигиринским походам.

Андрусовское перемирие 1667 г. закончило войну России с Польшей. Но оно не прекратило гражданскую войну в Украине. Руина продолжалась. Таким образом, мы можем констатировать, что русская дореволюционная историография довольно подробно и объективно осветила русско-польское военное противостояние в период Руины. Следует отметить, что русские историки освещали

события войны Московского царства с Речью Посполитой в их взаимосвязи с событиями Руины. При этом действия московских властей и московского командования в ряде случаев подвергались острой критике со стороны российской исторической науки. Так например, критике подвергались действия царского правительства в отношении Т. Цецюры, и ошибки московских воевод во время зимней кампании 1663-1664 г.

Список использованной литературы

1. Барсуков А. Род Шереметевых / А. Барсуков. – СПб., 1884. – Кн. 4. – 456 с.
2. Богун, Иван // Русский биографический словарь / ред.: А. А. Половцов. – СПб., 1908. – Т.3. - С.154-155.
3. Богун, Иван // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон. – СПб., 1891. – Т.IV. - С. 202-203.
4. Голицын Н. С. Всеобщая военная история новых времен / Н. С. Голицын. – СПб., 1878. – Ч. 1-2. Отд. 1. – 279 с.
5. Голицын Н. С. Русская военная история / Н. С. Голицын. – СПб., 1878. – Ч. 2. - 691 с.
6. Иловайский Д. И. История России. Отец Петра Великого : Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д. И. Иловайский. – М. : Чарли, 1996. – 624 с.
7. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Н. Костомарова / Н. И. Костомаров. – СПб., 1874. - Вып. 4-5 : XVII столетие. Второй отдел : господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – 536 с.
8. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : Статті і матеріали / М. Крикун. – К. : Критика, 2006. – 472 с.
9. Матвеев П. Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом / П. Матвеев // Русский архив. - 1901. – Кн. 1. – С. 219-242.
10. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича / П. Медовиков. – М., 1854. – 256 с.
11. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н. И. Павлицев. – СПб., 1887. – Т. I : Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. - 405 с.
12. Русская военная сила : очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней / Составлено группой офицеров Генерального Штаба в Москве. – М., 1890. – Вып. 5. - 139 с.
13. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн. / С. М. Соловьев / Отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. - Кн. VI. Т. 11-12 : История России с древнейших времен. – 671 с.
14. Устрялов Н. Г. Русская история / Н. Г. Устрялов.– СПб., 1837. – Ч. II : (1462-1689). - 338 с.
15. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. В. Чухліб. – К. : Арістей, 2005. – 640 с.
16. Шереметевская война // Энциклопедия военных и морских наук / сост. под ред. генерала от инфантерии Г.А. Леера. – СПб., 1897. – Т. VIII – С. 354-355.
17. Эйнгорн В. О. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его сношения с московским правительством. 1653-1673 гг. Страничка из истории малорусского духовенства / В. О. Эйнгорн. – К., 1892. – 19 с.
18. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

19. Экземплярский А. В. Выговский (или Виговский) Иван / А. В. Экземплярский // Новый энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1893. – Т.11. – С. 481.

20. Экземплярский А. Выговский (или Виговский) Иван / А. В. Экземплярский // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1892. – Т. VII. – С. 13.

21. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради – 2 до Андрусовської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Г. Яковлева, пер. з рос. Л. Білик. – К. : Основи, 2003. – 644 с.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2015 р.

S. Tarasov

ON THE ISSUE OF THE MILITARY HISTORY OF THE RUIN MOSCOW-POLISH ARMED CONFLICT IN THE RUIN PERIOD IN THE COVERAGE OF THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

The article presents analysis the Russian pre-revolutionary historical literature devoted to the continuation of the Russian-Polish war in 1654-1667., after the beginning of the Ruin. According to the conclusion, the coverage of these events in the Russian historical science is quite complete and objective; it coordinates the progress of the Moscow-Polish conflict with the Civil war in the Cossack Ukraine. The Ruin, which began shortly after the death of Hetman Bohdan Khmelnytsky is not merely a political crisis and civil war. The course of the civil war in the Cossack Ukraine was complicated by outside intervention. The civil war in 1667 to the Hetman proceeded against the backdrop of the Moscow-Polish armed conflict, which has a direct influence on the affairs of Ukraine, and therefore worthy of study. The Russian-Polish war of 1654-1667., which lasted with varying success was closely linked to the Khmelnytsky and the Ruins. The civil war in Ukraine, had a significant impact on the fight against Moscow and Poland, and vice versa. Despite the fact that in our time history the Ruins actively studied its military aspect in the presentation of pre-revolutionary Russian historians have not yet been the subject of historiographical analysis. The study of military events of the period involved, and covered them with varying degrees of detail, such as the historians N. Ustryalov, S. Solovyov, Ilovajskij D., B. Einhorn, Golitsyn, A. Barsukov AP Medovikov. The conclusion is quite complete and objective coverage of these events in Russian historical science, the progress is closely linked Moscow-Polish conflict, the civil war in the Cossack Ukraine. Russian historians have covered the events of the war of Moscow with Poland in their relationship with the events of the Ruins. This action of the Moscow authorities, in some cases subjected to sharp criticism from the Russian historical science.

Key words: *the Ruin, the The Cossack Hetmanate, the Russian-Polish war in 1654-1667., Chudnov Campaign in 1660, John Casimir's campaign on the Left-bank, V. Sheremetev, I. Vyhovsky, T. Tsetsyura, Y. Khmelnytsky, I. Nechay, M. Filimonov (Bishop Methodius), V. Zolotarenko, I. Briukhovetsky, John Casimir, S. Potocki, S. Charnetsky, J. Sobieski, I. Bohun, conspiracy of I. Vyhovsky, The Truce of Andrusovo in 1667, N. Ustryalov, S. Solovyov, V. Eyngorn, D. Ilovaysky, N. Golitsyn, O. Barsukov, P. Medovikov, N. Kostomarov.*

С.В. Тарасов

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ ІСТОРІЮ ЕПОХИ РУЇНИ: МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ОЗБРОЄНИЙ КОНФЛІКТ ДОБИ РУЇНИ В ВИСВІТЛЕНІ РОСІЙСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується російська дореволюційна історична література, присвячена продовженню ходу Російсько-польської війни 1654-1667 рр., після початку Руїни. Руїна, що почалася незабаром після смерті Б. Хмельницького в Гетьманщині

була не просто політичною кризою, а громадянською війною. Хід громадянської війни, в Козацькій Україні, ускладнювався втручанням ззовні. Громадянська війна в Гетьманщині до 1667 протікала на фоні московсько-польського збройного конфлікту, який безпосередньо впливав на справи України, а тому заслуговує дослідження. Тривала з перемінним успіхом Російсько-польська війна 1654-1667 рр., була найтіснішим образом пов'язана з Хмельниччиною та Руїною. Громадянська війна в Україні впливала на боротьбу Москви і Польщі та навпаки. Незважаючи на те, що в наш час історія Руїни активно досліджується, її військовий аспект у викладі російських дореволюційних істориків ще не став предметом історіографічного аналізу. Дослідженням військових подій того періоду займалися і висвітлювали їх з різним ступенем подробности такі історики як М. Устрялов, С. Соловйов, Д. Іловайській, В. Ейнгорн, М. Голіцин, А. Барсуков, П. Медовиков.

Робиться висновок про доволі повному і об'єктивному висвітленні зазначених подій російської історичної наукою, яка тісно пов'язувала хід московсько-польського конфлікту з громадянською війною в козацькій Україні. Російські історики висвітлювали події війни Московського царства з Річчю Посполитою в їх взаємозв'язку з подіями Руїни. При цьому дії московської влади і московського командування в ряді випадків піддавалися гострій критиці з боку російської історичної науки.

Ключові слова: Руїна, Гетьманщина, Російсько-польська війна 1654-1667 рр., Чуднівська кампанія 1660, похід Яна Казимира на Лівобережжя, В. Шереметєв, І. Виговський, Т. Цецюра, Ю. Хмельницький, І. Нечай, М. Філімонов (єпископ Мефодій), В. Золотаренко, І. Брюховецький, Ян Казимир, С. Потоцький, С. Чарнецький, Я. Собеський, І. Богун, змова І. Виговського, Андрусівське перемир'я 1667 р., М. Устрялов, С. Соловйов, В. Ейнгорн, Д. Іловайській, М. Голіцин, А. Барсуков, П. Медовиков, М. Костомаров.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Романцов В.М., д.і.н, проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.

УДК [94: 329. 15](477.82)«1988/1991»

В.І. Чура

ЖИТЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР НА ЗЛАМІ 80-х – 90-х рр. ХХ СТ.

Неефективність радянської виробничої моделі давала про себе знати упродовж усього періоду існування Радянського Союзу. Матеріальне становище його громадян посідало далеко не перші місця серед європейських країн. Відтак, ключовою причиною системної кризи, котра охопила народногосподарський комплекс СРСР на початку 70-х рр. ХХ ст., була вкрай екстенсивна модель планового ведення господарства. Її неефективність спричинилася до наростаючого розгортання добре помітних кризових явищ у економіці СРСР на початку 80-х рр. ХХ ст. Упродовж другої половини 1980-х рр. народногосподарський механізм СРСР працював на межі можливостей. Намагання союзного компартапарату спинити сповзання країни до економічного, а відтак політичного краху спричинилося до запровадження політики перебудови. Однак, недолуге втілення соціально-економічних реформ поставило країну в рамки системної кризи. Перебудова, як спроба прищепити плановій радянській економіці ринкові елементи, стала причиною швидкого погіршення матеріального становища громадян

Радянського Союзу. Ініційовані компартійним лідером М. Горбачовим спроби втілення госпрозрахунку та самофінансування поставили виробничий комплекс на межу виживання. Усі його галузі охопила стагнація. Найвідчутніше для пересічних жителів вона проявлялася у контексті динаміки їх житлово-побутових умов.

Ключовою проблемою та ілюстратором неспромоги компартійного режиму до належного соціального забезпечення було перманентно не вирішене «квартирне питання». Воно найяскравіше демонструвало несумісність запроваджуваних нововведень з комуністичним способом виробництва, що врешті підвело добробут жителів західних областей УРСР до межі виживання. Нездатність компартійної верхівки реалізувати ідеї перебудови спричинилася до різкого погіршення житлового забезпечення мешканців західноукраїнських земель. На початку 90-х рр. ХХ ст. його контрольні цифри повертаються на рівень 1970-х рр., втративши таким чином 15-20 років. Не в останню чергу наслідком цього стала стрімка втрата авторитету КПРС-КПУ на місцях, ріст розчарування щодо її спроможності очолити реформування суспільства, і як наслідок – вимоги до усунення компартійних організацій з підприємств та установ міста та проведення тотальної департизації. Це перевтілює патріотично налаштовану громадськість на масового носія національно-демократичного, а згодом антикомуністичного руху за відновлення державної самостійності України.

Ключові слова: *КПРС-КПУ, перебудова, соціальне забезпечення, житло, будівництво, скорочення.*

Наростання системної соціально-економічної кризи в СРСР у другій половині 80-х рр. ХХ ст. набирало незворотного характеру. Через половинчастість та непослідовність ініційовані КПРС реформи спричинялися до швидкого погіршення матеріального становища громадян СРСР. Як наслідок, розгортання перебудовних новацій демонструвало безперспективність компартійних починів. Руйнуючи мінімальний гарантований соціальний стан, реформи тим самим ставили під сумнів доцільність подальшого перебування компартійного керівництва при владі. Політика гласності робила надбанням широкої громадськості численні комуністичні злочини минулих десятиліть, старанно приховувані радянською ідеологічною системою. Одним із вагомих свідчень руйнації комуністичної соціально-економічної системи було житлове забезпечення жителів країни, що фігурувало чи не найгострішою проблемою комуністичного способу господарювання.

З огляду те, що сучасна українська історична наука ще недостатньо приділила уваги корозійним явищам у соціально-економічному середовищі західних областей УРСР у переддень відновлення державної самостійності України у 1991 р., автор зробить спробу простежити наслідки запровадження перебудовних реформ у контексті житлової динаміки мешканців зазначеного регіону. Джерельною базою наукової розвідки слугуватимуть офіційні та неопубліковані статистичні матеріали. Географічна послідовність викладу збудована на основі історичних етнотериторіальних регіонів західноукраїнських земель: Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини, що у сучасному адміністративному вимірі становить Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Закарпатську і Чернівецьку області.

Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Волинську та Рівненську області включено до складу УРСР 4 грудня 1939 р. [1, с. 5] Через півстоліття, у 1988 р. площа Львівщини становила 21 834 кв. км. [2, с. 57], що складало 3,6% території республіки [3, с. 11]. Тут проживало 2 748 тис. осіб, [4, с. 56] що становило 5,3% населення Української РСР [5]. У згаданому році було введено в дію 1 034 тис. кв. м. житла, проте

водопроводом обладнано – 92,7%, центральним опаленням – 67,7%, газом – 93,8%, гарячим водопостачанням – 93,8% [6, с. 113]. Незважаючи на великі об'єми житлового будівництва, його постійно не вистачало. Пересічному громадянину нерідко доводилося очікувати на отримання квартири 15 – 20 років. Скажімо, якщо у 1987 р. було здано в експлуатацію 279 тис. кв. м. житла, то в 1988 р. – 229 тис. кв. м. Державними і кооперативними підприємствами, відповідно, – 49 тис. кв. м. і 43 тис. кв. м., а за рахунок коштів населення та за допомогою державного кредиту – 221 тис. кв. м. та 172 тис. кв. м. [7, с. 108] На одну тисячу чоловік в області було введено 383 кв. м. житлових будинків, що ставило її на 16 місце серед 20 областей республіки [8, арк. 19]. Площа Івано-Франківської області налічувала 13,9 тис. кв. км., або 2,3% території УРСР [9, с. 5]. Тут проживало 1 396 тис. мешканців [10, с. 5], що становило 2,7% від кількості населення республіки [11, с. 5]. За п'ять останніх років державні капіталовкладення у житлове будівництво зменшились на 13 млрд. крб. У порівнянні із 1987 р. введення в експлуатацію помешкань скоротилося на 97 тис. кв. м. у містах та 79 тис. кв. м. – у селах. Кількість сімей, що стояли на квартирному обліку мала таку динаміку: 1980 р. – 24 тис. сімей, 1985 р. – 32 тис. сімей, 1986 р. – 35 тис. сімей, 1987 р. – 37 тис. сімей, 1988 р. – 40 тис. сімей. Для порівняння: надано квартир у 1980 р. – 4 тис., 1985 р. – 5,2 тис., 1986 р. – 4,7 тис., 1987 р. – 5,3 тис., 1988 р. – 5 тис. У розрахунку на 100 сімей рівень забезпечення житлом сягав відповідно 18%, 17%, 16%, 15%, 15% [12, с. 26 – 30]. Територія Тернопільської області розташувалася на 13,8 тис. кв. км., – 2,3% території УРСР [13, с. 5], де проживало 1 169 тис. жителів – 2,3% [14, с. 11] мешканців республіки. У порівнянні із доперевбудовними роками введення в дію площі житлових будинків зменшилося на 51 тис. кв. м. [15, с. 19] Якщо у 1980 р. у черзі для отримання державного житла знаходилося 18 тис. сімей, то у 1985 р. – 23 тис. сімей, а у 1988 р. – 28 тис. сімей. Черга для отримання кооперативного житла: 1980 р. – 4 тис. сімей, 1985 р. – 6 тис. сімей, 1988 р. – 9 тис. сімей [16, с. 47]. На 3,5 тис. скоротилася чисельність осіб, які збудували власні будинки [17, с. 77]. Будівництво житла у сільській місцевості знизилося на 34 тис. кв. м. [18, с. 75], загальноосвітніх шкіл на 4 тис. учнівських місць, клубів та будинків культури на 0,3 тис. місць, лікарень на 86 тис. ліжок [19, с. 86 – 92].

У 1988 р. територія Волинської області налічувала 20,2 тис. кв. км. [20, с. 6], що становило 3,3% республіканської площі [21]. Населення складало 1 034 тис. осіб – 2% жителів республіки [22, с. 121]. У 1980 р. у перелік претендентів для отримання державного і кооперативного житла було внесено відповідно 24 тис. і 3 тис. сімей, 1985 р. – 26 тис. і 9 тис. сімей, 1988 р. – 32 тис. і 14 тис. сімей [23, с. 47]. Площа Рівненської області становила 20,1 кв. км. [24, с. 13], де проживало 1 170 тис. осіб, що складало відповідно 3,3% [25, с. 23] та 2,3% [26, с. 32] на республіканському тлі [27, с. 12]. Справжню картину житлової проблеми ілюструє кількість сімей, котрим вдалося отримати помешкання. Від 1985 р. їх чисельність скорочується на 6,3 тис. У 1981 – 1985 рр. це зробили 19,7 тис. сімей, у 1986 – 1988 рр. – 13,4 тис. сімей [28, с. 82]. Динаміку вирішення «квартирного питання» упродовж 80-х рр. XX ст. засвідчують наступні дані. У 1980 р. державний житловий фонд вмещав 24 тис. сімей черговиків, 1985 р. – 33 тис., 1988 р. – 40 тис. Кооперативний реєстр мав таку динаміку: 1980 р. – 3 тис. сімей, 1985 р. – 4 тис. сімей, 1988 р. – 10 тис. сімей [29, с. 47].

Закарпатську область у складі УРСР утворено 22 січня 1944 р. [30, с. 421] За площею Закарпаття займало 12,8 тис. кв. км. [31, с. 13], або 2,1% від території УРСР [32, с. 77]. Там проживало 1 252 тис. осіб [33, с. 5] – 3% [34, с. 45] населення республіки. Введення в дію житлових будинків поменшало від 1987 р.: з державного фонду на 30 тис. кв. м., за рахунок власних коштів населення – на 36 тис. кв. м. [35, с.

148] Якщо за 1981 – 1985 рр. було здано 289 тис. кв. м. корисної площі, то у 1986 – 1988 рр. – 215 тис. кв. м. Особливо помітне скорочення відбувається від 1987 р. – на 73 тис. кв. м., та 1988 р. – на 70 тис. кв. м. [36, с. 150] Кількість збудованих квартир скорчується на 0,5 тис. помешкань: за рахунок державних та кооперативних коштів – на 0,2 тис. осель, власних накладів населення – на 0,3 тис. [37, с. 151] Чисельність осіб, які покращили житлові умови зменшується на 1,8 тис. жителів [38, с. 152]. У черзі для отримання державного і кооперативного житла перебувало відповідно: у 1980 р. 15 тис. і 2 тис. сімей, 1985 р. – 19 тис. і 3 тис. сімей, 1988 р. – 24 тис. і 5 тис. сімей. [39, с. 47] Тим кому пощастило дочекатися помешкання, доводилося ще довго облаштовувати його, оскільки якість виконання будівельних робіт була низькою. Радянське безкоштовне житло лише на 62,4% було забезпечене водопроводом, 61,8% – каналізацією, 50,5% – центральним опаленням, 81,2% – газом, 45% – гарячим водопостачанням, 59,5% – ваннами [40, с. 464]. Чернівецьку область у складі республіки створено 7 серпня 1944 р. У 1988 р. її площа налічувала 8.1 тис. кв. км. – 1.6% загальнореспубліканської території. На території області проживало 938 тис. осіб – 1,8% населення республіки. У 1987 – 1988 рр. спорудження житлової площі скорочується на 12,9 тис. кв. м. А це становило 16% спаду житлового будівництва. На житло очікувало 30 230 сімей, що на 17% більше ніж минулого року. Найбільше у Чернівцях – 25 059 черговиків [41, с. 464].

У 1989 р. найгострішою соціальною проблемою Львівської області продовжувало залишатися житлове питання. На 97 тис. кв. м. скоротилося введення в дію житлових будинків: за рахунок державних коштів – на 68 тис. кв. м., за рахунок коштів населення – 77 тис. кв. м. В сільській місцевості таке скорочення відбулося на 33 тис. кв. м. [42, с. 64 – 65]. Помітно знизилася кількість введення в експлуатацію дитячих дошкільних закладів та лікувальних установ – на 2 363 місць і 720 тис. місць відповідно [43, с. 74 – 78]. Будівництво житла скоротилося на 8%. В експлуатацію здано на 2,6 тис. квартир менше ніж у 1988 р., на 1,3 тис. квартир менше ніж у 1987 р., на 1,6 тис. квартир менше ніж у 1985 р. У черзі для його отримання очікувало 132 тис. сімей, з них 57% більше 10 років. При існуючих темпах житлового будівництва, для забезпечення квартирами тільки черговиків, без врахування приросту, потрібно було 20 – 30 років [44, с. 17 – 18]. Введення в дію загальної площі житлових будинків у Івано-Франківській області скоротилося на 23 тис. кв. м. [45, с. 8] У Івано-Франківську черга на отримання житла від 1985 р. збільшилася на 7 тис. сімей [46, с. 41]. Не витримував критики і благоустрій квартир. Воно було обладнане водопостачанням на 88%, каналізацією – 78%, газом – 94% [47, с. 45]. У Тернопільській області житлова забудова скоротилася на 20 тис. кв. м. [48, с. 5] Капітальний ремонт квартир поменшав на 54%, або на 28,8 тис. кв. м. менше ніж минулоріч [49, с. 75].

Темпи житлового будівництва у Волинській області у 1989 р. спадають ще на 12 тис. кв. м. [50, с. 12 – 13] Ведення в експлуатацію загальноосвітніх шкіл поменшало на 12 тис. учнівських місць [51, с. 18]. Обсяги будівництва лікарняних закладів змаліли на 190 ліжок [52, с. 21]. Введення в дію загальної площі житлових будинків за державні кошти скоротилося на 8 тис. м. кв. [53, с. 6]. Будівництво за власний рахунок і за допомогою державного кредиту в місті зменшилося на 7 тис. кв. м., на селі – на 9 тис. кв. м. [54, с. 65] Кількість помешкань, збудованих за кошти громадян, скоротилася на 382 одиниці, за кошти колгоспів – на 111. Середній розмір державного помешкання зменшився від 66 кв. м. до 62.5 кв. м., кооперативного від 56 кв. м. до 53 кв. м. [55, с. 66 – 67] Ведення в дію загальноосвітніх шкіл гальмувалося на 5 одиниць (1 у місті, 4 у селі) [56, с. 72]. Кількість лікарняних закладів поменшала на 353 ліжка, а дитячих дошкільних закладів на 330 місць [57, с. 73]. Загальна площа збудованого житла у

Закарпатській області зменшилася на 12 тис. кв. м.: 7 тис. кв. м. – у державних та кооперативних підприємствах, 5 тис. кв. м. – у колгоспах. Чисельність черговиків, які отримали житло, скоротилася на 1,3 тис. осіб. Не менш напруженим “квартирне питання” було на селі, де житловий фонд зменшився ще 2 тис. кв. м. [58, с. 150 – 153] У Чернівцях квартирний облік від початку 80-х рр. ХХ ст. мав таку динаміку: в 1980 р. у черзі для отримання житла знаходилося 16 361 сім’я, у 1985 р. – 18 198 сімей, у 1988 р. – 20 059 сімей, у 1989 р. – 26 050 сімей. Втім, довгоочікувані оселі були облаштовані водопроводом на 80%, каналізацією – на 80%, газом – на 92%, гарячим водопостачанням – на 72%, центральним опаленням – на 53%, ваннами – на 69% [59, с. 6 – 7].

У 1990 р. кількість введеного в дію житла у Львівській області скорочується на 57 тис. кв. м. [60, с. 11] Чисельність сімей, які знаходилися на обліку для його отримання зростала з року в рік і досягла позначки у 156 тис. черговиків [61, с. 78]. У динаміці їх кількість збільшилася: у містах на 3 616 сімей черговиків, в сільській місцевості – 59 тис. претендентів [62, с. 162]. Зведення житлових будинків змаліло на 57 об’єктів: 41 – не збудованих державними підприємствами, 16 – населенням за допомогою кредиту [63, с. 154–156]. У Івано-Франківській області число сімей, що потребували покращення житлових умов сягало 45 тис. Розрахунки свідчили, що для виконання програми “Житло – 2000” необхідно вводити в експлуатацію більш як 7 тис. квартир в рік, на що потужностей явно не вистачало. П’ятирічний план щодо будівництва дошкільних закладів невиконаний на 32%, шкіл – на 15%, клубів та будинків культури – на 5%, медичних закладів – на 17% [64, с. 16 – 17]. У Тернопільській області будівництво житла скоротилося на 34 тис. кв. м. [65, с. 5] Причиною сказаного стало зменшення цільових капіталовкладень на 37 млн. крб., або на 7% [66, с. 72]. Затрати на капітальний ремонт житла поменшали на 6 911 тис. крб., а площа приведених до житлового стану квартир поменшала на 21,2 тис. кв. м. Кількість закладів освіти, медичних установ, дитячих дошкільних закладів, бібліотек, музеїв, клубів залишалася на минулорічному рівні [67, с. 76 – 88].

Не мало перспектив вирішення “житлове питання” і у Волинській області, позаяк здача в експлуатацію будинків скоротилася на 19 293 тис. кв. м., що становило 92% виконання плану [68, с. 13]. Спорудження житла, медичних установ, закладів освіти та культури, торгівельно-побутових об’єктів зупинилося на позначці 57,6% від плану, освоєння державних капіталовкладень відбулося на 66,9%, будівництво житла – на 46,6%. Черга на отримання квартири збільшилася за два роки на 4,6 тис. осіб і складала більш як 26 тис. претендентів [69, арк. 25 – 26]. У Рівненській області введення в дію корисної житлової площі поменшало на 118 тис. кв. м. [70, с. 77]: у державному секторі – на 86 тис. кв. м., колгоспному – на 6 тис. кв. м. Проте на 24 тис. кв. м. збільшилася площа житла збудованого за рахунок власних коштів жителів області [71, с. 65]. Чисельність збудованих квартир зменшилася на 2 278 одиниць: 1 812 – у державному секторі, 99 – у колгоспному [72, с. 68 – 69]. Капіталовкладення у житлобуд змаліли на 1 млн. крб. За 5 років кількість черговиків, що знаходилися на обліку для поліпшення умов проживання зросла на 13 597 сімей [73, с. 68 – 69]. У 1990 р. у Закарпатській області 70 тис. кв. м. незданої в експлуатацію житлової площі говорили самі за себе. Область не отримала 0,4 тис. помешкань. Якщо темпи скорочення кількості осіб, що отримали житло у 1985 – 1988 рр. становили 0,5% – 1%, то 1988 – 1989 рр. – 1,3%, 1989 – 1990 рр. – 2,4%. У черзі на житло знаходилося 22 678 осіб. Більшість із черговиків очікувала на покращення житлових умов понад 10 років [74, с. 55 – 60]. Загальний житловий фонд поменшав на 257 тис. кв. м. Та й з благоустроєм помешкань було не все гаразд. Наприкінці ХХ століття комуністична влада спромоглася забезпечити оселі

своїх громадян водопроводом на 63,5%, каналізацією – на 63,1%, центральним опаленням – на 51,5%, гарячим водопостачанням – на 46,4%, ваннами – на 60,6% [75, 61 – 64]. Ліміти державних капіталовкладень у Чернівецькій області зменшено від 251 млн. крб. до 237 млн. крб. [76, с. 28] Тому й не знижувалося число черговиків. На обліку знаходилося 2,5 тис. сімей. З них: 149 сімей інвалідів, 759 – ветеранів Другої світової війни, 327 – “афганців”, 1 809 – багатодітних родин. Починаючи від 1989 р. здійснювався продаж державних квартир у особисту власність громадян. За 1990 р. продано 65 квартир та 285 будинків на суму 4,4 млн. крб. Кількість навчальних закладів, медичних установ, інституцій культурно-побутового призначення залишалася на минулорічному рівні [77, с. 15 – 18].

У 1991 р. житлове будівництво у Львівській області знизилося на 162 тис. кв. м. і становило 726 тис. кв. м., таким чином повернувшись до рівня 1985 р. (755 тис. м. кв.). Середня забезпеченість на одного мешканця зменшилась на 0,3 кв. м. [78, с. 88 – 92] Гостроту житлової проблеми демонструють зведені дані щодо кількості сімей, які прагнули отримати квартиру у 80-х рр. ХХ ст. У 1980 р. їх налічувалося 95 тис., 1985 р. – 120 тис., 1989 р. – 151 тис., 1990 р. – 155 тис., 1991 р. – 156 тис. [79, с. 93] У Івано-Франківській області введено в експлуатацію 4 596 квартир, загальною площею 395 тис. кв. м. 65% – за рахунок коштів населення. У порівнянні із відповідним періодом минулого року державний сегмент у житловому будівництві скоротився на 6% [80, с. 16]. Збільшуються об’єми продажу квартир в особисту власність. Якщо у передньому році населення придбало 380 помешкань, то у 1991 р. – 940. Будинків, відповідно, 630 і 1 130 [81, с. 53]. Кількість сімей, що перебували на обліку для покращення житлових умов, продовжувала зростати. За рік вона примножилася від 43 934 до 47 988 черговиків і мала стійку тенденцію до збільшення [82, с. 71]. Житлове будівництво у Тернопільській області зменшилося на 92 тис. кв. м., у сільській місцевості на 22 тис. кв. м. Кількість мешканців, які покращили житлові умови скоротилась на 6 тис. осіб [83, с. 73 – 86].

У 1991 р. будівництво житлових будинків у Волинській області поменшало на 109 тис. кв. м., загальноосвітніх шкіл – на 1,2 тис. місць, дошкільних закладів – на 1,2 тис. місць, медичних установ – на 120 ліжок. Припинилося зведення клубів та будинків культури [84, с. 26]. У Рівненській області державна житлова забудова зменшилася на рекордних 66 тис. кв. м., а колгоспна припиняється як така. Кількість сімей, що знаходилися на обліку для отримання житла зросла від 1985 р. на 14 711 черговиків, а від 1990 р. на 1 114 претендентів [85, с. 97]. Загалом по області рівненчани не дорахувалися 809 квартир [86, с. 93]. Та й благоустрій збудованих осель лише на 65% був забезпечений гарячим водопостачанням, на 83% – газом, на 88% – центральним опаленням [87, с. 98].

Введення в дію житлових будинків у Закарпатській області залишалося меншим ніж у 1985 р. на 12 тис. кв. м. За рахунок державних коштів було зведено лише 3 будинки, натомість спорудження помешкань за гроші населення зросло на 65,6 тис. кв. м. Серед 17,7 тис. осіб, що отримали житло – 16,8 тис. осіб зробили це за власний кошт. Продовжували знаходитися на обліку для покращення житлових умов 23 044 сім’ї [88, с. 90 – 95]. У Чернівецькій області введення в дію загальної площі житлових будинків поменшало на 18 тис. кв. м. Як наслідок, черга на отримання житла зросла на 465 сімей [89, с. 87]. Зведення житлових будинків за рахунок державних капіталовкладень скоротилося на 35 тис. кв. м. Будівництво шкіл, дитячих садків, лікувальних і торгівельних закладів, будинків відпочинку та об’єктів побутового призначення повернулося до рівня 1980 р. [90, с. 79]

Таким чином, наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. природна несумісність ринкових новацій з плановими методами господарювання спричиняється до значного погіршення добробуту жителів західних областей УРСР. Найбільш відчутно зазначений спад проявлявся у сегменті соціального забезпечення мешканців регіону, а саме у плані покращення їх житлово-побутових умов. Слід зауважити, що у радянський період вирішення «квартирного питання» завжди залишало бажати кращого. Давалася взнаки суспільна власність на засоби виробництва, яка згорнула приватну власність до звуженого стану особистої. Однак, у перебудовні роки становище погіршується настільки, що подекуди державна житлова забудова гальмується на 85%. Це відкинуло західноукраїнський регіон на десять років у зворотному напрямку і повернуло його на рівень доперебудовних часів.

Список використаної літератури

1. История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – Киев, 1978. – С. 5.
2. Держкомстат УРСР. Львівське обласне управління статистики. Львівщина за роки Радянської влади. Статистичний збірник присвячений 50-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Україні. – Львів, 1989. – С. 57.
3. Держкомстат УРСР. Львівське обласне управління статистики. Львівщина за роки Радянської влади. Статистичний збірник присвячений 50-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Україні. – Львів, 1989. – С. 11.
4. Держкомстат УРСР. Львівське обласне управління статистики. Львівщина за роки Радянської влади. Статистичний збірник присвячений 50-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Україні. – Львів, 1989. – С. 56.
5. Держкомстат УРСР. Львівське обласне управління статистики. Львівщина за роки Радянської влади. Статистичний збірник присвячений 50-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Україні. – Львів, 1989. – С. 11.
6. Виконком Львівської міської ради народних депутатів. Економічні показники по місту Львову станом на 1 січня 1990 року. – Львів, 1990. – С. 113.
7. Виконком Львівської міської ради народних депутатів. Економічні показники по місту Львову станом на 1 січня 1990 року. – Львів, 1990. – С. 108.
8. Міністерство статистики України. Львівське обласне управління статистики. Аналітичні записки за 1990 р. Ф. 283. – Оп.10. – Арк. 19.
9. Державний комітет Української РСР по статистиці. Івано-Франківське обласне управління статистики. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки Радянської влади. – Івано-Франківськ, 1989. – С. 5.
10. Там само.
11. Там само.
12. Державний комітет Української РСР по статистиці. Івано-Франківське обласне управління статистики. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки Радянської влади. – Івано-Франківськ, 1989. – С. 26–30.
13. Там само.
14. Там само.
15. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина за роки Радянської влади. – Тернопіль, 1989. – С. 19.
16. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 47.
17. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина за роки Радянської влади. – Тернопіль, 1989. – С. 77.

18. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина за роки Радянської влади. – Тернопіль, 1989. – С. 75.
19. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина за роки Радянської влади. – Тернопіль, 1989. – С. 86 – 92.
20. Госкомстат УССР. Волинское областное управление статистики. Социальное и экономическое развитие Волинской области. – Луцк, 1988. – С. 6.
21. Там само.
22. Там само.
23. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 47.
24. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 13.
25. Там само.
26. Там само.
27. Госкомстат Украинской ССР. Ровенское областное управление статистики. Социальное развитие Ровенской области. – Ровно, 1989. – С. 12.
28. Госкомстат Украинской ССР. Ровенское областное управление статистики. Социальное развитие Ровенской области. – Ровно, 1989. – С. 82.
29. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 47.
30. Українська Радянська Соціалістична республіка. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1986. – С. 421.
31. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 13.
32. Там само.
33. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 5.
34. Там само.
35. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 148.
36. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 150.
37. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 151.
38. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 152.
39. Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – К., 1989. – С. 47.
40. Державний комітет УРСР по статистиці. Закарпатське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Ужгород, 1989. – С. 154.
41. Українська Радянська Соціалістична республіка. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1986. – С. 464.
42. Держкомстат УРСР. Львівщина за післявоєнні роки. – Львів, 1990. – С. 64 – 65.

43. Держкомстат УРСР. Львівщина напередодні переходу до ринкових відносин. – Львів, 1990. – С. 74 – 78.
44. Міністерство статистики України. Львівське обласне управління статистики. Аналітичні записки за 1990 р. Ф. – 238. – Оп. 10. – Спр. 1. – Арк. 17 – 18.
45. Державний комітет УРСР по статистиці. Івано-Франківське обласне управління статистики. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 8.
46. Держкомстат УРСР. Івано-Франківське обласне управління статистики. Місто Івано-Франківськ серед обласних центрів України. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 41.
47. Державний комітет УРСР по статистиці. Івано-Франківське Обласне управління статистики. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 45.
48. Держкомстат УРСР. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль, 1991. – С. 5.
49. Там само.
50. Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцятої п'ятирічки. – Луцьк, 1991. – С. 12 – 13.
51. Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцятої п'ятирічки. – Луцьк, 1991. – С. 18.
52. Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцятої п'ятирічки. – Луцьк, 1991. – С. 21.
53. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. – Ровно, 1991. – С. 6.
54. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. – Ровно, 1991. – С. 65.
55. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. – Ровно, 1991. – С. 66 – 67.
56. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. – Ровно, 1991. – С. 72.
57. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. – Ровно, 1991. – С. 73.
58. Державний комітет УРСР по статистиці. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний довідник. – Ужгород, 1990. – С. 150 – 153.
59. Госкомстат УССР. Черновицкое обласное управление статистики. Социально-экономическое развитие города Черновцы. – Черновцы, 1990. С. 6 – 7.
60. Міністерство статистики УРСР. Львівське обласне управління статистики. Народне господарство Львівської області у 1990 році. – Львів, 1991. – С. 11.
61. Міністерство статистики УРСР. Львівське обласне управління статистики. Народне господарство Львівської області у 1990 році. – Львів, 1991. – С. 78.
62. Міністерство статистики УРСР. Львівське обласне управління статистики. Соціальний розвиток Львівської області. Статистичний збірник. – Львів, 1991. – С. 162.
63. Міністерство статистики УРСР. Львівське обласне управління статистики. Соціальний розвиток Львівської області. Статистичний збірник. – Львів, 1991. – С. 154–156.

64. Держкомстат УРСР. Івано-Франківське обласне управління статистики. Соціально-економічний розвиток Івано-Франківської області у період переходу до ринкових відносин – Івано-Франківськ, 1991. – С. 16 – 17.
65. Держкомстат УРСР. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщини напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль, 1991. – С. 5.
66. Держкомстат УРСР. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщини напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль, 1991. – С. 72.
67. Держкомстат УРСР. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщини напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль, 1991. – С. 76 – 88.
68. Підраховано автором за: Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцятої п'ятирічки. – Луцьк, 1991. – С. 13.
69. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 32 (Луцький горком Компартії України). – Оп. 31. – Спр. 1. – Арк. 25 – 26.
70. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. Статистичний збірник. – Ровно, 1991. – С. 6.
71. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. Статистичний збірник. – Ровно, 1991. – С. 65.
72. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. Статистичний збірник. – Ровно, 1991. – С. 66 – 67.
73. Держкомстат Української РСР. Ровенське обласне управління статистики. Ровенщина в цифрах. Статистичний збірник. – Ровно, 1991. – С. 68 – 69.
74. Міністерство статистики Української РСР. Закарпатське обласне управління статистики. Народне господарство Закарпатської області у 1990 році. Статистичний збірник. – Ужгород, 1991. – С. 55 – 60.
75. Міністерство статистики Української РСР. Закарпатське обласне управління статистики. Народне господарство Закарпатської області у 1990 році. Статистичний збірник. – Ужгород, 1991. – С. 61 – 64.
76. Держкомстат УРСР. Чернівецьке обласне управління статистики. Про соціально-економічний розвиток Чернівецької області за 1990 роки дванадцятої п'ятирічки. – Чернівці, 1991. – С. 28.
77. Держкомстат УРСР. Чернівецьке обласне управління статистики. Про соціально-економічний розвиток Чернівецької області за 1990 роки дванадцятої п'ятирічки. – Чернівці, 1991. – С. 15 – 18.
78. Міністерство статистики України. Львівське обласне управління статистики. Народне господарство Львівської області у 1991 р. – Львів, 1992. – С. 88 – 92.
79. Міністерство статистики України. Львівське обласне управління статистики. Народне господарство Львівської області у 1991 р. – Львів, 1992. – С. 93.
80. Міністерство статистики України. Івано-Франківське обласне управління статистики. Про хід реалізації програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки області та виходу її з кризового стану у 1991 році. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 16.
81. Міністерство статистики України. Івано-Франківське обласне управління статистики. Про хід реалізації програми надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки області та виходу її з кризового стану у 1991 році. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 53.

82. Міністерство статистики України. Івано-Франківське обласне управління статистики. Івано-Франківщина у цифрах. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 71.

83. Мінстат України. Тернопільське обласне управління статистики. Тернопільщина в цифрах. – Тернопіль, 1993. – С. 73 – 86 .

84. Міністерство статистики України. Волинське обласне управління статистики. Соціально-економічний стан Волинської області (статистичний збірник). – Луцьк, 1992. – С. 26.

85. Міністерство статистики України. Рівненське обласне управління статистики. Народне господарство області у 1992 році. – Рівне, 1993. – С. 97.

86. Міністерство статистики України. Рівненське обласне управління статистики. Народне господарство області у 1992 році. – Рівне, 1993. – С. 93.

87. Міністерство статистики України. Рівненське обласне управління статистики. Народне господарство області у 1992 році. – Рівне, 1993. – С. 98.

88. Міністерство статистики України. Закарпатське обласне управління статистики. Народне господарство Закарпатської області в 1992 році. Статистичний збірник. – Ужгород, 1993. – С. 90 – 95.

89. Міністерство статистики України. Чернівецьке обласне управління статистики. Народне господарство Чернівецької області у 1992 році. – Чернівці, 1993. – С. 87.

90. Міністерство статистики України. Чернівецьке обласне управління статистики. Народне господарство Чернівецької області у 1992 році. – Чернівці, 1993. – С. 79.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2015 р.

V. Chura

HOUSING OF RESIDENTS OF THE WESTERN REGIONS OF THE USSR AT THE TURN OF THE 80THS – 90THS OF THE XX CENTURY

The inefficiency of the Soviet productive model made itself felt throughout all the period of the Soviet Union. The financial and material position of its citizens did not occupied the first places among European countries. Therefore the key reason for a systemic crisis which engulfed the national economic complex of the USSR in the early 70s of the XX century was an extremely extensive model of planned economy. Its inefficiency caused the increasing deployment of well marked crisis phenomena in the Soviet economy in the early 80s of the XX century. During the second half of the 1980s the USSR national economic mechanism worked up to the possible limit. Trying to stop the country's Communist Party sliding into economic and thus political collapse led to the introduction of the policy of adjustment. However, ineffective implementation of social and economic reforms put the country in the framework of a systemic continuous crisis. The policy of rebuilding as an attempt to instill the planned Soviet economy with market elements has caused rapid worsening and deterioration of financial standing of the Soviet Union cutuzens. Initiated by the Communist Party leader Mikhail Gorbachev the efforts to implement cost accounting and self-financing set the production complex on the edge of survival. All its branches were swept with stagnation. The most notable for ordinary residents it manifested itself in the context of the dynamics of their living conditions.

The key challenge and the most important problem of the Communist Party regime's insolvency to appropriate social security was a permanent "housing problem". It demonstrated incompatibility of the innovations introduced by the communist regime and the ways of production of production that finally put the welfare of the inhabitants of the western regions of the USSR to the brink of survival. This is not the least reconstructs the patriotic public into the mass media of the national-democratic and anti-communist movement later.

The failure of the Communist Party elite to realize the ideas of restructuring contributed to a sharp deterioration of housing provision of the residents of Western Ukraine. In the early 90s of the XX century its target figures returned to the level of the 1970s and thus lost about 15-20 years. Last but not least the result of this was the rapid loss of credibility of the Communist Party at their local organizations, increasing frustration about its ability to lead the reformations of the society, and as a result the requirements for removal of Communist Party organizations from the city's enterprises and institutions with the realization of total departization. This reconstructs patriotically oriented public organizations into a mass media of national-democratic and anti-communist movement for the restoration of state independence of Ukraine.

Key words: CPSU-CPU, the restructuring, social security, housing, construction, contraction.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.

УДК 94: 329. 15] (477. 82) “1989 – 1990”

О.І. Чура

КОМПАРТІЙНА ВЛАДА ЛЬВОВА У ВИБОРАХ 1989 ТА 1990 РР.

На зламі 80-х рр. XX ст. комуністичний режим у СРСР зіштовхнувся із серйозними соціально-економічними та політичними проблемами ігнорування яких могло піддати сумніву провладний статус правлячої КПРС. Серед них – провали економічних реформ, перманентно низьке матеріальне становище громадян країни, загострення національної та релігійної проблем, деформаційні внутрішньопартійні явища тощо. З метою запобігання втрати політичного монополізму союзна керівництво у Москві наважується на запровадження політико-економічних новацій, більш відомих як перебудова. Їх економічна суть полягала у спробі симбіозу планових та ринкових методів господарювання названих госпрозрахунком та самофінансуванням. Вектор політичних реформ полягав у номінальній передачі державної влади від КПРС і руки радянських інституцій країни під пильним контролем компартпарату.

Така імітація демократичних перетворень викликає гостре незадоволення регіональної патріотично налаштованої громадськості на місцях. Одним із регіонів УРСР, де національні пріоритети існували стійкими здавна були західні області, а особливо їх негласна столиця – Львів. На його теренах перебудовна політреформа переростає у демократизаційні вимоги, які ослаблюють засади комуністичної влади у місті. Оприлюднення злочинів минулих десятиліть спричинилося до стрімкої дискредитації КПРС-КПУ в очах жителів Львова і як наслідок – національно-демократичного ренесансу, що швидко переріс у антикомуністичний. Компартійне середовище вкрай вороже ставилося до відродження національно-визвольного руху і широко розгорнуло боротьбу проти спроб позбавлення його монополії на політичну владу.

Найголовнішими кроками на цьому державотворчому шляху були ініційовані XIX Всесоюзною партійною конференцією вибори до Верховної ради СРСР у 1989 р. та Верховної ради УРСР і місцевих рад у 1990 р. У першому випадку, не дивлячись на обрання опозиційних депутатів, львівському компартпарату хоча і номінально, але

вдається зберегти провладні позиції. У другому – відбулася цілковита втрата політичної влади. Позбавлення впливу на політико-економічне життя міста зумовило зародження деформаційних явищ в компартійному середовищі Львова і підвело обком КПУ до межі виживання та врешті не тільки вивело його на узбіччя політичного життя, а й поставило поза законом.

Ключові слова: *Львів, КППС-КПУ, перебудова, політична реформа, вибори, національно-демократичний рух, комуністи, антикомуністичні виступи, фіаско.*

Неправомірне проголошення КППС політичним монополістом у СРСР ставило під сумнів її легітимність. На сторінках “Известий” – газети рад народних депутатів СРСР говорилося: “Задеклароване з високих трибун народовладдя давно перестало мати щось спільне з народом” [1, с. 1]. Тому ключовою ознакою 1989 р. були, призначені на 26 березня, вибори до Верховної ради СРСР, юридичну дорогу яким проклав “Закон про вибори”. Вищим органом державної влади ставав з’їзд народних депутатів Союзу РСР, перебравши владу від з’їзду КППС. На нього покладалося завдання обрати союзний парламент, що діятиме на постійній основі у п’ятирічний міжз’їздівський період. Розрекламовані партійною пропагандою як альтернативні, вибори були черговим кроком союзного партапарату до надання КППС парламентського формату. За партійним задумом, політичним авангардом країни повинні були стати 2 250 комуністів – народних депутатів Радянського Союзу на чолі із Генеральним секретарем ЦК КППС – Президентом країни. Так планувалося узаконити керівну роль партії, надавши їй демократичних ознак цивілізованої спілки європейських політиків.

Однак, громіздка партоткратична система не сприймала оновлення, перетворюючи його ініціаторів на заручників власного догматизму. Гласність виносила на поверхню все нові компартійні злочини, а матеріальне становище громадян країни невпинно котилося донизу. Відстань між суспільством і партією збільшувалася щодень. Будучи невдоволеною половинчастими реформами, демократизована громадськість намагалася розширити межі партійних починань, перебираючи ініціативу нас себе. Ослаблення комуністичного режиму розбудило притуплені почуття національної та релігійної приналежності та активізувало патріотично налаштовану еліту Західної України. На відміну від партійної верхівки, котра розцінювала радянські інституції як інструмент державної монополії, рядові комуністи та безпартійні покладали на них ключові надії.

На жаль українська історична наука ще недостатньо приділила уваги рецепції регіонального партапарату відновлення державної самостійності України у 1991 р., Тому авторка зробить спробу простежити динаміку втрати комуністичною верхівкою Львова монополії на політичну владу. Адже саме внутрішньопартійні деструктивні явища, особливо у такому національно налаштованому місті, багато в чому уможливили стрімке розгортання антикомуністичного руху, що став запорукою державницького ренесансу на території усїєї України. Джерельною базою наукової розвідки слугуватимуть неопубліковані архівні документи та сторінки періодичних видань тієї пори.

У 1989 р. компартійна спілка Львова нараховувала 60 626 членів КППС, що на 3 281 більше ніж на початку перебудови у 1985 р. [2, арк. 4]. Потрапивши у незвичні умови демократизації та усвідомлюючи політичну вагу майбутніх виборів до Верховної ради СРСР, львівський компартапарат готувався до них більш ніж ретельно. У передвиборній програмі багато говорилося щодо відродження ленінської партійної концепції та політичного лідерства КППС-КПУ, як єдиного чинника задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства [3, арк. 116]. На обласному тлі сценарій проведення виборів затвердив 8 грудня 1988 р. голова виконкому М. Кирей, котрий був

одночасно членом бюро обкому. Під його керівництвом утворено 9 виборчих округів і 2 088 дільниць. Кількість членів виборчих комісій налічувала 25 852 особи, з яких 53,3% були комуністами. За задумом ЦК КПРС, прерогативу висування кандидатур отримали трудові колективи, де вплив партапарату був максимальним. Серед 29 виборчих конференцій, законними визнано 23, на яких 21 особа отримала право кандидування. Виборчими округами допущено до голосування 15 кандидатів: 8 службовців, 7 робітників і колгоспників, 2 науковці, 12 з яких були членами КПРС. В обговоренні кандидатур прийняло участь близько 30 тис. осіб, у голосуванні біля 2 млн. виборців [4, арк. 1 – 21]. Таємні інструкції обкому від 8 лютого 1989 р. свідчили, що диригентом виборного процесу був компартапарат. Ключові надії покладалися на чисельну перевагу комуністів та адміністративний ресурс. Висунення кандидатів відбувалося з партійної згоди та під контролем силових структур. У роботі з виборцями парткерівники зобов'язувалися: 1. Підкреслювати авангардну роль партії та здобутки перебудови. 2. Дистанціюватися від злочинів минулого. 3. Виокремлювати монопольну здатність партії щодо задоволення суспільних запитів. 4. Демонструвати безперспективність позапартійних кандидатів. 5. Слідкувати за легітимністю платформ альтернативних висуваних. 6. Опіраючись на закон і давати відсіч екстремістам [5, арк. 99 – 104].

Але вперше за багато десятиліть комуністичного панування, запроваджені реформи оберталися проти власних ініціаторів. Компартійні кандидатури Я. Погребняка, М. Павловського, А. Маслака, Н. Ващенко не отримували електоральної підтримки. У передвиборний процес втручалися невідконтрольні КПРС партії та громадські організації, яких покликали до життя демократизаційні перебудовні перетворення. До них належали ТУМ, УГС, НРУ, Комітет виборчого права, РТК, “неформальні” осередки та страйки, що виступили як дієва опозиція. Відтак, у Львівському міськкомі, Залізничному і Радянському райкомах, парткомах ВО імені Леніна, 50-річчя Жовтня, “Мікроприлад”, “Електроприлад”, “Кінескоп”, ЛАЗ, Автокранового заводу, ЛДУ, Інститутів суспільних наук, Теоретичної фізики, Механіки та математики, Ботаніки, Прикладного і декоративного мистецтва контроль КПРС-КПУ над висуненням кандидатів було втрачено [6, арк. 1 – 4]. Після другого туру голосування народними депутатами СРСР стали опозиційні Р. Братунь, І. Вакарчук та Ю. Сорочик. 10 квітня 1989 р. партійній верхівці Львова довелося визнати: “Парткоми не зуміли використати усі можливості. Неприятливу атмосферу створили соціальні проблеми та мітингові заходи” [7, арк. 118].

Зазначена поразка спричинила дисбаланс керівного апарату комуністичних спілок. На республіканському рівні 15 липня 1989 р. ЦК КПУ констатував: “Вибори застали партійні комітети зненацька, проявивши їх нездатність діяти у демократичних процедурах” [8, арк. 41]. На обласному щаблі 11 серпня згаданого року секретар обкому В. Борисюк пропонував відмінити альтернативність у виборах номенклатурних партійних посад [9, арк. 48]. На міському фоні серед 94 зауважень, висловлених партверхівкою міста на пленумах, 53 нагадували сварку керівних органів влади. Перший секретар львівського міськкому В. Волков критикував голову облвиконкому М. Кирея за невиконання соціальних програм. Заворгвідділом міськкому В. Виноградов дорікав секретареві обкому М. Василюв недостатнім розумінням виробничих проблем. Голова парткомісії при міськкомі Н. Разумова вимагала самостійного здійснення кадрової політики [10, арк. 12 – 19]. Упродовж року на адресу ЦК КПРС надійшло 8 042 листи, в обком – 9 051, міськкоми та райкоми – 8 131. Кількість скарг, що на поступили від львівських міщан у 6 разів перевищувала чисельність загальних звернень [11, арк. 9]. Дедалі помітнішою ставала політизація останніх. Окремі послання

демонстрували антикомуністичні ознаки. Член КПРС з 1944 р., львів'янин Н. Осадчий писав 8 грудня секретарю ЦК КПРС В. Медведєву про крах перебудови як чергового комуністичного експерименту [12, арк. 58 – 59]. Самопозбавлення партійності набирає таких обертів, що змушує республіканський партапарат вдатися до аналізу його причин. Заввідділом партроботи ЦК КПУ М. Стріла повідомляв: у Львівській області за 1986 – 1989 рр. партію добровільно залишили 5 794 особи, з них 3 318 – у 1989 р. На 58% це робітники партстаж яких налічував 20 років. Більшість вмотивовувала такий крок незгодою із політикою КПРС [13, арк. 68]. У Львові з партією добровільно розпрощалося 396 комуністів. У Шевченківського районі Львова партійності позбулося 79 осіб [14, арк. 52 – 53], Залізничному – 97 [15, арк. 3], Ленінському – 103 [16, арк. 37 – 54], Радянському – 66 [17, арк. 95], Червоноармійському – 51 [18, арк. 123]. Партком ЛАЗу зменшився на 25 членів КПРС [19, арк. 7]. ВО “Автоавантажувач” втратило 14 партгруп та 2 цехові організації. [20, арк. 139 – 140] Департизацію ВО “Кінескоп” розпочали 24 особи. Відповідно до рішення його РТК від 13 квітня 1989 р., компартійні органи повинні були розміститися за територією підприємства [21, арк. 10]. Газета “Львівсьільмашівець” ВО “Сільгоспмаш” вперше зафіксувала цілковите припинення прийому в КПРС [22, с. 2].

Поряд із значним погіршення соціально-економічного стану громадян СРСР, 1990 р. приніс із собою знакову трансформацію їх політичного становища. Задумана союзною партійною верхівкою перебудова, як поверхневий ремонт комуністичного ладу, відходить на другий план, поступившись місцем національно-демократичному рухові. Залишилися у минулому та згубилися у вирі політичних пристрастей такі поняття, як прискорення та госпрозрахунок. Усім стало зрозуміло: компартійний режим доживає віку. Недаремно перший секретар львівського обкому В. Секретарюк, виступаючи на ХХVIII з'їзді КПУ сказав: “Компартія України втрачає свою авангардну роль, йде позаду подій, коли намагається зупинити об'єктивні процеси” [23, арк. 6]. Неочікувано для компартійної влади, демократичні новації винесли на поверхню безліч старанно прихованих економічних, соціальних, національних, релігійних проблем. Останніх нагромадилася така кількість, що подальше їх втаємничення вже не могли забезпечувати силові структури, так широко застосовувані компартійною владою упродовж усієї її історії. Усвідомлення громадськістю антисупільної та антинаціональної суті КПРС, перетворювало правлячу партію у головного винуватця усіх негараздів і, як наслідок, розхитувало підвалини авторитарної політичної системи в СРСР. Почалася руйнація теоретичних догм та ідеологічних стереотипів, виявляючи нежиттєздатність комуністичної ідеї, ленінського вчення та злочинність більшовицького режиму. Розуміння нелегітимності одноосібно правлячої партії породжувало серед населення не тільки недовіру до її виробничої спромоги, але й розчарування у постулатах компартійної доктрини як такої. Приміром, упродовж 1990 р. із вісімнадцяти мільйонної армії комуністів СРСР її ряди покинуло 1.8 млн. осіб – 10% усіх компартійців країни. На республіканському тлі із трьох мільйонів українських компартійців членства в партії добровільно самопозбавилося 420 тис. осіб, або 7% їх загальної кількості [24, арк. 25].

В таких умовах партія, продовжуючи імітувати втілення перебудовних новацій, приходять до розуміння, що перетворюється у заручника власних починів, а її становище близьке до фіаско. Тому, визначальною політичною ознакою 1990 р. стали березневі вибори до республіканських та місцевих рад, запрограмовані на ХІХ Всесоюзній партконференції у 1988 р. Минулорічні вибори до Верховної ради СРСР, за результатами яких КПРС хоча і номінально, але вдалося втримати перевагу, засвідчили народження багатопартійності в країні. Остання принесла із собою плюралізм думок,

альтернативність поглядів, а головне поставила правлячу партію в незвідані для неї умови справжньої політичної боротьби. З огляду на те, що опозиційні спілки носили національний характер, проросійський компартійний космополітизм сильно програвав на тлі національно-визвольних прагнень поневолених народів Союзу РСР.

На початку 1990 р. на партійному обліку у Львові знаходилося 60 230 комуністів. Однак упродовж року чисельність компартійної спілки Львова змаліла на 30%. Серед вибулих – 36% робітники, 25% – селяни, 39% – інтелігенція та студентство. Найпомітніше у Ленінському районі – на 40% [25, арк. 12 – 20]. Загальна кількість партійних організацій скоротилася до 1 015 установ: первинних – до 1 015 цехових – до 551, партгруп – до 352, що у відсотковому еквіваленті означало зменшення на 27% [26, арк. 15]. Відповідно поменшала і партійна каса. Виконання плану здачі партвнесків поменшало на 47,5%. Як було зазначено першим секретарем Львівського міськкому В. Волковим на XXVI конференції, “одною із ключових проблем нашого сьогодення є низьке матеріально-фінансове забезпечення партійної діяльності. Внаслідок зменшення розмірів сплати членських внесків, кошти скеровані на потреби первинних організацій зменшилися на половину” [27, арк. 51 – 53].

Як бачимо, до виборів місцевих рад народних депутатів та Верховної ради УРСР 1990 р., львівська компартійна організація підійшла у розпорошеному стані. Втрачена монолітність проявлялася у стрімкому скороченні компартійних лав, падінні авторитету на підприємствах та в організаціях області, наростанні деструктивних ознак у керівництві, загостренні протиріч між компартапаратом та рядовими комуністами. Перелічені тенденції напередодні виборів були передвісниками втрати компартійної монополії на політичну владу. Щоб не стати заручниками власних новацій, компартапарат намагався зробити все для того, аби до складу республіканських та місцевих рад потрапила якомога більша кількість переконаних комуністів. Це дозволило б забезпечити виконання стратегічного завдання: залишатися авангардом радянського суспільства.

Ще 20 листопада 1989 р. секретар Львівського обкому В. Борисюк завізував заходи щодо підготовки і проведення виборів до місцевих рад. Серед 29 пунктів документу звертають на себе увагу 2 та 26. У першому випадку компартапарат був налаштований провести розширене засідання з керівниками силових структур міста щодо питань підготовки та проведення виборів. У другому – пропонувалося закріпити працівників апарату обкому за виборчими округами для інформування ЦК про якісний склад зареєстрованих кандидатів та результати виборів [28, арк. 35 – 40]. Концептуальні підходи комуністів до виборів було викладено 8 грудня 1989 р. у матеріалі підготованому ідеологічним відділом ЦК КПУ “Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів УРСР”. В зазначеному документі наголошувалося: передвиборча боротьба проходить за умов ускладнення суспільно-політичної обстановки, як у країні в цілому, так і в республіці. “По суті йде блокування всіх сил, які виступають за лінію партії. Лунають заклики до страйків. Посилюється тиск неформальних організацій, більшість з яких, і передусім Рух, УХС, УНДЛ, вступили у виборчу кампанію з докладно розробленою концепцією і тактикою боротьби за своїх кандидатів” – говорилося в документі [29, арк. 173]. Серед запропонованих методів протидії вирізнялися наступні: 1. Акцентування уваги виборців на тому, що перебудова розпочалася з ініціативи КПРС. 2. Наголошування на відсутності у опозиціонерів досвіду керівної роботи та кваліфікованого корпусу відповідальних працівників. 3. Звертання уваги виборців на сприяння КПУ щодо надання державного статусу українській мові. 4. Роз’яснювання електорату злочинності жовто-блакитної символіки. 5. Акцентування особливої уваги виборців на можливості

легалізації УГКЦ. 6. Наголошування на тому, що вимоги негайного скасування шостої статті Конституції СРСР переслідують мету завдати удару по КПРС і відтіснити її на задвірки політичного життя [30, арк. 173 – 179].

Станом на 8 січня 1990 р. у Львівській області було зареєстровано 31 873 кандидати, переважну більшість з яких становили комуністи. Для проведення виборів було створено 9 236 округів [31, арк. 1 – 2]. На території Львова сформовано 7 округів для виборів депутатів республіканського, 58 – обласного, 150 – міського, 545 – районного і 75 – селищного рівнів. Відповідно до цього було створено 224 виборчі комісії, до складу котрих обрано 2 тис. осіб – на 67% комуністи [32, арк. 93].

Політичну прихильність мешканців Львова, напередодні виборів, демонстрували рекомендації, сформовані Львівським обкомом на основі соціологічного дослідження серед жителів міста станом на 10 лютого 1990 р. З числа опитаних перевагу комуністам віддавали 11% респондентів [33, арк. 3 – 4]. Тому партійна верхівка рекомендувала своїм висуванцям основну увагу зосередити на зустрічах із виборцями, для чого широко використовувати поквартирний обхід. Компарткерівництво закликала відмовитися від традиційних засобів ведення політичних дискусій. Пропонувалося залишити в минулому використання віджилих форм наочної агітації, інформативна цінність яких була низькою. “Під час зустрічей потрібно аргументовано доводити необхідність партійного управління містом”, – було підсумовано в настанові [34, арк. 5 – 6]. У переддень виборів на шпальтах компартійної періодики львівський міськом партії опублікував звернення до мешканців області. Виступаючи за економічний і політичний суверенітет України в рамках Радянського Союзу, компартапарат ще раз підтвердив ілюзорність оновлення та стійкі загальносоюзні пріоритети [35, с. 3]. Про це добре писала антикомуністична преса. Видання львівської регіональної організації НРУ “Віче” так оцінювало передвиборну поведінку партапарату: “Обласна парторганізація не збирається ламати командно-адміністративну систему, а намагається обійтися напівзаходами” [36, с. 3].

Всього до обласної, міських, районних, сільських і селищних рад обрано 13 029 депутатів. З них комуністів – 4 324, або 33,3%. Відразу після виборів із КПРС вийшло 1 318 новообраних депутатів. Таким чином, частка комуністів у депутатському корпусі Львівщини знизилася до 3 024 осіб, або 29,2%. До обласної ради обрано 199 депутатів, з них 70 комуністів, що становило 34,1%. Після виходу з партії 38-х депутатів, представників КПУ залишилося 32, або 15,5%. До міської ради потрапило 146 депутатів. Комуністів – 32 (21,2%). З них вибуло з КПРС 17, залишилося 15 (10,2%). До районних рад Львова увійшов 531 депутат, з них членів Компартії – 154 (29%). Залишив компартійні ряди 71 депутат, після чого членів КПРС залишилося 83, або 15,6%. До районних рад області обрано 1 073 депутати. Серед них 618 комуністів, або 59,2%. Вийшли з КПРС 165 осіб. Отже 453 компартійці – депутати райрад, становили 42,2% їх загальної кількості. До сільських і селищних рад було обрано 900 і, відповідно, 521 депутата, з них комуністів – 288 (32%) і 2 (0,3%). Зведені дані львівського обкому, укладені за результатами виборів, ілюстрували намагання компартапарату оправдати політичне фіаско. Компартноменклатура на перших порах намагалася інсценувати перемогу, підрахувавши що у 18 районних радах комуністи знаходилися у більшості. Однак, масштаби поразки у Львові були настільки очевидними, що перший секретар обкому В. Секретарюк змушений був визнати: “КПУ немає місця в суверенній державі, яку хочуть побудувати політичні керівники нових структур”.

Таким чином, півстолітньому пануванню комуністів у Львові прийшов край. Перетворившись у догматичну, одержавлену, командно-адміністративну машину, КПРС-КПУ втратила здатність до самовдосконалення й позбулася підтримки

громадськості. Постійне озирання на союзний центр, очікування вказівок згори, сліпа підтримка генеральної лінії ЦК не додавали компартійним висуванцям мобільності і перетворили їх програми у антагоністичні до електоральних прагнень. Не допомогло ні застосування державного ресурсу, ні сприяння силових структур, ні фінансова допомога ЦК КПРС. Поразка спричинила початок департизації підприємств та організацій міста, а відтак декомунізацію суспільної сфери. Фундамент цієї перемоги було закладено у 1989 р., коли Львівщина обрала опозиційних депутатів до Верховної ради СРСР. У 1990 р. національно-демократичні сили міста у законний спосіб перебрали владу від КПРС-КПУ, що у наступному році не в останню чергу поставило її поза законом і дозволило відновити державну самостійність України.

Список використаної літератури

1. Долганов В. Какой мы видим власть советов / В. Долганов, А. Степовой // Известия. – 1990. – 1 января. – С.1.
2. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 3 (Львівський обком Компартії України). – Оп. 62. – Спр. 644. – Арк. 4.
3. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 116.
4. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 564. – Арк. 1 – 21.
5. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 564. – Арк. 99 – 104.
6. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 1 – 4.
7. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 564. – Арк. 118.
8. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 514. – Арк. 41.
9. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 514. – Арк. 48.
10. ДАЛО. Ф. 4 (Львівський міськком Компартії України). – Оп. 49. – Спр. 3. – Арк. 12 – 19.
11. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 491. – Арк. 9.
12. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 787. – Арк. 58 – 59.
13. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 68.
14. ДАЛО. Ф. 6 (Шевченковский райком Компартии Украины). – Оп. 50. – Спр. 112. – Арк. 52 – 53.
15. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 663. – Арк. 3.
16. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 663. – Арк. 37 – 54.
17. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 663. – Арк. 95.
18. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 663. – Арк. 123.
19. ДАЛО. Ф. 2638 (Первичная партийная организация Львовского автобусного завода им. 50-летия СССР). – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7.
20. ДАЛО. Ф. 1659 (Производственное объединение “Автопогрузчик”). – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 139 – 140.
21. ДАЛО. Ф. 359 (Производственное объединение “Кинескоп”). – Оп. 14. – Спр. 74. – Арк. 10.
22. Толстих М. Кто придет на зміну? / М. Толстих // Львівсьільмашівець. – 1989. – 8 лют. – С. 2.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1 (Центральний комітет Компартії України). – Оп. 11. – Спр. 2232. – Арк. 6.
24. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 1020. – Арк. 25.
25. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 808. – Арк. 12 – 20.
26. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 808. – Арк. 15.
27. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 49. – Спр. 5. – Арк. 51 – 53.
28. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 524. – Арк. 35 – 40.

29. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 173.
30. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 173 – 179.
31. ДАЛО. Ф. 3 – Оп. 62. – Спр. 802. – Арк. 1 – 2.
32. ДАЛО. Ф. 2 (Радянський райком партії). – Оп. 15. – Спр. 51. – Арк. 93.
33. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 802. – Арк. 3 – 4.
34. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 802. – Арк. 5 – 6.
35. Ленінська молодь. – 1990. – 1 березня. – С. 3.
36. Петрицька І. Передвиборні на півзаході/ І. Петрицька // Віче. – 1990. – № 5. – С. 3.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2015 р.

O. Chura

LVIV COMMUNIST PARTY AUTHORITIES DURING THE ELECTIONS OF 1989 AND 1990

At the turn of the 80s of the XX century the communist regime in the Soviet Union faced serious socio-economic and political problems neglecting which could seriously question the status of pro-government ruling Communist Party. Among these failures there were badly governed economic reforms, permanently low financial standing of the country's citizens, worsening ethnic and religious issues, the deformation of intra-party phenomena. To prevent the loss of political monopoly the Union leadership in Moscow decides to introduce political and economic innovations, further better known as "reconstruction". Their economic point consisted in an attempt to combine planned and market economy methods named as self-supporting and self-financing. The vector of political reforms was the nominal transfer the available state power from the hands of the Communist Party to Soviet institutions of the country closely monitored and controlled by the Communist Party Authorities.

Such imitation of democratic transformation caused a keen dissatisfaction of regional patriotically centered public communities. One of the regions of the USSR where there were persistent national priorities have long been its western region, and especially their unofficial capital – the city of Lviv. On its territory the communist political reform grows in the national liberation and later anticommunist movement for the restoration of state independence of Ukraine. Publication of the crimes of the past decades led to rapid discreditation the Communist Party in the eyes of the inhabitants of city Lviv and as a result it led to the national democratic renaissance that quickly turned into anti-communist one. The Communist Party environment had a very hostile attitude to the revival of the national liberation movement and widely deployed the struggle against the attempts to get rid of its monopoly on political power.

The most important steps in this direction were the elections initiated at the XIX All-Union Party Conference to the Supreme Soviet of the USSR in 1989, and to the Supreme Council of the Ukrainian SSR and to local councils in 1990. In the first case, despite the election of opposition deputies, Communist Party of Lviv although nominally, but still manages to keep the ruling positions. In the second there was a complete loss of political power. The deprivation of impact on political and economic life of the city led to the birth of deformation phenomena in the Communist Party environment of the city and has brought the Communist Party Regional Committee to the brink of survival and ultimately not only brought him to the margins of political life, but also set out of law.

Key words: Lviv, CPCU – CPU, reconstruction, political reform, elections, national democratic movement, communists, anti-communist meetings, fiasco.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.

УДК 94(477):303.823.4М. Драгоманов

О.Ф. Шорсткіна

**СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА Й ІНТЕЛЕКТУАЛІВ
ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ
РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА**

Стаття присвячена проблемі наукових зв'язків видатного вченого та мислителя М. Драгоманова (1841–1895) з чільними представниками західноукраїнської інтелігенції впродовж першої половини 1870-х рр. Крізь призму співпраці М. Драгоманова з М. Бучинським, В. Навроцьким, Г. Купчанком, Ю. Федьковичем, А. Кралицьким висвітлюється внесок інтелектуалів Галичини, Буковини та Закарпаття в українознавчі дослідження Київської Старої громади, які в період 1873–1876 рр. здійснювалися в межах Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Ключові слова: М. Драгоманов, західноукраїнські інтелектуали, співпраця, фольклорні матеріали, етнографічні студії, Південно-Західний відділ.

Діяльність багатьох вітчизняних інтелектуалів ХІХ сторіччя тісно пов'язана з українознавчими дослідженнями. Діячі суспільно-політичних і культурних процесів як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель усвідомлювали значення таких студій для справи реалізації національних аспірацій українців. Істотним досягненням тут стали ініціативи Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) – офіційної наукової інституції, яка займалася етнографічним, статистичним і географічним вивченням України. Метою статті є розкриття внеску представників нашої інтелігенції Галичини, Буковини та Закарпаття в діяльність Відділу крізь призму їхнього співробітництва з видатним ученим, мислителем, одним із лідерів українського національного руху другої половини ХІХ століття Михайлом Петровичем Драгомановим.

Дослідники торкалися окремих аспектів проблеми в контексті започаткування контактів М. Драгоманова з галичанами [5], буковинцями [10] та закарпатцями [23], наукових студій М. Бучинського, В. Навроцького та інших молодих галицьких інтелектуалів 1860–1870-х рр. [2; 3], а також Ю. Федьковича [9; 11], здобутків на ниві етнографії та фольклористики Київської Старої громади [8] та, звичайно ж, власне Південно-Західного відділу [18; 20; 22]. Між тим, проблема співпраці М. Драгоманова із західноукраїнською інтелектуальною елітою у зв'язку з участю останньої в дослідженнях ПЗВ не знайшла комплексного висвітлення.

Хронологічні рамки статті є ширшими за період існування Відділу. Відсунення нижньої часової межі на два роки, до 1871 р., обґрунтовується необхідністю розглянути українознавчу активність старогромадівців та перший досвід культурних взаємин М. Драгоманова з діячами Галичини, а згодом і Буковини на початку 1870-х рр. у якості передісторії створення ПЗВ, адже діяльність цієї установи стала продовженням наукової роботи членів Київської громади.

Як відомо, неофіційним предметом інтересів М. Драгоманова як ученого виступала українська народна словесність, котрою він захопився ще з 1865–1866 рр. Причина полягала в тому, що покликання вітчизняних інтелектуалів мислитель убачав у доведенні факту існування українців як національності, що мало бути здійснене

літературно-науковим шляхом, причому «головним засобом повинен був служити тут український фольклор і етнографія в найширшій розумінню» [5, с. 7–9]. Ці зацікавлення поділяли й інші провідні київські громадівці – Володимир Антонович, Павло Житецький, Микола Лисенко, Олександр Лоначевський-Петруняка, Іван Рудченко, Олександр Русов, Павло Чубинський, – які розгорнули фольклористично-етнографічну діяльність на межі 1860–1870-х рр. Вони виявляли, збирали матеріали, залучали до цієї праці всіх залюблених у духовну спадщину свого народу, опрацьовували та публікували пам'ятки. Першим виданням, яке побачило світ завдяки зусиллям і матеріальній підтримці Старої громади, стали укладені І. Рудченком два випуски збірника «Народные южно-русские сказки» (1869–1870); згодом було опубліковано «Чумацкие народные песни», які зібрав також І. Рудченко (1874) [8, с. 98].

Безсумнівно, кращим здобутком киян у справі студіювання усної народної творчості стало видання двотомника «Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». Перший том вийшов 1874 р., а перша частина другого – наступного, 1875 р. Громадівцям не вдалося цілком реалізувати заплановане через закриття Відділу в середині 1876 р. Певною мірою продовженням розпочатого проекту стали видані М. Драгомановим вже у Женеві «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX століття» (т. 1–2, 1883–1885).

Участь у підготовці «Історичних пісень» узяла істотна частина діячів Старої громади. Крім того, до роботи над збірником були причетні такі корифеї вітчизняної культури, як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Білозерський та ін. – усім їм був притаманний помітний інтерес до вивчення українського фольклору. Особливо ж уболівав М. Драгоманов за те, щоб до цього проекту долучилися й інтелектуали Західної України, адже досі студіювалися лише наддніпрянські землі; винятком тут можна назвати збірники пісень Вацлава Залеського та Жеготи Паулі (1830-ті рр.) та «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», видані в 1860-х рр. колишнім співзасновником «Руської трійці» Яковом Головацьким. Уже після відкриття ПЗВ РГТ у Києві на одному із засідань восени 1873 р. М. Драгоманов наголошував, що західноукраїнські пісенні варіанти становлять значну цінність для науковців; зважаючи хоча б на географічний чинник (гірська місцевість; близькість до західних і південних слов'ян, як також і до неслов'янських народів) вони є незамінним матеріалом, насамперед з погляду виявлення аналогій і запозичень. Тому Відділ має приділити особливу увагу фольклорним пам'яткам Галичини та Буковини; налагодити співпрацю з місцевою українською інтелігенцією [6, с. 36–37]. Про це М. Драгоманов тоді ж писав до Ю. Федьковича [13, с. 220].

Ідея підготовки зібрання виникла у лідерів Київської громади ще до виїзду М. Драгоманова за кордон 1870 р.; проте започаткування системних взаємозв'язків між киянами та інтелігенцією Західної України в галузі етнографічних студій припадає на час наукового відрядження М. Драгоманова у країни Європи. Улітку 1871 р. мислитель познайомився з галичанами у Відні. Це були українські студенти, які навчалися у Габсбурзькій столиці та входили до товариства «Січ». Одним із найбільш активних «січовиків» був Мелітон Осипович Бучинський (1847–1903) – відомий громадський та культурно-освітній діяч Галичини, згодом – правник у Станіславові. Уже в ті роки він серйозно займався етнографією. М. Грушевський так окреслив значення віденської зустрічі: «[М.] Драгоманов з першої ж знайомості справив [М.] Бучинського безпосередньо до [В.] Антоновича, свого товариша по виданню історичних пісень, що його тоді головно займало» [5, с. 7].

М. Бучинський проявив енергійність та ініціативність у цій справі та, будучи лідером станіславівської молоді, залучив до роботи своїх однодумців, у чому полягала його особлива заслуга [16, с. 90–91; 2, с. 14]. Гурток молодого галичанина «достачив київським етнографам багато цінного і дуже гарно упорядкованого матеріалу» [5, с. 9]. Як згадував пізніше М. Драгоманов в «Австро-руських споминах», після повернення до Києва він «застав цілі пачки присланих ним [М. Бучинським. – О. Ш.] пісень...кожна на особному листочку, з поміткою сторони [місцевості. – О. Ш.], оселі, записача». Вчений визнав, що Мелітон Осипович виконав завдання «на славу» [4, с. 166].

Сам М. Бучинський вже у першому листі до М. Драгоманова від 15 серпня 1871 р. описує пожвавлення, яке охопило його товаришів: «Звістка про збірник історичних пісень...усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли і наші далекі. Оже скрізно у нас одна думка і о однім мова: слати наші записки докладом до цього видання, та й записувати далі серед співучого народу, щоби, як вже не дорогоцінними думками [тобто ідеями, думками. – О. Ш.], то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу. [...] Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, оже і був – жив, і має він свою історію...» [16, с. 2, 4]. Вже на початку вересня того ж року станіславівці надіслали на адресу В. Антоновича для «живого літопису України», як назвав М. Бучинський майбутнє видання, цілий корпус записаних на галицьких теренах народних пісень [16, с. 7–8]. Значну частину цього матеріалу становили пісні, зібрані кількома роками раніше етнографічною секцією товариства «Просвіта», заснованого у Львові 1868 р.: тоді «просвітянам» не вдалося до кінця втілити в життя свої наміри через нестачу коштів, і записані зразки пісенної творчості народу опинилися в М. Бучинського [1, с. 90].

М. Грушевський наголошував, що такого роду «справність, і взагалі діловитість і солідність», притаманні М. Бучинському, були нечастим явищем серед тогочасної інтелектуальної еліти краю, тому «дуже високо піднесли довір'я і охоту до Галичан в київських кругах» [5, с. 9]. О. Русов писав М. Драгоманову, що старогромадівці в захопленні від зібраних галичанами пісень [16, с. 53]. І. Романченко зазначає, що завдяки організаторським зусиллям М. Бучинського до Києва надійшло близько трьох сотень об'ємних пакетів фольклорних матеріалів [19, арк. 7]; на рубежі 80–90-х рр. ХІХ століття М. Драгоманов зауважив: «Скарб цей і досі не вичарпався» [4, с. 166]. Академік К. Студинський назвав М. Бучинського «невтомним борцем зв'язків Галичини з Україною» та наголошував, що його листування з наддніпрянцями (окрім М. Драгоманова, М. Бучинський підтримував спілкування з В. Антоновичем, І. Рудченком, О. Русовим, П. Житецьким, П. та О. Косачами) «мало великий вплив на поширення цих зв'язків, на скристалізування політичної та культурної думки в Галичині, на перші спроби спільної культурної та наукової праці» [21, с. V].

За період закордонного відрядження М. Драгоманов ближче ознайомився з європейським науковим життям та остаточно переконався у потрібності розпочатих студій. У жовтні 1871 р. він писав М. Бучинському: «...Маю я надію, що нашими історичними піснями покажемо не одному слов'янському світові, а й усьому ученому люду в Європі». Незабаром він конкретизував цю думку: «...Чим більш ознаюся з народною поезією різних земель європейських, тим більш хочеться побачити повний збірник своєї. [...] Непремінно, як вийде наш збірник історичних пісень, треба з його вибір зробити і видати з переводом на німецький або латинський язык». Тут вчений особливо розраховував на допомогу М. Бучинського. Даній справі надавалося політичне значення, так само, як і перекладам вибраних творів Т. Шевченка: «Це буде основа [...] Ніхто не скаже тоді: не знаємо вас [українців. – О. Ш.]; може, вас і нема» [16, с. 41, 68].

Збір, систематизація та видання пам'яток народної словесності виступали, поряд із підготовкою граматики та словника української мови, частиною культурної програми, виконання якої М. Драгоманов розглядав як обов'язок інтелектуальної еліти кожної бездержавної нації; він навіть визначив за «найбільшу слабкість українського руху» недостатню увагу з боку його провідників до наукових завдань [16, с. 77, 13]. М. Драгоманов цілком слушно спостеріг, що – висловлюючись словами сучасного вченого В. Масненка – наукова думка може виступати як один із багатьох чинників впливу на процес становлення нації. Більше того, українознавчі дослідження мали стати необхідним етапом в утвердженні ідентичності самої вітчизняної інтелігенції, фактичному усталенні «речі у собі» [12, с. 22, 25].

Цю ж проблему мислитель порушив і в листуванні з іншим репрезентантом молодого покоління інтелігенції краю Володимиром Михайловичем Навроцьким (1847–1882) – талановитим економістом, статистиком, учасником громадського та культурного життя краю [14, с. 102]. В. Навроцький під впливом М. Бучинського також долучився до роботи над підготовкою «Історичних пісень». М. Грицик зазначає, що, окрім спеціально підбраного матеріалу, він передав М. Бучинському 1180 пісень у записах галицьких фольклористів (в тому числі і своїх власних записів) [2, с. 12]. В. Навроцький постійно цікавився розвитком етнографічно-фольклористичної роботи на Наддніпрянщині, передусім здобутками Південно-Західного відділу РГТ [3, с. 44].

Публікація «Історичних пісень» спричинила появу понад 30 схвальних відгуків українських, російських і західноукраїнських науковців. Не залишилися осторонь і галичани. Грунтовну рецензію на перший том вмістив у народовському часописі «Правда» 1875 р. В. Навроцький. Я. Головацький у листі до В. Антоновича від 11 листопада 1876 р. назвав видання першою спробою справжнього наукового аналізу народних пісень [Под. за: 19, арк. 7]. До речі, матеріали, зібрані колишнім «трійчанином», а згодом – москвофілом, стали в нагоді й укладачам «Історичних пісень»; їх допоміг киянам опрацювати М. Бучинський [16, с. 68].

Збирати фольклорні пам'ятки допомагали М. Драгоманову й кореспонденти з Північної Буковини [10, с. 50]. Зокрема, низку пісень надіслав ученому письменник Юрій Федькович у 1875 р. [13, с. 248]. Матеріали, отримані від журналіста, етнографа, прихильника москвофільського табору Григорія Івановича Купчанка (1849–1902), знадобилися для видання «Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова» (Київ, 1876) [19, арк. 9].

Вперше М. Драгоманов написав Г. Купчанкові наприкінці 1872 р., під час свого перебування у Флоренції. Він зазначив, що довідався про його студії зі згадок у періодиці та запропонував буковинському етнографові передати наявні в того матеріали киянам [15, ч. 127, с. 1]. Учений також намагається дізнатися про Г. Купчанка та його праці в М. Бучинського, адже обидва вони – і Григорій Іванович, і Мелітон Осипович – навчалися тоді на юридичному факультеті Віденського університету. М. Драгоманова, зокрема, зацікавило і створене у Відні товариство москвофільського спрямування «Русская основа», до якого належав Г. Купчанко [16, с. 234–235].

Буковинець схвально поставився до видавничих проектів київських громадівців, проте повідомив, що його папери не впорядковані й не підготовлені до публікації, адже він розпочав дослідницьку діяльність ще 1866 р., збирав відомості як в архівах, бібліотеках, приватних колекціях, так і безпосередньо серед народу [15, дод. до чч. 127 і 128, с. 1]. Невдовзі Г. Купчанко все ж погодився на співпрацю, й у наступних листах активно обговорюється план майбутнього видання, змістові рубрики, за якими слід було погрупувати матеріал тощо, причому М. Драгоманову вдалося переконати

Г. Купчанка в необхідності застосування фонетичного правопису принаймні в публікаціях пам'яток фольклору [4, с. 170].

М. Драгоманов уважав, що в Наддніпрянщині не ознайомлені з життям буковинських українців передусім тому, що ґрунтовних історичних, статистичних і географічних праць про цей край станом на початок 1870-их рр. немає. В листі до Г. Купчанка він наголосив: «Я думаю, найкращим способом встановлення зв'язку наших закордонних братів із Росією була б, для початку, сукупна робота над вивченням народу, на кшталт тієї, яка для Буковини, сподіваюсь, буде зроблена Вами» [15, ч. 135, с. 1].

Сторони підтримували культурні взаємини, хоча й з перервами, до 1886 р. включно, незважаючи на те, що учасники листування кардинально розходилися в суспільно-політичних поглядах; більше того, М. Драгоманов мав чітко виражену антипатію до Г. Купчанка на ґрунті моральному. Вчений постійно розпитує про буковинця М. Бучинського й протягом 1873 р. [16, с. 284, 310], причому тогочасні драгоманівські характеристики Г. Купчанка дуже різкі. Наприклад, в одному з листів до М. Бучинського М. Драгоманов пише навіть таке: «Злить мене цей хлопець [...] Гидко бачити ту моральну пустоту, ту копійчану ціну душі, яку видно у [Г.] К[упчан]ка, і досадно, що зразу не дав я йому по морді» [16, с. 311–312]. Пізніше у своїх спогадах мислитель висловився набагато стриманіше, назвавши буковинського етнографа «досить характеристичною особою», яка «наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів». М. Драгоманов відзначає «народолюбивість» і «рухливість» Г. Купчанка, проте закидає йому, що той, «живучи переважно у Відні, одному з більших культурних центрів Європи», не спромігся виробити «прогресивно-освітньої основи для свого народолюбства і навіть не звів своїх студій про народ свій в яку-небудь серйозну наукову цілість» [4, с. 170].

На початку ХХ століття М. Павлик у передмові до вміщеного ним у газеті «Діло» (1904 р.) листування М. Драгоманова та Г. Купчанка писав: «Зносили М. Др[агоман]ва з Гр. Купчанком – це найкращий доказ незвичайної терпимості М. Др[агоман]ва до осіб тих земляків, які могли, на його думку, помагати с'як або так розвоєві української справи. [М.] Др[агоман]ів побачив зараз – із листів М. Бучинського та й самого [Г.] Купчанка, – хто такий [Г.] Купчанко, а з часом дізнався про нього ще більше і гіршого – але таки перемагав себе і зносився з ним» [15, ч. 126, с. 1].

Результатом співробітництва двох діячів стала публікація наукового доробку Г. Купчанка у другому томі «Записок» Південно-Західного відділу РГТ (Київ, 1875) [7]. Це була праця «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» та «Пісні буковинського народу», зібрані Г. Купчанком і впорядковані старогромадівцем О. Лоначевським за системою, розробленою М. Драгомановим [4, с. 221]. Два десятиріччя потому, вже після смерті вченого, Г. Купчанко зазначав у листі до М. Павлика (кінець грудня 1896 р.), що цінував у покійному «його гарячу любов до рідного народу... а також його глибоку вченість і надзвичайну працездатність». Автор висловив свою безмірну вдячність М. Драгоманову за те, що той допоміг йому обробити зібрані матеріали про Буковину та переконав Південно-Західний відділ надрукувати його працю [15, ч. 126, с. 2].

З-поміж інших буковинських інтелектуалів листування з М. Драгомановим провадив, як уже зазначалося, Ю. Федькович. Це спілкування тривало протягом 1873–1876 рр. Учений високо цінував літературний таланти Ю. Федьковича, згодом підготував до видання збірку його прозових творів («Повісті Осипа Юрія Федьковича», Київ, 1876), до речі, це була перша в Наддніпрянщині публікація творчого доробку буковинця.

Не менш важливим є той факт, що М. Драгоманов одночасно звернув увагу й на дослідницькі здібності письменника. Саме він на зборах ПЗВ восени 1873 р. запропонував обрати членом товариства «талановитого буковинсько-руського поета й белетриста Йосипа Федьковича», мотивуючи свою пропозицію «особливою потребою для Відділу мати здібного співробітника в Прикарпатській Русі» та підкресливши рідкісне поєднання в особі Ю. Федьковича рис, які свідчать про готовність до занять етнографією (близькість до народу й разом із тим освіченість, в тому числі знання мов; замилювання музичною культурою українців) [6, с. 35–38]. Ідея М. Драгоманова залучити Буковинського Кобзаря до краєзнавчих досліджень співпала із намірами ПЗВ РГТ [9, с. 232].

Варто зазначити, що письменник, як і багато хто із сучасних йому представників української творчої еліти, далеко не був байдужим до регіональних студій. Відомо, що він певний час займався вивченням Гуцульщини та навіть розробив детальну програму етнографічного опису цього краю. Результати копіткої праці Ю. Федьковича зацікавили М. Драгоманова; ознайомившись із укладеною програмою, він висловив своє цілковите схвалення. «Наскільки я її передививсь, – писав учений у листі до буковинця, – вона досить повна і систематична, так що я її ні змінити, ні доповнити не знаходжу потрібним» [13, с. 221]. Він сподівався, що Ю. Федькович незабаром приступить до підготовки відповідного дослідження: «Програма... дуже гарна, й коли Ви на неї наберете матеріалу, то книжка вийде дуже інтересна» [13, с. 235]. Як засвідчують епістолярії, М. Драгоманов постійно заохочував письменника до написання такої праці. Так, надіславши Ю. Федьковичеві за посередництва М. Бучинського перші томи відповідно «Історичних пісень» та «Записок Південно-Західного відділу» (1874 р.), він зауважував: «Ці видання, надіюсь, показують, як нам, українцям, дорогий етнографічний матеріал прикарпатський. Ми б усі були Вам безмірно вдячні, якби Ви доставили те описання Гуцулії, якого програм Ви нам подали» [13, с. 233–234].

Учасники листування обговорили й мовне питання. М. Драгоманов, порадився з колегами та повідомив Ю. Федьковича: «...Більш згоджується на те, щоб Ви писали по-своєму, по-руському, чи по-гуцульському, а не по-німецькому, – бо коли вже прийдеться переводити, то усе рівно, – а може, ми напечатаємо і прямо Ваш оригінал». У такому разі, підкреслював учений, не буде втрачена самотня термінологія, застосована автором [13, с. 221].

Виконати замовлення Ю. Федькович, утім, не зміг, незважаючи й на той факт, що М. Драгоманов запевняв про готовність киян здійснити видання приватним коштом у випадку, якщо ПЗВ не зможе профінансувати проект. «То діло справді потрібне», – стверджував він [13, с. 222]. Сучасна дослідниця Л. Ковалець пояснює таку ситуацію комплексом обставин (матеріальна скрута, складний психологічний стан і зосередженість на літературних пошуках), які стали на перешкоді письменникові та не дали йому змоги приділити значну увагу іншим заняттям, в тому числі й українознавчим студіям [9, с. 232–233]. На цей непростий момент звернув увагу ще на початку ХХ сторіччя О. Маковей: на його думку, Ю. Федькович втратив інтерес до запланованого дослідження значною мірою під впливом того, що над етнографією Буковини вже віддавна працював Г. Купчанко [11, с. 485].

Так чи інакше, Буковинський Соловій стояв біля витоків етнографічної науки на Буковині, був авторитетом у цій галузі для сучасників, неперевершеним знавцем етнографічного матеріалу Гуцулії, найкращим можливим консультантом із питань, пов'язаних із цим матеріалом. До Ю. Федьковича по допомогу звертався його земляк Г. Купчанко, галичани Я. Головацький і М. Бучинський, один із найвизначніших славістів ХІХ сторіччя Ф. Міклошич (у Л. Ковалець чомусь чеський, хоча був

словенцем за національністю) та австрійський письменник, літературознавець і перекладач К. Е. Француз [9, с. 231]. М. Бучинський, зокрема, так охарактеризував Ю. Федьковича в листі до М. Драгоманова від 10 вересня 1871 р.: «...Ніхто йому не зрівняє у знакомості гуцульського краю і звичаю і не дорівняє йому в описах...» [16, с. 35].

М. Драгоманов став першим наддніпрянським інтелектуалом, який намагався подолати деяку ізольованість громадсько-політичного та ідейно-культурного життя Закарпаття від розвитку інших українських земель та досяг успіхів. По суті, в першій половині 1870-х рр. зв'язки між галичанами та наддніпрянцями, незважаючи на австро-російський державний кордон, були більш інтенсивними, ніж контакти інтелігенції Закарпаття зі Львовом та Чернівцями у складі однієї, хоча й дуалістичної, Габсбурзької монархії. Зусилля М. Драгоманова в напрямі виправлення такої ситуації підкреслював свого часу М. Шляхтиченко [23, с. 299–301]. Ці драгоманівські ініціативи припадають на завершальний етап існування ПЗВ.

Відомо, що мислитель двічі побував на Закарпатті: в 1875 і 1876 рр. Під час перших відвідин Угорської Русі він зустрівся з ігуменом Мукачівського монастиря Анатолієм Кралицьким (1835–1894), який займався також літературною творчістю та етнографічним студіюванням краю. Тоді М. Драгоманов передав йому «Історичні пісні малоруського народу» та закликав посприяти виданню «збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збирачів». Враження А. Кралицького вчений пізніше описав коротко, проте чітко: «Книга заімпонувала» [4, с. 298]. Закарпатець пообіцяв надсилати до Києва фольклорні матеріали та спрямував свого гостя до іншого греко-католицького священика (вже в Ужгороді) М. Гомичкова, редактора місцевої газети «Карпат». А. Кралицький же дотримав обіцянки: від нього М. Драгоманов одержав серію прозових пам'яток народної словесності, частину яких умістив у збірці «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1876); решту аж у 1894 р. передав І. Франкові для новозаснованого часопису «Жите і Слово».

Наукове співробітництво М. Драгоманова й інтелектуалів Західної України протягом 1871–1876 рр. мало відчутний позитивний вплив на діяльність Київської Старої громади загалом і Південно-Західного відділу РГТ зокрема на ниві етнографії та фольклористики. Ці взаємозв'язки дали змогу, з одного боку, киянам втілити в життя їх українознавчі проекти, насамперед видання «Історичних пісень малоруського народу», з іншого – репрезентантам культурної еліти Галичини, Буковини та Закарпаття реалізувати власні напрацювання. Наслідки цього співробітництва мали справді всеукраїнське значення та здобули загальне визнання. Мине півтора роки від часу закриття Відділу, і у грудні 1877 р. М. Павлик напише М. Драгоманову про своє бажання «видавати у Львові перервані київські праці» [17, с. 251]. Разом із тим, не слід абсолютизувати роль М. Драгоманова у процесі комунікації українців Австро-Угорщини та Росії; нагадаємо, для прикладу, що той же М. Бучинський листувався й з іншими лідерами Наддніпрянщини.

Результативність контактів М. Драгоманова з галичанами, буковинцями та закарпатцями є беззаперечною навіть з урахуванням того факту, що серед репрезентантів місцевої інтелігенції, з якими мислитель підтримував взаємини в ті роки, не було, за винятком хіба що О. Терлецького та, можливо, ще кількох діячів, жодного ідейного послідовника М. Драгоманова, тобто майбутнього радикала. Кореспондентами М. Драгоманова здебільшого виступали народовці та москвофіли, або ж постаті, близькі до якогось із цих двох таборів. Це свідчить про готовність обох сторін плідно співпрацювати у галузі культури навіть за умови розбіжностей в суспільно-політичних орієнтаціях.

Список використаної літератури

1. Білоус В. М. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / В. М. Білоус. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 187 с.
2. Грицик М. Развитие фольклористики на западноукраинских землях в 60–70-е годы XIX века : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Мирослав Иванович Грицик; Акад. наук БССР, Ин-т искусствовед., этнографии и фольклора. – Минск, 1987. – 19 с.
3. Грицик М. І. Фольклористична спадщина Володимира Навроцького / М. І. Грицик // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 5. – С. 41–44.
4. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – С. 131–314.
5. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманів і жєневський соціалістичний гурток / зладив М. Грушевський. – Відень : Український соціологічний інститут, 1922. – 212 с.
6. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. I. За 1873 год. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – 366 с.
7. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. II. За 1874 год (С картою Буковини). – К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. – 633 с.
8. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко. – К. : Видавництво КНУ імені Тараса Шевченка, 2003. – 179 с.
9. Ковалець Л. Етнографічна діяльність Юрія Федьковича / Л. Ковалець // Р. Ф. Кайндль і українська історична наука : матер. Міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання» (м. Чернівці, 22–23 трав. 2004 р.). – Вижниця : Черемош, 2004. – Ч. 2. – С. 223–234.
10. Круглашов А. М. Драгоманов у творчих зв'язках з українською інтелігенцією Буковини / А. М. Круглашов // 370 років Хотинської війни : тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 27–28 вер. 1991 р.) / відп. ред. В. М. Холєвчук. – Чернівці, 1991. – С. 50–52.
11. Маковей О. Житєпись Осипа Юрія Гординського-Федьковича / написав Др. Осип Маковей. – У Львові: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1911. – 591 с.
12. Масненко В. Вплив вітчизняних історико-етнологічних досліджень на еволюцію національної свідомості українців / В. Масненко // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 22–27.
13. Матеріяли до житєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича / З перводруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив Др. Осип Маковей. – Львів : З друкарні Наукового Тов-ва ім. Шевченка, 1910. – 653 с.
14. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) / Подав акад. К. Студинський // За сто літ : матер. з громад. й літер. життя України XIX і початків XX століття / за ред. М. Грушевського. – Київ, 1927. – Кн. 1. – С. 83–153.
15. Переписка М. Драгоманова з Гр[игорієм] Купчанком (1872/3, 1881/2, 1886 рр.). Зладив М. Павлик // Діло. – 1904 (Річник XXV). – ЧЧ. 126–127; Додаток до чч. 127 і 128; чч. 129–132, 134–135, 138–140, 144–146, 148–151.
16. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877. З портретами й факсиміліями кореспондентів / зладив М. Павлик. – У Львові: З друк.

Наук. Тов-ва імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1910. – XIII, 353 с. - (Збірник філологічної секції Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. XIII).

17. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик; видав Др. Л. Когут. – Т. II (1876–1878). – Чернівці: 3 друк. «Руської Ради» під зар. Ів. Захарка, 1910. – 317 с.

18. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття : дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / Наталія Павлівна Петрук; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – 182 арк.

19. Романченко І. Драгоманов як фольклорист (стаття) // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника. – Ф. 149 (Романченко І.). – Спр. 66, п. 13. – 17 арк.

20. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків – Київ : Державне видавництво України, 1930. – 415 с.

21. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. / К Студинський. – Харків – Київ : Пролетар, 1931. – Т. 1 : Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. - VIII, 606 с.

22. Чорна Л. В. Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства і його роль в українському національному відродженні : дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / Ліана Василівна Чорна; Одеський національний ун-т.. – Ізмаїл, 2005. – 159 арк.

23. Шляхтиченко М. Михайло Драгоманів і Підкарпаття / М. Шляхтиченко // Драгоманівський збірник. Праці Українського Високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / за заг. ред. д-ра В. Сімовича. – Прага, 1930. – Т. 1. – С. 299–309.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2015 р.

O. Shorstkina

**COOPERATION BETWEEN MYKHAILO DRAHOMANOV AND THE
INTELLECTUALS FROM GALICIA, BUKOVYNA AND TRANSCARPATHTIA
WITHIN ETHNOGRAPHIC AND FOLK-LORE STUDIES OF THE
SOUTHWESTERN DEPARTMENT OF THE RUSSIAN GEOGRAPHIC SOCIETY**

The article deals with scientific connections of the famous scholar and philosopher M. Drahomanov (1841–1895) with Ukrainian intellectuals from Galicia, Bukovyna and Transcarpathian region within the period of 1871–1876.

The early 70 years of the 19th century are very remarkable regarding cultural, social and political initiatives of Kyiv Old Community which included not only M. Drahomanov but also such prominent individuals as V. Antonovych, P. Chubynskyi, O. Rusov, P. Zhytetskyi, M. Lysenko, M. Starytskyi and others. Ethnography and folk-lore were their key researches. M. Drahomanov began corresponding with many West Ukrainian intellectuals and involved them to cooperation.

The parties were in touch even after the Southwestern Department of the Russian Geographic Society was founded in Kyiv in 1873. The Old Community implemented projects in the sphere of Ukrainian studies within this institution. The two-volume book «Istorychni Pisni Maloruskoho Narodu» («Historical Songs of the Little Russian Nation») (1874–1875) and «Maloruski Narodni Lehendy ta Opovidi» («Little Russian Legends and Stories») (1876) were published. These achievements were possible due to the efforts of the Galician named Meliton Buchynskyi. Under his supervision a lot of folk materials were collected and sent to Kyiv. Other volunteers, who worked in public and cultural spheres, also assisted

M. Drahomanov. They were Volodymyr Navrotskyi, Yakiv Holovatskyi and others. In Transcarpathian region M. Drahomanov cooperated with the abbot of Mukachivo monastery Anatolii Kralytskyi.

M. Drahomanov also established contacts with Ukrainian intellectuals of Bukovyna. In letters with ethnographer Hryhorii Kupchanko they discussed his project in regional ethnography «Some Historical and Geographic Data about Bukovyna». This work was published in «Zapysky» («The Notes») of the Department in 1875 along with folk songs which had been collected by H. Kupchanko. Besides, M. Drahomanov corresponded with Bykovynian writer Yu. Fedkovych and encouraged his ethnographic research of Hutsul region. Upon his recommendation Yu. Fedkovych was elected as an effective member of the Southwestern Department.

A conclusion has been drawn that cooperation between M. Drahomanov with the representatives of intellectual elite of Western Ukraine had a positive impact on the activities of the Southwestern Department of the Russian Geographic Society in 1873–1876 years following the analysis of correspondence and other sources, particularly the memories of M. Drahomanov and scientific works of the Department.

Keywords: *M. Drahomanov, intellectuals of Western Ukraine, cooperation, folk materials, ethnographic studies, the Southwestern Department.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Щербак М.Г., д.і.н, проф.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.011:351.861(045)

N. Gavrilova, K. Tryma

THE NEUTRALITY AS A NATIONAL SECURITY MODEL

The problems of various models of the national security as well as the factors which influence the national security are being analysed in the present article.

In the context of globalization and the collapse of the old world order the paradigm of security has fundamentally changed. The changes are related, on the one hand, with the emergence of new threats that are global in their nature, such as the problem of climate, international terrorism, drug trafficking and transnational crime. But, on the other hand, the degradation of the UNO and other international organizations provides some inadequacy to new threats, as well as to the international management.

The modern national security policy is closely linked to the strategy of sustainable democratic development and it is an integral part of it. The neutrality emerged and during its existence it used to be understood as an international legal institution, matched governing relations between states during the war. It was important in the concept of the neutrality, although it since the beginning of the «early stages of development of the international legal institution», included the relevant norms of behaviour the neutral state carried out during peace. In the history of international relations there are several forms of the neutrality, each of which has some differences.

The armed neutrality is a collective or individual action of neutral states which have to the use of force to achieve from warring states the respect to their interests. The positive neutrality is one of the names of the peaceful foreign policy course, successfully used in a number of the European countries. The permanent neutrality is an international agreement established by domestic law obligation of the State not to participate in any war, except the armed defence of its territory from attacks or attempts hold by the warring states or other war-bent states. The globalization has brought the most significant component: the integrity of security – a vital area for the main elements of the international system.

Thus, under the present conditions of ensuring the national security, each country cannot be considered separately from the security and stability of the international system as a whole. As the globalization processes being widened, such national security model as the policy of the neutrality almost has no any prospects. The core of the neutrality policy must constantly being transformed and got a new content.

Key words: national security, national security model, neutrality.

In the context of globalization and the collapse of the old world order the paradigm of security has fundamentally changed. The changes are related, on the one hand, with the emergence of new threats that are global in their nature, such as the problem of climate, international terrorism, drug trafficking and transnational crime. But, on the other hand, the degradation of the UNO and other international organizations provides some inadequacy to new threats, as well as to the international management.

All abovementioned led to the number of positions that has changed qualitatively: value hierarchy of international, regional and national security. The international element of

providing of the national security has extremely increased. Today, any country can alone ensure its own security. National security today has been increasingly determined by the level and degree of the international security. The globalization has made changes in the understanding of national security policy and mostly they bumped up against the following fact – that globalization blurs the line between the foreign policy and the domestic policy [5]. The merger of these two important directions of state activities in the field of the providing of the national security means in particular that any country – which claims to provide it – is considered not to allow to the other countries to carry out another policy within its borders, and fundamentally to carry another policy beyond its borders. Therefore, the national security policy today is understood to be more broad item than it used to be before. The national security policy is defined as a state activity within the whole society and each citizen individually, aimed at protecting national interests and values and their multiplication [5].

Today, the national security policy is closely linked to the strategy of sustainable democratic development and it is an integral part of it. Moreover, the national security policy is also the condition for the implementation of the democratic development [2]. The system of national security of the separate countries according to its nature is a kind of international brick in the constructing of the international security system. In the XXI century the separate country can not build its national security in a closed form or by the expense of another state or using the stable forms of the international security [2]. All abovementioned within the new environment has raised questions about fundamental changes in providing the security at all levels, including the national level, research and development new methodology of the national security policy, the creation of the new models of security which are adequate to security threats of the modern era.

At the present epoch in ensuring of the security, every state can rely on three types of the security systems enshrined in the international law. The first system – a system of universal global security, initiated by the adoption of the UN Charter in 1945. The UN Charter accumulated in itself such principles as non-use of force and threat of force; peaceful settlement of international disputes; and the maximum overall disarmament; respect and following the principles of the international law. The second system is based on a system of the regional security, the establishment of which is provided in Section VII of the UN Charter. The concept of the collective security allows long-term official commitments which are taken by the groups of states to ensure the safety of every member of the relevant groups within their overall space. The third security system – the complex of individual measures taken by the states. The right of States to ensure their security, which is the result of the basic principle of the international law, the principle of state sovereignty, is one of the manifestations of the state independence.

Within the totality of the global processes affecting the modern world politics, it is the globalization of the security to be seen in the theory of international relations as the element which is most closely related to the emergence of the entirely new challenges and threats. Globalization undermines the concept of the national security, eroding the category of the foreign and the domestic policy, the soft and the hard security approaches, the cost and benefits of the specific international transactions. Therefore, the traditional paradigm of the national security has given the way to a new paradigm of the global security, the regional security and transregional security and to the others developed within the models that take into account the current dynamics of the global security.

Under the influence of globalization changing the ratio of three security systems – the level of the regional security comes in the fore and increasing of the national security of any state depends on its effective cooperation with other countries within the region to which the country belongs.

Ensuring of the national security has been always the main task of the state, but the concept itself was included into the theory and practice only in 1947. Americans did it by adopting a document entitled «National Security Strategy of the United States, defining referral mechanisms and ensuring national security». From this period the development of the strategy of the national security has become the practice of all states [2]. Lack of national security conception does not mean that the states since its inception were not looking for the effective measures to carry out their security. One of the first models was security treaty alliances, creating of the blocks of States directed against the society. The cration of the Westphalian system of international relations was one of the ways to find the security model based on a broader legal framework that observes the basic principles of the state and its foreign policy. From this time the search for security models has been carried out constantly at the level of the world and of the individual states. In the XXI century several such models were created: a model of balance of power, the model of military-political alliances and block model. The model of «collective security» was widespread in the XX century. Its development dates back to the 1930s.

The model provides for long-term collective security official duties, which are taken on by the group of the states to guarantee security of each member. The basis of this model are formed by the following principls: refusing to use force in the resolution of problems, collective response to aggression and peaceful settlements of the disputes on the the basis of the international law [7]. In the second half of the XX century the model of collective security has received an expanded distribution. It included a set of collective measures directed against the external enemy. The right to collective defense has found its reflection in the Charter of the UN. In the context of this model, NATO and the Warsaw Pact were being formed. This model has obtained the widest circulation. By the end of the 1990s and at the beginning of the XXI century as shown the international practice, this model had showed itself inadequate according to the nature of the threats that require a high level of the security in general. In late 1990s, new theoretical developments made by the American political analysts suggested a number of new models to provide both the national and the international securities.

The model of the cooperative security was developed by the staff of Bruklin University: L. Carter, D. Staynbruner in 1992 in their book «The new concept of cooperative security». For the first time the term cooperative security was used by O. Fulbright in his work «Overconfidence of force» which was published in 1967. But as a scientific concept that defines a new approach to security based on cooperation it was introduced as it was mentioned only in the early 1990s. The cooperative security through cooperation is based on the principle of total participation, in which the presence of formal institutions is optional, but rather they are supporting an informal dialogue, which is more effective and appropriate. The concept of security through cooperation focuses on the role of preventive diplomacy [2] and includes 5 items. They are: the establishment of control over nuclear forces, mode conversion of defense industry, joint agreements that regulate the number of troops, the formation of the concept of mutually effective and legitimate intervention by which it is possible to use forces as well as the existence of interdependence [7].

The model of cooperative security prefers peaceful political actions and at the same time it does not exclude the use of force, but only as a tool of preventive diplomats [5]. The cooperative security is based on the postulates of liberal-idealist paradigm and it has several varieties. The most common are two of them. The first one appeals to the international institutions and law and according to the terminology by M. White, to the «hrotsian» (or «rationalist») tradition. Another insists on the universality of moral norms and adhering to the law as the main criterion of the security and thus it corresponds to the «kantian» (or «revolyutional») tradition. The differences between them is so great that in the essence we are

talking about two different concepts. The first of them pays much attention to the necessity of creating of the widest public security, which can take part all the countries interested in it, so the types considered to be the concept of this school is also called «participative security» [7]. While talking about the second version of the security, the society is actually quite limited by the in-crowd quantity of its members.

The concept of neutrality has been known since the time there was a slave formation. Geographic, political, economic and other factors enabled the individual states remain outside military conflicts between warring nations. But there was no legally defined rights and duties of the neutral states. Greek and Roman historians have reported interesting data about neutrality, expressing this concept with the words: keep clear not to join the combatants, take the middle position. The neutrality emerged and during its existence it used to be understood as an international legal institution, matched governing relations between states during the war. It was important in the concept of the neutrality, although it since the beginning of the «early stages of development of the international legal institution», included the relevant norms of behavior the neutral state carried out during peace. The meaning of neutrality changed in every historical epoch under the influence of economic, social and political conditions of a certain period of time and, in particular, the nature of war. As reflected in the behavior of non-participation in the war and to support peaceful relations with both warring parties, neutrality was known in ancient times. However, if the practice of neutrality has not received extensive development, as there was no general and regular political and economic relations between states.

As more or less formed as a legal institution that defines full mutual rights and obligations of warring states and those not involved in the war, neutrality has developed during the Modern era. In the XVII century the term «neutrality» began to be used in the practice of international relations.

The neutrality in international law is traditionally understood as a foreign policy carried out by the country, characterized by non-participation of this country in a war between other states, by refusing to provide military assistance to the parties that are in conflict, and not joining the military units in the course of the peacetime [3]. The neutrality is a political and legal position of the state, which does not participate in a war between other states and does not provide any military aid to any part of the conflict.

The UN Charter defines neutrality as one of the institutions of the international law, based on the recognition of the rights of neutral states:

- the territorial integrity and the unity of the country;
- the right to have its own armed forces, whose number does not exceed the needs of self-defense;
- asylum to the refugees and the victims of conflicts;
- economic aid to other countries if it does not violate its neutrality;

And also legal obligations of the neutral state include:

- carry out peaceful foreign policy to develop friendly relations with all countries, without exception, reinforce universal peace and security;
- prove willingness in practice to carry out international cooperation to solve the economic, social, cultural and humanitarian problems, to facilitate and promote respect for human rights and fundamental freedoms for all without exception, people, regardless of race, sex, language or religion;
- solve their international disputes by peaceful means, aimed at strengthening peace, security and justice, abstain in international relations from the threat and the use of it [3].

Thus, neutrality as a model of providing of the national security has international legal basis, which in its turn guarantees the efficiency of this model.

In the history of international relations there are several forms of the neutrality, each of which has some differences.

The armed neutrality is a collective or individual action of neutral states which have to the use of force to achieve from warring states the respect to their interests. The content of the concept of armed neutrality is that in the difficult conditions, when the military conflicts emerging, the states are able to carry out their national interests, acting alone or together with other countries, but without entering into formal alliances or coalitions and avoiding personal involvement in hostilities [7].

The positive neutrality is one of the names of the peaceful foreign policy course, successfully used in a number of the European countries. In the same context such terms as «neutralism», «policy of non-participation in the blocks», «policy of freedom from alliances», «active neutrality» are used. In contrast to the state of the neutrality, existing during the war, the positive neutrality is carried out during peacetime, which means that the state has chosen positive neutrality as its foreign policy course, not being a part of the new military alliances with great powers. Such state prohibits the provision of the territory under foreign military base and tries to establish friendly relations with other countries. Since the countries that are on the way to carry out the positive neutrality, do not join any aggressive blocks, for example: NATO or SEATO, their policy is called «neutral». The main feature of this neutrality is seen to actively participate in the struggle for peace. In modern terms the positive neutrality is rightly considered to be a form of struggle for peace and peaceful co-existence [2].

The permanent neutrality is an international agreement established by domestic law obligation of the State not to participate in any war, except the armed defense of its territory from attacks or attempts hold by the warring states or other war-bent states. Permanently the neutral state is not only involved into the war, but it has also an obligation not to engage in the war. But it is also required to refrain from exercising in peacetime such actions in case of the war can pull it into a military conflict. Because the permanent neutrality implies non-participation in military blocs, refusal of granting land for foreign military base, and refusal to equip the with the nuclear weapon. The key feature of the permanent neutrality is an obligation to fix the said policy or special international agreements in the domestic legislation. The permanent neutrality is not limited by time and not linked to a specific war. The permanently neutral state usually has the right to have own armed forces, defensive constructions (strengthening border). That is the permanent neutrality does not exclude the right of self-defense as it is provided in Art. 51 of the Charter. But in case of war between other states the permanently neutral state must always follow the strict neutrality [2].

The neutrality, either the country takes it temporarily or only during the war, is the eventual neutrality. According to this view of the neutrality, a country that has proclaimed it shall achieve immediate withdrawal of troops from its territory, if they were to date on its territory, because the fact of any military bases in the territory can be regarded by one of the warring parties as a legal basis for other belligerents to consider the territory of the State as a theater of war with all the negative, perhaps even catastrophic consequences for the state which has proclaimed the eventual neutrality [7].

It should be noted that state who wishes to be neutral, should draw its neutral status legally. Legal registration of the neutral status is done by passing a law on neutrality, the adoption of the relevant resolution of the UN General Assembly, by signing the neutrality of the States concerned. During the conflict to acquire the status of a neutral state it enough to declare the neutrality in the war and bringing this statement to the warring parties. But if the

neutrality is self-declared, as the history shows, it is never recognized and maintained by the aggressor countries.

Within all the types in the world Swiss neutrality is the longest and the most consistent one. Today Switzerland is not part of any single military alliance as well as it is not a part of the EU. In recent years, due to changes in Europe and the world the government and public opinion mood takes effect in favor of greater integration with the EU and a more flexible interpretation of the principle of the neutrality [10]. This is especially true in the participation of Switzerland in the process of European integration. If during the early stages of development of integration processes in Europe Geneva almost clearly revealed in its refusal, during the 1990s its position was changing. Switzerland is looking for mechanisms and ways of participation in the EU to implement its economic interest in correlation with the positions of a neutral state. As the researchers note, Geneva successfully completed this task by signing bilateral agreements with the EU (the so-called «bilateralism»).

Switzerland managed to build a system of relations with the EU, which allowed minimizing the economic losses of the state. A kind of motto of this type of cooperation was «to be able to integrate in order to not have the need for membership» [10]. The main aim of concluding bilateral agreements for Switzerland was to guarantee for the nation the best possible access to the EU internal market. During negotiations 1994-1999 drafted package of seven sectoral agreements (called «Bilateral agreements») were concluded, finally they were signed in June 1999, backed by a referendum by a majority of 67.2% of the vote in May 2000, and entered into force in June 1, 2002.

In October 2004 the second package of sectoral agreements (Bilateral Agreements II) was initiated, most provisions of which did not require approval on a referendum. This package envisaged accession of Switzerland to the Schengen and Dublin agreements based on the model of association (which are used for Iceland and Norway) [10].

But the most interesting in terms of the transformation phenomenon neutrality of Switzerland was the process of gaining membership in the UN. Long reluctance of the population to join this organization was due the fear to make harm to the traditional neutrality of the country. This conservative attitude led to the fail of the first attempt of the state to join the UN: the referendum in 1986 according to a proposal to join the UN was clearly rejected by a majority of the population (75% against) and all without exception cantons. Entry was made possible as a result of the approval of the people's initiative «For Switzerland's membership in the United Nations» launched in September 1998 and submitted to the executive in March 2000 to universal referendum in March 3, 2002 when 54.6% of the Swiss cantons and the majority (12 out of 23) voted for it.

Switzerland became a member of the United Nations in September 10, 2002. Until that date, since 1948, she had an observer status at the United Nations principal organs, and it was a member of all specialized UN organizations, many funds, programs and institutions of the Organization. In the framework of the Confederation the country actively advocated the implementation of UN goals that meet the main priorities of its foreign policy. The decision to join the UN has become, literally, a pivotal event in the development of the international cooperation of the country and showed some rethinking of the traditional population of the principle of the neutrality.

Full membership in the United Nations considered neutral Switzerland as an important additional tool for the implementation of foreign policy goals. It gave the country the right to vote and opened up new opportunities to participate in the UN activities and increasing influence within the organization. At the same time, the policy of the confederation is quite cautious. In particular, we talk about the need to respect the principle of neutrality [10].

In terms of the security, in Switzerland dominates a positive attitude to the process of deepening of the European integration and enlargement of the EU and NATO, which carries the strengthening of the security on the continent. However, the actual commitment to the neutrality policy held by the integration of the data structure, while allowing to develop bilateral cooperation, both in the military (peacekeeping, disarmament, military training) and not the military (the fight against international crime and illegal migration, drug trafficking, etc.) areas. The cooperation with NATO takes place in the framework of «Partnership for Peace», they participate in the form of a dialogue on security issues in the Euro-Atlantic area, supporting projects to modernize the structures of security in the South-Eastern Europe, South Caucasus and Central Asia. The EU cooperation is a part of the accession: «Switzerland in the Schengen and Dublin agreements» and the associated constant contact law enforcement hectares migration authorities on matters of mutual interest [10]. According to the transformed politics of the country to participate in international sanctions regimes in the course of the 1990s, country joined the UN sanctions on Iraq, which was a significant change of foreign policy carried out by the country. For the first time since the Second World War, Switzerland openly and fully joined the international sanctions regime. Earlier it was considered incompatible with the status of the permanent neutrality. As the Bundesrat argued at the request of international solidarity and Swiss interest in preserving fundamental norms and principles of the international law, believing that the sanctions arising from the economic obligations do not contradict the neutrality and, in addition, the compliance will not lead to direct involvement in military action by the country. This policy would be reflected in the future. In 1992, Switzerland joined the sanctions regime against Yugoslavia and Libya, in 1993 – against Haiti, in 1997 – against Sierra Leone, in 1998 – against Angola and, finally, in 2001 – against the movement «Taliban».

In addition, Switzerland has supported and joined the European Union sanctions on regimes imposed without the appropriate UN resolutions (on Yugoslavia – in 1998 and Myanmar – 2000).

In 1998 Switzerland as a result of direct interest in resolving military conflicts there was no consensus on the neutrality as the basis of the foreign policy, although the rulers of the country found an evidence in the new Constitution adopted in 2000. But supporters of positions of the neutrality, association «Movement for an independent and neutral Switzerland» were rather strong enough in their majority, because residents used to support this course. At the same time the country should be stressed that Swiss neutrality had to be transformed adapting to the new realities of the XXI century.

The problem in the Balkans acceding not only to the respect the UN sanctions regime in Belgrade to stage weapons, but also to the comprehensive sanctions taken by the EU (diplomatic and economic). Thus the country first joined the economic sanctions without the UN Security Council decision. This feature provides a report on the country's foreign policy in 1993 under which Switzerland could join the economic sanctions imposed outside the UN if they are made by a group of states on a region of the state, gives peace and security, in that case it was Yugoslavia [10].

Sweden has the most extensive experience in implementing the policy of the neutrality. For the first time, Sweden's neutrality was officially proclaimed by King Gustav XIV in 1834 due to the conversion of a real threat to the Baltic theater of the war. Since 1814, the country has not participated in the wars and not entered into any international alliances. Proclaimed policy of the neutrality, Sweden has consistently affirmed this status, when there were similar situations or war began.

Unilateral official declaration of the neutrality as Sweden did in 1853 (during the Crimean War) and in 1914 when it was the First World War. In 1939 when the Second World

War was taking place, Sweden claimed to have the the status of «no hostility» («non belligerency»). During the war between the USSR and Finland (1939-1940 gg.), Sweden declared itself as a «non-warring party», but it was involved into Finland military supplies, accepted Finnish evacuees and let Swedish volunteers in the Finnish army to shift through its territory [8].

However, the neutrality of Sweden, in contrast to that of Austria and Switzerland, is not enshrined in any national or international official act. It is not mentioned in the Swedish Constitution and not officially recognized by any state or international associations. But every year, according to the tradition, the neutrality is invariably mentioned in the Government's foreign policy declarations, which is adopted by the Parliament and it is declared by the Minister for External Affairs, who can be considered an official confirmator of the neutral status.

Thus Sweden's neutrality is based solely on its own self in the world. The result is that the country has no formal international guarantees of its sovereignty and, therefore – has to provide its own, including creating and maintaining powerful defense capabilities [4].

Swedish line of the traditional neutrality is based on the three main provisions: political course of equidistance from major countries; large support of the society (in the public consciousness entrenched neutrality as a genuine national trait); system of national defense with an autonomous military industry [4]. All these components have been adjusted in certain historical periods. Thus, in 1921 Sweden entered the League of Nations and proclaimed course of «well armed neutrality».

After the Second World War, Sweden replaces is with the concept of «peaceful neutrality». In the context of the «peaceful neutrality» Sweden is worth recalling that it was the Swedish diplomat D. Hammarskjold, who was elected after the Second World War, as the UN Secretary General and initiated one of the first uses of international peacekeeping forces in crisis management in different regions of the world.

This idea worked out by D. Hammarskjold was one of the components of foreign policy doctrine of Stockholm. Sweden traditionally involved in many peacekeeping missions under the UN auspices and a number of Swedish politicians (Alexander Palme, R. Ekeus, X. Blix, J. Eliasson, C. Bildt) played a significant role in establishing peace and security in different countries within the respective missions of this and other international organizations.

The report submitted by T. Stoltenberg is positive enough. The report contained proposals aimed to consolidate the security in the region. Finland has fully supported these proposals, including assumed the responsibilities of the participation in the control of airspace, as well as strengthening sub-regional military-political and defense cooperation based on the quality processing of proposals of the review report made by the Norwegian Ministry of defense referred to Sweden and Finland's security policy in 2008, «which tells about the security policy which in small countries has very limited capacity for self-adaptation to very expensive modern military technologies. These countries in conditions of limited defense budgets and fierce competition in the military-technical sphere are forced to cut their fighting force units, in order to ensure the necessary level of procurement of the modern weapons. Therefore the subregional military cooperation is most appropriate for them, and perhaps the only way to optimize defense spending [9].

Finland supported the initiative to create the Northern forces to prevent conflicts and to preserve the sub-regional stability. In a joint declaration adopted on the results of the meeting, the officials approved the establishment of the rapid reaction force, which is already available in the form of military and civil units, but their structure and subordination must be elaborated in the nearest future. Following this in Helsinki in November 5, 2009 at the meeting of the ministers of defense of five Nordic countries, the officials founded a new organization

(Nordic Defense Cooperation), which was aimed to reduce defense spending and increase the efficiency of the military forces of these countries [6].

Thus we see that legally staying in the status of non-aligned state, Finland transformed its integration policy within the EU in January 1995, having changed its status de facto. It was after an official farewell to the «Finlandisation» – rethinking the nature of the neutrality, denial of official documents affirmed during the period, replacing it with non-alignment, as well as the official statement that received in the foreign policy doctrine as a possibility of «options». The country clearly demonstrates its commitment to build a new security model, participated with the EU under its creation as well as cooperated with NATO and finally participated in the creation of the regional security system. Thus the experience of this country clearly shows that with the reference to the classic sense of the neutrality it does not match the system of international relations that prevailed at the end of XX – beginning of the XXI century.

The globalization increases the interdependence of states in the sphere of security and the economy, leading to profound changes priorities of their course in the world and changing the concept of «state power». When saving a significant share of host-power component, more and more significant impact on the partners and opponents are laid by the economic, financial, intellectual and information resources [2].

The globalization has brought the most significant component: the integrity of security – a vital area for the main elements of the international system.

In terms of network threats when, for example, the degradation of a number of «third world» is not only a humanitarian issue, but also a challenge to the national security of other countries, no matter how they are powerful and influential, and the financial crisis in one region by causing chain reactions and wrapped worldwide recession of the world economy, it is impossible to speak of the international system as some chaotic elements [7].

Thus, under the present conditions of ensuring the national security of each country can not be considered separately from the security and stability of the international system as a whole. If a security previously defined «security» of many individual, today it is complemented by the fact that the security of each individual is largely determined by the common security.

Terrorist attacks as economic crisis confirmed the integrity of the international system. However, the degree of stability and security decreased. Furthermore, a series of events was emerging and that threaten to destabilize the region such as the situation in the Middle East. If this region disappears from the world system, it violates its integrity. Another example – the tactics of a terrorist attack using the weapon of mass destruction. In this case, in a moment basic rules and norms of international behavior will be changed. It may cause the whole countries and regions disappear, which would mean the death of the current system and its integrity and a creation of a new international system and its integrity, and the creation of a new international system on the principle of collective solidarity.

We understand that the process of the globalization that spreads rapidly, the policy of neutrality in its present form fails to address the problem of the national security. In principle there are two possible solutions to these problems in the era of globalization. The first one is the path of unilateral action. Proponents of this choice reflect the mood of the Western nations. The essence of their thinking is: the scale of the problems caused by the globalization, so that even the total resources of developed countries is not enough to solve them. And if so, it is correct to «get out alone». Thus they start using protectionist actions, often – unilateral or method of force, creating certain centers of economic and political stability. As for us, such answer to the challenges of our time is not acceptable either for

ethical or by purely pragmatic considerations. The temptation of unilateral action in order to maximize the benefits of the globalization and to protect it from negative effects provokes the growth of rivalry, contempt of the international law and multilateral institutions. This way can give a short-lived advantage, but the damage will be long term, increasing the danger of undermining the foundations of the international law, decreasing of the manageability in the sphere of the world politics etc.

Another way is the collective search for solutions of two interrelated problems. First one is urgent – to prevent the danger of threats which are multiplying as well as to minimize the risks of political, economic, criminal-terrorist character. Second one must be solved in the long term. The strategy of the globalization management is to be developed to expand its positive impact on all people, not just on a limited number of «those who are selected» [7].

The key to finding effective solutions to the problems of the security is seen in the creation of a global system to counter modern threats and challenges. Such a system should be designed to solve real problems in the national security, meet the interests of each state, to ensure international stability and sustainable development in the worldwide long term, but this violates the neutrality policy.

Thus, in the modern system of international relations in the context of the globalization, a policy of the neutrality gradually loses its ability to address effectively the issues of the national security in the countries which have such strategy of the national security protection. This affects the self-proclaimed neutrality. Some researchers believed that the effectiveness of the policy of the neutrality is possible only if it has a clear legal justification in the international law, including the UN and it is marked as the neutrality policy of the country enshrined in the documents of the organization

Ukrainian researcher M. Sungurovskiy considered using the neutrality as a model of security in the context of the globalization in the absence of confrontation between the block and large-scale armed conflict. Because the status of the military neutrality is meaningless by reason of the international terrorism has become one of the most important threats of the modern world security. The threat of the international terrorism can not be overcome via the policy of the permanent neutrality. And it is not clear regarding whom it is introduced? In modern conditions when there are fundamental changes in geopolitics, even successful European neutral countries (Austria, Finland and Sweden) were faced with a difficult choice of means of preserving national security and gradually «drifting» to the collective security systems [1]. Thus the scientist concludes the inability to ensure the national security policy based on the neutrality. The same conclusion is also shared by other researchers [2; 7].

Along with the policy of the neutrality, the concept of non-alignment widespread during the 1960-70s. The emergence of this concept is associated with the period of the Cold War when the world was divided into two political camps, and the ascent of the national movement of the colonial system of capitalism began as well as the formation of the structure of the bipolar system of international relations – the Non-Aligned Movement. The states which were out of the blocks NATO and the Warsaw Pact join that movement. After the collapse of the bipolar system, the concept of non-alignment acquires new quality and it is taken as a specific policy of the national security. Several countries elect non-alignment as a model of the implementation of their national security. These countries including Ukraine have identified non-alignment as the basis of their foreign policy. Some researchers believe that there are no significant differences in policy of the neutrality and non-alignment policy. A. Zlenko believes that the current interpretation of the neutrality and non-alignment is referred to ensure the participation in the security institutions being not contrary to the neutrality/non-aligned status until it does not mean the involvement into collective actions related to collective defense.

Ukrainian researcher M. Sungurovskiy, having examined non-alignment, believes that it is – the refusal to join the military alliance without any warranty or international recognition of its status by the other states [1] and non-alignment can be seen as a kind of the neutrality.

As the globalization processes being widened, such national security model as the policy of the neutrality almost has no any prospects. The core of the neutrality policy must constantly being transformed and got a new content. In the XXI century for the national security to be carried out, it is necessary to cooperate within the system of the pan-regional security with huge number of actors including all structures that establish security on all levels.

References

1. Сунгуровский Н. Срочно нужна новая модель безопасности государства [Электронный ресурс] / Н. Сунгуровский. – Режим доступа : <http://tyzhden.ua/Society/119439>.
2. Cha D. V. Globalization and the study of international security [Electronic resource] / D. V. Cha. – Mode of access : <http://faculty.maxwell.syr.edu/rdenever/PPA-730-27/Cha.pdf>.
3. Charter of the UN [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter1.shtml>.
4. Gotkowska J. The future of Sweden's security and defence policy after the Russian-Ukrainian crisis [Electronic resource] / J. Gotkowska. – Mode of access : <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2014-05-28/future-swedens-security-and-defence-policy-after-russian-ukrainian>
5. Ivanov I. International Security in the Age of Globalization [Electronic resource] / I. Ivanov. – Mode of access : http://eng.globalaffairs.ru/number/n_627
6. Marton A. Changes in the security and defence policy of Finland in the 21st. Century [Electronic resource] / A. Marton. – Mode of access : http://uninke.hu/downloads/kutatas/folyoiratok/hadtudomanyi_szemle/szamok/2012/2012_1/2012_1_br_marton_andrea_angol_111_116.pdf.
7. Sean K. Globalization, Power, and Security [Electronic resource] / K. Sean. – Mode of access : <http://www.comw.org/pda/fulltext/0403kay.pdf>.
8. Sweden Proposes Aggressive Nordic Defense [Electronic resource] . – Mode of access : <http://www.defensenews.com/story/defense/policy-budget/warfare/2015/02/10/sweden-nordic-cooperation-russia-nordefco-cooperation-nbg--sreide-battlegroup/22865811/>
9. The Stoltenberg Report: New Life for Nordic Cooperation? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.diplomaatia.ee/en/article/the-stoltenberg-report-new-life-for-nordic-cooperation/>
10. The Swiss security policy report: key points and debates [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CSS-Analyses-50.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2015 р.

Н.В. Гаврилова, К.А. Трима

НЕЙТРАЛІТЕТ ЯК МОДЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

В статті проаналізовано сучасні підходи до забезпечення національної безпеки та фактори, які впливають на динаміку розвитку моделей безпеки. Надано характеристику основним моделям національної безпеки, таким як модель колективної безпеки та модель кооперативної безпеки. Перша модель передбачає довгострокові цілі колективної безпеки, які забезпечуються групою держав, для того, щоб гарантувати безпеку кожного члена. Основою цієї моделі є такі принципи: відмова використовувати силу для вирішення проблем, колективне реагування на агресію і

застосування базових норм міжнародного права. Ця модель отримала широке поширення у другій половині ХХ - на початку ХХІ століття.

Кооперативна безпека ґрунтується на постулатах ліберально-ідеалістичної парадигми. Дана модель формується на основі принципу загальної участі, наявність формалізованих інститутів є не обов'язковою; більш ефективним та гнучким є підтримка неформального діалогу. Модель має кілька різновидів. Найбільш поширеними є дві з них. Перший апелює до міжнародних інститутів і права, а другий пов'язаний з універсальністю моральних норм і дотриманням закону в якості основного критерію безпеки.

В статті також розглянуто історію та специфіку нейтралітету як форми забезпечення національної безпеки. Надано розгорнуту характеристику таким формам нейтралітету як: збройний, позитивний чи постійний нейтралітети. Охарактеризовано системи національної безпеки, в основу яких покладено нейтралітет. Серед них, моделі національної безпеки Швейцарії, Швеції та Фінляндії. Надано характеристику еволюціонування моделі нейтралітету у вищевказаних країнах.

Ключові слова: національна безпека, модель національної безпеки, нейтралітет.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.

УДК 327.88:316.776.23(470+571)

К.О. Гмирянська

ДОКТРИНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

Сучасна геополітика диктує нові виклики та загрози світовій спільноті, а відповідно змінюються інструменти реалізації політичних місій країн-опонентів. Інформаційно-пропагандистські інструменти маніпулювання масовою свідомістю є невід'ємною складовою політичного життя. Однією з характерних рис сучасного суспільства є, за словами Мануеля Кастельса, віртуалізація політики [1].

Боротьба за владу, анексування сфер впливу на геополітичній мапі відбувається здебільшого в інформаційному просторі. Саме інформаційний простір являється основним плацдармом протидії країн-конкурентів. І це наше сьогодення. Політичні лідери, держави-опоненти використовують широкий арсенал інформаційної зброї з метою впливу на думку світової спільноти та формування сприятливого, позитивного іміджу своєї політиці задля здобуття підтримки як всередині своєї держави, так і за її межами.

Ключові слова: Доктрина інформаційної безпеки, Україна, РФ, інформаційна зброя, дезінформаційно-психологічна операція, інформаційно-психологічна агресія (інформаційна експансія), медійний простір, пропаганда.

Метою статті є визначення ефективності доктринального забезпечення інформаційно-пропагандистської агресії Російської Федерації в практичній площині (на прикладі агресії щодо України).

На сьогоднішній день проблема інформаційної безпеки набула глобального значення і саме тому вона широко висвітлюється у працях як вітчизняних, так і

зарубіжних авторів. Серед українських вчених варто відмітити С. Даниленка, М. Ожевана, О. Андрєєву, О. Юдіна, В. Малинка, К. Рубель, В. Кормич, В. Петрик та ін.. На міжнародній науковій арені питанням інформаційної безпеки займаються такі науковці: Г. Почепцов, С. Гриняєв, А. Леваков, З. Бжезінський, Д. Белл, М. Кастельс, Д. Дарендорф, К. Дойч, Г. Джоветт та ін.. Серед американських вчених проблематикою інформаційної безпеки цікавляться такі вчені, як В. Оуенс, Дж. Най, Е. Тоффлер.

Без сумнівів, інформація є важливим стратегічним ресурсом будь-якої держави. Аналізуюючи зміст та роль інформації у сучасному світі, американський вчений Маршалл Маклюен [2] виводить цікаве твердження: «Істинно тотальна війна – це війна, за допомогою інформації».

Проблеми глобальної безпеки посідають особливе місце в структурі міжнародної інформаційної політики, визначають суперечності сучасного етапу міжнародного розвитку, які досягли такого рівня і гостроти, що можуть поставити під загрозу забезпечення світового порядку, реалізацію стратегій становлення глобального інформаційного (інтелектуального) суспільства, навіть саме існування цивілізації. Глобальна безпека як чинник міжнародних відносин, вплив якого має універсальний характер і врахування якого в діяльності міжнародного співтовариства та в зовнішній політиці окремих держав призводить до радикальних змін у поведінці акторів міжнародних відносин, до трансформації самої сутності проблеми безпеки після закінчення «холодної війни» і розпаду біполярної міжнародної системи, потребує концептуального перегляду принципів функціонування міжнародних та національних інститутів, що відповідають за безпеку, а також врахування в нових доктринах інформаційної складової міжнародної безпеки [3].

Міжнародну безпеку слід розглядати як політику, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і для всього світового співтовариства. З поміж вартих уваги теоретичних поглядів на міжнародну безпеку варто згадати французького теоретика Реймона Арона, який вважав, що безпека у світі незалежних держав може ґрунтуватися або на слабкості суперників (їх повному або частковому роззброєнні), або на власній силі [4]. Визнання проблеми інформаційної безпеки на міжнародному рівні обумовлюється такими чинниками глобалізації комунікації, як: у більшості індустріально розвинутих країн проводяться дослідження і розробки нової інформаційної зброї, що дозволяє здійснювати безпосередній контроль над інформаційними ресурсами потенційного противника, а за необхідності прямо впливати на них. За даними аналітичних центрів США, розробки такої зброї ведуться в 120 країнах світу: для порівняння розробки в галузі ядерної зброї проводяться у 20 країнах; в деяких країнах завершено розробку засобів інформаційного протиборства (війни) з можливим противником як в умовах воєнних конфліктів різної інтенсивності, так і в мирний час на стратегічному, оперативному, тактичному рівнях та в польових умовах з метою захисту національної інфосфери від агресії і несанкціонованого втручання; в розвинутих країнах концепція інформаційної війни є складовою воєнної доктрини, що обумовлює спеціальну підготовку особового складу і окремих підрозділів для проведення інформаційних операцій; практика міжнародних, регіональних та етнічних конфліктів виявила унікальність застосування інформаційної зброї для впливу на міжнародне співтовариство та для боротьби за геополітичні інтереси [5].

Багато країн давно займаються політикою захисту інформаційних потоків та систем – не тільки як джерел державних секретів, але і як джерел економічного прибутку. Франція, наприклад, відзначилася у створенні власного сегменту Інтернету на французькій мові. Вона взяла під свій контроль прибутковий ринок комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та інформаційних потоків на всьому

франкомовному просторі. Відомий досвід Китаю, який досяг суттєвого економічного росту за рахунок переорієнтації інформаційних потоків та акумуляції капіталів в інформаційній сфері [6].

Особливість XXI століття – стрімкі перемини в усіх сферах життя, зміна декількох соціально-економічних систем, перед кожною із яких з часом з'являлися свої складнощі та обмеження. І той, хто керується застарілими поняттями, методами та теоріями, сам створює передумови для своєї поразки. Одним із завдань інформаційно-психологічної війни є відірвати суспільну свідомість від реальності, змусити людей діяти неадекватно. Заборонити розробку та використання інформаційної зброї неможливо. Обмежити зусилля багатьох країн з формування єдиного глобального інформаційного простору також нереально. Проте цілком можливо підписати розумні погодження, які б опиралися на міжнародне право та мінімізували загрозу застосування інформаційної зброї.

Концепція міжнародної інформаційної безпеки визначає критичні структури, які, в першу чергу, зазнають впливу в умовах інформаційного протиборства. Найбільш вразливими вважаються політична, суспільна, економічна, військова, науково-технологічна, духовна сфери життєдіяльності суспільства. У політичній сфері інформаційна безпека стосується всіх елементів політичної структури держави та суспільства: структур підготовки та прийняття політичних рішень, структур управління місцевої та регіональної влади, структур виборчих систем, інформаційно-телекомунікаційних урядових систем спеціального призначення.

До сучасних інформаційних загроз відносять також кібер-, медіа- та психотероризм як протиправні дії, спрямовані на руйнування життєво важливих інфраструктур, систем управління державою, морального стану суспільства та війська, порушення прав людини [7].

Україна і Росія, дуже часто назви цих країн зустрічаються разом. Особливо зараз, коли українсько-російські відносини є ключовою темою практично всіх світових ЗМІ. Українсько-російське протистояння, яке фактично почалося з нахабної анексії Кримського півострову в лютому 2014 року, коли війська Російської Федерації окупували Крим і цим самим порушили всі можливі міжнародні домовленості та зобов'язання [8].

Російська Федерація, яка, на даний час, не входить до групи країн Великої вісімки, приділяє особливо значну увагу інформаційній політиці, зокрема забезпеченню ефективної інформаційної безпеки всередині своєї держави.

У Доктрині інформаційної безпеки РФ, затвердженій Указом Президента РФ від 9 вересня 2000 року зазначено: «Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростаючою роллю інформаційної сфери, що являє собою сукупність інформації, безпеки в Російській Федерації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, що здійснюють збирання, формування, розповсюдження і використання інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Інформаційна сфера, яка є системоутворюючим чинником життя суспільства, активно впливає на стан політичної, економічної, оборонної та інших складових безпеки РФ.

Національна безпека РФ суттєвим чином залежить від забезпечення інформаційної безпеки і в ході технічного прогресу ця залежність буде зростати» [9]. Доктрина інформаційної безпеки РФ визначає основні елементи організаційної системи забезпечення інформаційної безпеки, якими є: Президент РФ, Рада Федерації РФ, Державна Дума РФ, Уряд РФ, Рада безпеки РФ, федеральні органи виконавчої влади, міжвідомчі і державні комісії, які створюються Президентом РФ і Урядом РФ, органи виконавчої влади суб'єктів РФ, органи місцевого самоврядування, органи судової

влади, громадські об'єднання, громадяни, які відповідно до законодавства РФ беруть участь у вирішенні завдань забезпечення інформаційної безпеки [10].

Функціональне навантаження деяких структур РФ у сфері забезпечення інформаційної безпеки виглядає наступним чином. Президент РФ здійснює керівництво в межах своїх конституційних повноважень органами і силами по забезпеченню інформаційної безпеки; санкціонує дії з питань забезпечення інформаційної безпеки; відповідно до законодавства РФ формує, реорганізує і ліквідує підпорядковані йому органи і сили забезпечення інформаційної безпеки; визначає пріоритетні напрями державної політики та заходи у сфері забезпечення інформаційної безпеки РФ [11]. Президент РФ очолює Раду безпеки РФ, яка проводить роботу з виявлення та оцінки загроз інформаційної безпеки РФ, розробляє найважливіші концептуальні документи в галузі національної безпеки і пропозиції в галузі забезпечення ІБ, координує діяльність органів й сил щодо забезпечення інформаційної безпеки, контролює реалізацію федеральними органами виконавчої влади та органами виконавчої влади суб'єктів РФ рішень, Президента в цій сфері [12]. Указом Президента РФ від 28 жовтня 2005 року створена Міжвідомча комісія Ради Безпеки РФ з інформаційної безпеки і затверджено відповідне Положення (зі змінами від 12 червня 2006 року). Комісія з інформаційної політики утворена Постановою Ради Федерації від 30 січня 2002 р. Її утворення було обумовлено необхідністю детального вивчення та моніторингу інформаційної ситуації, вимогами подальшого вдосконалення законодавчої бази в інтересах більшої її орієнтації на формування єдиного інформаційного простору, вирішення питань підвищення ефективності інформаційного забезпечення державної зовнішньої і внутрішньої політики.

Деякі російські вчені, зокрема А. Стрельцов [13] у своїх працях з урахуванням сучасних умов і реальних факторів визначили функції державного управління у сфері забезпечення інформаційної безпеки та міністерств, комітетів, комісій, служб, агентств та інших органів виконавчої влади, які відповідно до наданих їм повноважень застосовують заходи і засоби запобігання і протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам у цій сфері.

Наприклад, Міністерство у справах преси, телерадіомовлення і засобів масових комунікацій, Міністерство зв'язку й інформатизації здійснюють протидію створенню монополій на формування, одержання і поширення інформації в РФ, в тому числі з використанням телекомунікаційних систем. Міністерство внутрішніх справ, Міністерство у справах преси, телерадіомовлення і засобів масових комунікацій, Міністерство юстиції, Федеральна служба безпеки вживають заходів запобігання протиправного застосування спеціальних засобів впливу на індивідуальну, групову і суспільну свідомість. Міністерство внутрішніх справ, Міністерство у справах преси, телерадіомовлення і засобів масових комунікацій, Міністерство закордонних справ, Служба зовнішньої розвідки, Федеральна служба безпеки виконують функції запобігання блокуванню діяльності державних засобів масової інформації з інформування російської і зарубіжної аудиторії. Міністерство внутрішніх справ, Федеральне агентство урядового зв'язку й інформації, Федеральна служба безпеки – запобігання перехопленню інформації в мережах передачі даних і лініях зв'язку, дешифрування цієї інформації і нав'язування спотвореної інформації.

Доцільно також нагадати про те, що важливі завдання щодо забезпечення інформаційної безпеки виконують Головне управління розвідки та підрозділи радіоелектронної розвідки і радіоелектронної боротьби Генерального штабу Збройних сил РФ; створена Служба спеціального зв'язку і інформації при Федеральній службі охорони РФ. У зв'язку із загостренням боротьби проти кіберзлочинності певні функції

покладені на Міністерство внутрішніх справ, Федеральну службу безпеки, Міністерство зв'язку та інформатизації та ін.

Варто нагадати, що в квітні 2015 року Рада безпеки РФ висунула ініціативу розробки нової концепції доктрини інформаційної безпеки, аргументуючи це сучасними реаліями, пов'язані з динамічним розвитком інформаційних технологій. Керівництво Ради безпеки РФ впевнене, що Росія повинна зміцнювати свій імунітет інформаційної безпеки, а саме постійно шукати нові, більш ефективні інструменти забезпечення інформаційної безпеки країни.

В рамках сьогоднішніх реалій українсько-російських відносин, Російська Федерація спрямовує всі свої ресурси проти України, і в першу чергу, ми говоримо про пропаганду та інформаційно-психологічні операції.

Немає сумнівів: ми говоримо не про одиничні випадки чи короткострокові дії, а про тривалу, заздалегідь сплановану, складну й послідовну інформаційно-психологічну операцію, спрямовану на розпалювання та обґрунтування насильства на сході України. Для створення потрібної кількості громадян, які виступають під сепаратистськими гаслами, підтримують так звану «Новоросію» та навіть беруть активну участь у бойових діях і терорі, було реалізовано низку послідовних, добре продуманих кроків, і на кожному з цих етапів перед пропагандою РФ стояли окремі цілі, а саме створення умов для повномасштабної інформаційної та справжньої війни.

Революція гідності, яка відбулася в Україні в 2014 році, а також всі драматичні події Майдану повинні були стати реальним поштовхом до відкритого конфлікту. Ґрунтуючись на вже поширених стереотипах і міфах, російська пропаганда викривила «справжні» причини й перебіг протестів, критикувала Майдан, прив'язуючи до нього негативні ярлики, закликаючи російськомовне населення України «захищатися» від уявного ворога.

Формування образу ворога у вигляді нової київської влади – це був один з наступних кроків російської пропаганди. Український уряд став ворогом, автоматично ворогом стала та частина українського народу, яка домоглася зламу режиму Януковича, і вся Україна як держава перетворилася в дзеркалі пропаганди на ворожу країну. До неї прикріплювали ярлики «фашистської держави», «країни, де панують бендери» і т.д.

І на останок легітимація територій «ЛНР» та «ДНР». Власне такою була динаміка пропаганди, яка забезпечила готовність суспільства до кровопролиття. Також протягом усієї війни пропаганда послідовно переслідує три важливі цілі: в першу чергу, перекидання відповідальності за конфлікт на українську владу. Український уряд звинувачується в тому, що не бере до уваги інтересів та політичних вподобань жителів Донбасу, натомість приймає політичні рішення, спрямовані проти донеччан. По-друге, дестабілізація українського фронту й тилу. Цим супроводжується будь-яка війна, це основа військової пропаганди. Це досягається чутками про, наприклад, зрадників в середині армії, про незаконність дій української армії на Донбасі і т.д.

Говорячи про пропаганду, безумовно, важливо зрозуміти, хто ж є її джерелом або іншими словами, хто її розповсюджує. Моніторинг, яке провело Інтернет-видання «Телекритики», виявив сліди російської пропаганди в низці загальнонаціональних ЗМІ. «Телекритики» опублікувала матеріали, в яких доводили зв'язок між контентом цілої низки української преси, радіо й телебачення: «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты. Украина», «112 канал», холдинг «Вести» та ряд інших. Під час парламентських виборів деякі ЗМІ (приміром, телеканал «Інтер», газета «Сьогодні») виступали в якості медійної платформи «Опозиційного блоку», який мав виражену проросійську риторичку [14].

Не варто забувати, що величезний відсоток ефірного часу центральних телеканалів займає медіапродукт російського виробництва, який часто теж несе заряд пропаганди (зокрема, про телесеріали як інструмент маніпуляційного впливу неодноразово писали експерти на сторінках MediaSapiens) [14].

Отже, російська пропаганда щодо України абсолютно успішно виконує поставлені задачі кремлівських чиновників. Найвагоміший результат – анексія Кримського півострова. Населення Криму боялося неіснуючих фашистів, про яких з запалом розповідали російські телеканали в Україні. Пропагандистська машина Кремля виграла за старим перевіреним принципом – «чим нахабніше брехня, тим більше народ в неї вірить». Тож Крим став Кримським федеральним округом в результаті інформаційної війни. А для закріплення ефекту, російський агресор зробив в методичних рекомендаціях для вчителів окупованого Криму та Росії, де російська агресія проти суверенної держави України є виправданою і подана мало як не благодійна допомога та місіонерське завдання.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна стверджувати, сьогодні світ перебуває на новому етапі свого розвитку – інформаційному, саме тому, питання інформаційної безпеки та політики є дуже актуальним. Російська Федерація є однією з перших країн на пострадянському просторі, яка створила потужну систему забезпечення інформаційної безпеки та інформаційного протистояння із зовнішніми та внутрішніми інформаційними загрозами. Керівництво РФ постійно вдосконалює організаційну структуру державних органів і сил, що забезпечують захист національних інтересів та ведуть інформаційну боротьбу проти зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз. Напрями державної політики інформаційної безпеки враховують як проблеми породжені радянським періодом її історії, так і реаліями сучасного світу.

Для України питання інформаційної безпеки є так само дуже важливим та нагальним, але на сьогоднішній день, на жаль, у цій сфері ми дуже відстаємо. В Україні дотепер залишається несформованою система забезпечення інформаційної безпеки, існують лише деякі її фрагменти, не об'єднані загальними цілями і координуючою роллю держави. Україна фактично не може у повному обсязі враховувати сучасні зовнішні і внутрішні інформаційні загрози, протидіяти інформаційним та інформаційно-психологічним впливам, можливому застосуванню проти нашої країни інформаційної зброї та кібератак.

Сучасна історія України дає змогу українцям та правлячій верхівці влади засвоїти декілька важливих уроків, які можуть позитивно вплинути на політичну свідомість нової генерації України. Насамперед, політичне майбутнє України повинно формуватися на тому факті, що інформація – ресурс силового протистояння у сучасному світі, рівнозначний військовій могутності та економічному потенціалу. Загалом, якщо Україна хоче зберегти свою незалежність та суверенітет, її керівництво повинно звертати особливу увагу на чотири силові фактори національної політики: військовий, економічний, дипломатичний та інформаційний [8].

Проблема забезпечення інформаційної безпеки в сучасному світі, особливо для України, набула принципово нового значення. Досягнення в інформаційній сфері створюють передумови для формування нового типу суспільства XXI століття – інформаційного суспільства, основою для якого являється динамічний розвиток широкого арсеналу інформаційних та телекомунікаційних технологій. Вже давно настав той час, коли Україні варто зрозуміти та усвідомити всю важливість та стратегічність такого ресурсу як інформація, адже це сучасний ресурс силового протистояння, який можна порівняти по його ефективності, з військовий потенціалом країни або економічним. Загалом, держава, яка має на меті зберегти свій статут

незалежності та суверенності, повинна розвивати та нарощувати свій військовий, економічний та інформаційний ресурс. На жаль, Україна до цього часу так і не навчилася правильно розпоряджатися своїми можливостями та перевагами. Як колись, в далекому 1994 році, українська влада, добре не обдумавши, відмовилася від ядерної зброї, так і зараз робить необдумані кроки у своїй політиці: затягує до неможливого соціального пасоку українському народу економічними реформами.

Ситуація в Україні стала поштовхом не лише для українського суспільства, а й для світової спільноти формувати певні моделі захисту, протидії можливим інформаційним загрозам від держав-опонентів. Інформаційно-психологічні операції або точніше сказати дезінформаційно-психологічні операції [8] залишаються ефективним інструментом провокацій та перманентної підтримки локальних конфліктів, які формують зону напруги та хаосу на зацікавленій агресором території.

Список використаної літератури

1. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс. – К. : Ваклер, 2007. – 304 с.
2. Тюрина И. О. Великое пророчество / И. О. Тюрина // Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего / М. Маклюэн; пер. И. О. Тюриной. - М. : Академический Проект : Фонд «Мир», 2005. – С. 5-18.
3. Вершинская О. Н. Существование модели построения информационного общества / О. Н. Вершинская // Информационное общество. – 1999. – № 3. – С. 53-58.
4. Арон Р. Мемуары: 50 лет размышлений о политике = Memoires: 50 Ans de Reflexion Politique / Р. Арон; пер. с фр. Г. А. Абрамова. – М. : Ладомир, 2002. – 873 с.
5. Безлюда Д. М. Гуманітарні технології в політиці та їх вплив на сферу національної безпеки / Д. М. Безлюда, О. А. Коваль // Стратегічна панорама. – 2001. – № 3-4. – С. 161-169.
6. Слипченко В. И. Войны шестого поколения [Электронный ресурс] / В. И. Слипченко // Оружие и военное искусство будущего. – М. : Вече, 2002. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/colonels/War6Generation/index.htm>.
7. Грачов Г. В. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. В. Грачов, И. К. Мельник. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Алгоритм, 2002. – 288 с.
8. Даниленко С. И. Ментально-культурные и политические последствия информационной агрессии России против Украины и пути ее преодоления / С. И. Даниленко // Актуальні питання міжнародних відносин і зовнішньої політики України. – 2015. – № 4. – С. 101-105.
9. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации (утв. Президентом РФ от 9 сентября 2000 г. N Пр-1895) [Электронный ресурс] // Информационно-правовой портал «ГАРАНТ». – Режим доступа : <http://base.garant.ru/182535/#ixzz3byZ1o95N>
10. Сайт Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru>.
11. Аносов В. Д. О Доктрине информационной безопасности Российской Федерации / В. Д. Аносов, А. А. Стрельцов // Вестник российского общества информатики и вычислительной техники. – 1997. – № 2-3. – С. 3-9.
12. Сайт Правительства России [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.government.ru>
13. Стрельцов А. А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы / А. А. Стрельцов; под ред. : В. А. Садовниченко, В. П. Шерстюка. – М. : МЦНМО, 2002. – С. 153-168.

14. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/rosiyska_propaganda_v_u_krainskomu_informatsiynomu_poli_pidsumki2014/

Стаття надійшла до редакції 22.05.2015 р.

K.Gmyrianska

**DOCTRINAL PROVIDING OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL
AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE**

Modern geopolitics dictates new challenges and threats to the international community, and therefore changing instruments implementing political missions of the opponent. Advocacy tools manipulation of mass consciousness is an integral part of political life. One characteristic of modern society is, according to Manuel Castells, virtualization policy.

The struggle for power, annexation of spheres of influence on the geopolitical map is mainly in the information space. That information space is the main springboard of anti-competition. This is our present time. Political leaders, opponents States use a wide arsenal of information weapons to influence on international public opinion and create a favorable and positive image of its policy for gaining support both within their country and abroad.

So, the article aims to determine the effectiveness of doctrinal providing advocacy of aggression in practical terms (for example, harassment of Ukraine).

Summarizing the material above, it can be argued that today the world is at a new stage of development – information, and because of it, information security and policy is very important. The Russian Federation is one of the first countries in the former Soviet Union that has created a powerful information security and information confrontation system for straggling with as external threats so and internal information influences. Leaders of RF continually improving the organizational structure of government agencies and forces that ensure the national interest and lead the fight against external information and internal information threats. The directions of the state policy consider information security problems generated by the Soviet period of its history and realities of the modern world.

In Ukraine, still remains immature information security system, there are only some fragments of it, not united by common goals and coordinating role of the state. Ukraine can't actually fully take into account the current internal and external threats to information security, counter information and information-psychological influence, possible use against our country information weapons and cyber attacks.

Key words: *Information Security Doctrine, Ukraine, Russia, information weapons, deceptive psychological operations, information and psychological aggression (information expansion), media space, propaganda.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.; Даниленко С.І., д.політ.н, доц.*

УДК 327.7

О.І. Гринько

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТА ПОНЯТІЙНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМАТИКИ СУЧАСНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Актуальність дослідження проблематики регіональної політики в ЄС полягає в тому, що до початку XXI століття на європейському континенті відбулися геополітичні зміни, які вплинули на всі світові політичні процеси. Вони торкнулися регіонів Центральної й Східної Європи, Балкан, території колишнього Радянського Союзу. Сформульована в історичному минулому ідея об'єднання європейських країн в ім'я спільних інтересів і безпеки не тільки почала перетворювати в життя, але вже має цілком реальні обриси. Формування Великої Європи почалося з усвідомлення спільних інтересів народів перед лицем зовнішніх і внутрішніх загроз

Ключові слова: *регіон, регіоналізація, регіоналізм, ЄС.*

За тривалий період проживання європейських народів на континенті, їхнього спілкування один з одним, були випробувані численні моделі співіснування: від збройної конфронтації, що призвела до виникнення двох світових воєн, до формування політичної культури з орієнтацією спочатку на економічну інтеграцію, а потім і на соціально-політичне єднання навколо Шенгенських і Маастрихтських угод. Створилася відповідна система ціннісної орієнтації, у центрі якої перебуває політичне співробітництво і єдиний геополітичний простір. Формування єдиного європейського геополітичного простору тісно пов'язане з рішенням проблем регіональної політики в Європі - фактором, що виступає базисом об'єднання різних національно-політичних одиниць із дотриманням їхньої регіональної специфіки й національних особливостей. Саме регіональна політика ЄС є на сьогодні найважливішим об'єднуючим фактором у Європі, і може служити зразком при розробці регіональної політики в Україні, яка також як і більшість країн ЄС є сукупністю значно відмінних друг від друга регіонів, з різним рівнем соціального, економічного, політичного розвитку.

Ідея європейської інтеграції одержала широкий розвиток після Першої і Другої світових воєн, які перекроїли карту Європи без урахування історично сформованих етнічних границь.

Вважається, що базова ідея європейської інтеграції була висловлена одночасно з ідеєю майбутнього Європейського союзу в промові Роберта Шумана - міністра закордонних справ Франції, що стосувалася створення Європейського об'єднання вугілля й стали. У своїй промові, Р. Шуман підкреслив, що об'єднання виробництва вугілля й стали дозволить змінити долі тих регіонів, які в давніх часів займалися виробництвом зброї.

При дослідженні особливостей регіональної політики інтеграційного процесу на європейському геополітичному просторі було вивчено і використовувалось цілий ряд публікацій учених-політологів. З наукових праць загального плану слід зазначити Тойнбі Дж. «Збагнення історії». Багато аналітичних матеріалів і конкретних політологічних висновків по ситуації на Європейському геополітичному просторі і його зв'язках з іншими країнами міститься в закордонних дослідженнях. Зокрема, можна відзначити книги, нариси й статті західних політологів Де Ружмон, Бжезинський З., Кіссінджер Г., Понд І., Хантінгтон З, Данн М., Наймл. Дж.З, Фрайб М., Фуше М., Давенпорт М., Люкас Й., Смітті Б., Дюбуа Ж., Ланда Р. і ін. У роботах

цих авторів підкреслюється усе більше зростаючий взаємозв'язок європейських регіонів, включаючи Східну Європу, при постійно зростаючому їхньому національно-культурному різноманітті, що впливає на формування сучасної європейської системи цінностей. У значній мірі це є слідством розвитку регіональної інтеграції, її тенденцій до загальноєвропейського зближення. З їхньою допомогою формуються універсальні цінності, які вступають у сполучення з національними. Виникає потреба в нових формах самоорганізації соціально-політичних утворень і відносин між ними, які на сьогоднішній день оформлені в ідеї регіоналізму.

Серед вітчизняних вчених, можна виділити таких авторів, як Данилишина Б.М., Долішнього М.І., Лукінова І.І., Макогона Ю.В., Мельник А.Ф., Михасюка І.Р., Мокія А.І., Писаренко С.Г., Симоненка В.К., Чумаченка М.Г.

В працях провідних вчених на сьогодні відсутні єдині підходи до сутності регіональної політики, а також до її категоріальної бази.

У сучасній гуманітарній науці поняття «регіон» (від лат. regio – область, район), трактується неоднозначно, а часом і суперечливо. У вузькому (політико-правовому змісті слова) під регіоном розуміють адміністративно-територіальні утворення. У широкому - територіальні утворення, вільні від адміністративних прив'язок. У цьому змісті поняття «регіон» може означати природно-кліматичну зону; географічну територію; економічний або господарсько-економічний район, історико-культурний ареал.

Поняття регіону в останні роки набуває всезростаючого значення в Європі. З розширенням ЄС його значення далі зросло. Регіон розглядають як «фактор глобального розвитку «глобально думати-локально діяти», як «потенціал для збереження традиційного способу життя», як «нову адміністративну одиницю у світлі субсидіарності», як «елемент розвитку для утворення самостійного регіонального розвитку», «багатогранний принцип, що може бути наповнений будь-якими атрибутами». [1]

При науковому аналізі проблем регіоналізму й регіональної політики велике значення має чітке визначення базових понять.

Визначення поняття «регіон» у словнику Ожегова говорить про те, що регіон являє собою «велику область, групу країн, що сусідять, або територій, райони, об'єднані через які-небудь загальні ознаки»[2].

Узагальнюючи цей та інші визначення регіону, які містяться в словниках та енциклопедичних виданнях, зробимо висновок про те, що в них під регіонами автори та укладачі розуміють як великі території, що охоплюють цілі континенти або групи країн, так і іноді сусідні один з одним адміністративно-територіальні одиниці, що відрізняються особливостями історичного розвитку, географічного положення, природних і трудових ресурсів, спеціалізації господарства.

Також, в науковій літературі часто зустрічається змішування понять регіон та район [3], що вважається сучасними дослідниками недоречним [4].

Сьогодні виділяють п'ять ступенів регіональної комплексності. Вони відображають певну еволюційну логіку процесу регіоналізації в ЄС.

1. Регіон як географічна і екологічна одиниця, обмежена природними кордонами;
2. Регіон як соціальна система, що припускає транслокальні стосунки соціального, політичного, культурного та економічного порядку. Взяті в комплексі, ці відносини формують «регіональний комплекс».

3. Регіон як організована співпраця в культурній, економічній, політичній, або військовій галузях.

4. Регіон як регіональне громадянське суспільство, що з'являється тоді, коли організаційна структура сприяє розвитку процесів соціальної комунікації та конвергенції цінностей в рамках всього регіону в цілому.

5. Регіон як історичне утворення з особливою ідентичністю і потенціалом його учасників, так само як і певним рівнем легітимності [5].

Різні наукові дисципліни відають пріоритет різним факторам регіоноутворення, що призводить до різного розуміння об'єктів, які співвідносяться з поняттям регіон [6].

Наслідком того, що проблематика регіону розглядається в різних споріднених наукових галузях, є поява такої комплексної дисципліни, як регіонознавство [7].

Не лишилися осторонь від розгляду проблематики регіону і політологія, в якій регіон розглядається подвійно. В одних випадках - це група країн або територій, які по багатьом очевидним параметрам більше взаємозалежні один з одним, чим з іншими країнами, мають більш-менш однорідні природні, економічні, соціально-політичні й культурні умови. Тут, як правило, держави або території, об'єднані в регіон, повинні мати якийсь загальний вихід до моря або сполучення геополітики, геоekonomіки й нових соціальних процесів, змін менталітету й т.д. в умовах процесів, що відбуваються в світі, глобалізації.

Похідними від терміну регіон є поняття «регіоналізм» і «регіоналізація». Ці терміни також отримали наукову дискусію щодо власного вмісту, однак, в даному випадку є певна узгодженість думок і відпрацьована позиція, з гідно до якої більшість авторів уважають, що їхня сутнісна відмінність полягає в тім, що «регіоналізм» - це теорія, концепція або система подань, тоді як «регіоналізація» - це об'єктивне явище або процес» [8].

Регіоналізація, по-перше, є наслідком міжнародного поділу праці, який зараз поглиблюється, збільшення впливу зовнішніх факторів, що впливають на вихід виробництва й всіх інших сторін життя суспільства за національні границі. По-друге, регіоналізація являє собою інструмент оптимізації економіки, підвищення ефективності виробництва й вирівнювання регіональних структур, а також політичної трансформації. По-третє, служить засобом підтримки балансу між потенціалами окремих країн; по-четверте, регіоналізація – суб'єкт глобалізації й одночасно інструмент протидії негативним наслідкам глобалізації [10].

У колишній радянській науці проблеми регіоналізації не розроблялись, а у вітчизняній лише починаються. Щодо західної науки, то там давно існує спеціальна галузь, яка отримала назву "регіонологія", «регіонознавство», «регіональні дослідження» (regional studies).

Як зазначає О. Молодцов, в період незалежності, проблематика регіональної політики була розглянута в працях В. Борденюка, О. Бойко-Бойчука, В. Гудак, В. Кравціва, В. Кравченка, М. Пухтинського, В. Керецмана, Є. Кіш, М. Лендшел, Г. Линевиц, С. Романюка та інших. Регіоналізація як фактор регіональної політики, аналізувалась В. Андерсеном, М. Долішнім, В. Симоненком, В. Фесенком, М. Шаповаленко, М. Шульгою тощо. Вони розглянули роль та місце регіонів в глобалізаційному процесі, політичні аспекти взаємовідносин «центр – регіони» у контексті регіоналізації, її переваги та ризики, співвідношення соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою України. У цих дослідженнях, на наш погляд, недостатня увага приділялась методологічному змісту цього поняття. Аналіз стосувався, насамперед, суто соціально-економічних, або правових та інституціональних аспектів регіоналізації.

Регіоналізація – термін багатозначний. У залежності від контексту під ним розуміють: розвиток, укріплення економічних, політичних та інших зв'язків між

областями або державами, що входять до одного регіону; процес виникнення регіональних об'єднань держав; специфічність, розмаїття напрямків регіональної політики, що проводиться в окремих регіонах; економічне районування; зовнішньоторговельні привілеї двох країн [11, 12, 13].

Теоретично навантаженим є перше значення цього терміну, який часто неправомірно використовують ще як синонім регіоналізму, оскільки вони знаходяться у певному співвідношенні. Окремі дослідники, що займаються проблемами соціально-економічного районування (регіонування) розуміють регіоналізацію як процес обґрунтування територіального поділу на макрочастини (макрорегіоналізацію) [14]. Інші застосовують поняття регіоналізації, маючи на увазі інституційні чинники та механізми регіональної політики (моделі регіоналізації) [15].

Нам здається вдалим визначення І. Бусигіної терміну регіоналізації: «регіоналізація - процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному та наднаціональному рівнях» [16].

Процеси глобалізації сильно вплинули на зміни політичних й економічних відносин між країнами та структуру світової економіки. Зокрема, посилились лібералізаційні процеси на різних рівнях, важливого значення у міжнародних відносинах набули інтеграційні процеси. А лібералізація й інтеграція призвели до такого явища, як регіоналізація і регіоналізм. Регіоналізація є процесом перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному та наднаціональному рівнях. У ХХІ столітті поряд з процесом глобалізації відбувається процес регіоналізації, який стає характерним не тільки для держав з федеративною формою устрою, але і для унітарних держав, та цілих континентів і частин світу. Для розуміння регіоналізму важливо розрізнити концепції „старого” і „нового” регіоналізму. „Старий регіоналізм” виник у роки холодної війни і формувався „згори” обома конфронтуючими блоками. Він характеризувався інтравертністю, тобто протекціоністською спрямованістю, домінуванням політичних питань над іншими тощо. Друга, „нова” хвиля регіоналізму зародилася в середині 1980-х років. Основні імпульси до неї йдуть „знизу”, лише підкріплюючись політичними домовленостями. Новий регіоналізм – це відкрите, екстравертне співробітництво, спрямоване на комплексне розв'язання економічних, політичних, культурних, екологічних та інших проблем і завдань. В той час, як синонімом класичного («старого») регіоналізму було слово „закритість”, концепцією «нового» регіоналізму став його антипод. Серед сучасних науковців є домовленість вважати нові регіональні форми співробітництва черговою стороною глобалізації, не акцентуючи увагу на тому, що і взаємодія у форматі «старого» регіоналізму не втратила актуальності. Багато сучасних об'єднань мають риси обох типів регіоналізму [17].

Порівнюючи основні ознаки старого та нового регіоналізму Б.Хеттне визначає, що старий регіоналізм був:

- відображенням біполярної системи,
- результатом боротьби за владу між наддержавами (тому найбільш поширеною є формальна інтеграція, ініційована зверху),
- внутрішньо-орієнтованим з протекціоністськими тенденціями (концепція ендогенного розвитку)

- у центрі уваги знаходилася держава, в тому сенсі, що інші суб'єкти, такі як організації та господарючі суб'єкти не вважалися важливими [18].

Новий регіоналізм відрізняється тим, що він:

- розвивається у рамках багатопольярної системи,
- представляє собою процес, що виникає спонтанно або в рамках певного регіону (в розвитку інтеграційних процесів домінує ініціатива приватного сектору – корпоративна інтеграція),
- включає неекономічні аспекти, і, таким чином, призводить до посилення регіональної ідентичності, так званого, розширеного націоналізму,
- менше внутрішньоорієнтований, оскільки світова економіка є надзвичайно взаємозалежною (відкритий регіоналізм),
- сприяє більшому співробітництву, ніж співробітництво між країнами.

Крім економічної інтеграції необхідно звернути увагу ще на дві форми регіоналізації – регіональні держави й так звані «трикутники розвитку».

Регіональна держава – це еквівалент терміну «супердержава», але реалізованого не на глобальному, а на регіональному рівні. Регіональні держави, користуючись своїм більш значним економічним, демографічним, військовим або зовнішньополітичним потенціалом намагаються нав'язувати свою волю в окремих питаннях своїм менш потужним сусідам.

«Трикутники розвитку» (хоча учасників може бути й більше, і менше) складаються в прикордонних районах декількох країн. Розглядаючи дану форму регіоналізації, Г. Широков пише: «Регіоналізація спричиняє створення декількох взаємодіючих і конкуруючих інтеграційних угруповань, що служать для багатопольосного керування світовою системою» [19].

Регіональна політика – це діяльність органів державної влади й міжнародних організацій, спрямована на вирівнювання диспропорцій соціального й економічного розвитку частин території конкретних країн [20].

Основою відносин між рівнями влади в будь-якій державі є питання про розподіл повноважень, відповідальності й гарантій їхньої діяльності. Це питання також є важливим і в процесі регіоналізації. Ступінь його рішення прийнято розглядати з позицій так званих принципів субсидіарності та компліментарності регіональної політики [21].

Субсидіарність – принцип, що лежить в основі розподілу повноважень і компетенцій між акторами, що перебувають на різних рівнях владної піраміди [22].

Це організаційний і правовий принцип, згідно з яким спільнота вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях (виняток становлять сфери виняткової компетенції Спільноти); один з основоположних принципів Європейського Союзу. Означає постійне оцінювання обґрунтованості дій ЄС з погляду наявних можливостей на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Амстердамський договір додав до Договору про заснування Європейської Спільноти Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності, де викладені керівні настанови щодо субсидіарності. Цей Протокол, після оновлення, стане додатком до європейської Конституції [23].

Застосування принципу субсидіарності здійснюється в правових і адміністративних системах більшості держав, що входять у Раду Європи, причому як в унітарних, так і у федеративних, що свідчить про його універсальний характер, а також перспективності його використання в країнах, що вдосконалюють державне управління [24]. При цьому варто мати на увазі, що використання принципу субсидіарності має на

увазі обов'язкове врахування і інших принципів, що визначають основи організації держави: єдність дії й застосування, ефективність управління й солідарність.

Принцип субсидіарності є також базовою концептуальною основою практичної політики в регіональних питаннях, у розробці стратегії державного розвитку [25].

Принцип комплементарності припускає установку на безперервність у структурі влади. Принцип націлює на створення умов рівномірного розподілу владних функцій у розрізі всієї вертикалі управління, тобто рівномірного розподілу влади в структурі управління і виділення владних повноважень як згори, так і знизу. Такий порядок реалізації влади допомагає уникнути дефіциту влади і не залишає місця для прояву нелегальних центрів управління, які б узяли функцію управління соціальною системою на себе. Принцип комплементарності вказує на те, що держава повинна створити систему правових гарантій, які б забезпечували захист прав та інтересів місцевого самоврядування від необгрунтованого втручання в їхню діяльність органів державної влади. У ст. 4 п. 4. Європейської Хартії місцевого самоврядування записано «повноваження, якими наділяється місцева влада, як правило, мають бути повними й виключними. Вони не можуть скасуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачене законом».

По своєму внутрішньому змісту регіональна політика - «це діяльність по керуванню політичним, економічним, соціальним і екологічним розвитком країни в просторовому регіональному аспекті що відбиває як взаємини між державою й регіонами, так і регіонів між собою

Об'єктом регіональної політики в країнах з ринковою економікою є регіональні (просторові) нерівності, що проявляються в рівні й умовах життя населення, зайнятості й безробіття, темпах економічного розвитку регіонів, умовах підприємництва й ін.

Суб'єктами регіональної політики виступають законодавчі й виконавчі органи влади центру й регіонів, органи місцевого самоврядування, міжрегіональні асоціації.

Регіональна політика здійснюється й у взаємовідносинах об'єднань держав і регіонів усередині цих об'єднань. Основна мета регіональної політики, як визначається у відповідних документах ЄС, - звести до мінімуму ті нерівності, які створюють ґрунт для виникнення соціальних конфліктів, заважають соціально-економічному розвитку країни в цілому або її частинах, а також групи країн (країни-члени Європейського союзу). Зовсім очевидно також і те, що цілі регіональної політики різних держав не можуть збігатися й варіюють у широких межах.

Дослідниками виділяються наступні основні цілі регіональної політики в ЄС:

- Створення й зміцнення єдиного економічного простору, і забезпечення економічних, соціальних, правових і організаційних основ державності;
- Відносне вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів;
- Пріоритетний розвиток регіонів, що мають особливо важливе значення для держави;
- Максимальне використання природних, у тому числі ресурсних особливостей регіонів;
- Комплексний екологічний захист регіонів [16].

Крім цілей регіональна політика має свої функції. До основних функціональних форм регіональної політики прийнято відносити:

1. Регіональне прогнозування - наукове передбачення передбачуваних напрямків і параметрів соціально-економічного розвитку регіону на основі аналізу джерел фінансування, економічної структури і т.д.

2. Регіональне програмування - цілеспрямоване втручання в розвиток регіону з формулюванням цілей і проміжних завдань соціально-економічного розвитку регіону, а

також визначення конкретних строків досягнення поставлених цілей і необхідних витрат ресурсів.

3. Регіональне планування - встановлення конкретних завдань і цілей на плановий (планований) період із вказівкою джерел фінансування, безпосередніх виконавців.

У свою чергу регіональна політика здійснюється певними засобами й у певних формах. При аналізі конкретного змісту регіональної політики необхідно враховувати й специфічні розходження регіонів, стосовно яких реалізується ця політика. Ця специфіка характеризується рядом показників-критеріїв. Виділяються наступні критерії:

- 1) Рівень економічного розвитку;
- 2) Темпи економічного розвитку;
- 3) Тип територіальної структури господарства (вузловий і гомогенний)
- 4) Коефіцієнт щільності населення;
- 5) Темпи приросту населення;
- 6) Характер і коефіцієнт виробничої спеціалізації.

З відзначеними регіональними особливостями зв'язані формування й проведення регіональної політики.

Державна регіональна політика й політика регіонів - не розрізнені частини, а єдине ціле, вони доповнюють один одного.

Внутрішня політика регіонів - цільові дії органів влади регіону, спрямовані на найбільш ефективне використання всіх ресурсів регіону для підвищення добробуту населення, удосконалювання структури матеріального виробництва, поліпшення стану навколишнього середовища, розвиток соціально-економічної інфраструктури.

У державній регіональній політиці можна виділити ряд взаємозалежних елементів: економічну, соціальну, науково-технічну, екологічну, демографічну, гуманітарну й національну політику.

На основі загальних принципів державної регіональної політики формується та або інша регіональна політика.

У висновку можна сказати що, поняття регіону використовувалося в різних розуміннях та в багатьох дисциплінах, що призвело, зрештою, до формування окремої наукової дисципліни «регіонознавство». В політології регіон здебільшого розглядається як група країн або територій, які по багатьом очевидним параметрам більше взаємозалежні один з одним, чим з іншими країнами, мають більш-менш однорідні природні, економічні, соціально-політичні й культурні умови.

Розвиток регіоналізації сформований на основі двох основних концепцій регіоналізму: «старий» регіоналізм, який характеризувався характеризувався інтравертністю, тобто протекціоністською спрямованістю, домінуванням політичних питань над іншими тощо. Друга, „нова” хвиля регіоналізму зародилася в середині 1980-х років – це відкрите, екстравертне співробітництво, спрямоване на комплексне розв'язання економічних, політичних, культурних, екологічних та інших проблем і завдань.

Регіоналізм, як провідна світова тенденція сіспільно-політичного життя останніх десятиліть, виступає не тільки як зростаюча роль регіонів різної величини й значимості на світовій арені, але і як відбиття територіального розрізу тієї нерівномірності, що з урахуванням різного рівня розвитку країн і регіонів буде неминуче супроводжувати процеси інтеграції. Міждержавна регіональна єдність означає міру й гарантію місцевого проживання в єдиному суспільно-політичному просторі зі своїми особливостями політичної культури. Інакше кажучи, така єдність припускає не стільки

рівність рівнів економічних можливостей, скільки одержання можливості співіснувати на рівних взаємовигідних умовах.

Список використаної літератури

1. Гринько О. І. Аналіз основних напрямків дослідження регіональної політики Європейського Союзу / О. І. Гринько // Науковий вісник [Одеського державного економічного університету]. – 2010. – № 3. – С. 129–133.
2. Ожегов И. С. Толковый словарь русского языка / И. С. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1993. – С. 695.
3. Алаев Э. Б. Социословарь / Э. Б. Алаев. – М., 1993. – С. 69–70.
4. Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география / Н. С. Мироненко. – М., 2001. – 213 с.
5. Попович А. Интеграция: теоретические аспекты [Электронный ресурс] / А. Попович. – Режим доступа : <http://fmp-gugn.narod.ru/pop2.html>
6. Гринько О. І. Перспективи регіоналізації і регіональної політики в Європейському Союзі / О. І. Гринько // Науковий вісник [Одеського державного економічного університету]. – 2010. – №6. – С. 127–133.
7. Волков Ю. Г. Регионоведение / Ю. Г. Волков. – М., Наука, 2004. – 341 с.
8. Орешина М. А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований / М. А. Орешина // Политическая наука. Пространство как фактор политических трансформаций. – М., 2003. – С. 145–155.
9. Куро О. С. Регіональна кластерна політика в Європі: теорія й практичне застосування / О. С. Куро // Вісник соціально-економічних досліджень. - 2008. – Вип.33. – С. 66–71.
10. Яковюк І. В. Регіональна політика Європейського Союзу: загальнотеоретичний аналіз / І. В. Яковюк // Політичні і правові проблеми становлення і розвитку держави на пострадянському просторі : матер. міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 26 черв. 2009 р.) – Харків, 2009. – С. 10–18.
11. Молодцов О. Поняття та сутність нової регіоналізації / О. Молодцов // Вісник Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 4. – С. 318–324.
12. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком : навч. посіб. / Д. М. Стеченко. – К. : Вища шк., 2000. – 223 с.
13. Богорад О. Д. Регіональна економіка : словник-довідник [Електронний ресурс] / О. Д. Богорад, О. М. Тевелев, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.eru.org.ua/index.php?page=883>
14. Долішній М. І. Макрорегіоналізація України як основа здійснення регіональної політики / М. І. Долішній, В. К. Симоненко // Регіональна політика: методологія, методи, практика / відп. ред. М. І. Долішній; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2001. – С. 24–36.
15. Лендъел М. Спеціальні інститути розвитку територій: європейський досвід / М. Лендъел // Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / за ред. С. Максименка; Київ. центр Ін-ту Схід-Захід. – К. : Міленіум, 2001. – С. 67-148.
16. Бусыгина И. Стратегии европейских регионов как ответ на вызовы интеграции и глобализации / И. Бусыгина. – М. : Интердиалект, 2003. – 325 с.
17. Бібіков Д. Н. ТНК в процесі співіснування глобалізації та регіоналізму [Електронний ресурс] / Д. Н. Бібіков // Ефективна економіка. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=640>.

18. Hettne B. Globalism and New Regionalism / B. Hettne, A. Inotai, O. Sunkel. – New York : Macmillan, 1999. – 308 p.

19. Булатова О. В. Теоретико-методичні основи визначення нового регіоналізму в світогосподарському розвитку / О. В. Булатова // Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. тр. – Севастополь – Донецк : ДонНУ, 2009. – С. 85-88.

20. Молодцов О. Поняття та сутність нової регіоналізації / О. В. Молодцов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 4. – С. 318-324.

21. Широков Г. К. Регионализация: новые тенденции мирового развития на рубеже XX и XXI веков / Г. К. Широков // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С. 55-66.

22. Васильева Т. А. Региональная політика / Т. А. Васильева // Юридическая энциклопедия. – М., 2001. – С. 939.

23. Кіш Є. Б. Сучасні пріоритети регіональної політики Європейського Союзу / Є. Б. Кіш // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 70. Ч. 2. – С. 85–89.

24. Хохлов И. Субсидиарность как принцип и механизмы политики Евросоюза / И. Хохлов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5. – С. 95-101.

25. Порплиця Н. Б. Нові тенденції розвитку регіональної політики Європейського Союзу / Н. Б. Порплиця // Проблеми державного будівництва в Україні. – 2007. – Вип. 12. – С. 228–230.

26. Лютак О. М. Теоретичні засади регіональної політики країн Європейського Союзу / О. М. Лютак // Економічні науки. Сер.: Економічна теорія та економічна історія : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 2. – С.159–175.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2015 р.

О. Grynko

THE RESEARCH OF METHODOLOGICAL AND CONCEPTUAL BASE OF MODERN AREA STUDIES

During a long period of European nations' settlement on the continent and their communication with each other, numerous models of coexistence have been tested: from the armed confrontation that resulted in two world wars - to the formation of political culture focused on economic integration first and then on social and political unionization according to Maastricht and Schengen agreements. The certain system of value orientation was created. The political cooperation and the common geopolitical space are its core.

The formation of the common European geopolitical space is closely connected with the decision of problems of regional policy in Europe. While studying features regional policy integration process in the European geopolitical space, it has been used and examined a number of publications worked out by political scientists. The work "A study of history" by J. Toynbee should be noted as the work in which the general ideas are presented. Many analytical materials and numerous politological conclusions on the situation in the European geopolitical space and its relations with other countries are contained in the foreign researches. In particular, the books, essays and articles worked out by Western political scientists such as: De Rougemont, Brzeziński Z., Kissinger G., Pond I., Huntington S., Dunn M., Nayml. Dzh. Z., Frayb M. Foucher M., Davenport M., Lyukas J., Smitty B., Dubois J., Landa R. and by other, should be noted in this connection. Ever-increasing interconnection between European regions, including Eastern Europe, and the constant

increasing of their national and cultural diversity, which affects the formation of modern European values, are emphasized in the works of these authors. Considerably it is caused by the regional integration and its trend of European convergence. With their help some universal values are emerging and they come in connection with the national ones.

The concept of the region is used in different senses and in many disciplines, which led eventually to the formation of the certain scientific discipline "area studies". In political science region is mostly considered to be a group of countries or territories depended on each other according to many obvious characteristics more than on other countries. As well they have more or less homogeneous natural, economic, social, political and cultural conditions.

The development of regionalization is based on two basic concepts of regionalism, "old" regionalism, which is characterized by introversion that is protectionist orientation, dominance of political issues over others. Second model, the "new" wave of regionalism was formed in the mid 1980s. It is open, extroverted cooperation aimed at the complex solving of economic, political, cultural, environmental and other problems and challenges.

Key words: *region, regionalization, regionalism, the EU.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 32.02: 01.8(47)

В.В. Гулай

ЛАТЕНТНІ ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ УТВОРЕНЬ «ДОНЕЦЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА» ТА «ЛУГАНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА» В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ДЕРЖАВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

В роботі розкриваються причини, характер та наслідки утворення «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» в умовах політичної кризи в Україні зими 2013 – весни 2014 рр. та розгортання Російською Федерацією т. зв. «гібридної війни». Звернуто увагу на роль латентних політико-економічних структур в дезорганізації системи державної влади й місцевого самоврядування в Донецькій та Луганській областях. Окремо аналізуються механізми відображення інтересів структурних елементів кланово-олігархічної політичної системи України періоду президентства В. Януковича в механізмі формування та функціонування терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР».

Ключові слова: *латентні політичні практики, політична корупція, кланово-олігархічна система, «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка».*

Обрана тема дослідження є вкрай актуальною як політико-прикладному, так й науково-теоретичному аспектах. Анексія Російською Федерацією суверенної території України – Автономної Республіки Крим й м. Севастополя та збройне вторгнення для збереження та розширення територій терористичних організацій «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» не тільки переконливо показали неефективність функціонування попередньої моделі державної організації України, що не змогла подолати негативного впливу латентних політичних практик кланово-олігархічної політичної системи, залишки останньої несуть реальну загрозу подальшої втрати залишків суверенітету й територіальної цілісності нашої країни.

Пропонована до розгляду проблематика, з огляду на об'єктивні причини, тільки зараз стає предметом наукових зацікавлень. Разом з тим в роботах Т. Береги [1], Г. Кохан [12], С. Невмержицького [15], О. Щедріної [20] вітчизняною політичною наукою закладені теоретико-методологічні засади латентних політичних процесів, існування яких впливає на загальну дезорганізацію державного організму України у протидії російській агресії. На окрему увагу заслуговують аналітичні публікації провідних Інтернет-видань України, що можуть бути включені до вітчизняного політичного дискурсу. Пропонована стаття також є спробою вирішення наукових завдань, поставлених в попередніх публікаціях автора [5-6].

В якості вихідного положення можемо запропонувати розгляд політичної системи як сукупності наступних підсистем: інституційної (держава, її органи та установи, політичні партії, громадські рухи, організації, об'єднання тощо); функціональної (політична участь, діяльність, дійснення влади, вплив на громадське життя, політична соціалізація тощо); регулятивної (політико-правові норми, звичаї, традиції, ритуали, політичні принципи, настанови тощо); ідеологічної (політичні ідеї, цінності, теоретичні концепції, доктрин тощо); комунікативної (форми відносин між суб'єктами політичної системи).

Політична система має достатню кількість механізмів, за допомогою яких вона пристосовується до соціального оточення, регулює свою поведінку і перетворює власну внутрішню структуру. Важливе місце серед них займають три типи, регуляційного механізму: 1) перетворення потреб (під якими маються на увазі думки, мотиви, очікування, інтереси, переваги і навіть ідеологія) на вимоги; 2) їхнє скорочення шляхом комбінації, модифікації й обмеження; 3) перетворення вимог на рішення[4, с. 8].

Нормальне функціонування зазначених типів механізму перетворює політичну систему в саморегулюючий організм, не тільки спроможний активно реагувати на впливи навколишнього середовища, але і який має можливість у порядку зворотного зв'язку виливати на це середовище, змінюючи його в ту або іншу сторону і забезпечуючи тим самим виживання і самозбереження системи.

В. Дубінін розглядає інтерес як відношення, регулятор та детермінатор діяльності певного суб'єкта по розв'язанню протиріч двоякого змісту[7, с. 9-10]. У свою чергу, політичні інтереси визначають як відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів, подій; як реальну причину активності соціальних суб'єктів; як внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке стимулює суб'єктів політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення; як відображення потреб і способів їх задоволення у свідомості людей[18, с. 8].

Передумовою, на основі якої формуються політичні інтереси, є політичні потреби. Без потреб неможливе існування інтересів. І в той же час в той же час, потреби не можуть бути задоволені без формування та реалізації тих інтересів, в основі яких вони знаходяться[18, с. 4].

Суперечливість політичних інтересів, основою якої є суперечливість соціальних потреб, що мають спільний предмет і задовольняються в існуючій системі політичної діяльності таким чином, що задоволення однієї з них блокує задоволення іншої і навпаки. Їх суб'єкти-носії стають суб'єктами політичної боротьби, а спільний для них предмет - предметом боротьби[17, с. 11].

В якості об'єктів політичних інтересів виступають матеріальні, духовні, політичні цінності, політичні інститути і політичні відносини, а носіями політичних інтересів можуть бути особистість, соціальна група, нація, суспільство, різноманітні інститути [18, с. 7].

Вагому роль серед репрезентантів латентних політичних інтересів, що лежать в основі політичної корупції в перехідних суспільствах, до яких належить й Україна, займають кланово-олігархічні структури. Кланово-олігархічна політична система – узагальнена назва комбінованих політичних систем, що існують в окремих державах Європи, більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки, де окремі родинно-земляцькі спільноти та найзаможніші їх представників через механізми неформальних політичних практик концентрують й утримують повноту публічної влади для збереження й примноження своїх матеріальних благ, переваг, привілеїв тощо.

Утвердження кланово-олігархічної політичної системи свідчить про домінуючу роль у процесі розподілу й захисту владних ресурсів латентних інститутів за умов низької ефективності формальних інститутів та слабких функціональних можливостей права.

Важливим механізмом функціонування кланово-олігархічної політичної системи є клієнтарно-патронажні зв'язки, що регулюють доступ акторів політичного та економічного поля до різного роду ресурсів на основі особистої залежності.

Олігархічні відносини панують у сфері здійснення державної влади, їм притаманна непрозорість, клановість і своєрідна феодална корпоративність. Такі відносини стосуються невеликої групи людей, які реально впливають на державну владу та чиновників, котрі, цю державу обслуговують

Формування кланово-олігархічної політичної системи супроводжується дисфункціями політичних інститутів, коли, політичні партії захищають приховані інтереси загалом чи окремих кланів у політиці, які є ключовою ланкою клієнтарно-патронажних відносин.

Викривлених форм також набуває процес циркуляція політичної та управлінської еліти загалом та адміністративно-бюрократичного апарату різних рівнів зокрема, коли відповідні посади надаються виняткового через приналежність, навіть формальну, з огляду на місце народження, до певного клану чи особисту відданість до того чи іншому олігарху, наприклад, навіть самим фактор роботи в його економічних структурах.

Активна інституційно-процедурна кристалізація кланово-олігархічної політичної системи в Україні спостерігалась в другій половині 1990-х років, набувши свого завершеного вигляду після переобрання в 1999 р. спільними зусиллям дніпропетровського, донецького, київського та харківського кланів (олігархів Р. Ахметова, В. Пінчука, О. Волкова, В. Медведчука та ін.) на другий термін президента Л. Кучми.

Хоча Помаранчева революція 2004-2005 рр. мала виразний контролігархічний та антиклановий характер, але в останні роки президенства В. Ющенка спостерігалось бурхливе відродження кланово-олігархічної політичної системи в Україні загалом та формування нового «клану» - «любих друзів».

Перемога на президентських виборах в 2010 р. В. Януковича започаткувала етап консолідації кланово-олігархічної політичної системи в руках одного клану та їх лідера. Для означення олігархічного клану экс-президента України В. Януковича, який впродовж 2010-2013 рр. через протизаконне використання інструментів політичної влади, судового переслідування, кримінального заволодіння майном структуризувався в одну з найбільших фінансово-промислових та медійних груп України, використовують поняття «Сім'я», яка стало основним конфліктогеном сучасної України.

В найзагальнішому визначенні, політичний конфлікт – це боротьба за володіння політичною владою, яка становить сукупність соціальних позицій, що дозволяють одній групі людей керувати діяльністю інших. За докладнішого політологічного

підходу, сутністю політичного конфлікту є боротьба за вплив у системі політичних відносин за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за пріоритетність своїх інтересів і визнання їх суспільно-необхідними, тобто за те, що становить зміст влади і домінуючого політичного впливу[3, с. 12].

В основі будь-якого політичного конфлікту завжди лежать інтереси певних груп, класів, націй та інших спільнот як опосередкованої ланки між змінами умов життя суспільства і його політичної системи. В контексті політичного процесу сучасної України, Ю. Білецька справедливо визнає, що основними проблемами для взаємодії у процесі політичного конфлікту є регіональні протиріччя, негативне сприйняття реформ, відсутність економічної стабільності, неконституційні відносини між владою опозицією, низький рівень довіри до державних структур (судів, прокуратури, міліції, контролюючих та фіскальних органів), латентність політичних конфліктів [3, с. 9].

Проте не самі інтереси є безпосередньою причиною назрівання і розвитку конфліктної ситуації. Вони стають детермінантами лише під час входження в протиріччя один з одним, набуваючи форми політичної кризи. Остання як нездатність органів державної влади оперативної й ефективно реагувати на запити суспільства, розв'язуючі існуючі та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимації та занепаду політичного режиму[10, с. 4].

За таких умов одним із основних критеріїв ефективності/неефективності функціонування політичної системи, на наше переконання, виступає категорія «політичної стабільності». Показник політичної стабільності суспільства, це, зокрема, його здатність нейтралізувати негативні впливи ззовні(міжнародний тероризм, економічну блокаду, політичний тиск, шантаж, дезінформацію, загрозу застосування сили та ін.) [16, с. 111].

В ширшому контексті І. Кіянка визначає політичну стабільність не тільки сукупність зв'язків між різними політичними суб'єктами, які здатні цілісно і конструктивно співпрацювати між собою, але й володіє можливістю збалансувати конфліктну ситуацію у соціумі, а також містить у політичній системі механізми, які здатні коригувати досягнення елементів самої системи та виступати їх гарантом [11, с. 12].

В протилежному випадку, політичний порядок, продиктований елітами та власними структурами, в умовах відсутності суспільного консенсусу, тягне за собою внутрішньополітичний конфлікт ідентичностей, що перебуває у фазі латентності політичного ризику [13, с. 12].

В процесі дослідження латентних процесів О. Щадрина цілком слушно виділяє такі поняття як «формальний інститут» та «неформальний інститут». Формальний інститут – це правила та процедури, що утворюються, передаються і підтримуються по каналах, які визнаються офіційними. В той час як неформальний інститут - це правила та процедури, які мають неофіційний характер та латентну природу [20, с. 7].

Хочемо наголосити, що саме неефективна діяльність органів влади і управління стає головною причиною основною причиною поширення корупції як соціально-політичної та правової реалії. Корупційні зв'язки особливо в перехідних суспільствах, демонструють тенденцію переростання такої корупції в домінуючу норму поведінки еліти. В умовах слабкої державності, нестійкого правопорядку, протиправної поведінки правлячої політико-адміністративної і економічної еліти корупція стає специфічною формою взаємовідносин влади і громадянина [15, с. 9-10].

В українських реаліях саме корупція стала головним інструментом перерозподілу національного багатства і формування прошарку нових власників [1, с. 63].

Політичну корупцію можуть викликати безліч причин, таких як знищення зв'язків між громадянами та урядовими, законодавчими органами влади, неефективне впровадження законів, надмірне оподаткування, брак реформ, свободи преси тощо. Відповідно, різняться і наслідки політичної корупції для політичної системи та суспільства, серед найбільш значних - політична нестабільність, підрив легітимності політичної системи, виродження ринку, політичне посередництво, зрощення політичного та бюрократичного апарату тощо. Один і той самий випадок політичної корупції в одній політичній системі може бути поодиноким та хаотичним проявом, а в іншій – набути ознак форми [12, с. 10].

Корупційні зв'язки демонструють тенденцію переростання такої корупції в домінуючу норму поведінки еліти. В умовах слабкої державності, нестійкого правопорядку, протиправної поведінки правлячої політико-адміністративної і економічної еліти корупція стає специфічною формою взаємовідносин влади і громадянина. Із неминучого супутника глибоких, суспільних змін поступово перетворюється в структурний принцип соціальної організації, її виживання та закріплюється в системі норм, що є абсолютно руйнівними з точки зору перспектив подальшого суспільного розвитку [15, с. 9-10].

Відсутність механізмів контролю, боротьба між кланами призводить до корумпованості усєї політичної системи та суспільства загалом. Для утвердження та розширення кланово-олігархічної політичної системи важливу роль відіграють практики політичної корупції, в ході яких особи, що здійснюють функції держави використовують власні повноваження та переваги з метою одержання матеріальних благ, переваг, привілеїв для себе або для третіх осіб загалом.

Зміцнівши, організовані злочинні структури в Україні почали ставити перед собою не лише економічні, а й політичні цілі, намагаючись опанувати легальні методи впливу на соціально-політичні процеси, інструменти провадження публічної політики, вводити своїх людей у структури влади. В країні утворилися суспільно небезпечні злочинні угруповання, які зрослися з органами влади, а це ознака мафії [1, с. 63].

Як вірно вказує Л. Березинський, кінцевою метою корупції є захоплення держави, коли державна влада приватизується правлячими політичними угрупованнями і всі владно-примусові повноваження і види адміністративного ресурсу державної влади спрямовуються на захоплення природних ресурсів і та землі, основних потоків фінансових коштів, державної та приватної власності і майна, найприбутковіших економічних агентів, як у державному, так і в приватному секторі, а також найбільш впливових засобів масового розповсюдження інформації [2, с. 10].

Саме цим вирізнявся олігархічний клан экс-президента України В. Януковича - «Сім'я», до якої експерти зараховували: президента України В. Януковича, його синів О. та В. Януковичів, виконувача обов'язки Прем'єр-міністра України С. Арбузова, Міністра внутрішніх справ України В. Захарченка, Міністра доходів і зборів України О. Клименко, Міністра енергетики та вугільної промисловості України Е. Ставицького, начальника Державного управління справами А. Кравця, голову Державного агентства земельних ресурсів С. Тимченка, «головного фінансиста» С. Курченка. В тісному зв'язку з «Сім'єю» перебували давній товариш В. Януковича народний депутат України Ю. Іванющенко (відомий у кримінальних колах як «Юра Єнакієвський»), куми В. Януковича Генеральний прокурор України В. Пшонка, міністр аграрної політики України М. Присяжнюк; брати А. та С. Ключові та ін.

Отримавши фактично необмежений вплив на діяльність органів державної влади й управління, судову системи та сконцентрувавши величезні фінансові ресурси в 2013-2014 рр. «Сім'я» почала активно готуватися до переобрання В. Януковича на другий термін. Важливу роль у реалізації планів узурпації влади «Сім'я» надавала концентрації значних медіа-активів для отримання незалежності від олігархів, котрі привели В. Януковича до влади в 2010 р. (Р. Ахметова, Д. Фірташа та ін.). До оформлення на «гаманця» «Сім'ї» С. Курченка активів Українського медіа-холдингу (журнали «Кореспондент», «Forbes Україна», газети «Комсомольская правда в Україні», «Аргументы и факты - Украина», Інтернет-ресурси Forbes.ua, Korrespondent.net та ін.) додалися контрольовані О. Януковичем телеканали «Тоніс» й «БТБ», В. Захарченком «112.ua» та ін.

Черговий етап деградації кланово-олігархічної політичної системи в Україні завершився організацією «Сім'єю» та залежними від неї представниками донецького й луганського кланів вбивств Небесної сотні, підтримкою захоплення й утримання частини суверенної території України терористичними організаціями «Донецька народна республіка» й «Луганська народна республіка».

За даними різних аналітичних Інтернет-видань, в складі т. зв «уряду» ДНР є принаймі дві особи (О. Захарченко та І. Костенок), котрі мають очевидні зв'язки з оточення найбагатшої людини України Р. Ахметова та «Сім'єю» В. Януковича[22]. Зокрема, т. зв. «міністр освіти ДНР» І. Костенок, котрий 19 вересня 2014 р. приймав активну участь у захопленні Донецького національного університету, працював заступником директора та засновником в компаніях сина экс-президента О. Януковича та экс-глави Міндоходів О. Клименка[19].

Колишній самопроголошений «прем'єр-міністр ДНР» О. Бородай раніше працював у структурах «православного» олігарха К. Малофеева, діловий партер якого В. Євтушенком є давнім другом экс-президента В. Януковича[9]. Останньою посадою Бородая перед прибуттям на Донбас було місце консультанта по піару К. Малофеева в його компанії «Маршал Капітал», що визнав останній в інтерв'ю російському Forbes [21]. Також існує інформація, що в структурах служби безпеки Малофеева працював ще один відомий терорист – І. Гіркін [21].

Останнього голову фракції Партії регіонів у Верховній Раді України О. Єфремова небезпідставно підозрюють у причетності до низки компаній та «Укркомунбанку», через які здійснювалась виплата готівки приблизно 2 тис. росіян, які прибули до Луганська у березні 2014 р. та, зокрема, за активної допомоги ставленика Єфремова тодішнього голови Луганської обласної ради В. Голенка, захопили низку адміністративних приміщень [8].

Ширше уявлення про участь т.зв луганського клану на чолі з О. Єфремов у виникнення та функціонування квазідержавного терористичного угруповання «Луганська народна республіка» дозволяють твердити дані не тільки про те, що, І. Плотницький певний час працював чиновником в ОДА під керівництвом Єфремова, але, наприклад, т. зв. «міністр фінансів» ЛНР В. Мануйлов був помічником Єфремова на посаді голови облдержадміністрації, а т.зв «міністр природних ресурсів» Ю. Дегтяров, «міністр праці і соціальної політики» С. Малахова, «міністр будівництва і ЖКГ» О. Руснаков обіймали керівні посади у структурах обласної та міської влади, її комунальних підприємствах, реальний контроль над якими здійснювався угрупованням О. Єфремова [8].

На початку грудня 2014 р. лідер терористичної «ЛНР» І. Злотницький призначив т.зв «народних» мерів міст контрольованих терористами – Луганська, Краснодона, Стаханова, Ровеньків, Брянки, Алчевська, Перевальська та Первомайська [14]. Так,

крісло Луганського міського голови, за версією Плотницького, отримав перший заступник законно обраного міського голови С. Кравченка М. Пілагов, в минулому активний член Партії регіонів, фігурант кількох корупційних скандалів. Посаду голови Краснодона отримав член Партії регіонів С. Косенко, який був обраний першим заступником Краснодонського міського голови в 2006 р. В минулому двічі мер Стаханова С. Жевлаков, активний ініціатор легалізації проституції та учасник афер з німецькою гуманітарною допомогою, коли із подаровану машину швидкої допомоги перефарбували й продали як катафалк агентству ритуальних послуг, знову призначений міським головою Стаханова. Посаду мера Ровеньків отримав С. Княжев, який з 2013 р. вже виконував обов'язки міського голови, на підставі подання фракції Партії регіонів, а до того очолював державне підприємство «Ровенькиантрацит». В Брянку на посаду «народного» мера повернувся колишній міський голова, член Партії регіонів М. Моргунов, відомий активною участю в зборах прихильників «руського мира» в Луганську, організовуваних терористичною групою «Луганська Гвардія», за якою стояв А. Клінчаєв. Саме з останньої вийшов один із лідерів терористів О. Мозковий. Посаду «народного» мера Алчевська з рук лідера луганських терористів І. Плотницького отримала перший заступник голови Алчевського осередку Партії регіонів, заступник міського голови, а в минулому один зі керівників великого підприємства регіону ПАТ «АМК» Н. П'яткова. Перевальськ з подачі Плотницького очолив один із лідерів місцевої Партії регіонів, відомий своїми тісними зв'язками із колишніми керівниками Луганщини В. Голенком та В. Пристюком, з рук яких, наприклад, отримав медаль «20 років незалежності України», які, однак вже весною 2014 р. активно сприяли захопленню влади в регіону місцевими кримінальними й російськими диверсійно-терористичними структурами. Одним із «найколеритніших» т.зв мерів став терорист із 15-ти річним тюремним стажем Є. Іщенко «Малиш», якому вдалося посунути в Первомайську діючого міського голову Б. Бабія, котрий неодноразово проводив проросійські мітинги й закликав Путіна ввести війська в Україну.

Таким може бути попередній аналіз зв'язків через механізми політичної корупції лідерів терористичних структур «ДНР» та «ЛНР» з структурними компонентами та провідними персоналіями кланово-олігархічної системи України, що сформувалася «Сім'єю» В. Януковича в останні роки його президентства.

Отже, анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим й м. Севастополя та збройне вторгнення на територію Донецької й Луганської областей переконливо показали неефективність функціонування попередньої моделі державної організації України. Змушені визнати, що у функціонуванні перехідних суспільств, до яких, як не прикро досі це визнавати, але, об'єктивно, з огляду на реалії соціально-політичного розвитку, відсутність системного курсу на модернізацію, зараховують й Україну, легітимні державні інститути нерідко пронизують неформальні політичні практики. Відсутність механізмів контролю, боротьба між кланами призводить до корумпованості усієї політичної системи та суспільства загалом. Саме латентні політико-економічні структури відіграли вирішальну в дезорганізації системи державної влади й місцевого самоврядування в Донецькій та Луганській областях в березні-травні 2014 р. та утворенні терористичних квазідержавних структур «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка». Репрезентація інтересів структурних елементів кланово-олігархічної політичної системи України періоду президентства В. Януковича переконливо виявляється у механізмі функціонування «ДНР» та «ЛНР». Відновлення територіальної цілісності та суверенітету нашої держави над тимчасово окупованими окремими районами Донецької та Луганської областей й анексованими Автономною Республікою Крим та

м. Севастополем має розпочатися із докорінного оновлення інституційно-процедурних засад функціонування політичної системи, забезпечення стабільності її ефективного функціонування в умовах розгорнутої Російською Федерацією «гібридної» війни, що, серед іншого, потребує відповідного теоретико-методологічного обґрунтування у наступних публікаціях.

Список використаної літератури

1. Безега Т. М. Становлення та розвиток українського «олігархічного капіталізму» (2000-2006 рр.) / Т. М. Безега // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. – 2007. – Вип. 19. – С. 63-66.
2. Березинський Л. В. Політична ефективність державної влади як критерій спроможності держави : автореф. дис... канд. політ. наук; спец. : 23.00.02 / Леонід Володимирович Березинський; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2013. – 19 с.
3. Білецька Ю. В. Політичні конфлікти: сутність та способи вирішення (специфіка прояву в політичному процесі сучасної України) : автореф. дис... канд. політ. наук; спец. : 23.00.02 / Юлія Володимирівна Білецька; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2015. – 18 с.
4. Боровський О. О. Політичний режим як об'єкт соціологічного дослідження : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 / Олексій Олександрович Боровський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
5. Гулай В. Криза воєнної організації України в умовах анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим й м. Севастополя та окупації частини території терористичними організаціями «Донецька народна республіка» й «Луганська народна республіка» як вияв політичної неефективності державної влади / В. Гулай // Крок за крок до мети: стратегії успіху для України : матер. Регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 жовт. 2014 р.). – Львів : Оріон, 2014. – С. 34-38.
6. Гулай В. В. Розгортання «гібридної війни» Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти / В. В. Гулай // Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ – ХХІ століть : тези Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 19 бер. 2015 р.). – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 15-19.
7. Дубінін В. В. Інтереси народу як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 / Віктор Власович Дубінін; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 32 с.
8. Ефремов оплатил «проект ЛНР» в Луганске [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/crime/19587-efremov-oplatil-proekt-lnr-v-luganske.htm>
9. Как террористы «ДНР» связаны с Януковичем. Схема [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/293375/kak_terroristy_dnr_svyazany_s_yanukovichem_shema
10. Клим І. М. Політична криза: аналіз і технології врегулювання в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук; спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ігор Михайлович Клим; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2011. – 20 с.
11. Кіянка І. Б. Політична стабільність: сутність і основні засоби її досягнення в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ірина Богданівна Кіянка; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 18 с.

12. Кохан Г. В. Політична корупція: оцінювання причин, наслідків : автореф. дис. ... канд. політ. наук; спец.: 23.00.02 / Галина Вікторівна Кохан; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – 16 с.

13. Кудрявський І. В. Політична складова забезпечення конкурентоспроможності сучасної України : автореф. дис... канд. політ. наук; спец.: 23.00.02 / Іван Володимирович Кудрявський; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – 19 с.

14. Мэры террористов: власть в ЛНР берут люди Януковича [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/1005901-mery-terroristov-partija-regionov-vernulas-v-lnr.html>

15. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичний феномен : автореф. дис... доктр. політ. наук; спец.: 23.00.02 / Євген Васильович Невмержицький; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – 34 с.

16. Панарін А. Політична стабільність: визначення та підходи до розуміння / А. Панарін // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2013. - № 7. – С. 106-112.

17. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Іван Андрійович Побочий ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 32 с.

18. Радченко Л. М. Політичні інтереси : об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Леся Миколаївна Радченко; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 16 с.

19. Тайные связи. Что связывает Ахметова, российских олигархов и террористов ДНР (инфографика) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.facenews.ua/news/2014/250409/>

20. Щадрина О. В. Латентні процеси в функціонуванні перехідних політичних систем: інституційний аспект : автореф. дис... канд. політ. наук; спец. : 23.00.02 / Ольга Владимировна Щадрина; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.

21. Щербина С. Связи ДНР: украинский бизнес работодателей террористов [Электронный ресурс] / С. Щербина. – Режим доступа: <http://www.theinsider.ua/business/53be43058f8ec/>

22. Щербина С. Связи ДНР: фирма «Люкс» и «Семья» Януковича [Электронный ресурс] / С. Щербина. – Режим доступа: <http://www.theinsider.ua/business/5425101f71910/>

Стаття надійшла до редакції: 29.04.2015 р.

V. Gulay

LATENT POLITICAL MECHANISMS OF FORMATION AND FUNCTIONING OF TERRORIST FORMATIONS «DONETSK PEOPLE'S REPUBLIC» AND «LUGANSK PEOPLE'S REPUBLIC» IN THE CONDITIONS OF SYSTEMIC CRISIS OF UKRAINE'S STATE ORGANIZATION

The author assumes that the annexation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea and city Sevastopol, also an armed incursion into the territory of Donetsk and Lugansk regions clearly showed the ineffectiveness of the previous model of Ukraine state organization functioning.

The paper notes that the most important characteristic of the government from the perspective of compliance with its functioning social values, social development objectives, expected results and resource consumption is its political effectiveness.

However, a significant role in the functioning of transitional societies, which, sadly to admit it, but, objectively, given the realities of socio-political development, lack of systematic course on modernization, rank Ukraine too, legitimate state institutions informal political practices permeate. The lack of control mechanisms, the struggle between clans lead to corruption of the entire political system and society in general.

The paper reveals the causes, nature and consequences of the formation of «Donetsk People's Republic» and «Lugansk People's Republic» in a political crisis in Ukraine in winter 2013 - spring 2014 and the deployment of the Russian Federation so called «hybrid war». Attention is paid to the role of latent political and economic structures in the disorganization of the state power and local government in Donetsk and Lugansk regions in March-May 2014.

Separately are analyzed the mechanisms of interests reflection of the structural elements of clan-oligarchic political system of Ukraine under President Viktor Yanukovich in pseudo ruling mechanism of «DPR» and «LPR».

The author notes that in condition of information-psychological confrontation and armed intervention of Russia to preserve and expand the influence of terrorist organizations «Donetsk People's Republic» and «Lugansk People's Republic», the most powerful brake on social and political modernization of our country is still political corruption that decreased to new institutional and procedural practices.

Restoration of territorial integrity and sovereignty of our country over the temporarily occupied separate areas of Donetsk and Lugansk regions and annexed Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol should begin from radical upgrade of institutional and procedural rules for the political system, ensuring the stability of its functioning in the expanded Russian Federation «hybrid» war.

Key words: *latent political practices, political corruption, clan-oligarchic system, «Donetsk People's Republic», «Lugansk People's Republic».*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 327.8: 339.5

О.В. Дашевська

ВПЛИВ ПОЛІТЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЦИКЛІЧНІСТЬ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

У статті доведено вплив геополітичної поведінки Росії та всенародних виборів в Україні на розвиток українсько-російських торговельних відносин. З метою аналізу використано авторську методіку, яка ґрунтується на хвильовій моделі фінансового ринку Еліота та коефіцієнті Фібоначчі.

Ключові слова: *політика, вибори, експорт, зовнішня торгівля, Україна, Росія*

В Україні, як і в будь-якій іншій державі світу, існують певні взаємовідносини між економічними і політичними процесами, що є природною характеристикою сучасного соціуму. Звертаючись до історії розвитку світової економіки, можна побачити, що вона складається із циклічних повторень кризових явищ та періодів економічного зростання

– бумів. Багато сучасних авторів пов'язують таку циклічність з всенародними виборами, адже обов'язковим елементом демократій є вибори, які мають безпосереднє відношення не тільки до політичного життя країни, але й до економічної політики влади і до поведінки господарюючих суб'єктів національної економіки (підприємств, домашніх господарств). Саме вибори є центральним пунктом функціонування суспільної системи демократичних держав, а періодичний характер виборів призводить до хвиль в економіці та її циклічності [1]. Визначення і правомірне розуміння теорії економіко-політичних циклів має істотне значення для геополітичного самовизначення України, адже вибори та інші соціально-політичні процеси відіграють важливу роль у формуванні стратегії держави.

Метою статті виступає аналіз впливу політичних факторів, таких як геополітична поведінка країн-сусідів та всенародні вибори, на розвиток зовнішньоторговельної діяльності України за допомогою сучасних фінансових теорій прогнозування руху ринку.

Останніми роками теорія циклів дуже поширилася. В 1975 році американський економіст В. Нордхаус в своїй праці «Політичний діловий цикл» запропонував нову теорію економічної та зовнішньоекономічної політики. Згідно з даною теорією коливання економічних змінних пов'язані з «електоральними перевагами» демократичної системи [2]. Так, в середині електорального циклу правляча партія, яка здобула перемогу на виборах, в першу половину періоду свого правління здійснює жорстку політику, усіма силами придушуючи інфляцію, що супроводжується підвищенням рівня безробіття. Друга половина періоду правління супроводжується зниженням рівня безробіття, підвищенням заробітної плати тощо. У подальшому, незалежно від того, яка партія переможе на наступних виборах, повторюється той самий цикл. При цьому політика залишається егоїстичною в тому розумінні, що враховуються інтереси суспільства лише в межах одного електорального періоду [3, с. 15].

Дж. М. Харсту належить авторство фінансової теорії циклів: цінова модель розглядається як циклічна закономірність, а притаманні їй інерційні елементи відрізняють реальну поведінку ринку від хаотичної (випадкової). Визначення складових компонентів циклу – співвідношення простих хвильових коливань – дозволяє якісно співвіднести їх з часовою віссю та інерційністю поведінки, іманентній системі взаємовідносин «людина – ринок» [4, с. 12].

Водночас Ральф Еліот вважає, що циклічність ринку відсутня, тобто немає ніякої циклічності. Еліот дотримується принципу хвиль, які є явищем соціальним, і, як усі соціальні явища, мають явно розпізнавані форми, або моделі поведінки. За законом хвиль Еліота кожне ринкове рішення є наслідком значимої інформації і водночас породжує значиму інформацію. Цей зворотний зв'язок обумовлений суспільною природою людини. За Еліотом, хвилі мають прогностичне значення. У ринка є свої власні закони, він не рухається прямолінійно, рух ринку відображає структуровану послідовність [5, с. 93].

Базисною фігурою руху ринку є восьмихвильова модель Еліота, а всі інші моделі можуть бути складені з неї. І в будь-який час ринок може бути оцінений як такий, що знаходиться на базовій восьмихвильовій моделі найвищого хвильового рівня руху. Важлива особливість даної структури полягає в тому, що в ній спостерігається виразна тенденція до самоповторення, причому не тільки в часі, але й у просторі – в межах самої себе. Тому Еліот назвав дану модель фрактальною [5, с. 94]. Еліот довів, що ринок розвивається згідно із базисним ритмом або у відповідності до моделі з п'яти хвиль вгору і трьох хвиль вниз, формуючи повний цикл із восьми хвиль [6, с. 121].

Одним із значних відкриттів Еліота є те, що його хвильові структури мають тісний внутрішній зв'язок з послідовністю Фібоначчі. Послідовність Фібоначчі була відкрита як приватний випадок одного з глобальних законів природи. Задається ця послідовність наступним чином: 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55... Якщо додати в запропоновану послідовність число 0, ми отримаємо арифметичну прогресію: 0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144.

Однією з найголовніших властивостей послідовності Фібоначчі є існування коефіцієнтів Фібоначчі – числових співвідношень, які широко розповсюджені не тільки в природі, але й в соціальних взаємодіях. Коефіцієнт Фібоначчі (Фі) представляє собою відношення кожного попереднього числа послідовності до наступного або навпаки і завжди наближається до значення 0,618 або 1,618. Так, наприклад: $2/3 = 0,66666667$, $3/5 = 0,6$, $5/8 = 0,625$, ... , $89/144 = 0,618$, $144/233 = 0,618$, $233/377 = 0,618$ ... або $610/377 = 1,618$, $377/233 = 1,618$, $233/144 = 1,618$, ..., $13/8 = 1,625$, $8/5 = 1,6$, $5/3 = 1,666$, $3/2 = 1,5$.

В науковій літературі прийнято вважати, що коефіцієнт Фібоначчі (Фі) дорівнює 1,618. Кеплер назвав Фі «одним із скарбниць геометрії» [4, с. 32].

Становлення та розвиток теорії політико-ділового циклу обумовили виникнення іншого напрямку наукових досліджень – впливу економічної ситуації на політичні дії влади. Цей напрямок досліджень більш поширений в наукових колах як в країнах далекого, так і ближнього зарубіжжя. В зв'язку з цим можна виділити роботи М. Франкліна та Г. Валена [7], Ю. Левади [8], О. Кочеткової, В. Мау [9] тощо. Порівняння позицій зазначених авторів дозволяє зробити достатньо очевидний висновок: чим краще йдуть справи у державі, тим активніше населення підтримує дії влади, отже, тим більше голосів буде віддано в її підтримку.

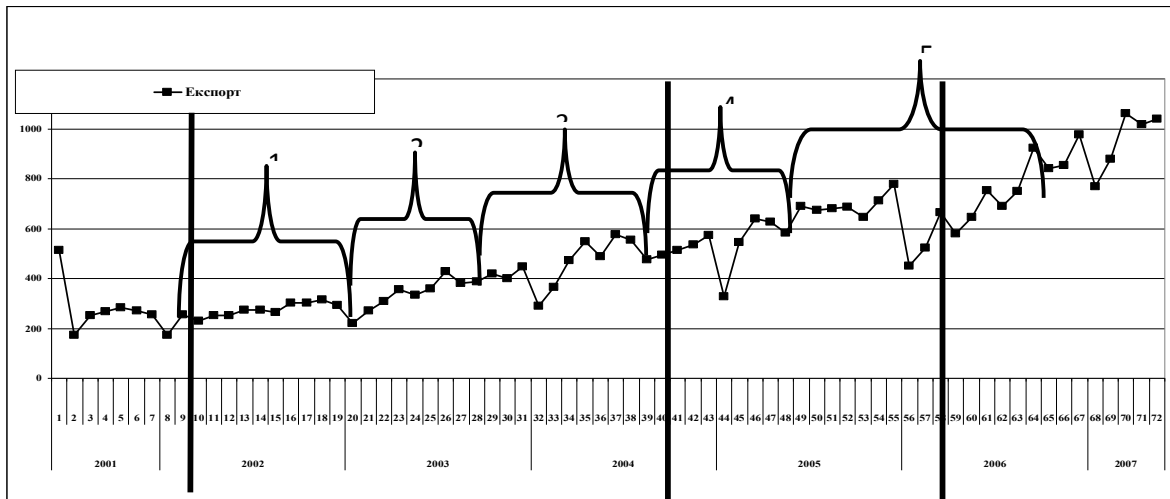
Зовнішня торгівля України з Росією має яскраво виражену циклічність, один цикл якої складає 4–5 років в залежності від часу проведення парламентських та президентських виборів на Україні. До розгортання подій 2014-2015 рр. Росія виступала найбільшим торговельним партнером України, при цьому назвати ці відносини взаємовигідними доволі складно. Аналізуючи експорт України до Росії у період з 2001 р. по 2007 р. можна побачити різкі коливання у деякі моменти часу (рис. 1) [10].

Якщо на графік експорту нанести час проведення парламентських та президентських виборів в Україні, ми побачимо, що за два місяці перед виборами до Верховної ради України та протягом двох місяців після президентських виборів в Україні відбувалося скорочення зовнішньоторговельних операцій між Україною і Росією. У зв'язку з даними особливостями було прослідковано політико-економічний контекст розвитку зовнішньої торгівлі України, зокрема політико-економічні наслідки.

Виявляється, що у визначений двомісячний період, який передує парламентським виборам в Україні, Росія проводить ряд обмежувальних процедур щодо українського експорту, наприклад:

- січень 2002 року – встановлення спеціального мита на українську карамель у розмірі 21% від митної вартості;
- січень 2006 року – тимчасова заборона ввозу на територію Російської Федерації м'ясо-молочної продукції походженням з України;
- січень 2006 року – підвищення ціни на російський газ до 230 дол. США за 1 тис. кубометрів [11].

За даними Державного комітету статистики України

Рис. 1. Хвильова модель експорту України до Російської Федерації

Обмеження з боку Російської Федерації мають значний вплив на господарську діяльність країни. Можна сказати, що російська сторона має зацікавленість в складі майбутньої української влади і намагається опосередковано, через проведення протекціоністської зовнішньоторговельної політики, впливати на розвиток виборчого процесу в Україні.

Розглянемо вплив виборчого процесу на стан торговельних відносин між Україною і Російською Федерацією використовуючи хвильову теорію Еліота та метод Фібоначчі. Побудуємо п'ятихвильову модель експорту України до Російської Федерації. Правила побудови хвиль Еліота за методом Фібоначчі наступні:

- мінімальним орієнтиром вершини хвилі 3 буде точка, координати якої отримують, помноживши довжину хвилі 1 на коефіцієнт Фібоначчі 1,618 і додавши отриманий результат до показника основи хвилі 2;

- верхня точка хвилі 5 може бути встановлена шляхом помноження довжини хвилі 1 на коефіцієнт Фібоначчі 1,618, помножений на 2. Отриманий результат необхідно додати до значення вершини чи основи хвилі 1;

- необхідно виміряти довжину від нижньої точки хвилі 1 до вершини хвилі 3 і помножити отриманий результат на коефіцієнт Фібоначчі 1,618. Отриманий результат, в свою чергу, слід додати до значення найнижчої точки хвилі 4.

Розрахувавши таким чином приблизні довжини хвиль в динаміці експорту України до Росії, ми отримали наступне (рис. 2):

- 1) довжина 1-ї хвилі дорівнює 3,2366 млрд. дол., що відповідає періоду з лютого 2002 року по січень 2003 року;
- 2) довжина 2-ї хвилі дорівнює 2,2704 млрд. дол., що відповідає періоду з лютого 2003 року по вересень 2003 року;
- 3) довжина 3-ї хвилі дорівнює 5,5702 млрд. дол., що відповідає періоду з жовтня 2003 року по серпень 2004 року;
- 4) довжина 4-ї хвилі дорівнює 5,2218 млрд. дол., що відповідає періоду з вересня 2004 року по травень 2005 року;
- 5) довжина 5-ї хвилі дорівнює 10,7288 млрд. дол., що відповідає періоду з червня 2005 року по вересень 2006 року;

Хвилі в зовнішній торгівлі України з Росією мають соціально-політичний характер і мають явно розпізнавані форми, або моделі, поведінки.

Детально розглянувши модель експорту на рис. 1, можна побачити чітко виражені моменти перелому, або кризові моменти (точки біфуркації), які співпадають з періодами виборів на Україні:

7-9-й місяці – вибори до Верховної Ради України 2002 року;

36-42-й місяці – вибори Президента України 2004 року;

56-58-й місяці – вибори до Верховної Ради України 2006 року.

За аналізований період часу зовнішня торгівля України з Росією пережила повний цикл: початок 2002 року – початок 2007 року. Представлена в такому вигляді модель українського експорту на російський ринок доводить безпосередній вплив соціально-політичних чинників на зовнішньоторговельну діяльність України, особливо на просторі СНД.

Зосередимось на впливі українських виборів на експорт України в Росію. Визначимо як базову гіпотезу, що електорат (суспільство) віддають свої голоси на виборах за партії чи кандидатів, які підтримують визначений для кожного окремого виборця його соціальний добробут, отже, виборці голосують за особливості економічної, соціальної політики. Звідси під час виборів суспільство безпосередньо впливає на подальший розвиток економіки, а отже, і всіх її складових, зокрема зовнішню торгівлю.

При проведенні аналізу впливу виборчих процесів на зовнішню торгівлю України виникає ряд проблем, головною з яких є проблема обмеженості кількості спостережень. Емпіричних даних досить мало для отримання надійних прогнозів, але достатньо для важливих висновків і подальших досліджень. В роботі використані результати всенародних голосувань – вибори Президента та народних депутатів. Ці вибори принципово більш відповідні, оскільки відбуваються у всіх регіонах одночасно, що дозволяє нівелювати деякі зовнішні фактори: сезонність багатьох економічних показників, загальну зміну політико-економічної ситуації в країні. Ситуація в Україні протягом 1990-х років змінювалась дуже швидко, і вибори, які відстають один від одних на значний період часу, несуть забагато екзогенних факторів, які роблять дані виборів неоднорідними. Таким чином, обґрунтованим виявляється використання даних таких виборів: вибори до Верховної Ради України 2002 року, 2006 року та вибори президента України 1999 року, 2004 року.

При проведенні аналізу ми використовуємо політичну статистику. Ці дані потребують інтерпретації, тому що розглядається єдина сукупність результатів п'яти виборів з істотно різними формальними результатами. Поєднання теорії політико-ділового циклу та методики теорії економічної поведінки електорату дає змогу проаналізувати та чітко інтерпретувати отримані результати.

З метою виявлення впливу виборів на зовнішню торгівлю України з Росією скористаємось біполярною системою представлення результатів виборів: за існуючу владу або проти неї (за опозицію). Такий розподіл є досить умовним, але існування саме такого підходу найбільш точно відповідає нашій меті. Дійсно, на виборах вирішується питання відносно оцінки дій існуючої влади, і саме відношення до неї – відсоток голосів за провладні партії чи кандидатів та відсоток голосів за опозиційні партії чи кандидатів – повинно лежати в основі аналізу.

Реальна кількість голосів розподілена між багатьма партіями чи кандидатами, які можна віднести до п'яти підгруп:

- партія чи кандидат влади;
- партія чи кандидат, які підтримують діючу владу;

- демократична опозиція, а в деяких випадках керована опозиція;
- опозиція реставраторського типу;
- радикальна опозиція.

Дану класифікацію можна використовувати для інтерпретації результатів парламентських виборів, адже результати президентських виборів досить чіткі: за провладного кандидата чи за опозиційного.

Виходячи з вищевикладеної класифікації перші дві підгрупи зі стовідсотковою впевненістю можна віднести до великої групи «За діючу владу», і останні дві підгрупи – до великої групи «Опозиціонери». Залишається третя група, віднесення якої до першої чи другої великих груп, на нашу думку, залежить від результатів президентських виборів: якщо перемагає провладний кандидат – демократична опозиція знаходить у нього підтримку і перетворюється у керовану опозицію, а якщо перемагає опозиційний кандидат – демократична опозиція залишається при власних позиціях і на парламентських виборах йде разом з іншими опозиційними партіями. Зауважимо, що для прогнозування експорту можливе використання даних виборів лише за партійною основою, тому що результати виборів за мажоритарною основою є дуже розгалуженими. Кандидати, які пройшли в Парламент за мажоритарною основою, все одно приєднуються до тієї чи іншої фракції, які є уособленням політичних партій. Представимо результати відібраних виборів за наведеною вище класифікацією у вигляді таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл партій та кандидатів за результатами виборів

Вид виборів	«За владу»	«Опозиціонери»
Президентські вибори 1999 року	Л.Д. Кучма – 56,26%	П.М. Симоненко – 37,8%
Парламентські вибори 2002 року	Блок «Наша Україна» – 23,57% Блок «За ЄдУ!» – 11,77% Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 6,27%	«Комуністична партія України» – 19,88% «Блок Юлії Тимошенко» – 7,26% «Соціалістична партія України» – 6,87%
Президентські вибори 2004 року	В.Ф. Янукович – 44,2%	В.А.Ющенко – 51,99%
Парламентські вибори 2006 року	«Партія Регіонів» – 32,14%, «Соціалістична партія України» – 5,69%, «Комуністична партія України» – 3,66%	«Блок Юлії Тимошенко» – 22,29% Блок «Наша Україна» – 13,95%

Джерело: Центральна виборча комісія України [12]

Основи теорії влади, теорії складних систем, теорії самоорганізації та світовий досвід свідчать, що опозиція виконує контролюючу функцію в державній владі, здійснюючи нагляд за діями уряду та Верховної Ради країни. Така функція є умовною, але дієвою. Чим сильніше опозиція, тим ефективніше працює провладна коаліція. Отже

в прогнозуванні будемо використовувати саме відсоток проголосуваних за опозиційні партії чи кандидатів.

Представимо формули соціально-політичного прогнозування експорту України до Росії:

$$E_n = E_{n-1} + K * E_{n-1} \quad (1) \quad \text{та} \quad E_n = E_{n-1} \pm K^2 * E_{n-1}, \quad (2)$$

де E_n – обсяги експорту в грошових одиницях, K – коефіцієнт «за опозицію» у відсотках. Коефіцієнт «за опозицію» K визначається за результатами останніх всенародних виборів в Україні (виборів до Верховної Ради України чи виборів президента України) як відсоток громадян України, які проголосували за кандидатів чи партії, що не ввійшли в парламентську більшість або не стали президентом України.

Для прогнозування експорту України до Росії на основі соціально-політичних факторів необхідно чітко сформулювати необхідні правила розрахунків.

Правило 1: коефіцієнт зміни обсягів експорту дорівнює відсотку проголосуваних за опозиційні партії чи кандидатів на останніх всеукраїнських виборах.

Правило 2: для прогнозування на рік, в який припадають вибори до Верховної Ради України та для прогнозування на рік виборів президента України чи на рік, який настає після виборів президента України, необхідно використовувати формулу 2 (нелінійну функцію). Вибори завжди супроводжуються нестабільністю.

Правило 3: для корегування прогнозу за результатами виборів необхідно враховувати, по-перше, якщо на виборах перемогла опозиція, то партії чи кандидати, які до цього відносилися до влади, тепер стають опозицією, а в розрахунковій формулі використовується знак (+); по-друге, якщо на виборах перемагають провладні партії чи кандидати, то в розрахунковій формулі використовують знак (-).

Правило 4: для прогнозування в інші роки (не пов'язані з виборами) використовується формула 1.

Проведемо розрахунки і порівняємо їх з фактичними даними.

1. 2000 рік: в 1999 році фактичний експорт України в Росію становив 2,4 млрд. дол. США, величина $K = 0,378$ – коефіцієнт тих, хто проголосував за опозиційного кандидата в президенти на виборах президента України 1999 року. Використовуємо формулу 1, тому що всі нелінійні процеси в зовнішньоекономічній діяльності України припадають на 1998–1999 роки. Таким чином, український експорт на російський ринок в 2000р. дорівнює: $E_{2000} = E_{1999} + 0,378 * E_{1999} = 2,4 + 0,378 * 2,4 = 3,31$ (млрд. дол. США).

2. 2001 рік: величина $E_{n-1} = E_{2000} = 3,31$ млрд. дол. США, величина $K = 0,378$. 2001 рік передую парламентським виборам 2002 року, тому можна думати, що наприкінці 2001 року будуть мати місце хаотичні процеси, і в такому випадку доцільніше використовувати формулу 2:

$$E_{2001} = E_{2000} + 0,378^2 * E_{2000} = 3,31 + 0,378^2 * 3,31 = 3,78 \text{ (млрд. дол. США)}.$$

3. 2002 рік: результатом виборів стало 34,01% громадян України, які проголосували за опозиційні партії, тому в прогнозі необхідно брати знак (-) і використовувати формулу 2:

$E_{2002} = E_{2001} - 0,378^2 * E_{2001} = 3,78 - 0,378^2 * 3,78 = 3,24$ (млрд. дол. США) – прогноз з урахуванням перемоги провладних сил.

4. Прогноз експорту 2003 та 2004 року:

$$E_{2003} = E_{2002} + 0,3401 * E_{2002} = 3,24 + 0,3401 * 3,24 = 4,34 \text{ (млрд. дол.)},$$

$$E_{2004} = E_{2003} + 0,3401 * E_{2003} = 4,34 + 0,3401 * 4,34 = 5,82 \text{ (млрд. дол.)}.$$

5. В 2004 році відбулися вибори президента України, в яких переміг опозиційний кандидат, отже, коефіцієнт зростання експорту дорівнює відсотку тих, хто

проголосував за провладного кандидата, який після виборів автоматично переходить до опозиції, а знак у формулі буде (+):

$$E_{2005} = E_{2005} + 0,442^2 * E_{2004} = 5,82 + 0,442^2 * 5,82 = 6,96 \text{ (млрд. дол.)}$$

6. В 2006 р. знов в Україні вибори, припустимо, що їх результати не відомі, тому:

$$E_{2006} = E_{2005} + 0,442^2 * E_{2005} = 6,96 + 0,442^2 * 6,96 = 8,32 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2006} = E_{2005} - 0,442^2 * E_{2005} = 6,96 - 0,442^2 * 6,96 = 5,6 \text{ (млрд. дол.)}$$

7. Далі розраховуємо за наведеною вище схемою:

$$E_{2007} = E_{2006} + 0,442 * E_{2006} = 8,32 + 0,442 * 8,32 = 11,997 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2007} = E_{2006} + 0,442 * E_{2006} = 5,6 + 0,442 * 5,6 = 8,12 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2008} = E_{2007} + 0,442 * E_{2007} = 11,997 + 0,442 * 11,997 = 17,3 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2008} = E_{2007} + 0,442 * E_{2007} = 8,12 + 0,442 * 8,12 = 11,71 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2009} = E_{2008} + 0,442 * E_{2008} = 17,3 + 0,442 * 17,3 = 24,95 \text{ (млрд. дол.)}$$

$$E_{2009} = E_{2008} + 0,442 * E_{2008} = 11,71 + 0,442 * 11,71 = 16,9 \text{ (млрд. дол.)}$$

Результати представимо в табл. 2.

Таблиця 2

**Прогноз експорту України до Російської Федерації
(2000–2009 рр.)***

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006		2007		2008		2009	
							Вл.	Опоз.	Вл.	Опоз.	Вл.	Опоз.	Вл.	Опоз.
Факт., млрд. дол. США	3,5	3,7	3,2	4,3	5,9	7,5	8,3	8,3	12,7	12,7	15,7	15,7	8,5	8,5
Прогноз, млрд. дол. США	3,31	3,78	3,24	4,34	5,82	6,9 6	5,6	8,3 2	8,12	11,9 9	11,7 1	17,3	16,9	24,9 5
Помилка, %	5,4	2,2	1,3	0,9	1,4	6,7	32,5	0,2 4	36,1	5,6	25,4	10,2	98,8	193, 5

*Розраховано за даними Державного комітету статистики України та Центральної виборчої комісії України

Необхідно зауважити, що у 2007 р. були позачергові вибори до Верховної Ради України, а у 2010 р. – Президентські вибори, тому прогноз можна відкоригувати згідно нових даних. Однак, якщо побудувати графік за отриманими даними, то можна побачити наростання невизначеності з 2005 р. і чим більше сценаріїв розгортається, тим більше вірогідність зміни влади або позиції влади (рис. 2).

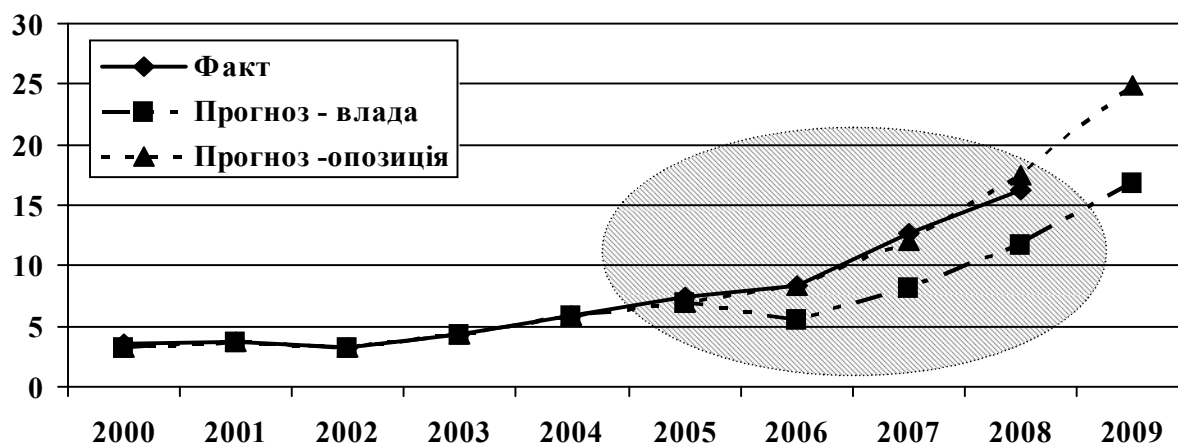

Рис. 2. Графічне відображення прогнозу динаміки експорту України до Росії до 2009 р., млрд. дол. США

Для перевірки нашої гіпотези про те, що найбільший політичний вплив на зовнішню торгівлю України здійснюється саме у відносинах з Росією, та для перевірки політичного впливу на загальний експорт України за попередніми даними розрахуємо показники для експорту України в країни СНД, Німеччину, Італію, Польщу та загального експорту України (табл. 3).

Таблиця 3

Результати впливу виборів на експорт України*

Країна	2002	2003			2004			2005		
	Факт	Факт	Прогноз	Відхилення, %	Факт	Прогноз	Відхилення, %	Факт	Прогноз	Відхилення, %
Країни СНД	4,4	6,05	5,9	2,5%	8,6	7,91	8%	10,7	11,4	6,5%
Німеччина	0,76	1,4	1,02	27%	1,9	1,37	28%	1,3	1,1	15,4%
Італія	0,83	1,3	1,1	15,4%	1,6	1,5	6,2%	1,9	1,8	5,3%
Польща	0,51	0,8	0,7	12,5%	0,98	0,94	4%	1,01	1,12	11%
Загальний експорт України	16,3	23,1	23,98	3,8%	32,7	32,14	1,7%	34,3	38,42	12%

*Розраховано автором за даними Державного комітету статистики України

Табл. 3 підтверджує наявність впливу соціально-політичних чинників на загальний обсяг експорту України. Це свідчить про небезпечність такої ситуації і переважання політичної самоорганізації мікро- та макрорівня в системі зовнішньоторговельних відносин. Майже відсутній вплив зазначених факторів на експорт України до Німеччини, що говорить про побудову зовнішньоторговельних відносин між даними країнами на ринковій основі.

Досліджені специфічні зв'язки політики із зовнішньою торгівлею України дають підстави для наступних висновків:

1. Вибори як найважливіше волевиявлення громадян України мають безпосередній вплив на зовнішню торгівлю України з Росією, що позначається і на загальному обсязі експорту;

2. Динаміка експорту України до Росії демонструє циклічність. Один цикл складає 4–5 років, і його пік припадає на рік президентських або парламентських виборів, після яких відбувається зміна тенденції, яка супроводжується двомісячним спадом.

3. Точки нестабільності відповідають моментам проведення виборів, області невизначеності наступають одразу після виборів.

Висновки. Проведений аналіз впливу політичних чинників на зовнішню торгівлю України з Росією висуває на передній план ряд важливих питань: по-перше, чи існують суто економічні фактори активізації двосторонньої співпраці; по-друге, яке співвідношення економічних та соціально-політичних факторів; по-третє, чи можливе подолання політичної циклічності розвитку зовнішньоторговельних відносин України з Росією; по-четверте, наскільки внутрішня політика України та її геополітична стратегія (якщо вона є) відповідає соціально-економічним прагненням України, а не геополітичним інтересам Росії; по-п'яте, чи можливий повний перехід у двосторонніх відносинах між Україною і Росією на ринкову основу. Відповіді на ці питання дадуть змогу ефективно оцінити перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин між Україною і Росією з урахуванням можливих вигід і загроз національній безпеці.

Список використаної літератури

1. Результаты выборов как показатель спроса на институты на примере голосований в течение первого послереволюционного десятилетия в странах с переходной экономикой и молодой демократией [Электронный ресурс] / В. А. Мау, К. Э. Яновский, С. В. Жаворонков, Д. С. Черный, 2001. – Режим доступа : <files/text/usaid/vybor.zip>

2. Чистилин Д. К. Самоорганизация мировой экономики. Евразийский аспект / Д. К. Чистилин. – М. : Экономика, 2004.

3. Кочеткова О. Экономические факторы электорального поведения (опыт России 1995-1996 годов) / О. Кочеткова // Научные труды ИЭПП. – 1999. - № 15.

4. Miller Ch. Pseudo Securities For Technical Analysts / Ch. Miller // Stocks and Commodities. – 1999. - Volume 17. June. –

5. Матвійчук А. В. Аналіз та прогнозування розвитку фінансово-економічних систем із використанням теорії нечіткої логіки : моногр. / А. В. Матвійчук. – К. : Центр навчальної літератури, 2005.

6. Матвійчук А. В. Прогнозування розвитку фінансових часових рядів на базі восьми хвильової моделі Еліота / А. В. Матвійчук // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. - 2003. - № 9.

7. Franklin M. Electoral change. Responses to evolving and attitudinal structures in western countries / M. Franklin, T. Mackie, H. Valen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993.

8. Левада Ю. От мнения к пониманию. Социологические очерки. 1993 – 2000 / Ю. Левада. – М. : Московская школа политических исследований, 2000.

9. Мау В. Экономические факторы электорального поведения [Электронный ресурс] / В. Мау, О. Кочеткова, С. Жаворонков. – Режим доступа : <http://www.iet.ru/usaid/23-new/23-new.htm>

10. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

11. Державне зовнішнє інформаційне агентство [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державного зовнішньоінформаційного агентства України. – Режим доступу : www.ukrdzi.com.ua

12. Центральна виборча комісія України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 29.03.2015р.

О. Dashevs'ka

THE IMPACT OF POLITICAL PROCESSES ON THE EXTERNAL TRADE RECURRENCE

In this article, there has been proven the influence of the Russian Federation geopolitical behavior and national elections in Ukraine on the Ukrainian-Russian trade relations. With the aim of conducting analysis the author's own methodology has been applied. This treatment is based on the Elliot's wave model and Fibonacci's coefficient. The verification of the political impact on the external Ukrainian trade is based on the information about Ukrainian export to the CIS countries, Germany, Italy, Poland as well as overall export of Ukraine. The following conclusions have been made as a result of the analysis: first of all, elections have an absolute influence on Ukrainian-Russian trade relations, and at the same time, on general export volume; secondly, the dynamics of Ukrainian export to the Russian Federation demonstrates a cyclic recurrence. The duration of one cycle is 4-5 years, with the peak being reached in the year of presidential or parliamentary elections, followed by the change of tendency and a 2-month downturn. Thirdly, the instability points come at once after elections. Overcoming of political influence on external economic relations is the main task in the field of development of bilateral relationship between the Russian Federation and Ukraine and thus in deepening the national security of Ukraine.

Key words: politics, elections, export, external trade, Ukraine, Russia

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Онiщенко І.Г., д.політ.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 327.56 (73)(045)

А.С. Коломоєць

ЗУСИЛЛЯ США В БОРОТЬБІ З ТЕРОРИЗМОМ У ПІВДЕННІЙ АЗІЇ

Порушена проблема боротьби США із найстрашнішою загрозою всьому світовому співтовариству - міжнародним тероризмом. Описана стратегія ведення боротьби і дано прогноз подальшим зусиллям США щодо ведення політики у Південній Азії. Дана оцінка сучасним відносинам між країнами Південної Азії та США, розглянуто основні терористичні організації, які зараз загрожують регіону. Виявлена зміна політики США після подій 11 вересня 2001 року, та після вбивства Усами бен Ладена у 2011 році. Розглянуто сучасне становище у регіоні, та проаналізовано нову терористичну загрозу «Ісламська держава Іраку і Леванту».

Ключові слова: зовнішня політика США, Південна Азія, тероризм, терористичні організації, Пакистан, Афганістан, Індія, ІДІЛ.

Південна Азія є регіоном, який знаходиться на шляху перетворення в головний економічний і військовий регіон світу, саме тому інтерес до нього впливає на формування зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів. Тероризм і політичне насильство не нові проблеми у Південній Азії, у цьому регіоні розташовані потужні терористичні організації усього світу, такі, як Аль-Каїда, Талібан, Лашкаре Тайбе, Ансар-аль-Іслам, Ансар-уль-Таухид Фі Білад аль-Хінд (АуТ), Джамаат уль-Ансар, а також нова терористична організація «Ісламська Держава Іраку і Леванту» (ІДІЛ), яка вже стає на один рівень з Аль-Каїдою по небезпечності. Журнал «Forbs» у 2014 році, навіть назвав ІДІЛ найбагатшим терористичним угрупованням світу [19].

Південна Азія - це регіон, який включає в себе Індію, Пакистан, Афганістан, Бангладеш, Іран, Непал, Шрі-Ланку, Бутан та Мальдівські острови (кваліфікація ООН). У Південній Азії особливо виділяються Пакистан і Індія як дві держави, які міцно займають провідні позиції в регіоні і претендують на регіональне лідерство. Також, слід звернути увагу, що ці дві держави мають впливовий чинник, а саме, ядерну зброю, яка служить «важелем» впливу кожної з країн на проведення зовнішньополітичного курсу щодо іншої, тобто своєрідним регулятором їх взаємин. Цей регіон має дуже важливе геостратегічне значення, він простирається між морськими шляхами у Індійському океані (Перська затока та Азійсько-Тихоокеанський регіон) та сухопутними шляхами Центральної Азії, з'єднуючи велику частину природних і людських ресурсів. Ісламська Республіка Пакистан та Афганістан в першому десятилітті XXI століття перетворилися на центр міжнародного тероризму, також войовничо налаштовані громадяни з'явилися в Індії, які почали створювати терористичні організації. Результатом цього стало посилення конфліктності в Південній Азії, а рішення даної проблеми, безумовно, є одним з пріоритетних не тільки для південноазійських держав, а й для всієї світової спільноти, у тому числі для однієї з наймогутніших держав світу – США.

Після події, яка сталася 11 вересня 2001 р., США докорінно змінили свою концепцію і стратегію безпеки. Міжнародний тероризм став головною загрозою їх національній безпеці, а боротьба з ним була віднесена до числа стратегічних завдань держави. Південна Азія набула для них велике значення в глобальній боротьбі проти тероризму. Регіон оточений територіями, на яких концентруються міжнародні терористичні організації, та й сам по собі відноситься до районів їх активної діяльності. У цьому регіоні є племенні райони, які знаходяться на межі Пакистану та Афганістану. Там знаходиться сім напівавтономних племінних районів: Баджаур, Моманд, Хайбер, Оракзай, Куррам, Північний та Південний Вазірістан. Є також шість менших зон, відомих як прикордонні регіони в перехідній зоні між племінними землями і Північно-Західної прикордонної провінції на сході. На південь від племінних земель лежить велика провінція Белуджистан. Вона знаходиться також на кордоні, межа відома як «Лінія Дюрана», яка не визнана Афганістаном. Ці сім напів автономних районів та Північно-Західні райони Пакистану стали основним притулком бойовиків-ісламістів.

Стан наукової розробленості теми дослідження є досить глибоким і всебічним. Однак необхідно відзначити, що більшою мірою це стосується загальнотеоретичних аспектів дослідження тероризму, ніж вивчення регіональних особливостей в Південній Азії.

Терористична загроза у Південній Азії та зусилля США у боротьбі зі «світовим злом» представляють великий інтерес для російських дослідників. І це не дивно, тому, що Росія також бере на себе роль світового лідера та признає всю актуальність проблеми міжнародного тероризму та активує національні інтереси країни в сфері протидії світовій загрозі. Особливу увагу заслуговують роботи таких авторів, як С. Каменев, В. Сотніков, І. Сухопарова, І. Серенко, Ж. Расин, В. Москаленко, П. Топичканов, А. Силаєв, В. Юрченко, І. Сухопарова, В. Урляпов та ін.

Стосовно проблеми розвитку тероризму та складових його явищ етнічного і релігійного екстремізму, сепаратизму в Індії та Пакистані, найбільш відомими дослідниками в цій галузі є В. Я. Белокреніцький, Т. Шаумян, В. Москаленко, Є. Ваніна, О. Лисина та Д. Малишева, С. Каменев та ін. Особливо цікавою є одна з останніх статей В. Белокреніцького та С. Каменєва «Сценарии для Афганистана и Пакистана до 2050 г.» [2].

Особливу увагу розвитку відносин між США та Пакистаном у боротьбі з тероризмом приділяє Н. Замараєва та В. Сотніков.

Серед українських дослідників південноазійської проблематики слід відмітити П. Ігнатєва, О. Борділовську, О. Лукаш, І. Горобця, А. М. Кобзаренко.

Дуже цікавою є стаття українського дослідника, кандидата політичних наук, старшого консультанта відділу зовнішньополітичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень А. Кобзаренко «Сучасна політика США у Південній Азії». Він розділяє інтереси США у Південній Азії на три групи: інтереси, пов'язані з протидією загрозам національній безпеці; інтереси, пов'язані з намаганням зберегти своє домінуюче положення у глобальній системі міжнародних відносин і особливий статус в Азії; інтереси, пов'язані з ідеологічними цінностями, на яких ґрунтується політична культура США і які пропагуються ними у світі [7].

Слід також зазначити американських та європейських авторів, серед яких особливий інтерес представляють праці таких дослідників, як Т. Шаффер, Р. Лемб, С. Хаміід, Ф. Хіад, Н. Падьюкон, Д. Пейн.

Метою даної статті є розглянути ступень терористичної загрози в Південній Азії, та яку роль відіграють Сполучені Штати у боротьбі з міжнародним тероризмом у регіоні.

Завдання даної статті полягають у:

- вивченні сучасних стратегій США у боротьбі з тероризмом;
- визначенні пріоритетних країн-партнерів для США, у боротьбі з тероризмом у Південній Азії;
- визначенні основних терористичних організацій, які загрожують безпеці Південної Азії.

Перед тим, як аналізувати роль Сполучених Штатів у боротьбі з тероризмом в регіоні, слід розглянути зовнішньополітичну доктрину та визначення поняття «тероризм» у законодавстві США.

У американській юридичній доктрині сформувалося чітке бачення «внутрішнього» та «зовнішнього» тероризму. Але, після подій 11 вересня 2001 р. ситуація вкрай змінилася та був введений термін «міжнародний тероризм». Федеральний кодекс США містить поняття «міжнародний тероризм». Цей термін означає діяльність, яка містить у собі акти насилля або акти, які погрожують людському життю, та є порушенням кримінального права США чи одного зі штатів, або які б могли стати кримінальним злочином, якби були б здійснені в юрисдикції США чи одного зі Штатів; які направлені на те, щоб залякати або примусити

громадянське населення; вплинути на поведінку влади шляхом заподіяння масових порушень, вбивств або викраденням людей; та які здійснюються переважно за межами територіальної юрисдикції США [4].

Більш того, міжнародний тероризм був законодавчо конституційований, як військова загроза безпеці Сполучених Штатів, яка потребує використання збройних сил США фактично у будь-якій точці земної кулі. Через 2 місяці після 11 вересня 2001 р. та введення у країні надзвичайного положення, президент США Дж. Буш видав Указ «Про затримання, вплив на судовий розгляд, стосовно деяких негромадян в ході війни проти тероризму».

У статті 1 указу відзначається, що терористичні акти проти Сполучених Штатів та за їх межами, здійснені міжнародними терористами (включаючи членів організації Аль-Каїди), були настільки жорстокі та руйнівні, що «викликали стан збройного конфлікту, який потребує використання Збройних сил Сполучених Штатів» [3].

Також, слід зазначити, що питання, які стосуються боротьби з тероризмом, відображені в різних нормативних актах: Федеральний закон про цивільну авіацію (1958 р); Закон про боротьбу з тероризмом (1990 р); Закон про боротьбу з міжнародним тероризмом (1984); Закон про контроль над злочинністю (1990 р); Закон про посилення боротьби з тероризмом в США і за їх межами (1993 р); Закон про боротьбу з тероризмом та застосування смертної кари (1996); Закон про правосуддя для жертв тероризму (1998); Акт про патріотизм США (2001) та ін.

В США існують багато органів та структур, які відповідають за боротьбу з внутрішнім та міжнародним тероризмом. Найголовніші з них, це Рада національної безпеки, Комітет з антитерору та національної готовності, Рада внутрішньої безпеки, Національний контртерористичний центр, та Центр з відстеження терористичної активності.

Тому, можна зробити висновок, що в США є достатньо структур, для відслідкування терористів та терористичних організацій, та ефективної боротьби з ними, як на території своєї держави, так і у світі в цілому.

З приходом до влади Барака Обама, адміністрація США скоротила фронт боротьби з тероризмом і визначила Афганістан і Пакистан як пріоритетні напрямки. Нова антитерористична політика США в основному полягає в посиленні військових операцій в Афганістані та поліпшенні важкого становища; у проведенні відносно Пакистану політики «батога і пряника» з тим, щоб забезпечити з його боку достатні зусилля по боротьбі з тероризмом; в заспокоєнні Індії для створення сприятливої атмосфери в Південній Азії. Також, одне з важливих рішень нової влади США, було опублікування нової національної антитерористичної стратегії у 2011 році.

Нова стратегія особливо підкреслює прийняття запобіжних заходів у зв'язку з терористичною загрозою в країні. Американські політики та експерти вважають, що терористична загроза в США аж ніяк не ослабла після знищення Усами бін Ладена, а мережа «Аль-Каїди» навпаки розмила антитерористичні кордони Штатів. «Аль-Каїда», у свою чергу, перебуваючи під сильним тиском в Афганістані, Пакистані та інших місцях, намагається почати атаку з всередині США.

У порівнянні з антитерористичною стратегією адміністрації Буша в 2006 році, в новій стратегії Барака Обама помітно простежується звуження рамок діяльності. Після вступу Обама на пост президента, «глобальна антитерористична війна» Дж. Буша обмежується Афганістаном і Пакистаном, а слідом за розробкою програми з виведення військ з Афганістану, США стали більше приділяти уваги терористичній загрозі всередині країни.

Звичайно ж, рамки антитерористичної боротьби, які висвітлюються в новій стратегії, досить широкі, вони охоплюють як внутрішню територію США, так і Південну Азію, Аравійський півострів, Східну Африку, і Центральну Азію, стратегія як і раніше охоплює весь світ. Однак, адміністрація Барака Обами підкреслює необхідність відмовитися від масштабних армій, і більше спиратися на співпрацю спеціальних військових підрозділів і спецслужб, за допомогою безпілотних літальних апаратів проводити антитерористичні атаки високої точності [9].

Через те, що тероризм з кожним роком стає все більшою загрозою, було проведено комплексне дослідження – Глобальний індекс тероризму, яке вимірює рівень терористичної активності в країнах світу і показує, які з держав і в яких масштабах стикаються з терористичною загрозою. Він є першим індексом систематичного рангу, який порівнює 162 країни за ступенем впливу тероризму. Згідно з ним, у 2014 році було зареєстровано 17 958 смертей від тероризму в 60 країнах світу. Дослідження показують, що більш ніж 80 відсотків цих смертей відбулися у п'яти країнах та з кожним роком ці цифри зростають все більше. У цей список входять Ірак, Афганістан, Пакистан, Нігерія, та Сирія [6].

Для більшого розуміння загрози тероризму у Південній Азії, розглянемо зусилля США у боротьбі з тероризмом в Ісламській Республіці Пакистан, Республіці Індія, та Афганістані.

Пакистан – країна, яка не знає спокою ще з часів набуття незалежності. Слід згадати чотири військові конфлікти з Індією через мусульманський Кашмір, який залишився у останньої. Потім довгострокова Афгансько-радянська війна, у якій Пакистан підтримував США, а також на той час невелике угруповання Талібан, для реалізації власних інтересів. А в 2001 році Пакистан взагалі ув'язався в війну проти Аль-Каїди та Талібана разом із США. Все це, створило ґрунт для появи тероризму і в самій державі – Пакистан, розвитку екстремістських ідей серед населення, появи та посиленню терористичних організацій та вербування ними нових членів.

Сьогодні Пакистан є головним партнером США у боротьбі з тероризмом у Південній Азії. Стратегічне значення Пакистану для США різко зросло після того, як у 1979 р. Радянський Союз ввів війська в Афганістан. Правда, після 1998, коли Пакистан провів ядерні випробування, відносини з США охололи. Але вони знову відновилися після «чорного 11 вересня» 2001 р. коли Президент Пакистану П. Мушараф, незважаючи на думку внутрішньої опозиції, прийняв рішення приєднатися до боротьби з тероризмом. У 2004 р Пакистан назвали основним партнером США за рамками НАТО. США постійно акцентує вагомий внесок Пакистану в боротьбу з Аль-Каїдою.

Також, США не раз висловлювали думку про те, що без допомоги Пакистану вони навряд чи були спроможні досягнути успіху у антитерористичній операції в Афганістані, та взагалі у регіоні Південної Азії.

Як повідомляє Дослідницька служба Конгресу США у своєму звіті «Ісламістська войовничість в регіоні Пакистансько-афганського кордону та політика США», більш ніж 70% постачання військ до Афганістану здійснювалося через Пакистан [13], тому, у зв'язку з порушенням лінії постачання, або відмови Пакистану допомагати США з поставками, вони б відчули труднощі.

Приєднавшись до цієї війни, Пакистан зазнав великих втрат як союзник США. Пакистан надав технічну підтримку, без попередньої угоди між двома країнами. Він також надав військові бази Пасні, Джакобад, Шамсі і Далбандін для США. З метою запобігання втечі цінних талібів, Пакистан надав 35 тис. військових на прикордонну зону, та захопив 420 членів Аль-Каїди і Талібан. Технічна допомога і людський

інтелект був повністю забезпечений коаліційним силам через Пакистан. В обмін на цю допомогу, США в перші три роки надали \$ 1,2 млрд. на покупку озброєнь, списали \$ 1 млрд. боргу та продовжили грант більше ніж на \$ 1 млрд. В економічній допомозі, \$ 3 млрд. було надано Пакистану для зміцнення своєї військової бази і організовано навчання пакистанських військових.

Також, слід зазначити, що у цілому близько 18,5 млрд. доларів прямої допомоги США відправили до Пакистану з 1947 по 2014 р., у тому числі близько 4,5 млрд. дол. на військові програми. З 2001 р., після відновлення великих пакетів допомоги США і компенсацій для воєнізованих зусиль по боротьбі з тероризмом, Пакистан до кінця 2008 отримав близько \$ 12 млрд. Більшість з цієї суми була у вигляді коаліційної підтримки відшкодування, ще \$ 3,1 млрд. в господарських цілях і майже \$ 2,2 млрд. для програм, пов'язаних з безпекою. Під допомогою США для Пакистану мається на увазі, перш за все, постійна підтримка цієї країни під керівництвом США у боротьбі з тероризмом [5].

У 2009 році адміністрація Обама запропонувала Конгресу схвалити новий фонд - Фонд боротьби з повстанцями (CIF), для допомоги пакистанським військовим розробити можливість для боротьби з повстанцями, щоб боротися з бойовиками-ісламістами в межах своїх кордонів. У 2009 і 2010 роках, американські законодавці схвалили \$ 1,1 млрд. для цього фонду. У березні 2011р., вони додали ще \$ 800 млн.

Американські політики ще в 2009 році хотіли перенести акцент на більш громадянську допомогу для Пакистану, на поліпшення таких речей, як охорона здоров'я та освіта, щоб сприяти стабільності країни. Вони схвалили законопроект Керрі-Лугара-Бермана, названий на честь його авторів - сенаторів Джона Керрі і Річарда Лугар, і представника Говарда Бермана. Законопроект затвердив \$ 7,5 млрд. цивільної допомоги протягом п'яти років на розвиток економіки, укріпленні державних структур та підготовку сил безпеки.

Конгрес вирішив, що гроші повинні відправлятися у Конгрес щорічно, або Пакистан їх не отримає. У 2010 році Конгрес схвалив \$ 1,5 мільярда. У доповіді урядових аудиторів США зазначено, що допомога повільно доставлялася, і тільки 179,5 млн. дол. було виплачено в кінці 2010 р.. Деякі перекидають вину на повені в Пакистані в 2010 році.

Повільність виплат викликала розчарування в Пакистані, це висловив міністр фінансів Хафіз Шейх. Він розповів аудиторії у Вашингтоні, що: «Це в значній мірі міф, що Пакистан є бенефіціаром десятків мільярдів доларів. Правда, в тому, що від Керрі-Лугара-Бермана цього року, ми не отримали навіть 300 мільйонів доларів» [16].

Потім, відносини ще більш погіршилися, це було пов'язано зі вбивством Усами бен Ладена у 2011 році. Це серйозно підірвало авторитет Пакистану в очах мусульманського світу і призвело до різкого охолодження пакистансько-американських відносин. І у зв'язку з цим Пакистан почав активно налагоджувати зв'язки з Китаєм, що ніяк не співпадало з інтересами США.

Повертаючись до війни в Афганістані, слід сказати, що проблемою між двома країнами було те, що США та Пакистан бачили різні цілі у цій війні, якщо Вашингтон прагнув обмежити вплив ідеології «Талібану» в регіоні, то Ісламабад хотів, щоб таліби прийшли до влади в Афганістані і не допустили посилення в ньому індійського впливу.

На тринадцятирічну війну було витрачено багато зусиль та коштів, але можна зробити висновок, що виграти війну Сполученим Штатам так і не вдалося. Так, було вбито головного терориста Усаму бен Ладена, але не знищено саму Аль-Каїду та Талібан. Крім цього, США втратили біль ніж 3300 чоловік та 1 трлн. доларів.

Зараз уся світова спільнота слідкує за розвитком подій в Афганістані. Це пов'язано з виводом американських військ, які повинні були закінчитися до кінця 2014 р.. Тому що, якщо владу захопить «Талібан», США назавжди загублять вплив у цій стратегічно важливій країні.

Але, все ж, зараз в Афганістані ще залишилась невелика кількість американських військ, як повідомляє «РИА.Новости», їх налічується приблизно 10 тис. осіб [8]. Половина з них повинні покинути країну до кінця цього року, а інша половина до кінця 2016 р., ще до закінчення президентського терміну Барака Обами.

Те, що у світі існують побоювання, що після виводу американських військ, владу в Афганістані захопить Талібан, неспроста. Підтвердженням укріпленню талібів, може служити подія в Пакистані, яка сталася 16 грудня 2014 р., а саме теракт в Пешаварі.

Як повідомляє Терористичний портал Південної Азії (SATP) у цьому теракті загинуло не менш ніж 150 осіб, у тому числі 134 школяра (переважно хлопці), в межах від 8 до 18 років. Не менш ніж 121 чоловік отримали вогнепальні поранення, інші травми, та були госпіталізовані. Відповідальність за цю страшну подію взяв на себе рух «Талібан». За їх словами, захват школи став помстою за дії американських та пакистанських військових, які, нібито, кожен день вбивають талібів та мирних громадян за допомогою безпілотників [15].

Цей теракт є найбільшим в історії Пакистану з 2007 р., коли в результаті атаки на кортеж колишнього прем'єр-міністра Беназіра Бхутто загинуло 139 осіб і 250 отримали тяжкі поранення. Він також є другим терактом за кількістю жертв захоплення школи у світовій історії, поступаючись лише захопленню школи в Беслані, при штурмі якої загинуло 344 людини.

Після цього теракту, Пакистан вступив в активну фазу боротьби з тероризмом. Одним з перших кроків, стало поновлення смертної кари, яка була заборонена у 2006 р. і в період правління П. Мушарафа.

Пакистан активізував спецоперації з розшуку і арешту осіб, замішаних у терористичній діяльності або пособництві бойовикам. Їхньою сферою діяльності, в першу чергу був Північний Вазірістан і Хайбер в зоні території племен федерального управління (ТПФУ). Одночасно проходять «зачистки» в Белуджистані та Південному Пенджабі, Карачі і федеральному столичному окрузі. Як пише газета «Times of India», вдалося ліквідувати 57 терористів [18].

Крім того, МВС ІПІ має намір значно розширити список заборонених екстремістських організацій (на сьогодні цей список включає в себе 63 об'єднання), Пакистан хоче включити 23 угруповання, в тому числі ті, які тільки з'являються та набирають міць, або ті, хто просто змінили назву, та вже перебували у «чорному списку». Очікується законодавча заборона угруповання «Ісламська держава», яка останнім часом стала проникати і в Пакистан.

Трагедія в Пешаварі, скоріш за все втягне США в нову фазу співробітництва з Пакистаном у боротьбі з тероризмом. І це буде вигідним рішенням, як для Пакистану, так і для Сполучених Штатів. Пакистан знову буде отримувати американську фінансову допомогу, а США, таким чином зможе за допомогою «старого друга» боротися з новими загрозами у регіоні Південної Азії. Та, тепер адміністрація Обами буде змушена підтримувати пакистанське керівництво у боротьбі з «Техріке-Талібан Пакистан» та новою терористичною організацією «Ісламська держава».

Окрім Пакистану та Афганістану, особливе місце в Південній Азії, в антитерористичній стратегії США займає Індія. США зацікавлені в співробітництві з Індією в сфері міжнародної безпеки (боротьба з тероризмом, нерозповсюдження

ядерної зброї). Також, дві держави співпрацюють в сфері економіки, а саме в атомній енергетиці. Та, в області політики, США прагне використати Індію, для протидії китайському впливу.

Потепління відносин почалося після розпаду Радянського Союзу, коли Індія загубила сильного торговельного партнера, джерело військової та економічної допомоги. Також, причиною зближення, слід відмітити укріплення Китаю на міжнародній арені та погане економічне положення. Та, особливо відносини зміцнилися, після того, як Індія запропонувала свою допомогу в боротьбі з тероризмом, після подій 11 вересня.

Відносини між США та Індією не завжди були міцними, з огляду на те, що США підтримували Пакистан. Особливо натягнутими вони були два роки тому, коли посол США в Індії відкрито звинуватив Нарендру Моді в причетності до мусульманських погромів в Гуджараті. Але, в вересня 2014 р., після перемоги на виборах, Моді відвідав США, і саме тоді здається тріснув лід між двома країнами.

На сучасному етапі, відносини розвиваються доволі швидко. За час правління, Барак Обама двічі відвідав Індію. Перший візит Обама до Індії був 6-9 листопада 2010 р.. У ході візиту були підписані торговельні угоди на загальну суму в \$ 14,9 млрд. [12]. Індія підтвердила свій односторонній і добровільний мораторій на ядерні випробування.

Другий візит стався в День Республіки Індія (26 січня) 2015 р.. Ключові питання торкалися боротьби з міжнародним тероризмом, укріплення безпеки, та поліпшення економічного розвитку Індії. Обама вказав, що потрібно вести боротьбу з терористичними групами в Пакистані і, більше того, закликав Пакистан передати Індії винуватців теракту у 2008 році в Мумбаї [10].

Але, незважаючи на тимчасове потепління американсько-індійських відносин, навряд чи США зможуть зберегти цю «дружбу» надовго. Вони змушені зберігати баланс відносин і з Індією і з Пакистаном. Але, беручи до уваги напружені відносини між сусідніми державами, така політика Сполучених Штатів не буде успішною, і їм знов прийдеться підтримувати когось одного з них. Тим паче Індія зараз у теплих відносинах з Росією.

Слід також зазначити, що невирішеність внутрішніх проблем у регіоні породжує більш глобальні, а саме укріплення та розширення міжнародних терористичних організацій. На сучасному етапі найбільшу загрозу в регіоні представляє нова терористична організація «Ісламська держава Іраку та Леванту» (ІДІЛ), яка дуже швидко розширює свої кордони, і вже загрожує регіону Південної Азії, в особливості Пакистану та Афганістану. Слід звернути увагу на те, що ІДІЛ була створена в Іраку, одинадцятьма радикально-ісламістськими угрупованнями, які спочатку злилися в єдину групу, на чолі з місцевим підрозділом «Аль-Каїда».

Уряд Пакистану заперечував абияку загрозу Пакистану з боку бойовиків ІДІЛ, але, на початку листопада 2014 р., Національне агентство боротьби з тероризмом в Пакистані зробило заяву, про потенційну небезпеку цієї організації для країни. Про загрозу також йшла річ у доповіді уряду провінції Белуджистану. Обидва документи були направлені на адресу центральної адміністрації і федеральним правоохоронним органам. У документі містилося попередження про наявність доказів діяльності ІДІЛ на території Пакистану. Стверджувалося, що організація вербує тисячі найманців в країні. Зокрема, наводилися відомості про масове рекрутування добровольців в племінних районах Пакистану. Загальна чисельність яких налічує вже від 10 до 12 тис. осіб [1].

У доповіді уряду Белуджістану підкреслювалося, що на території Пакистану цілями збройних нападів ІДІЛ є: військові об'єкти і урядові будівлі в провінції Хайбер-Пахтунхва. І, як вони заявляють, це реакція у відповідь на військову операцію Зарб-е-Азб в агентстві Північний Вазиристан. Федеральна армія веде її, починаючи з квітня 2014, і її мета - ліквідація бойовиків (іноземних і місцевих), а також місць їх укріплень на території Пакистану.

Серед причин посилення позицій ІДІЛ в Пакистані, зміцнення потенційного співробітництва окремих пакистанських угруповань бойовиків і загонів ІДІЛ можна назвати наступні.

1. Невдоволення діями США на території Пакистану, а саме, авіа удари американських безпілотників.

2. Посилення сунітсько-шиїтського протистояння в Пакистані в останні роки, незважаючи на заходи адміністрацій Пакистану (військово-цивільних, цивільних, силових відомств).

Бойові успіхи терористів ІДІЛ в Іраку та Сирії певною мірою стали прикладом для радикальних екстремістів окремих угруповань в Пакистані, зігравши роль катализатора (фінансова підтримка, продовження збройної активності). ІДІЛ поступово ставало одним із джерел натхнення як для ісламістських угруповань бойовиків, так і цивільних релігійних об'єднань в регіоні і в Пакистані, зокрема.

Багато пакистанських і афганських бойовиків побачили в ІДІЛ «настільки потрібну моральну підтримку» і отримували від нього фінансову допомогу. Частина з них заявила про вірність ІДІЛ і віддала накази своїм талібам надавати допомогу угрупованням джихадистів на Близькому Сході. Їх мета - створення всесвітнього Ісламського халіфату.

Згідно з матеріалами пакистанських ЗМІ, ІДІЛ поширює свій вплив на регіон вже протягом декількох років. Зі свого боку «Рух Талібан Пакистану» (РТП) підтримало в цілому бойовиків ІДІЛ в боротьбі проти «іноземних окупантів».

Але, скоріш за все, активне розширення ІДІЛ на територію Пакистану та Афганістану відбудеться після виведення основного контингенту американських військ з Афганістану.

Підводячи підсумки, зазначимо, що ступень терористичної загрози в Південній Азії доволі високий, але все ж таки викорінення міжнародного тероризму це тривалий процес, який передбачає створення необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов для досягнення цієї мети. США докладає багато зусиль, для того, щоб боротьба була успішною. Хоч кожен президент і користується різними методами боротьби, але і під час правління Дж. Буша-молодшого, і під час правління Барака Обами, США досягли значних результатів у боротьбі з «всесвітнім злом». Інтервенція в Афганістан та надання Пакистану статусу одного з «головних союзників поза НАТО» у 2004 році, визначили США, як впливового чинника у боротьбі з тероризмом в регіоні, та зблизили Вашингтон з Ісламабадом. Пакистан став головним помічником США в боротьбі з тероризмом у регіоні Південної Азії, та взагалі у світі. Також, зараз у регіоні простежується тенденція зближення США з Індією, це пов'язано з багатьма факторами: укріплення Індії на світовій арені, протидія зближенню Росії з Пакистаном, бажання вирішити конфлікт сусідніх країн, а саме Пакистану та Індії. На сучасному етапі головною ціллю політики США у боротьбі з тероризмом у Південній Азії є знищення терористичної організації ІДІЛ та недопущення приходу до влади у Афганістані терористичної організації Талібан, після того, як США повністю виведуть війська з цієї держави.

Можна припустити, що зусилля США у боротьбі з тероризмом і далі будуть мати місце. І, навіть незважаючи на те, що Обама давно вже хоче закінчити цю затяжну війну в Афганістані, все одно з'являються нові загрози, які потребують втручання США в справі Південної Азії. Нещодавня подія в Пешаварі змусила США знову активізувати свої дії, та почати переговори щодо безпеки у регіоні.

Список використаної літератури:

1. Акбар А. О новых террористических инициативах в Южной Азии [Электронный ресурс] / А. Акбар. – Режим доступа : <http://polit-asia.kz/index.php/sports/333-о-новых-террористических-инициативах-в-южной-азии>
2. Белокреницкий В. Я. Сценарии для Афганистана и Пакистана до 2050 г. / В. Я. Белокреницкий, С. Н. Каменев // Восточная аналитика. – 2014. – № 4 – С. 22-23.
3. Бліщенко В. І. Поняття тероризм в законодавстві США / В. І. Бліщенко // Противодействие тероризму. – 2009. – № 2 – С. 15–24.
4. Борьба с тероризмом: современный опыт США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://counter-terror.kz/ru/article/view?id=73>
5. Западная «помощь» в борьбе с террором в Пакистане [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.journal-neo.org/2013/11/24/western-help-in-the-fight-against-terror-in-pakistan/>
6. Институт экономики и мира: Рейтинг стран мира по уровню терроризма 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2014/11/19/6978>
7. Кобзаренко А. М. Сучасна політика США у Південній Азії / А. М. Кобзаренко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3. – С. 238–244.
8. США хотят оставить в Афганистане к концу 2016 года до 1,5 тыс. военных [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rian.com.ua/world_news/20150326/365331672.html
9. Кукеева Ф. Т. Особенности внешнеполитической стратегии администрации Б. Обамы : вопросы приоритетов [Электронный ресурс] / Ф. Т. Кукеева, А. Р. Султангадиева // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. Сер. : Международные отношения и международное право. – 2012. – Режим доступа : <http://www.articlekz.com/article/7828>
10. 9 Takeaways on US-India Ties After Obama's India Visit [Electronic resource]. – Mode of access : <http://thediplomat.com/2015/01/9-takeaways-on-us-india-ties-after-obamas-india-visit/>
11. Afghanistan Opium Survey 2014 // United Nations Office on Drugs and Crime, 2014. – С. 31-32.
12. Barack Obama's India Visit: Can The Obama-Modi 'Friendship' Deliver Results? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ibtimes.com/barack-obamas-india-visit-can-obama-modi-friendship-deliver-results-1775664>
13. Islamist militancy in the Pakistan-Afghanistan Border Region and U.S. Policy // Congressional Research Service, 2008. – С. 2.
14. Jeffrey Payne Can the US and China Cooperate on Counterterrorism? [Electronic resource]. – Mode of access : <http://thediplomat.com/2014/07/can-the-us-and-china-cooperate-on-counterterrorism/>
15. Pakistan Timeline – 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.satp.org/satporgtp/countries/pakistan/timeline/2014.htm#>
16. Pakistani Community In U.S. Gives Insight Into Complexities Of U.S.-Pakistan Relationship [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.huffingtonpost.com/2013/10/25/pakistan-us_n_4164990.html
17. South Asia Assessment 2014 / South Asia Terrorism Portal [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.satp.org/satporgtp/southasia/index.html#>

18. Taliban attack: Pakistan army retaliates, kills 57 militants [Electronic resource]. – Mode of access : <http://timesofindia.indiatimes.com/world/pakistan/Taliban-attack-Pakistan-army-retaliates-kills-57-militants/articleshow/45560179.cms>

19. The World's 10 Richest Terrorist Organizations [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.forbes.com/sites/forbesinternational/2014/12/12/the-worlds-10-richest-terrorist-organizations/>

Стаття надійшла до редакції 06.05.2015 р.

A. Kolomoiets

EFFORTS OF USA TO FIGHT TERRORISM IN SOUTH ASIA

The article concerned the problem of international terrorism which compounded more and more, and one of the main centers of which are located in South Asia. This global question sharply increased attention of the United States and activated all aspects of their foreign efforts towards the countries of Southeast Asia. United States, as is clear from recent events, seek to eliminate terrorist organizations and improve the economic situation of the countries for the non-proliferation of extremist sentiments.

Research contains an analysis of the legal framework US. The definitions of the concept «domestic terrorism» and «foreign terrorism» are given in the article by the US legislation. Foreign policy of George W. Bush and Barack Obama are analyzed, and the comparative analyses of their anti-terrorism strategy are given.

Pakistan is the main partner of the United States to combat terrorism in South Asia. In 2004, Pakistan was even named "one of the main allies," of the United States apart from NATO.

Also, rapprochement between US and India and reasons that caused it are reviewed. The article analyses the new terrorist organization «Islamic State of Iraq and the Levant», which quickly expands borders, and has threatening the region of South Asia, especially Pakistan and Afghanistan.

The future US actions in the fight against terrorism in South Asia are projected.

Key words: *US foreign policy, South Asia, terrorism, terrorist organizations, Pakistan, Afghanistan, India, ISIL.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Зеленько Г.І., д.політ.н, проф., Булик М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 32:311.3

В.М. Лебедюк

КОЕФІЦІЄНТИ ЗВ'ЯЗКУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У цій статті розглядається проблема застосування коефіцієнтів зв'язку, які мають велике значення у вивченні політичних і соціальних проблем, зокрема електоральної поведінки. Розкрито можливості використання коефіцієнтів зв'язку у дослідженнях електоральної поведінки та пояснено переваги застосування коефіцієнтів зв'язку на противагу статистично-описовим дослідженням. Автор звертає увагу на те, що розглянуті коефіцієнти зв'язку розширюють інструментарій аналізу, дозволяють політологам вирішувати більш складніші дослідницькі завдання, де описова статистика є недостатньою.

Ключові слова: коефіцієнти зв'язку, статистичні методи, електоральна поведінка, кількісні вимірювання.

Одним з найважливіших завдань політичної науки дати відповідь на запитання – чому так? Така постановка питання вимагає від дослідника вивчення причинно-наслідкових відношень між явищами, що дозволяє виявити чинники впливу на варіацію досліджуваних явищ і процесів. Причинно-наслідкова форма зв'язку проявляється через функціональну і статистичну взаємозалежність. Методи дослідження у політичній науці зосереджують свою увагу на природі та особливостях статистичних зв'язків.

Кожен метод дослідження призначений для вивчення конкретних дослідницьких питань. Розрізняють два загальних підходи до дослідження: кількісні та якісні. У статті ми звертаємо увагу на кількісному підході до політологічних досліджень. Кількісні дослідження – це процес збору даних, аналізу та інтерпретації результатів дослідження, тоді як якісні дослідження спрямовані на опис та пояснення даних [1, с. 20]. В українській політологічній практиці, часто, дослідження помилково сприймають за збір інформації чи документування фактів. Забуваючи, що дослідження це процес збору, аналізу та інтерпретації даних з метою зрозуміти явище. Абсолютна більшість досліджень з політології в Україні є описовими, нормативно орієнтованими та здебільшого псевдонауковими. Зарубіжна практика вказує на використання статистичного підходу та кількісних методів дослідження. Якщо дослідник застосовує кількісні методи це передбачає формулювання гіпотези, аналізу даних та використання математичних моделей. Таким чином, кількісні дослідження мають на меті встановити причинно-наслідкові зв'язки, використовуючи дедуктивний процес пізнання.

В Україні потреба дослідження електоральної поведінки почала набувати актуальності ще з перших виборчих кампаній [13, с. 30; 5]. Проблема власне електоральної поведінки займаються соціологи (Вишняк О. [3], Головаха Є. [4], Паніна Н. [9]) та політологи (Романюк А. [11], Черкашин К. [12], Зубченко О. [6], Кочубей Л. [7]). Аналіз публікацій з даної проблематики вказує на низку їхніх особливостей. На думку автора, їх можна поділити на нормативно-описові та статистично-описові. До перших належать публікації що аналізують категоріальний апарат, систему індикаторів та способів збору інформації. До другої категорії досліджень належать розвідки з динаміки основних показників описової статистики (% явки на вибори, частка голосів виборців). Винятком є робота Васильченко С., реалізована в межах проекту «Координація дій організацій громадянського суспільства під час виборчої кампанії 2004 року» (за фінансової підтримки Швейцарського агентства співробітництва та розвитку і Вестмінстерського фонду демократії) [2]. Цінністю роботи є систематизація та статистична обробка електоральних показників в Україні. Відсутність якісної статистичної обробки даних із застосуванням коефіцієнтів зв'язку спонукає до актуалізації застосування статистичних методів аналізу до результатів виборів та електоральної поведінки.

У статті автор намагається довести, що використання статистичних методів, зокрема коефіцієнтів зв'язку, більш евристично ніж описові дослідження електоральної поведінки за результатами соціологічних опитувань. Статистичні методи займають важливе місце в методології політичного аналізу. Вони дозволяють вирішувати значно складніші завдання, забезпечуючи дослідника відповідним якісним інструментарієм.

Метою дослідження є розглянути та проаналізувати застосування коефіцієнтів зв'язку у дослідженнях електоральної поведінки. Досягнення поставленої мети дослідження зумовлює виконання наступних завдань: розкрити можливості

використання коефіцієнтів зв'язку у дослідженнях електоральної поведінки; показати переваги застосування коефіцієнтів зв'язкуна противагу статистично-описовим дослідженням.

Кількісні методи в будь-якому дослідженні, зокрема у політологічному, можуть бути застосовані тільки після того, як спостережені дані будуть переведені на мову чисел. Тому перед початком застосування кількісних методів у політичній науці необхідно пройти процедуру вимірювання (Рис.1). Під згадуваною процедурою, ми розуміємо процес вимірювання досліджуваного явища, внаслідок якої виникає модель досліджуваних властивостей об'єкта. Таким чином встановлюється відповідність між властивостями об'єкта і властивостями приписаних їм чисел.

Рис. 1. Шкали за ступенем вимірювання

Найчастіше використовують шкали, які відрізняються за ступенем точності вимірювання – від «сильнішого» до «слабкішого». Таким чином, виділяють три типи шкал: номінальна, порядкова і метрична [10, с. 16]. Чим сильніший рівень вимірювання, тим більше арифметичних дій можна реалізувати і ширше застосувати статистичний апарат можливостей. Водночас, чим слабкіший рівень вимірювання, тим менш арифметичних операцій можна використати (Таблиця 1). А це в свою чергу впливає на інтерпретацію значень показників.

Номінальні змінні відображають тільки якісні ознаки досліджуваного поняття і дають найменш повну інформацію про поняття. Відповідно, числові значення за номінальною шкалою не відображають будь-яких властивостей поняття, а служать свого роду «ярликами» і використовуються виключно для зручності роботи з даними. Порядкова шкала має усі властивості номінальної шкали і передбачає що спостережене явище може бути порівняне в категоріях «більше» або «менше». Метрична шкала в свою чергу має усі властивості двох попередніх шкал і дозволяє визначити не тільки на скільки більше або менше один об'єкт від іншого, а й у скільки разів.

Таблиця 1

Типи шкал і статистичні міри зв'язку

Тип шкали	Номінальна	Порядкова	Інтервальна	Шкала відношень
Статистична міра зв'язку	Критерій Пірсона χ^2 , коефіцієнти Чупрова T , Крамера V , коефіцієнт C , коефіцієнт Гудмана S , коефіцієнти Юла Q та Y , коефіцієнт контингенції	Коефіцієнт Кендела τ , Гудмана γ та Сомерса d	Коефіцієнт парної кореляції r , коефіцієнт Спірмена ρ ,	Будь-які статистичні критерії

Залежно від типу шкали застосовуються відповідні методи статистичного аналізу (Таблиця 1). На жаль, про це досить часто забувають. Практично всі сучасні шкали в політології, соціології та й психології є номінальними або порядковими. Це в свою чергу обмежує застосування гіпотез і можливості інтерпретації результатів.

Кількісні дослідження отримали свою назву через спрямованість на здобуття інформації про велику кількість об'єктів аналізу. Такі дослідження призначені для вивчення об'єктивних, кількісно вимірюваних характеристик поведінки людей. Їх застосовують тоді, коли необхідні точні, статистично надійні дані. Кількісні методи дослідження є найбільш уживаними, оскільки їх використання дає змогу поширювати результати дослідження на всю сукупність і узагальнено говорити про досліджуване явище внаслідок охоплення загальних показників, наприклад, відповідей респондентів. Наступний виклад матеріалу передбачає базові знання читачем методів аналізу статистичних даних.

Для кількісної оцінки існування зв'язку між досліджуваними сукупностями випадкових величин використовується спеціальний статистичний показник – коефіцієнт кореляції Пірсона r (1.1):

$$r = \frac{\sum (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 \sum (y_i - \bar{y})^2}}, \quad (1.1)$$

де x_i і y_i – поточні значення одиниць обох сукупностей; $\bar{x}$ і $\bar{y}$ – їхні середні величини. Коефіцієнт r лежить в межах [-1; 1]. Чим ближче значення коефіцієнта до одиниці (неважливо, з яким знаком), тим з більшою ймовірністю можна стверджувати, що між двома змінними існує лінійний зв'язок. Якщо виявиться, що $r = 1$ (або -1), то має місце класичний випадок функціональної залежності (тобто реалізується ідеальний взаємозв'язок) [8, с. 68–69].

При аналізі двовимірної діаграми розсіювання можна виявити різні взаємозв'язки. Найпростішим варіантом є лінійна залежність, яка виражається в тому, що точки розміщуються випадковим чином вздовж прямої лінії тренду (Рис.2). І навпаки, у випадку відсутності взаємозв'язку, точки розташовані випадково, і при переміщенні зліва направо неможливо виявити який-небудь ухил (ні вгору, ні вниз).

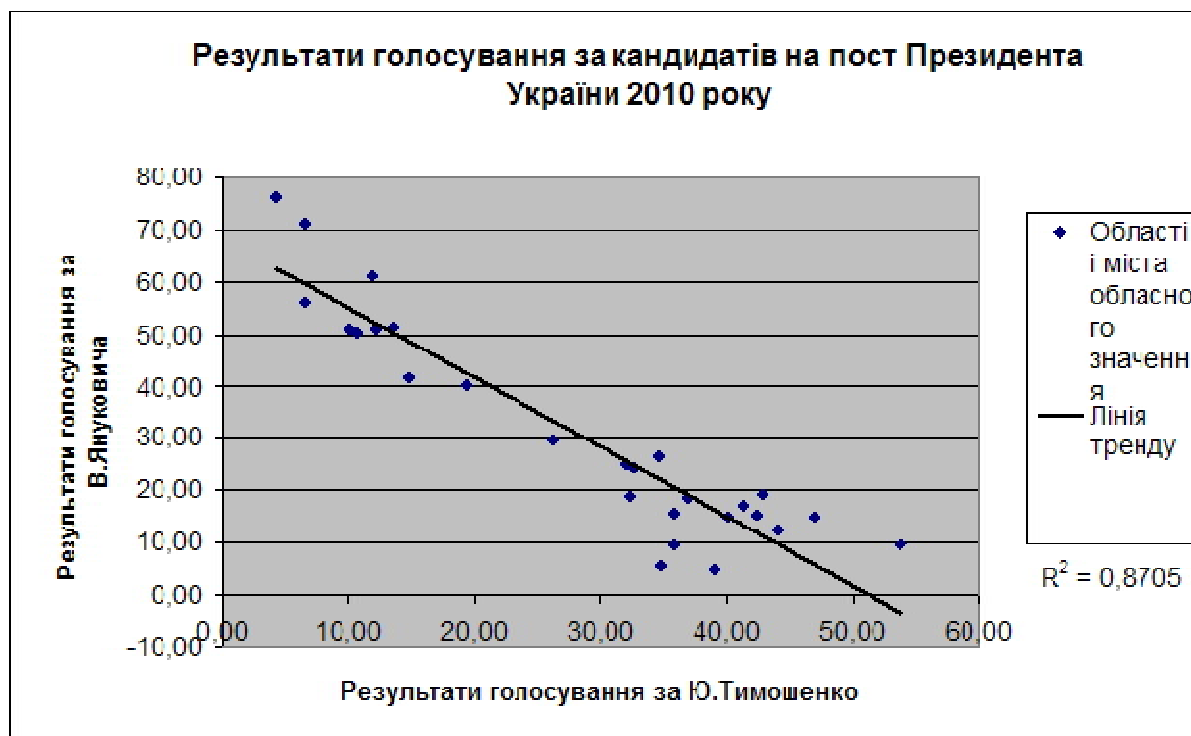

Рис.2. Взаємозалежність результатів голосування за кандидатів під час виборів Президента України 2010 року.

На рис.2 наведений приклад взаємозв'язку між двома змінними. Коефіцієнт кореляції Пірсона. Аналіз результатів вказує на те, що чим більший результат голосування за В.Януковича, тим менший результат голосування за Ю.Тимошенко під час виборів Президента України 2010 року. Коефіцієнт кореляції вказує, що напрям залежності між показниками протилежно направлений (тобто середнє значення змінної Y спадає зі зростанням значень показника X). Але досить часто високий показник кореляції між змінними може бути хибним [8, с. 67]. Тому варто детально розглянути питання його змістовності. Щоб якісно розкрити зміст зв'язку між досліджуваними змінними потрібно пояснити частку загальної варіації змінних та перевірити гіпотезу про взаємозв'язок, співставивши спостережене значення коефіцієнта кореляції із критичним значенням. Коефіцієнт детермінації (R Square) дорівнює 0,87, а це означає, що 87% загального варіювання результатів голосування за Ю.Тимошенко зумовлена результатами голосування за В.Януковича (решта 13% – іншими факторами, які в цьому випадку не було враховано).

Такі результати носять загальний характер і не претендують на статистичну точність, оскільки не дають гарантій на ймовірну достовірність. Тому в статистиці прийнято використовувати більш надійні критерії для оцінки щільності зв'язку і називаються вони критичними або табличними значеннями. Процедуру встановлення кореляційної залежності прийнято називати перевіркою гіпотези.

Для перевірки значущості коефіцієнта кореляції на заданому рівні значущості (найчастіше $\alpha = 0,05$) потрібно виявити чи справджується нерівність. В нашому випадку можна стверджувати, що між розглянутими змінними (сукупностями даних) існує значущий лінійний зв'язок, оскільки спостережуване значення більше за критичне (табличне). Тому можна стверджувати що з упевненістю 95% існує кореляційний зв'язок між двома наборами даних.

Проте досить часто буває так що потрібно встановити зв'язок між даними які не можна виразити через метричну шкалу. За таких умов досліднику потрібно застосовувати непараметричні статистичні методи. Вони дозволяють вимірювати щільність взаємозв'язку між якісними ознаками.

В основу непараметричних методів покладено принцип ранжування значень статистичного ряду. Кожній одиниці масиву присвоюється порядковий номер (ранг) в ряду, який буде впорядковано (проранговано) за рівнем ознаки. Найчастіше застосовують коефіцієнт кореляції рангів Спірмена (1.2). Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена показує зв'язок між показниками за формулою:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum (x_i - y_i)^2}{n(n^2 - 1)}, \quad (1.2.)$$

де y_i – ранги, n – об'єм даних. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена має такі ж властивості, як і коефіцієнт кореляції Пірсона [10, с. 106–108].

Прорангуємо результати голосування за Ю.Тимошенко і В.Януковича у розрізі по регіонах за результатами виборів 2010 року. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Отож, взаємозв'язок між двома наборами даних сильний і обернений.

Щоб оцінити статистичну значущість розрахункового коефіцієнта рангової кореляції потрібно перевірити нерівність. Якщо ранговий кореляційний зв'язок між якісними ознаками не значущий то буде виконуватись нерівність. Тобто немає підстав відхиляти нульову гіпотезу про відсутність зв'язку. За таблицею критичних значень Стюдента знаходимо значення $t = 2,06$, яке за формулою критичних значень дорівнює. Оскільки виконується нерівність, то можна стверджувати, що з упевненістю 95% існує статистична залежність між результатами голосування за Ю.Тимошенко і В.Януковича на Президентських виборах 2010 року.

Вивчаючи електоральну поведінку перед дослідником часто постає проблема не стільки у встановленні залежності чи її відсутності між показниками, а у визначенні міри цієї залежності. Критерії, за якими перевіряють, узгоджуються чи ні статистичні дані з розглядуваними гіпотезами, називають критеріями узгодження. Одним з найбільш поширених критеріїв узгодження, за допомогою яких перевіряють гіпотезу про вид розподілу ймовірностей, є так званий критерій Пірсона χ^2 .

Критерій Пірсона χ^2 оцінює залежність між показниками x та y , відображаючи величину відхилення між очікуваними і спостережуваними частотами [8, с. 48]. Наприклад, розглянемо результати застосування критерію Пірсона χ^2 та перевіримо гіпотезу про відсутність залежності між показниками x (суб'єкт виборчого процесу) та y (стать виборця). Задача полягає в тому, щоб на основі вивчення статистичних даних підтвердити правильність висунутої гіпотези чи спростувати її (таблиця 2).

Таблиця 2

Залежність між статтю виборців і прихильністю до суб'єкта виборчого процесу

Суб'єкт виборчого процесу (X)	Стать виборця (Y)		Σ
	чол.	жін.	
Кандидат А	3,47	3,73	7,21
Кандидат В	2,61	2,80	5,40
Σ	6,08	6,53	12,61

В даному прикладі критерій Пірсона $X^2 = 12,61$. Щоб встановити наявність чи відсутність зв'язку, потрібно знайти критичне значення критерію Пірсона X^2 . Важливе значення також має рівень значущості α , що є мірою впевненості в тому, що результат не є випадковим. Тобто результат репрезентативний для більш широкої вибірки. В статистиці використовуються три основні рівні значущості: $\alpha = 0,05$, $\alpha = 0,01$, $\alpha = 0,001$. Якщо встановлено статистичний зв'язок на рівні $\alpha = 0,05$, то це означає, що є не більше ніж 5% ймовірності того, що знайдений зв'язок має випадковий характер і не проявиться в генеральній сукупності. В політологічних дослідженнях, зазвичай, використовують рівень значущості на рівні $\alpha = 0,05$.

За таблицею критичних значень. Оскільки, то нульову гіпотезу про відсутність зв'язку відхиляємо на рівні значущості 0,05. Значення критерію попадає у критичну область, що є підставою відхилити нульову гіпотезу і прийняти альтернативну, яка є запереченням основної гіпотези H_0 (рис.3). Тобто ми з'ясували, що існує залежність між статтю виборця та його електоральними вподобаннями.

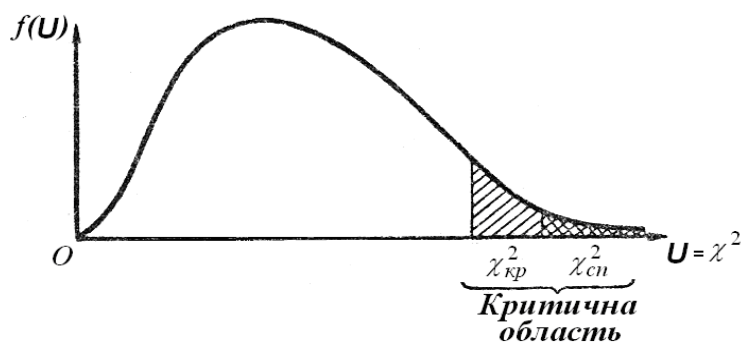

Рис.3. Перевірка гіпотези на надійність.

Щоб бути статистично значущим на певному рівні, X^2 повинен перевищувати значення, указане в таблиці критичних значень для цього рівня значущості за відповідного ступеня вільності. У нашому прикладі здобутий результат значущий на рівні 0,05 ($12,61 > 3,84$), 0,01 ($12,61 > 6,63$), 0,001 ($12,61 > 10,83$). Отже, ми можемо бути впевнені щодо статистичної надійності результату. Існує не більше одного шансу з тисячі, що зв'язок між статтю виборця і підтримкою одного з кандидатів з'явиться винятково для однієї вивченої вибірки і не буде фіксуватися поза нею.

Однак ми ще не отримали прямої відповіді на питання про ступінь інтенсивності зв'язку між показниками. Це можна зробити, розрахувавши будь-який з наступних коефіцієнтів: Чупрова T , Крамера V , коефіцієнт контингенції Пірсона C , коефіцієнт Гудмана G , коефіцієнти Юла Q та Y , коефіцієнт контенгенції Φ , що дозволить

установити міру залежності між двома показниками [10, с. 134–140]. Наприклад, коефіцієнт контингенції Пірсона знаходиться в межах $[0; 1]$ та збільшується з посиленням зв'язку. У нашому прикладі коефіцієнт, що свідчить про помірний зв'язок між показниками «стать виборця» та його «електоральні вподобання».

Метою дослідника є пошук взаємозв'язку між досліджуваними явищами. Використовуючи статистичні методи нам потрібно показати не тільки наявність чи відсутність зв'язку між досліджуваними змінними, а й перевірити гіпотезу, що виявлені нами розбіжності у досліджуваних даних не обумовлені грою випадковостей, тобто відповідають генеральній сукупності [8, с. 47]. Тому існує загальне правило перевірки статистичних гіпотез. Якщо при заданому α виконується нерівність, то статистичні дані суперечать розглядуваній гіпотезі про вигляд розподілу ймовірностей, оскільки ймовірність досить мала, коли α близьке до 1, а події, ймовірності яких не перевищують значення α , вважаються практично неможливими [10, с. 200]. Імовірність того, що в цьому випадку буде відхилена правильна гіпотеза, дорівнює α . Якщо за статистичними даними виконується нерівність α , то немає підстав відхилити гіпотезу, оскільки статистичні дані не суперечать гіпотезі про те, що розподіл ймовірностей має такий вигляд, про який йдеться в розглядуваній гіпотезі.

Прийняття розглядуваної (нульової) гіпотези означає не стовідсоткову відсутність розбіжностей, а про незначні відмінності. Перевірка гіпотез необхідна для спростування чи підтвердження наукових теорій. Однак, відсутність фактів, що суперечать теорії, не означає що вона правильна. Наукові дослідження на основі перевірки гіпотез, а не опису статистичних даних отриманих з відповідей респондентів, можуть привести до пояснення нових закономірностей, які суперечать існуючим теоріям, а це спонукатиме до розробки нових теорій та пояснень існуючих явищ.

Коефіцієнти зв'язку займають важливе місце в методології політичного аналізу. Вони дозволяють вирішувати багато завдань, забезпечуючи науковця точними кількісними характеристиками різних властивостей досліджуваних об'єктів. Причому багато кількісних характеристик відображають приховані властивості і зв'язки, які неможливо виявити «неозброєним оком».

Статистичний аналіз отриманих за допомогою масового опитування даних, як і аналіз спостережень досліджуваного явища чи статистичних даних, включає кілька рівнів складності і можливостей отримання додаткової (прихованої) інформації. Тільки слабо підготовлені фахівці, що не прагнуть надати замовнику максимально повні та об'єктивні відомості про досліджуване явище, обмежуються описом даних у відсотках про одновимірні або двовимірні групування. Сучасні методи обробки даних в статистичних пакетах дозволяють отримати додаткові відомості про щільність, надійність та статистичну значущість отриманих результатів. Частотний розподіл відповідей респондентів всього лише фіксує загальний зріз на момент опитування, в той час як більш складні методи обробки інформації дозволяють відповісти на ключові питання, які не можуть не задавати собі дослідники: наскільки виявлені дані є стійкими і закономірними, наскільки застосовна до них процедура екстраполяції в часі?

Застосування статистичних методів обробки інформації у політичній науці відіграє важливу роль, а їх значення тільки зростає. Коефіцієнти зв'язку та регресійні моделі є корисним інструментом, який дослідник може використовувати для поліпшення якості дослідження. Разом з тим, вони допомагають збільшити точність та якість отриманих результатів.

Ми намагалися довести, що використання статистичних методів, зокрема коефіцієнтів кореляції, значно більш евристично ніж описові дослідження. Статистичні

методи займають важливе місце в методології політичного аналізу. Вони дозволяють вирішувати значно складніші завдання, забезпечуючи дослідника відповідним якісним інструментарієм. В перспективі ми плануємо розкрити можливості використання регресійних моделей у політологічних дослідженнях та показати переваги застосування логістичної (нелінійної) регресії для реалізації дослідницьких питань на основі якісних змінних.

Список використаної літератури

1. Ван Эвера С. Методическое руководство для студентов и аспирантов–политологов по подготовке диссертаций / С. Ван Эвера. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 158 с.
2. Васильченко С. Електоральный портрет Украины [Электронный ресурс] / С. Васильченко. – Режим доступа : http://vasylchenko.ucoz.ru/_ld/0/1_akt.pdf.
3. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 308 с.
4. Головаха Е. Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспектива развития / Е. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1. – 5–14
5. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття / під ред. А. Круглашова і М. Токаря. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
6. Зубченко О. С. Електоральна культура: поняття, сутність, структура / О. С. Зубченко // Грані. – 2005. – № 2. – С. 77–82.
7. Кочубей Л. Проблеми дослідження електорального простору / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 108–117.
8. Мамчич Т. Методичні рекомендації до лабораторних робіт з прикладної статистики. / Т. Мамчич. – Луцьк, 2009. – Ч. I : Комп'ютерна обробка даних в програмі Excel. - С. 8.
9. Паніна Н. Структура чинників політичного успіху як показник політичної спрямованості розвитку електоральної системи / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С.39–62.
10. Паніотто В.І. Статистичний аналіз соціологічних даних : моногр. / В. І. Паніотто, В. С. Максименко, Н. М. Харченко. – К. : КМ Академія, 2004. – 270 с.
11. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
12. Черкашин К. В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Кирилл Валерьевич Черкашин ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2005. – 19 с.
13. Четверик А. Методологія дослідження чинників політичної активності: українська специфіка / А. Четверик // Сучасна українська політика. – 2011. – Вип. 22. – С. 29–40.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2015 р.

V. Lebediuk

THE STUDY OF ELECTORAL BEHAVIOR: AN EMPIRICAL REVIEW

The article examines a problem of using the correlation coefficients that are important in learning the political and social issues, including electoral behavior. In this article author notes, that a choice of the scale measures is dependent on purpose of the research, testing of hypotheses and conclusions. The article describes how can degree of the scale increases its statistical tools. Therefore, the researcher provides some statistical data processing capabilities, that enable measurement scale by transforming the concept of variables. The

article reveals the possibility of using coupling coefficients in learning the electoral behavior and explaining the benefits of correlation coefficients opposed to statistically descriptive study. In this article author notes, that the correlation coefficients and regression model is a useful tool that the researcher can use to improve the quality of research. However, it helps us to increase the accuracy and quality of the results. The article argues, that correlation coefficients considered expanding tools of analysis, allow to political scientists to solve complex research tasks where descriptive statistics is insufficient.

Key words: *correlation coefficients, statistical methods, electoral behavior, quantitative measurements.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.*

УДК 323.22:352

М.О. Лендєл

СУБСИДАРНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто теоретичні засади поняття субсидарності у соціальній філософії католицизму, у працях Аристотеля, Альтузіуса та інших мислителів минулого. З'ясовано рамки застосування принципу субсидарності у європейських країнах, його обґрунтування у політико-правовій практиці Європейського Союзу. Проаналізовано перспективи впровадження субсидарності в Україні, враховуючи зміст проекту зміни Конституції, розгляд якого розпочався у Верховній Раді у липні 2015 року.

Ключові слова: *субсидарність, католицизм, загальне благо, Європейський Союз, місцеве самоврядування, децентралізація.*

Упродовж останніх років серед вітчизняних політиків та науковців триває дискусія з приводу принципів та моделей соціального та політичного порядку, який би сприяв утвердженню демократичного ідеалу в Україні, і, водночас, би був органічним для традицій нашого суспільства. Мова йде, насамперед, про пошук компромісного значення між принципами централізації і децентралізації, індивідуальних та колективних інтересів, потреб окремих спільнот та суспільства загалом. Європейський Союз, узагальнивши соціальну практику деяких із своїх держав-членів та інших суспільств, філософські концепції, пропагує принцип субсидарності як такий, що відповідає усім зазначеним вище вимогам. Вважаємо, що розгляд його концептуального підґрунтя та «першої реакції» на нього основних політичних сил в Україні є актуальним вже тому, що створить підстави для оцінки ймовірності його втілення у політичній практиці.

Термін «субсидарність» у перекладі з латині (*subsidium*) означає «допомогу із запасних позицій», і має витоки у військовому лексиконі стародавніх римлян. Погодимося з висновком Т. Шахматової, що позитивне сприйняття політичними елітами держав Європейського Союзу принципу субсидарності не в останню чергу пояснюється його довільним трактуванням, що є притаманним і для авторів, які досліджують пов'язану проблематику: частина з них розуміє субсидарність як право держави передавати частину повноважень субнаціональним і місцевим властям, інші – як формування компетенції влади різного рівня «знизу вгору» [14, с. 126]. Водночас,

змістовне навантаження цього поняття у сучасній інтерпретації може бути багатоаспектним і означає у відносинах меншої спільноти та більшого співтовариства делегування повноважень; невтручання у внутрішні справи; за необхідності надання допомоги; координація дій малих колективів [10].

Найбільший внесок у дослідження титульної проблематики здійснила Т. Панченко, яка опублікувала комплекс статей і монографію, присвячені теоретичним витокам та практиці застосування принципу субсидіарності в європейських країнах [4-7]. Трактування субсидіарності католицькою церквою, а також вірогідність використання цього концепту у світській практиці здійснили І. Софінська, М. Савіовський, досвід соціально-політичної організації у Швейцарії О. Чернеженко. Правову можливість застосування цих засад у реформуванні місцевого самоврядування розглянули О. Їжак, Т. Шахматова.

Таким чином, беручи до уваги прикладну актуальність і відсутність досліджень з даного питання, визначаємо метою даної статті визначити присутність принципу субсидіарності, у його сучасному розумінні, у програмах парламентських партій України. Конкретними завданнями визначено:

1) систематизація різних теоретичних підходів до розуміння змісту субсидіарності;

2) ідентифікація суспільств, в якій вищезгаданий принцип, став буденною практикою;

3) систематизація концепцій реформування системи влади в Україні, в яких було включено принцип субсидіарності;

4) визначення змісту положень, які є дотичними до принципу субсидіарності у проекті змін до Конституції України у частині децентралізації, які у липні 2015 р. стали предметом розгляду у вищому законодавчому органі держави.

Насамперед, під впливом процесів європейської інтеграції, зокрема принципів і норм Європейського Союзу, його багаторівневого, а, отже, субсидіарного, механізму управління, в Україні ствердилося уявлення про субсидіарність як політико-управлінський принцип, відповідно до якого послуги громадянам необхідно надавати на адміністративно-територіальному рівні, який є найближчим до них, що передбачає здійснення децентралізації влади та формування повноважного місцевого самоврядування [1], у більш широкому розумінні – це є спосіб узгодження інтересів у багаторівневих системах управління на кшталт ЄС [6]. Зауважимо, що у Лісабонському Договорі, який набув чинності 1 грудня 2009 року, вперше субсидіарність безпосередньо згадується як принцип, що регулює відносини не лише між державним і наднаціональним рівнями управління, але й – регіональним і місцевим (у Європейській Хартії місцевого самоврядування цей термін не використовується) [3]. Однак, маємо підстави стверджувати, що такий підхід обмежує зміст теорії субсидіарності, погоджуючись, водночас, із тезою Т. Панченко, що субсидіарність є не лише політико-управлінським, але й соціальним, навіть більше, моральним принципом, який стосується будь-яких суспільних відносин [7].

Аристотелівська ієрархія «істота – сім'я – община – поліс» та уявлення Й. Альтузіуса про консоціальну побудову суспільства (сім'я, коледжі, стани, корпорації, міста і провінції, держави), в яких вказується на доповнюваність функцій кожної наступної суспільної ланки, належать до теоретичних витоків концепції субсидіарності як принципу взаємовідносин між територіальними феноменами, взаємовідносини між якими є побудованими знизу. При тім, у Католицькій соціальній доктрині, в якій було вперше офіційно сформульовано визначення субсидіарності, її об'єктами виступали нетериторіальні одиниці: сім'я, професійна група, церква: не можна позбавити людину

того, що вона може реалізувати з власної ініціативи і самостійно, а від малих спільнот не можна перебирати функції на користь більших утворень, якщо перші є здатними їх реалізувати. Задоволення потреб людини є основною метою функціонування будь-яких соціальних утворень, адже її гідність є Божественною, а суспільство може стати суб'єктом надання допомоги індивіду, якщо це не є спроможною забезпечити сім'я, релігійна громада. Таким чином, субсидіарність можна також сприймати як принцип первинності індивіда щодо будь-якої спільноти, в межах яких він реалізується як особистість (сім'я, територіальна громада, об'єднання, асоціація, нація, громадянське суспільство, підприємство), які є додатковими, не обов'язковими. Кожна людина обирає спільноти та інститути, в яких бере участь, відповідно до обраного переліку цінностей та інтересів. Єдиною метою будь-якого суспільного втручання є надання допомоги, а не підпорядкування індивіда спільноті, нижчої спільноті утворенням вищого порядку. Водночас, І. Софінська пояснює, що вищі спільноти, включно держави, водночас, є зобов'язаними надати допомогу нижчим утвореннями, якщо вони є неспроможними виконати якесь завдання [12]. У сучасну епоху таке етичне розуміння субсидіарності отримує органічний зв'язок із демократією як соціальним феноменом, зокрема з її християнською версією (християнська демократія): адже реалізація цього принципу є можливою лише у середовищі, де є можливою вільна ідентифікація індивідів, автономний пошук громадянами соціальних і політичних спільнот для задоволення своїх інтересів.

Наголосимо також на тезі, засадничій для Т. Панченко, що іншою стороною «медалі» концепції субсидіарності є загальне благо, а тому пошук балансу між індивідуальною свободою та колективними інтересами складає її сутність. Хоча ця авторка також вказує, що для деяких зарубіжних авторів ця залежність не є безсумнівною: оскільки субсидіарність у формулюванні Католицької церкви означає, що вищі органи приймають директиви, а нижчі є вільними у їх трактуванні та дотриманні. Якщо переносити цей принцип у політичну практику, то будь-яке політичне суспільство потрібно сприймати як органічну єдність або ж, іншими словами, співтовариство, яке має у своїй основі спільну мету, до якої прагне [4]. Подібний принцип діє у Європейському Союзі, де керівні інститути приймають теж спрямовуючі для держав документи, а національні власті підлаштовують їх під традиційний правовий формат [6]. Таким чином, субсидіарність у сучасній політичній практиці можна сприймати як організацію відносин між різними рівнями публічної влади та соціальними утвореннями, і як морально-етичний критерій для формування та реалізації політики, метою якого є досягнення загального блага.

Упродовж другої половини ХХ століття якраз під впливом перебудови соціально-політичних стосунків у країнах Європи, були поєднані обидві – територіальна (вертикальна) і позатериторіальна (горизонтальна) концепції субсидіарності, – яка у процесі будівництва Європейських Співтовариств почала сприйматися як принцип соціально-політичної організації, відповідно до якого певні завдання переходять зі сфери відповідальності громадян чи спільнот лише у випадку, коли утворення вищого рівня здатне виконати більш задовільно та ефективніше [7]. Враховуючи складність об'єднання «всеєвропейських» завдань, інтересів національних державностей, субнаціональних та місцевих ланок управління, субсидіарність, тобто визнання взаємодоповнюваності завдань політико-управлінських рівнів, вважається зворотною стороною медалі, де з іншого боку – інтеграція. При тім, потреби громадянина будь-якої європейської держави визнаються пріоритетними і автономними, тим більше, що їх мінімальний набір не може бути територіально обумовлений, що змушує Європейську Спільноту, не зважаючи на складний політичний і бюрократичний

механізми прийняття рішення, визнавати механізми громадянської залученості, тобто громадянського суспільства.

Серед європейських країн найбільш випукло принцип субсидіарності втілений у правовій практиці Швейцарії, де у Федеральній Конституції закріплено, що центральний уряд може реалізовувати лише ті завдання, які не можуть бути ефективно реалізованими на рівні кантонів і громад. При тім, навіть місцеві органи влади є обмеженими у своїх повноваженнях, оскільки пріоритетними є права і свободи індивідів, а також їх інтереси, які вони можуть задовольняти індивідуально або ж у вільних спілках [13]. Без сумніву, така соціально-політична організація вимагає певного типу політичної культури громадян, які відчують себе автономними одиницями, які бажають і відчують спроможність проявляти ініціативу і втілювати її, об'єднуватись у спільноти для задоволення колективного блага, вести діалог з публічною владою. Зауважимо, що у багатьох територіальних громадах функціонують Громадянські Асамблеї, які єдині мають право ухвалювати політичні рішення щодо найбільш важливих питань життєдіяльності. Єдині демократичні цінності та принцип субсидіарності є каркасом, який утримує в єдиній державі різні національні та релігійні громади, що проживають на території сучасної Швейцарії.

Враховуючи теоретичні розробки питання та узагальнення європейської практики, О. Їжак виділяє дві форми вертикальної субсидіарності, які можуть бути застосованими в Україні:

1) інкапсуляція повноважень нижніх ланок управління, зокрема місцевого самоврядування у територіальних громадах, від втручання вищих. Повноваження субнаціональним органам влади, а далі – національним властям, надаються на основі залишкового принципу, тобто ті, які визнані як надмірні для нижчестоящих;

2) децентралізація влади на основі визнання як засадничого критерію ефективності надання послуг: вищим за ієрархією органам влади надаються ті, які не можуть бути реалізовані нижчими, зокрема орієнтуючись на потреби громадян [2].

Водночас, Т. Шахматова зазначає, що оскільки питання місцевого значення апріорі знаходяться у сфері компетенції місцевого значення, то об'єктом застосування принципу субсидіарності мають бути повноваження, які можуть – потенційно – бути сферою впливу і держави і субнаціональних органів управління [14].

При тім, є очевидним, що ефективне застосування вертикальної (територіальної) версії субсидіарності не є можливим без набуття соціально-політичної суб'єктності громадянами, застосування механізмів їх залученості до суспільного життя локальних спільнот, політики. Адже самоврядування передбачає у європейських політичних реаліях, насамперед, самостійне вирішення громадян питань спільного проживання у локальних спільнотах, що означає взаємний пошук інтересів, які можуть бути реалізовані разом, доповнюючи особисту ініціативу кожного. А це вимагає, в першу чергу, європейського типу політико-правової ментальності, зокрема визнання органічної єдності громадянина і суспільства, суспільства і держави, громадянського суспільства і правової держави [11].

Про потребу реформування системи публічної влади України з врахуванням принципу субсидіарності наголошувалося не лише представниками наукового середовища, але й громадськими і політичним діячами, управлінцями вищого рангу, парламентарями, що у концентрованому вигляді знайшло відображення у рекомендаціях відповідних парламентських слухань, проведених ще у грудні 2005 року [9]. При тім, якщо в цих документах наголошується на потребі реформувати систему розподілу влади і повноважень, формування повноважень місцевих органів виконавчої після визначення повноважень на кожному рівні місцевого самоврядування,

забезпечення його фінансової та територіальної основи, то питання про суб'єктність громадянина розглядається лише як побічне.

Упродовж виборів до Верховної Ради України 2012, менше – 2014 року, – враховуючи військово-політичну ситуацію – питання доцільних форм запровадження субсидіарності було включено у програми основних акторів України. При тім, як правило, після входження партій до правлячих коаліцій питання децентралізації, наближення влади до громадян відходило на периферію політичних дискусій. Радикальна зміна влади взимку 2014 року внаслідок Революції Гідності, криза 2014-2015 років, зокрема у зв'язку з питанням реінтеграції Донбасу зробили питання децентралізації влади одним із основних в українському політичному процесі, зокрема враховуючи і фіксацію цього питання у Мінських домовленостях. 16 липня 2014 р. Верховна Рада України схвалила Постанову «Про включення до порядку денного другої сесії Верховної Ради України восьмого скликання законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади і про його направлення до Конституційного Суду України» [8]. У випадку позитивного судового висновку та голосування вищим законодавчим органом восени 2015 р. його норми можуть стати складовою «тіла» Основного закону, що змушує вже тепер проаналізувати їх зміст, зокрема щодо відповідності концепції субсидіарності. Зазначимо, що у Статті 143 вперше в українській конституційній практиці використано термін «субсидіарність», зокрема визначено, що за цим принципом у законодавстві повинно відбуватися розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, районів, областей.

Окрім того, також є зафіксовано, що делегування місцевому самоврядуванню функцій держави супроводжується виділенням відповідного фінансування з Державного бюджету України або ж/та передачею об'єктів державної власності, що означає, з теоретичної точки зору, застосування принципу інтеграції управління як суміжного з принципом субсидіарності.

Залученість громадян до управління як складова сучасного розуміння субсидіарності є передбаченою у проекті у Статті 140, де визначено, що «територіальна громада здійснює місцеве самоврядування безпосередньо шляхом місцевих референдумів та в інших формах, визначених законом».

Вказані вище норми, при умові їх запровадження у текст Конституції України стануть основою для внесення змін у законодавство, що регламентує функціонування місцевого самоврядування. У випадку досягнення консенсусу між національними та місцевими елітами щодо перерозподілу повноважень та ресурсів, знаходження формули вирішення донбаської проблеми, подолання корупції в управлінні децентралізація на засадах субсидіарності може стати поштовхом для модернізації і демократизації України.

Список використаної літератури

1. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017
2. Їжак О. Принцип субсидіарності і межі його застосування в Україні [Електронний ресурс] / О. Їжак. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>.
3. Лісабонський договір [Електронний ресурс] / Т. О. Славко. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/261090/>.

4. Панченко Т. Ідея загального блага як ціннісна основа доктрини субсидіарності [Електронний ресурс] / Т. Панченко. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2010/polit/112-SevNTU/112-27.pdf>.
5. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Електронний ресурс] : моногр. / Т. В. Панченко. – Режим доступу : http://www-philosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/panchenko/Panchenko_monograf.pdf.
6. Панченко Т. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії [Електронний ресурс] / Т. Панченко. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2388/2/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%A2.%D0%92.pdf>.
7. Панченко Т. Субсидіарність як ієрархія рівнів громадянської залученості [Електронний ресурс] / Т. Панченко // Освіта регіону: Політологія, психологія, комунікації. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/232>
8. Про включення до порядку денного другої сесії Верховної Ради України восьмого скликання законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади і про його направлення до Конституційного Суду України [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 16 липня 2015 року № 622-VIII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/622-19#n9>
9. Про Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування» [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 15 грудня 2005 року N 3227-IV. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3227-15>.
10. Савіювський М. Субсидіарність і європейська політико-правова ментальність [Електронний ресурс] / М. Савіювський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2010. - № 4. – С. 45-51. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VAUMVS/2010_4/saviosk.pdf.
11. Славко Т. О. Перспективи участі неурядового сектора у місцевому розвитку [Електронний ресурс] / Т. О. Славко // Наукові праці [Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили]. – 2006. – Т. 54, Вип.41. – С. 51-55. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2006_41/41-10.pdf.
12. Софінська І. Д. Місце принципу субсидіарності у соціальній доктрині католицької церкви [Електронний ресурс] / І. Д. Софінська // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 99-106. - Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2009_46/1-18.pdf.
13. Чернеженко О. М. Особливості організації місцевого управління у Швейцарії в аспекті федералізму [Електронний ресурс] / О. М. Чернеженко // Вісник Академії адвокатури України. - 2011. - Число 1. - С. 71-76. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vaau_2011_1_11.pdf
14. Шахматова Т. Застосування принципів субсидіарності та пропорційності у процесі реформування місцевих органів влади в Україні / Т. Шахматова // Право України. – 2009. – № 10. – С. 125-131.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2015 р.

M. Lendel

SUBSIDIARITY AS THE PRINCIPLE OF SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATION: THEORETICAL GROUNDS AND UKRAINIAN PERSPECTIVES

The article deals with theoretical grounds of the subsidiarity notion in the social philosophy of Catholicism, also in the Aristoteles, Althusius texts, as well as in the works of the other famous philosophers. In the framework of modern political practice the subsidiarity

can be perceived as the organization of relations between different levels of the public authorities and within the social organizations, as well, as the ethical criteria for the formation and realization of the policy aimed for the gaining of the common good.

The framework of the subsidiarity principles implementation in European countries is defined in this research, as well as its substantiation in the political and legal practice of European Union. During the second part of the XXth century both territorial (vertical) and non-territorial (horizontal) concepts of subsidiarity were connected in Europe and, thus, this principle started to be regarded the criteria for the transfer of the public tasks from the citizens or/and communities to the higher levels of public organization only in the case that they are not able to provide some services. It is evident that the effective implementation of the vertical (territorial) version of the subsidiarity depends from the citizen social and political activity, their role in the local community life.

In Ukraine during the parliamentary campaigns of 2012, 2014 the issue of the subsidiarity implementation most appropriate forms was dealt in the programs of the main political actors. During the summer of 2015 Verchovna Rada of Ukraine started the process of the adoption of the Constitution amendments aimed on the decentralization. For the first time the subsidiarity principle – its vertical and horizontal criteria – have a chance to become the part of Ukrainian constitutional framework.

Key words: *subsidiarity, Catholicism, the common good, European Union, the local government, decentralization.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.*

УДК 327(410:477)"2013/2014"(045)

В.Ф. Лисак, Я.В. Саєнко

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ЩОДО УКРАЇНИ ПІСЛЯ «РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ»

У статті проаналізовано позицію Великобританії щодо України після «Революції гідності». Розглянуто ставлення уряду, ЗМІ та громадськості Британії до української кризи, охарактеризовано участь країни в процесі її регулювання. Значну увагу приділено оцінці Британією Мінських угод від 12 лютого 2015 року та питанню надання Україні зброї. Зроблено висновок, що позиція ЄС і, зокрема, Британії щодо України значною мірою залежить і розглядається переважно крізь призму відносин з Росією.

Ключові слова: *позиція Британії, «Революція гідності», британській уряд, українська влада, британські ЗМІ, Російська Федерація, Мінські угоди.*

«Революція гідності» – суспільно-політичні події та зміни, що відбулися в Україні з 21 листопада 2013 до лютого 2014 року, ставши наслідком відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію й привели до повалення режиму президента В. Януковича. «Євромайдан» та «Революція Гідності» передували й заклали основу низки подальших подій в Україні – зміни влади, анексії Криму Російською Федерацією, підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, війни на Сході України.

США та країни Європи одразу підтримали «Революцію гідності» в Україні, назвавши її проявом становлення в Україні громадянського суспільства та боротьби українців за своє демократичне європейське майбутнє. З самого початку української

кризи Захід послідовно підтримує Україну, засуджує та не визнає анексію Криму Російською Федерацією, запроваджує економічні санкції проти Росії та одноголосно виступає за необхідність якнайскорішого припинення збройного конфлікту та відновлення територіальної цілісності й суверенітету України.

Особливий інтерес для нас представляє позиція Великобританії – країни, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН та однією з найвпливовіших держав ЄС. Тож метою статті є дослідити та проаналізувати позицію Великобританії щодо подій в Україні після «Революції гідності», охарактеризувати ставлення до них з боку різних політичних кіл та громадськості країни, визначити роль Британії в процесі регулювання української кризи.

Тема дослідження пов'язана з гострою проблемою сучасності і є дуже актуальною, тому привернула увагу низки дослідників. Е. Вуд, Т. Джуда, Р. Саква, Б. Сміт, І. Сутягін в своїх роботах, які представлені переважно аналітичними статтями, розглядають політику ЄС щодо України та Росії в період української кризи, а роботи У. Далгріна, У. Джордана, Д. Хамфріса присвячені саме позиції Британії щодо української кризи.

Джерельну базу дослідження складають документи офіційного походження – виступи й заяви представників влади, міжнародні декларації та спільні заяви. Джерела неофіційного походження представлені публікаціями ЗМІ та даними соціологічних опитувань.

По-перше, варто зазначити, що Британія, як і всі західні країни, підтримала «Євромайдан» та «Революцію гідності» як прояв боротьби українців проти корумпованого проросійського режиму за своє європейське майбутнє. Яскравим свідченням цього є публікації британських ЗМІ, які в цій країні по праву вважаються «четвертою владою», адже саме вони формують та транслюють громадську думку. Крім того, британські друковані ЗМІ мають різне політичне спрямування, що дозволяє побачити ставлення різних політичних кіл до тих чи інших подій. Тому дуже показовою є солідарність всіх британських ЗМІ у висвітленні подій «Революції гідності» в Україні. Всі вони загострювали увагу на тому, що відмова від підписання Угоди про Асоціацію з ЄС стала величезним розчаруванням для багатьох українців, які бачили майбутнє своєї країни в Європі. Так, консервативна «The Times» надрукувала: «Для мільйонів українців Європа представляє пристрасні прагнення до реальної свободи і порядності, цивілізованих відносин між владою і народом і місце, де верховенство закону закріплено і економіка не працює на благо купки олігархів-мільярдерів і корумпованих політиків» [22]. Британська преса підкреслює, що відмовою від підписання Угоди про асоціацію президент Янукович та його уряд зрадили інтереси переважної частини населення України, втратили легітимність у їх очах. Проте цікаво, що у невідданні Угоди британські ЗМІ здебільшого бачать вину Москви і загалом зображують наявну в Україні ситуацію як перетягування канату між Заходом та Росією. Так ліберальна «The Independent» назвала «справжньою трагедією» України, той факт, що нація змушена вибирати між двома регіональними блоками, а консервативна «The Daily Telegraph» надрукувала наступне: «Через 20 років після розпаду Радянського Союзу Україна повертається під контроль Кремля. Політика жорстокого тиску, очевидно, працює» [10]. Більш жорстка реакція британської преси на події в Україні простежується в грудні-січні, під час силового придушення владою протестів та прийняття законів у січні 2014 року, які заборонили майже всі форми антиурядових протестів. «The Independent» охарактеризувала ці події наступним чином: «На вулицях протестувальники вимагають відставки Януковича й виборів нового парламенту, який, вони сподіваються, не буде розв'язувати вбивчі дії проти власного

народу» [18]. 22 лютого 2014 року, коли В. Янукович залишив Київ, пролейбористська «The Guardian» надрукувала: «Після тижня кривавих протестів президент нарешті втік, опозиція захопила контроль. Ситуація в Києві залишається непередбачуваною, як це було протягом останніх трьох місяців, але одне представляється очевидним – Янукович навряд чи коли-небудь повернеться до влади» [20].

Громадську думку з приводу підтримки революції в Україні відобразило й опитування британського агентства YouGov, результати якого показали, що опозицію і протестувальників підтримували 66% британців і лише 4% були на боці діючої влади [21]. Британський уряд також виступив з засудженням антидемократичних дій української влади по придушенню протестів й визнав нову владу в Україні після втечі В. Януковича. Проте важливо підкреслити, що Британія не входить до числа тих країн, які виступають за приєднання України до ЄС. Згідно з соціопитуванням, проведеним після перемоги «Революції гідності» лише 25% британців підтримали членство України в ЄС. Відображенням думки населення є й позиція уряду, адже британський уряд привітав рішення України про обрання європейського шляху, але чітко заявив про те, що говорити про членство України в ЄС зарано, принаймні до виконання усіх необхідних вимог і проведення реформ.

Наступну хвилю уваги до України наприкінці лютого - на початку березня 2014 року привернули події в Криму, де розпочалися проросійські мітинги, що призвели до анексії півострова Російською Федерацією. У березні 2014 року британський уряд виступив єдиним фронтом з ЄС, назвавши дії Росії в Криму порушенням міжнародного права, яке буде мати серйозні наслідки. Всі країни ЄС відклали підготовку до зустрічі G8 в Сочі та призупинили переговори з лібералізації візового режиму з Росією. Британія зі свого боку призупинила дію всіх військових договорів з Росією та переглянула ліцензії на експорт озброєнь в Росію. Проте варто зазначити, що на початку української кризи уряд Великобританії демонстрував досить обережну й стриману позицію, а широкі бізнесові кола виступали проти запровадження економічних санкцій проти Росії та закриття лондонського фінансового центру для росіян, адже це могло завдати значної шкоди й британській економіці.

Цікаво також навести результати соціологічного опитування, проведеного на початку березня 2014 року агентством YouGov щодо думки британців стосовно подій в Криму. Так, 60% британців висловились за ігнорування червневого саміту G8 в Росії, проте ідею повного виключення Росії з організації підтримували лише 43%. 52% вважали за необхідне запровадження жорстких економічних санкцій проти Росії, хоча громадськість переважно виступає проти більш серйозних заходів, таких як згорання російських фінансових активів в Британії. Важливо також відзначити, що ідею надання військової допомоги новому українському уряду підтримали лише 15% опитаних [19].

Жорсткішою стала позиція Британії вже після проведення референдуму щодо приєднання Криму до РФ. 16 березня 2014 року Міністр закордонних справ Великобританії У. Хейг заявив, що референдум в Криму відбувся в порушення Конституції України та ніколи не буде визнаний як легітимний. 18 березня Прем'єр-міністр Д. Кемерон виступив з заявою, в якій жорстко засудив приєднання Криму до Росії, назвавши дії Путіна «грубим порушенням міжнародного права» та «тривожним сигналом» всьому європейському континенту, а проведений референдум – фальшивим й проведеним «під дулом російських автоматів» [14]. 19 березня 2014 року Д. Кемерон виступив з пропозицією виключити Росію з G8 на постійній основі, якщо вона не змінить свою політику щодо України. 21 березня лідери країн ЄС ухвалили рішення негайно ввести економічні, торговельні та фінансові обмеження щодо 12 російських громадян, причетних до анексії Криму.

Наступним кроком Великобританії стало приєднання до спільної заяви країн G7 щодо України після зустрічі в Гаазі 24 березня 2014 року, в якій була підтверджена підтримка суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України: «Ми засуджуємо незаконний референдум, проведений у Криму всупереч Конституції України... Ми міцно стоїмо на позиціях підтримки народу України, який прагне відновити єдність, демократію, політичну стабільність та економічний добробут своєї країни» [11]. Британія також привітала відправку моніторингової місії ОБСЄ до України з метою неупередженого й незалежного спостереження, збору інформації та пошуку шляхів розв'язання проблем.

У зв'язку з загостренням ситуації на Сході України влітку 2014 року уряд Великобританії висловив стурбованість щодо посилення насильства в східній Україні та причетності до нього Росії. Так, 13 червня Міністр закордонних справ Британії Ф. Хемонд заявив: «Я глибоко стурбований повідомленнями про збільшений потік важкого озброєння, яке потрапляє на територію України з боку Росії, а також інформацією про те, що російські ЗС готуються «гуманітарної інтервенції» в третю країну... Я наполегливо закликаю Росію уникати будь-яких провокаційних дій, які можуть тільки призвести до зростання нестабільності в регіоні та подальших руйнівних наслідків для відносин Росії з Європою» [16]. Таким чином, уряд Британії почав говорити про те, що Росія протягом багатьох місяців надає підтримку сепаратистам та нехтує всіма міжнародними зобов'язаннями, проте позиція країни щодо необхідності виключно мирного вирішення конфлікту в Україні не змінилася: Британія продовжує виступати за відновлення стабільності в Україні шляхом співпраці України та Росії, яка передбачала б роззброєння сепаратистів, відведення військ та охорону кордонів. Тільки у такий спосіб, на думку британського істеблішменту, Росія могла б повернути довіру міжнародної спільноти, в іншому разі європейські країни вводитимуть нові санкції. Офіційна позиція Британії відповідала й настроям суспільства: згідно з соціопитуваннями на 4 вересня 2014 року лише 15% британців підтримували ідею надання повномасштабної військової допомоги Україні [8]. Великі надії у зв'язку з цим покладалися на переговори в Мінську, які відбулися 5 вересня 2014 року. Проте в уряді Британії чітко заявили, що для Росії недостатньо брати участь у Мінських переговорах, а тим часом продовжувати підтримувати й озброювати сепаратистів.

Восени особлива увага міжнародного співтовариства та Великобританії була прикута до України не лише у зв'язку з продовженням військових дій, а й з проведенням парламентських виборів в Україні та виборів в самопроголошених Донецькій та Луганській Народних Республіках. Вибори до Верховної Ради України, що пройшли 26 жовтня 2014 року були оцінені урядом Великобританії як чіткий прояв відданості України принципам демократії, Прем'єр-міністр Британії Д. Кемерон відмітив, що незважаючи на значні виклики та нестабільність на сході Україна спромоглася провести демократичні вибори у відповідності до українського законодавства. На противагу цьому, місцеві вибори, організовані сепаратистами 2 листопада 2014 року на підконтрольній їм території були різко засуджені урядом Британії як незаконні та такі, що суперечать Мінському протоколу та перешкоджають процесу мирного регулювання конфлікту. При цьому, представники уряду Британії особливо підкреслювали заклик до Російської Федерації не визнавати вибори, проведені сепаратистами, а в протилежному випадку обіцяли посилення санкцій. Таким чином, позиція щодо України знов має чітку прив'язку до дій Росії, адже міжнародна реакція та рівень підтримки України цілком залежать від того, чи дослухається Росія до вимог Заходу.

Цікаво також порівняти, як були оцінені вибори в український парламент та ДНР і ЛНР британськими ЗМІ. Так «The Guardian» оцінила результати виборів до Верховної Ради: «Українські парламентські вибори підтвердили проєвропейську орієнтацію країни і залучили до уряду широкий спектр представників громадських сил... Вплив олігархів, чиє захоплення економічної і політичної влади лежало в корені корупції, якою була пронизана Україна після здобуття незалежності, був ослаблений» [17]. А напередодні виборів в ЛНР та ДНР «The Guardian» надрукувала наступне: «Проросійські сепаратисти в східній Україні проводять вибори керівництва в неділю, які Київ і Захід відмовилися визнати і які загрожують поглибленням міжнародної кризи у зв'язку з конфліктом» [15]. Показовими є також заголовки в ЗМІ, присвячені виборам в так званих народних республіках: «Україна: Донецьк голосує за нову реальність у країні, яка не існує», «Проросійські сепаратисти в східній Україні почали голосування на виборах», «Сепаратистські лідери обрані в Донецьку і Луганську в ході уявного голосування». Крім того, всі загальнонаціональні британські видання підкреслюють, що вибори на підконтрольних терористам територіях пройшли без міжнародних спостерігачів, є «незаконними», «нелегітимними» та порушують умови Мінських домовленостей. Таким чином, видно, що позиція уряду Британії підкріплюється загальнонаціональними ЗМІ, а це значить, що офіційна позиція країни відображає громадську думку населення.

Варто зазначити, що з самого початку української кризи Великобританія чітко заявила свою позицію, що основним механізмом регулювання конфлікту в Україні має бути ОБСЄ. Після розширення місії ОБСЄ відповідно до Мінського протоколу уряд Британії збільшив кількість та оснащення британського персоналу місії, проте акцентування уваги та тому, що регулювання конфлікту має бути покладене саме на ОБСЄ, в певній мірі свідчить про небажання Британії брати більш активну участь у вирішенні української кризи чи то самостійно, чи то в рамках ЄС.

Не бере участь Британія й у «нормандському форматі», але зайняла дуже виважену й чітку позицію щодо Мінських угод від 12 лютого (Мінськ-2), які були узгоджені на саміті в Мінську 11-12 лютого 2015 року лідерами Німеччини, Франції, України та Росії і підписані контактною групою з метою деескалації конфлікту на Сході України.

На саміті ЄС 12 лютого 2015 року, одразу після підписання Мінськ-2, британський Прем'єр-міністр Д. Кемерон заявив, що Великобританія готова вітати Мінські домовленості лише за умови їх дотримання, а санкції проти Росії не будуть зняті доки Президент В. Путін не скорегує свій курс щодо України. Після цього в Брюсселі відбулася зустріч Президента України П. Порошенка з Д. Кемероном. Співрозмовники обговорили режим припинення вогню на Донбасі, про який вдалося домовитися в Мінську, а також скоординували подальші дії в разі невиконання домовленостей. Крім того, Порошенко і Кемерон обговорили військово-технічне співробітництво між Україною та Британією, а також надання Україні макрофінансової допомоги для проведення ефективних реформ [4]. Пізніше Д. Кемерон виступив з заявою про те, що Британія буде наполягати на більш жорстких санкціях проти Москви, зокрема на запровадженні третього рівня санкцій, якщо припинення вогню не буде дотримуватися проросійськими бойовиками. «Якщо Росія збирається покинути засновану на правилах систему XXI століття, то їй варто подумати про те, як залишитися частиною XXI століття у тому, що стосується інвестицій, банківської справи, клірингових компаній», – наголосив Д. Кемерон [5]. На думку британського прем'єра, одним з варіантів посилення санкцій може стати відключення Росії від банківської системи SWIFT. При цьому, Д. Кемерон визнав, що санкції можуть завдати

збитків британському бізнесу, але лише в короткостроковій перспективі, тож важливіше не допустити проведення політики «умиротворення» Росії, яка в майбутньому може призвести до більш негативних наслідків для європейської політичної та економічної стабільності й безпеки.

23 лютого 2015 року в пресі з'явилась заява Міністра закордонних справ Британії Ф. Хеммонда щодо запровадження додаткових санкцій проти Росії у разі недотримання умов Мінської угоди: «Зрозуміло, що невід'ємною передумовою для політичного рішення є дотримання режиму припинення вогню і негайне відведення важкого озброєння, як передбачено мінськими домовленостями. Якщо ж ситуація, яку ми бачимо упродовж кількох останніх днів на Донбасі продовжуватиметься, ЄС мусить застосувати додаткові заходи проти Росії» [3]. При цьому британський міністр висловив скептицизм щодо реального бажання Росії виконувати Мінські домовленості.

Важливим аспектом, що ілюструє позицію Британії щодо України, є надання гуманітарної й фінансової допомоги. В рамках двосторонньої допомоги Британія надала 1,4 млн. фунтів для щорічної гуманітарної допомоги в Україні на додаток до 4,35 млн. фунтів, які надаються в рамках допомоги з боку ЄС та іншої багатосторонньої допомоги [1]. А 23 лютого Д. Кемерон заявив, що Британія виділить ще 15 млн. фунтів невідкладної допомоги. Заявлений пакет також передбачав передачу 2 млн. фунтів стерлінгів Всесвітній організації з охорони здоров'я, 2 млн. фунтів стерлінгів – Міжнародному комітету червоного хреста, 1 млн. фунтів стерлінгів – Данській раді у справах біженців для невідкладної допомоги переселенцям [1]. Така допомога дуже важлива для України, адже більше мільйона українців стали біженцями й вимушеними переселенцями, а значна частина населення досі знаходиться в зоні конфлікту й потребує нагальної гуманітарної та медичної допомоги.

Цікава позиція Великобританії щодо питання постачання зброї в Україну. Ще напередодні підписання Мінських домовленостей Міністр оборони України С. Полторак провів зустріч з послом Британії в Україні С. Смітом та директором Департаменту міжнародної безпекової політики Міноборони Великобританії Н. Герром, на якій було заявлено, що дві країни невдовзі підпишуть Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво в сфері оборони, який буде стосуватися зокрема цивільно-військового співробітництва, професійної підготовки та подальшого отримання гуманітарної та матеріально-технічної допомоги для забезпечення потреб підрозділів Збройних Сил України, які виконують завдання в зоні АТО [6]. 24 лютого 2015 року Д. Кемерон заявив, що Британія надасть більше нелетальної допомоги Україні, відправивши групи радників та інструкторів, щоб підвищити потенціал та витривалість її збройних сил. Міністр оборони Британії М. Феллон з цього приводу зазначив, що «у світлі подальшої російської агресії Британія рішуче налаштована надавати додаткову нелетальну допомогу Україні, щоб допомогти їй впоратися з тиском, під яким вона зараз знаходиться [13]. Вже 6 березня Міністр оборони Великої Британії підтвердив, що Велика Британія надасть нову партію нелетальної допомоги збройним силам України, яка включатиме п'ять пріоритетних видів оснащення, які вигідні у використанні та допомагають зберегти життя: 2000 шоломів, 150 прицілів нічного бачення для шоломів, 200 GPS-навігаторів, 220 захищених ноутбуків, 1000 наборів першої медичної допомоги [9]. Така допомога призначена для підвищення обороноздатності України, обізнаності щодо тактичної ситуації на місцевості, а головне – дозволить скоротити кількість загиблих і поранених. Таким чином, протягом року британський уряд направив в Україну кілька партій гуманітарного вантажу, а розмір британської фінансової допомоги Україні склав більше мільйону фунтів стерлінгів. При цьому, необхідно зазначити, що політичний істеблїшмент Британії постійно

підкреслює, що країна не має наміру брати участь у збройному конфлікті в Україні та поставляти в Україну летальну військову допомогу. Така позиція уряду відповідає настроям громадськості, адже згідно з соціопитуваннями, проведеними агентством YouGov в лютому 2015 року ідею надання Україні військового озброєння й техніки підтримували лише 26% британців, що на чотири пункти нижче, ніж цей показник у вересні минулого року, хоча і кількість противників такої ідеї також знизилася на п'ять позицій до 34%. При цьому, це ж опитування продемонструвало підтримку населення режиму санкцій проти Російської Федерації. Так 65% проти 11% підтримують існуючий режим санкцій, а 54% проти 15% висловились за їх посилення [12]. Отже, зрозумілим є той факт, що ані британська громадськість, ані уряд не готові піти далі санкцій і вступити в гострішу конфронтації з Російською Федерацією.

Взагалі, дуже показовою є характеристика позиції Британії по українській кризі, надана лідером громадської думки та провідним журналістом британського «The Economist» Т. Джуда, який після року висвітлення подій в Україні дійшов наступних висновків: «Хоча Британія загалом прагне дистанціюватися від західноєвропейської зовнішньої політики, українські події привертають значну увагу...Щодо громадської думки загалом, то британці впевнені в необхідності дотримання Мінських угод...Не можна допустити поширення війни. І, звичайно, Британія не хотіла б бачити Росію повністю ізольованою, оскільки ми серйозно ставимося до можливих наслідків такого кроку» [2]. Це знов підтверджує той факт, що для Західних країн посилення санкцій та ізоляція Росії є невігідними, і найбільше європейці не бажають розгортання нової великої війни в Європі, тому вступати у відкриту конфронтацію з Росією заради України вони не будуть.

Таким чином, Великобританія спільно з ЄС та США привітала «Революцію гідності» в Україні та обрання європейського шляху розвитку країни, проте позиція Британії чітко дає зрозуміти, що приєднання України до ЄС в близькій перспективі є неможливим. З самого початку української кризи Британія висловлює підтримку територіальної цілісності й суверенітету України, не визнає і засуджує приєднання Криму до Росії, виступає за якнайшвидше регулювання конфлікту на Сході України та надає фінансову, гуманітарну й нелетальну військову допомогу. При цьому, Британія, як і інші країни ЄС, тяжіє до пошуку мирних шляхів припинення військових дій на сході України і вирішення кризи дипломатичними засобами та на відміну від США не розглядає можливість надання Україні летальної зброї. Це пов'язано з тим, що градус напруги в стосунках між країнами НАТО та Росією вже стрімко зріс у зв'язку з українською кризою, а поставки зброї в Україну призведуть до незворотної ескалації стосунків з Москвою, до якої європейські країни (до того ж залежні від поставок російських енергоносіїв) не готові. Важливо усвідомлювати, що українська криза є актуальною проблемою для Європи не як самостійне явище, а як загроза, що збільшує розрив між Заходом та Росією і ставить питання про майбутнє всієї європейської системи безпеки та ролі й місця в ній Росії. Конфлікт в Україні розглядається Заходом саме в контексті геополітичного протистояння та стратегічного суперництва з Росією. В політиці Росії щодо України Європа і Британія зокрема, вбачають загрозу для інших країн Східної Європи та Прибалтики. В цьому контексті дуже показовою є промова Міністра закордонних справ Великобританії Ф. Хаммонда, в якій він висловив надію, що Росія добре усвідомлює різницю між державами-членами НАТО і ЄС та Україною, яка в ці об'єднання не входить. Тобто дуже зрозумілим стає той факт, що реакція Європи на збройний конфлікт в Україні імовірно не піде далі посилення економічних санкцій: Європа навряд чи надасть реальну військову допомогу, а тим більше не буде воювати в Україні і за Україну.

Список використаної літератури

1. Британія надає додаткові 15 млн. фунтів на підтримку гуманітарних зусиль в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/news/15m-british-boost-for-humanitarian-efforts-in-ukraine.uk>
2. Від Британії до Угорщини. Що думають європейці про Україну [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://iwr.org.ua/ukr/public/1498.html>
3. Міністр закордонних справ прокоментував інформацію про російську військову техніку в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-responds-to-reports-of-russian-military-vehicles-in-ukraine.uk>
4. Порошенко и Кэмерон обсудили «нормандский саммит» России [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://comments.ua/politics/507469-poroshenko-kameron-obsudili.html>
5. Прем'єр Британії не виключає відключення Росії від SWIFT [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/02/25/7031234/>
6. Україна та Велика Британія невдовзі підпишуть Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво в сфері оборони [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2015/02/09/ukraina-ta-velika-britaniya-nevdovzi-pidpishut-memorandum-pro-vzajemorozuminnya-ta-spivrobitnicztvo-v-sferi-oboroni--/>
7. Участь Росії у мінському процесі є цинічною – глава МЗС Британії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/02/23/7031180/>
8. British public unconvinced on arming Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://yougov.co.uk/news/2014/09/04/british-public-unconvinced-arming-ukraine/>
9. Defence Secretary announces further UK support to Ukrainian Armed Forces [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.gov.uk/government/news/defence-secretary-announces-further-uk-support-to-ukrainian-armed-forces>
10. Historic defeat for EU as Ukraine returns to Kremlin control [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.telegraph.co.uk/finance/comment/ambroseevans_pritchard/10469065/Historic-defeat-for-EU-as-Ukraine-returns-to-Kremlin-control.html
11. Joint G7 statement from The Hague on Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.gov.uk/government/news/joint-g7-statement-from-the-hague>
12. Little appetite in Britain for sending weapons to Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : <https://yougov.co.uk/news/2015/02/10/sanctions-still-popular-britons-hesitate-military-/>
13. PM announces package of non-lethal support to Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.gov.uk/government/news/pm-announces-package-of-non-lethal-support-to-ukraine>
14. PM statement on President Putin's actions on Crimea [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.gov.uk/government/news/pm-statement-on-president-putins-actions-on-crimea>
15. Pro-Russia separatists hold leadership elections in two Ukraine enclaves [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.theguardian.com/world/2014/nov/02/russia-elections-ukraine-donetsk-lugansk>
16. The Foreign Secretary has urged Russia to halt the flow of arms and avoid provocative actions in eastern Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access :

<https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-responds-to-reports-of-russian-military-vehicles-in-ukraine>

17. The Guardian view on Ukraine's elections: farewell to the old politics [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/27/guardian-view-ukraine-election-farewell-old-politics>

18. Ukraine crisis: Bloodshed on Europe's doorstep as EU tries and fails to stop killing [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-crisis-fresh-clashes-break-out-despite-president-viktor-yanukovychs-truce-with-opposition-9140428.html>

19. Ukraine crisis: support for sanctions and cancelling G8 [Electronic resource]. – Mode of access : <https://yougov.co.uk/news/2014/03/04/ukraine-crisis-support-sanctions-and-cancelling-g8/>

20. Ukraine: The dictatorship has fallen. But what will take its place? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theguardian.com/world/2014/feb/22/ukraine-tymoshenko-president-protests>

21. Ukraine: Where do British public sympathies lie? [Electronic resource]. – Mode of access : <https://yougov.co.uk/news/2014/02/22/ukraine-public-sympathies/>

22. Wound the oligarchs and Ukraine will find freedom [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.thesundaytimes.co.uk/sto/comment/regulars/guestcolumn/article1367148.ece>.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2015 р.

V. Lysak, Y. Saienko

THE POSITION OF THE UK ON UKRAINE AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY

The «Revolution of Dignity» are the sequence of the socio-political events and changes that have occurred in Ukraine from November, 21 2013 till February 2014 and led to the change of government in Ukraine and formalization of the course on European integration and laid the foundation for the anti-government protests in the South and the East of the country, which resulted in the annexation of Crimea by the Russian Federation and the war in Donbass.

In resolving the conflict Ukraine is consistently supported by the countries of the West. The position of the United Kingdom, which is a permanent member of the UN Security Council and one of the most influential states of the EU, has the special importance for Ukraine.

The UK stands united with the EU on the Ukrainian question. The country has harshly condemned the annexation of Crimea by Russia, called this event a flagrant violation of international law and implemented economic sanctions against Russia. With further escalation of the situation in Donbass the UK consistently calls on Russia to stop sponsoring and arming separatists. Thus, the UK focuses on the fact that the conflict in Ukraine should be settled amicably with the participation of the OSCE and the main mechanism of its regulation should be the Minsk arrangements in case of which violation the UK will insist on implementing the third level of sanctions against Russia. An important aspect illustrating the position of the UK on Ukraine is providing humanitarian and financial aid, the amount of which is more than a million pounds. However, the UK takes a clear position not to provide Ukraine with the lethal weapons. This position of the UK government on Ukraine is similar with the mood of the British public that is confirmed by the data of sociological surveys and media publications.

So, the UK supports Ukraine and insists on the peaceful resolution of the conflict in Ukraine, but it strongly depends on their relations with Russia, because the Ukrainian crisis is a serious threat for the European security and the European countries are not ready for the further escalation of relations with Russia and unlikely will go further than strengthening the sanctions.

Key words: *the UK position, «Revolution of Dignity», the British government, the Ukrainian authorities, the British media, the Russian Federation, the Minsk agreement.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 323.212:061.237(045)

М.О. Мухіна

ЕЛЕКТРОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК НОВА ФОРМА НЕУРЯДОВИХ СПІЛЬНОТ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема громадянського суспільства в сучасній Україні у зв'язку з появою нової форми неурядових організацій. Автором виокремлюються особливості оформлення та діяльності українського громадянського суспільства в кіберпросторі. Особливу увагу приділено формуванню нової структури – електронного громадянського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, електронне громадянське суспільство, Інтернет, кіберкомунікація, громадська організація.*

З самого моменту набуття незалежності Україною у науковому світі триває дискусія з приводу процесів демократизації та формування громадянського суспільства як прояву та важливої складової цих процесів. Оскільки рівень розвитку суспільства визначає модель держави, дослідження процесів, що відбуваються в соціумі, вбачається вкрай важливим для аналізу та прогнозування державотворення та правотворення.

Важливо відзначити, що в процесі формування громадянського суспільства як в Україні, так і в світі принципове значення мав бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що змінило механізми функціонування об'єднаних спільними інтересами громадських утворень. Нові ознаки та тенденції розвитку громадянського суспільства, які з'явилися внаслідок якісної зміни механізмів впливу суспільства на владу та громадян, обумовлюють актуальність даного дослідження.

Інтернет трансформує громадянське суспільство, виступаючи основним комунікативним майданчиком для всіх громадянських ініціатив, незалежно від сфери їх діяльності. Сучасне громадянське суспільство постає вже не просто як сукупність громадянських ініціатив, відокремлена від держави, а як величезна система інтернет-комунікацій. Ці комунікації відбуваються одночасно на двох рівнях: по-перше, горизонтальному – між громадянами та їх добровільними об'єднаннями, громадськими об'єднаннями, по-друге, вертикальному – між громадянами та їх об'єднаннями, з одного боку, та державними органами, з іншого [1]. Інтернет дозволяє активній частині громадян об'єднуватись задля вирішення як локальних, так і глобальних питань і завдань, що постають перед громадою, причому взаємодія в кіберпросторі вільна від географічних меж.

Формування електронного громадянського суспільства створює соціальні основи та комунікативну культуру для становлення електронної демократії. Термін «електронна демократія» вперше з'явився в США і Великобританії, під ним розумілася можливість залучення громадян до більш активної участі в справах суспільства за допомогою використання комп'ютерів і мереж телекомунікації.

Науковець Д. Зубко пропонує трактувати електронну демократію як «використання інформаційно-комунікаційних технологій у процесах вироблення політики та урядування: для участі громадян, підтримки демократичних процесів прийняття рішень, посилення представницької демократії, підзвітності обраних посадовців» [2]. Вона наводить формулу електронної демократії як «прозорість+діалог+участь» [2].

На важливість електронної демократії вказує і зарубіжний експерт С. Пронскут: «Електронна участь, електронна демократія та громадські ініціативи відіграють виключно важливу роль у сучасному громадянському суспільстві» [3].

З урахуванням тих істотних трансформацій, які вносить Інтернет в діяльність громадянського суспільства та про які йтиметься нижче, ми вважаємо за цілком коректним використання нового політологічного терміну – «електронне громадянське суспільство». Електронне громадянське суспільство виступає як сукупність і система недержавних та некомерційних громадських інститутів, об'єднань і окремих інтернет-користувачів, що діють у віртуальному просторі на принципах самоорганізації та самоврядування. Явище кіберкомунікації спостерігається і в такій сфері, як формування громадських організацій, які є свідомим розвитком громадянського суспільства.

Під кіберкомунікацією ми розуміємо процес взаємодії (у тому числі спілкування) окремих осіб або груп між собою у віртуальному просторі, тобто за допомогою мережі Інтернет. На нашу думку, саме такий спосіб взаємодії забезпечує високу ефективність комунікації через відсутність географічних, фінансових, часових та інших обмежень, натомість пропонуючи майже миттєвий обмін думками, а відтак швидко координують дії учасників процесу.

Як вважає доктор політичних наук професор А. О. Сіленко, «кіберкомунікація є невід'ємною основою для зниження витрат на організацію суспільної дії та альтернативним джерелом отримання достовірної та об'єктивної інформації з усіх питань життєдіяльності» [4, с. 78]. Зазначимо, що за сучасних умов ведення інформаційних війн питання достовірності та об'єктивності інформації, причому незалежно від джерел, є досить неоднозначним, хоча вірогідність передачі фактів «з перших вуст» помітно вища за умови використання електронних ресурсів.

Крім того, координація через соціальні мережі типу Facebook помітно здешевлює процес ведення громадської діяльності у його фінансовому еквіваленті. А. О. Сіленко пояснює, що мається на увазі «зниження трансакційних витрат мобілізації й організації колективної дії, з якими постійно зіштовхуються політичні антрепренери, активісти, ініціативні люди. Така тенденція сприятиме діяльності саме таких груп, що перебувають за рамками традиційних приватних і публічних інститутів, які не мають коріння у сформованих ділових, професійних чи аматорських спільнотах» [4, с. 78]. Мова йде про відсутність необхідності знімати приміщення, як для традиційної організації, відсутність регулярних витрат на проведення зборів учасників, врешті-решт, відсутність сплати за оформлення організації та витрат на ведення документації. Замість всіх традиційних матеріальних елементів електронні організації потребують лише кількох принципових речей: доступу до мережі Інтернет, певної кількості

учасників, спільної мети, потреб чи інтересів, на задоволення яких спрямована діяльність ініціативної групи.

Кількість груп, об'єднаних спільними інтересами, у соціальних мережах постійно зростає, поступово наближаючись до кількості користувачів. З них приблизно кожна п'ята тією чи іншою мірою має ознаки електронної організації, з яких кожна друга переносить свою діяльність з віртуального простору в реальний світ, тобто запроваджує та реалізує певні ініціативи в суспільстві.

Нагадаємо, що в Україні «революція гідності» 2013-2014 років почалася з заклику в соцмережі вийти на Майдан Незалежності, аби підтримати ідею євроінтеграції та мітингарів.

Дещо пізніше в умовах ведення бойових дій в Україні саме електронні організації виявились найдієвішим інструментом координації та надання допомоги нужденним. Одними з перших у цьому зв'язку можна вважати групи «Євромайдан SOS», «Студенти на Київ» та аналогічні утворення в соцмережах, основним завданням яких стало оперативне інформування спільноти щодо поточної ситуації, потреб і проблем Майдану, а також забезпечення узгодженості дій волонтерів з усіх регіонів країни з метою надання потрібної допомоги.

З появою в Україні вимушених переселенців список груп небайдужих громадян доповнився ініціативами «Крим SOS», «Восток SOS» та аналогічними, діяльність яких спрямована на забезпечення першочергових потреб внутрішньо переміщених осіб.

Певна кількість інтернет-ініціатив з ознаками електронних організацій згодом оформилася на папері згідно з вимогами українського законодавства до реєстрації громадських організацій і таким чином перейшла до розряду традиційних організацій.

Однак більшість груп у соціальних мережах продовжує свою роботу без документального оформлення, де-юре не виступаючи як громадські організації в традиційному значенні цього слова, утім де-факто виявляючись набагато ефективнішими за звичні інституції. Прикладом фактичної електронної організації, створеної з метою координації дій волонтерів по всій країні, є «Всеукраїнська волонтерська лінія» [5]. На січень 2015 року група нараховувала майже півтори тисячі учасників з різних населених пунктів України та інших країн світу, здебільшого європейських, частина з яких представляли свої волонтерські організації. Співпраця учасників спрямована на допомогу українській армії, внутрішньо переміщеним особам, надання житла та задоволення елементарних потреб нужденних, а також на допомогу у працевлаштуванні біженців, реабілітацію поранених і підтримку родин загиблих чи зниклих безвісти людей. Як бачимо, список сфер діяльності лише однієї електронної організації набагато ширший за функції майже будь-якої традиційної інституції. Продовжуючи наведений приклад, зазначимо, що «Всеукраїнська волонтерська лінія» за ознакою основних видів діяльності може стати альтернативою Міжнародного Червоного Хреста, Центрив допомоги переселенцям, центрив зайнятості, медичних служб, «Лікарів без кордонів», управлінь праці та соціального захисту населення, різноманітних фондів, разом узятих.

Феномен сучасного стану розвитку громадянського суспільства в царині діяльності громадських організацій полягає в тому, що одна електронна організація, не маючи державної реєстрації, успішно виконує функції щонайменше сімох традиційних утворень, включаючи міжнародні.

Інша принципово нова особливість електронних громадських утворень – це певні ознаки міжнародних неурядових організацій, властиві багатьом таким спільнотам. У діяльності більшості електронних організацій беруть участь громадяни принаймні двох,

а частіше трьох-чотирьох країн світу. Акції електронної групи можуть бути спрямовані на дії в іншій країні, окрім тієї, де проживають учасники.

Такою електронною організацією є, наприклад, «Israel supports Ukraine» у соціальній мережі Facebook. Станом на березень 2015 року кількість учасників групи сягнула 7 тисяч 300 осіб, серед яких переважно громадяни Ізраїлю, України та Російської Федерації. В описі групи зазначено, що вона «є ініціатором, організатором і учасником низки акцій на підтримку України» [6]. Характер цих акцій досить різноманітний, від мітингів на підтримку певних політичних або військових сил в Україні, які проводять в Тель-Авіві чи інших містах Ізраїля, до надання безпосередньої гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам в окремих містах України, що стає можливим за умови координації ізраїльтян-донорів з українськими волонтерами. Отже, у діяльності наведеної групи наявні такі ознаки міжнародної неурядової організації, як участь громадян двох і більше країн, а також активність на території іншої країни, хоча електронне утворення у мережі Facebook не має офіційної реєстрації згідно з вимогами українського чи ізраїльського законодавства щодо діяльності неурядових організацій.

У цьому зв'язку вкрай актуальним стає питання про трансформацію всієї системи державних органів, як й інститутів громадянського суспільства, у бік спрощення реєстрації, звітності та координації роботи. Тут постає проблема нових викликів і загроз державній безпеці, пов'язана з наявною прогалиною в правовій сфері. На думку експерта Національного інституту проблем міжнародної безпеки О. А. Корнієвського, «в українському законодавстві відсутні нормативні положення, які визначали б, відповідно до норм міжнародного права, правову формулу взаємин неформальних міжнародних та національних мереж громадських ініціатив» [7, с. 154]. Отже, маємо необхідність реформування правової системи.

З появою нових медіа відійшла в минуле необхідність письмово звертатись до певних органів, а звітність прийняла форму фото- та відеоматеріалів у соціальних мережах. Саме таким чином наразі звітують спонсорам українські волонтери, що працюють з вимушеними переселенцями, арміяцями чи іншими людьми, яким потрібна допомога – вони розміщують фотозвіт на своїх сторінках або в профільних групах здебільшого у мережі Facebook, який підтверджує факт передачі товарів або надання послуг.

Окрім аспектів, пов'язаних із реєстрацією та звітністю організацій, бурхливий розвиток електронного медіапростору зробив простим і майже миттєвим доступ до спілкування з відомими людьми, у тому числі високопосадовцями. Це виключило потребу подавати завчасне прохання про зустріч із, наприклад, чиновниками, а потім сидіти в чергах під кабінетами. Зараз достатньо написати повідомлення у соціальній мережі, щоб керівника будь-якого рівня ввести в курс свого питання, у кращому випадку й отримати відповідь тим самим електронним способом. Можливість прямого спілкування з топ-менеджментом вбачається важливим інструментом на шляху розвитку українського громадянського суспільства, оскільки це спрощує обмін інформацією на всіх рівнях, від окремих громадян до організацій державного масштабу.

Зазначимо, що існування віртуального громадянського суспільства не заперечує історично сформованих принципів громадянського суспільства та не підміняє його цілі та функції. Серед традиційних функцій громадянського суспільства залишаються захист прав і свобод громадян від надмірного втручання держави, висунення пропозицій та вимог державі, контроль над державою та її органами тощо. Але в умовах розвитку сучасних комунікативних засобів саме електронне громадянське

суспільство стає ядром і основним чинником становлення громадянського суспільства як в Україні, так і в багатьох країнах світу.

За основними ознаками електронне громадянське суспільство дуже подібне до традиційного. Відмінність полягає в принципах функціонування. Якщо основними акторами громадянського суспільства виступають незалежні громадяни і різні об'єднання громадян, то акторами електронного громадянського суспільства є інтернет-користувачі та мережеві об'єднання. Звичайно, лише мала частина цих співтовариств цікавиться політикою або включена в політичне життя. Однак інтернет-комунікація стає тим самим способом, за допомогою якого активісти електронного громадянського суспільства значно прискорюють його формування в поставторитарних державах, пов'язуючи користувачів один з одним, формуючи мережеві структури. Це дозволяє встановлювати інтерактивний зв'язок користувачів і їх мережевих об'єднань між собою і з інститутами влади. Інтернет не тільки сприяє встановленню більш надійних і постійних контактів між традиційними акторами громадянського суспільства, а й формує актив громадянського суспільства. Елементи електронного громадянського суспільства починають все більшою мірою визначати політичне життя.

На думку дослідниці К. Трими, «Інтернет стає комунікативним майданчиком, де політика, всупереч опору правлячої еліти, через активізацію громадянського суспільства набуває децентралізованої мережевої форми, тобто ієрархічні форми взаємодії влади і суспільства доповнюються неієрархічними, а сфера взаємодії держави і громадянського суспільства демократизується, наповнюється елементами партиципаторної і прямої демократії. Це дуже важливо з точки зору прямої реалізації прямої функції громадянського суспільства – контролю над владою» [8, с. 177].

На нашу думку, в Україні лише розпочинається, але проходить дуже динамічно процес формування електронного громадянського суспільства, тому український сценарій має декілька специфічних рис. По-перше, відбувається самостійна, без участі влади чи її структур, у певному сенсі стихійна координація громадян. По-друге, така координація все частіше здійснюється в кіберпросторі, здебільшого за допомогою соціальної мережі Facebook, що свідчить про формування нового типу об'єднань громадян – електронних організацій, які часто не оформлюються на папері за встановленими правилами, але мають ознаки громадських організацій. По-третє, кількість учасників активних громадських рухів є рекордною для нашої країни: наприклад, чисельність волонтерів лише в трьох основних профільних групах у мережі Facebook складає приблизно 15 тисяч осіб на березень 2015 року. По-четверте, діяльність кожної групи або окремих активістів не обмежується географією міста чи регіону проживання. Уже згадуваний нами волонтерський рух охопив усю країну, незнайомі між собою активісти зустрічаються та спілкуються у віртуальному просторі, координуючи реальні дії, спрямовані на допомогу нужденним у будь-якому населеному пункті.

Зазначимо, що донедавна акції з відстоювання інтересів певних груп населення носили ситуативний характер, тобто проводилися час від часу та в спонтанному складі. Після «революції гідності» 2013-2014 років в українському суспільстві склалися передумови для систематичних дій, спрямованих на взаємодію структурних елементів, які виражають волю або запит конкретної соціальної групи, з державними інституціями. Свідомством цього є проведення консультацій з ключовими акторами громади перед прийняттям законів з боку української влади, формування формальних і, що важливіше, неформальних норм комунікації представників громадянського суспільства з силовими структурами — міліцією та спецслужбами, арміями. Прикладом неформальних норм взаємодії громадської організації з військовими можна

назвати інтенсивну співпрацю зареєстрованого як громадська організація «Нового Маріуполя» з добровольчими батальйонами та регулярними військами в зоні проведення АТО.

На нашу думку, стрімке зростання волонтерської активності є свідченням напрочуд швидкого та бурхливого етапу розвитку громадянського суспільства як в окремо взятому місті Маріуполі, так і в масштабах усієї країни. Це явище має певні характерні риси, серед яких спрямування процесу об'єднання та формулювання запиту в класичному для політології напрямку – від окремих осіб до рівня державних інституцій, певна ситуативність об'єднань, відсутність географічних обмежень волонтерського руху всередині України, рекордна кількість самих волонтерів та координація у віртуальному просторі, що є свідченням розвитку мережевих організацій нового типу – електронних організацій.

Інший аспект формування громадянського суспільства в Україні стосується оформлення його інститутів. У класичній політичній науці інститутами громадянського суспільства вважаються офіційні організації, фонди та подібні структури, які об'єднує формалізація їхніх дій. На даний момент стрімко розвиваються так звані нетрадиційні організації – електронні. Через відсутність звичної реєстрації згідно з нормами українського законодавства такі інституції не мають юридичних прав традиційної недержавної організації, відтак у рамках традиційного права не можуть вважатися суб'єктами політичного процесу. Утім де-факто електронні організації виявляються набагато ефективнішими за традиційні, оскільки мають низку переваг у своїй діяльності, найголовнішими з яких є оперативність і відсутність кордонів для взаємодії.

Формування громадянського суспільства в Україні співпало з бурхливим розвитком саме електронних організацій, до якого правова система нашої держави виявилася не готовою. Тому маємо визнати, що сучасні особливості становлення української нації в політичному сенсі цього слова потребують негайного реформування правових норм з урахуванням нових викликів, що їх ставить розвиток кіберпростору.

Підсумовуючи, зазначимо, що поняття громадянського суспільства є досить багатовимірним. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призвів до виникнення таких понять, як кіберкомунікація та поява електронного громадянського суспільства, формування якого наразі триває. Однак поява нових факторів життєдіяльності сучасного суспільства досить різко знецінює ті підходи до громадських структур, які існують для пояснення їх сутності, що вимагає пошуку нових пояснень та моделей функціонування громадянських структур сьогодення.

Уже сьогодні можна говорити про дедалі зростаючу роль як кіберпростору в цілому, так і електронних організацій, за посередництва яких відбувається пряма взаємодія громадян із владою, що є характерною рисою політичного процесу в демократичній країні. Феномен сучасних електронних спільнот полягає в тому, що частина з них може вважатися міжнародними неурядовими організаціями за ознаками географії діяльності та громадянства учасників навіть за відсутності офіційної реєстрації відповідно до вимог існуючого законодавства. Крім того, одна електронна організація здатна виконувати функції кількох традиційних утворень, разом узятих, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Є всі передумови вважати, що й надалі важливість електронної взаємодії в усіх сферах суспільного життя зростатиме в геометричній прогресії, що тягне за собою необхідність перегляду нині існуючої в Україні правової системи в бік регуляції активності у віртуальному просторі замість бюрократичних процедур, пов'язаних із діяльністю традиційних громадських організацій.

Список використаної літератури

1. Оруджев Р. Электронное гражданское общество. Что значит оно для людей в Азербайджане и других странах мира? [Электронный ресурс] / Р. Оруджев. – Режим доступа : <http://goo.gl/jVuvc2>
2. Zubko D. Participation of Civil Society Organizations in E-governance and E-democracy Development in Ukraine [Электронный ресурс] / D. Zubko. – Режим доступа : <http://goo.gl/xamj7E>
3. Pronckute S. Civil Society for a Participatory Democracy [Електронний ресурс] / S. Pronckute. – Режим доступу : <http://goo.gl/E5E5vT>
4. Гражданское общество в современной Украине : специфика становления, тенденции развития / под общ. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентское издание, 2006. – 412 с.
5. Всеукраинская Волонтерская Линия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://goo.gl/rtgt3x>
6. Israel supports Ukraine [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://goo.gl/2GJUDK>
7. Корнієвський О. А. Мережеві громадські ініціативи та їх вплив на стан національної безпеки в контексті становлення глобального громадянського суспільства / О. А. Корнієвський // Стратегічна панорама. – 2010. – № 1. – С. 153–159.
8. Мухіна М. О. Концептуальні підходи до визначення поняття громадянського суспільства / М. О. Мухіна, К. А. Трима // Молодий вчений. – 2015. - № 2 (17). – С. 176 – 179.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2015

M. Mukhina

ELECTRONIC ORGANIZATIONS AS A NEW FORM OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The article deals with the problem of civil society in modern Ukraine after appearing a new form of non-governmental organizations. The peculiarities of forming Ukrainian civil society as well as its activities in the cyberspace are investigated in the present article. Particular attention is paid to the process of formation of the new structure — E-civil society (electronic civil society). The development of communication technologies results in the emergence of concepts such as electronic, so called cybercommunication, and E-civil society that is currently forming. Some examples of the electronic non-governmental organizations are given in the article. The growing role of cyberspace and electronic organizations becoming the important tools for direct communication with public authorities is highlighted in the present research. The phenomenon of modern electronic organizations is that some of them can be considered international non-governmental organizations on the basis of geography and citizenship of their participants even in case of the absence of official registration in accordance with the requirements of existing legislation. In addition, one electronic organization is able to act instead of several traditional structures, both at national and international levels. The further importance of electronic interaction in all spheres of public life is considered to grow exponentially. This leads to the need of reviewing existing Ukraine's legal system toward regulating the activity in cyberspace instead of bureaucracy associated with traditional NGOs activities.

Key words: *civil society, electronic civil society, internet, cybercommunication, non-governmental organization.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лисак В.Ф., д.і.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.*

УДК 327(71):355.357

А.В. Ноголь

ПРОБЛЕМА АФГАНІСТАНУ У МИРОТВОРЧОСТІ КАНАДИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми Афганістану у миротворчості Канади. Автор аналізує діяльність Канади в ООН у контексті вирішення конфлікту в Афганістані. Звернуто увагу на перебіг військових операцій щодо Афганістану, в яких була задіяна Канада.

Ключові слова: Афганістан, Канада, «середня сила», миротворча місія ООН, підтримання миру, операції з підтримання миру.

Пів століття концепція «середньої сили» була тегом зовнішньої політики Канади, це виходило з нестачі економічних та військових можливостей щоб мати статус великої держави, з іншого боку, канадці не прагнули мати перевагу над сусідами. Канада не могла діяти як велика держава, але була сильнішою в своїх діях ніж слабкі. Використавши у своїй діяльності цю позицію, Канада підвищила свій рівень впливу у міжнародній ієрархії. Мова і практика «середньої сили» в дипломатії виправдали діяльність Канади як миротворця у міжнародних відносинах і дали державі особливий національний бренд зовнішньої політики [1, с. 134].

Після «холодної війни» міжнародні суб'єкти почали процес реформування й демократизації сектора безпеки в зачеплених конфліктом суспільствах, що стало центральним компонентом миротворчої стратегії, адже без демократичного контролю передбачувані гарантії безпеки розглядалися як найбільша загроза.

Поряд з надзвичайним рівнем бідності, широко розповсюджена політична несправедливість і соціальні заборони сприяли виникненню кризового стану і запеклого конфлікту в Афганістані, який тривав протягом двох десятиліть. Після виводу радянських військ з Афганістану, в 1988 -1989 роках і наступної відмови Сполучених Штатів від військового й політичного впливу, Афганістан успадкував беззаконну й слабку державу, підірвану економіку й наявність численних збройних груп всередині держави. Становище в суспільстві було визначене як «гуманітарна надзвичайна ситуація», що підтверджувалося збільшенням кількості терористичних актів, у яких підозрювалися рух «Талібан» й організація «Аль-Каїда». Вирішення афганських питань було включене до глобальної програми безпеки наприкінці 1990-их років. Після терористичних нападів 11 вересня 2001 року Сполучені Штати Америки спочатку висловили своє незадоволення відмовою видати лідерів Аль-Каїди й на підставі оцінок минулих подій експерти програм міжнародної безпеки встановили зв'язок між терористичними погрозами безпеці окремих країн і загрозами людській безпеці, з чим щодня зіштовхувалися жителі Афганістану [2].

Давній конфлікт створював умови для процвітання тероризму в країні й у сусідньому регіоні. Постійна загроза з боку терористичних елементів у дуже нестабільній сфері безпеки, визначила втручання коаліції ООН в Афганістан, що стало потужною міжнародною відповіддю на першопричини тероризму, бідність та неефективне управління країною. У центрі миротворчої стратегії міжнародного співтовариства перебуває Боннська угода, що визначає орієнтири для першого етапу політичного процесу зі створення місцевої демократичної системи управління.

Так, питання Афганістану потрібно було вирішувати на наддержавному рівні, адже негативні наслідки від цієї війни могли вийти за межі національних кордонів

держави. В грудні 2001 року за посередництва ООН відбулися переговори наслідком яких стало підписання «Боннської угоди» – основи для майбутнього політичного розвитку Афганістану. Дана угода стала серцевиною миротворчої стратегії міжнародного співтовариства та визначила орієнтири для першого етапу політичного процесу. 28 березня 2002 року, на базі угоди, Рада Безпеки ООН одногослосно прийняла Резолюцію 1401, що передбачала створення місії Організації Об'єднаних Націй зі сприяння Афганістану, яка підкреслювала, що надання цілеспрямованої допомоги у відновленні та реконструкції держави, може, в значній мірі, сприяти реалізації Боннської угоди, і з цією метою, закликала двосторонніх і багатосторонніх донорів дуже тісно координувати свої дії, зокрема, через Групу з надання допомоги Афганістану та імплементаційну групу зі Спеціальним представником Генерального секретаря, Тимчасову адміністрацію Афганістану та її наступниками. У Резолюції підкреслювалося те, що всі афганські сили повинні строго дотримуватися своїх зобов'язань згідно норм в області прав людини, включаючи повагу прав жінок і норм міжнародного гуманітарного права, підтверджуючи свою тверду прихильність до суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і національній єдності Афганістану, визначаючи, що становище в Афганістані все ще являє собою загрозу міжнародному миру і безпеці [3].

Аналізуючи останні дослідження по даній темі, варто виокремити таких канадських дослідників як М. Баєрс та Д. Велш, які вивчали миротворчість Канади в контексті її зовнішньої політики, а також російських дослідників Володіна Д., Бурлинову Н., що у своїх дослідженнях поетапно розкривали не лише досягнення миротворчості Канади в Афганістані, а й невдачі.

Важливим у діяльності ООН щодо Афганістану, було створення спеціальної політичної місії під назвою ЮНАМА, якою управляв Департамент операцій з підтримки миру, основними її завданнями було вирішення гуманітарних проблем, а також політичних питань по Афганістану. Мандат цієї місії включав у себе: допомогу перехідній політичній системі Афганістану, підтримку організації демократичних виборів, забезпечення і координування гуманітарної допомоги та втілення концепції сприяння розвитку, моніторинг та координування зусиль по захисту та забезпеченню дотримання прав людини, особливо жінок і дітей, підтримку процесу примирення та підтримання миру, консультування та надання допомоги державі в питаннях управління та регіонального співробітництва.

Після спаду миротворчої активності США в Афганістані, ЮНАМА, це одна з місій, від якої відходило багато ініціатив. Вона представляла важливі кроки в напрямку втілення широкого миру і стабільності в Афганістані. Вона також сприяла процесу демократизації. Хоча ООН не відігравала офіційну роль в афганських виборчих процесах у 2014 році, вона надала необхідну технічну допомогу в забезпеченні справедливих, надійних і безпечних виборів. Невпинно захищаючи вільні та справедливі вибори, ЮНАМА додатково допомагала створити атмосферу безпеки, в якій виборчі ділянки були вільними від загрози насильства повстанців [4].

Трансформація представляла собою три взаємопов'язані процеси: перегляд військової доктрини; зміна системи командування та організаційної структури канадських збройних сил; закупівлю нових систем озброєнь і військової техніки, а також модернізацію старих під виконання нових бойових завдань. Перш за все, був переглянутий характер загроз, з якими зіштовхується Канада в нову епоху. Як підкреслювалося в документі, на зміну одній загрозі, яка раніше відходила від Радянського Союзу, прийшли нові, більш складні, до них були віднесені слабкі держави, які неспроможні нормально функціонувати, тероризм і розповсюдження зброї

масового знищення. Особливу увагу було приділено слабким державам. До таких держав військове керівництво Канади віднесло країни, уряди яких не здатні здійснювати політичну владу, спияти безпеці і задовольняти мінімально необхідні потреби населення». Прямо в тексті було названо тільки чотири таких держави: Сомалі, Афганістан, Гаїті і Судан. У зв'язку з тим, що об'єктом основних зусиль канадських збройних сил за кордоном ставали слабкі країни, серйозно змінилося ставлення до миротворчості. Про миротворчий досвід, отриманий Канадою в останні роки, в Білій книзі говорилося: «за невеликим винятком майже всі великі міжнародні операції, в яких брали участь канадські збройні сили, мали небагато спільного з традиційною миротворчістю, яка являла собою легко озброєних спостерігачів, що стежать за процесом припинення вогню. Місії стали більш складними і небезпечними, тоді як військові дії розгортаються в неформованих державах, таких як Гаїті й Афганістан, в яких немає миру, який можна підтримувати. З урахуванням складності нових місій, канадські збройні сили повинні були взяти на озброєння комплексний підхід – поєднання миротворчих, гуманітарних і військових дій під час однієї операції. Для опису нового характеру канадських військових операцій за кордоном було запропоновано спеціальне поняття – «війна в трьох кварталах» («three-block war»). Під нею розумілися «бойові дії проти повстанців в одній частині міста, здійснення стабілізаційних і гуманітарних операцій в іншій частині і відновлення зруйнованого в третьому кварталі того ж міста». Автори документа вказували на прямий зв'язок між новим типом військових операцій і ситуацією в Афганістані. За їх словами, «афганський досвід показав, що військова сила, дипломатія і розвиток нерозривно пов'язані і доповнюють один одного». Підкреслювалося, що всі майбутні операції з врегулювання складних конфліктних і постконфліктних ситуацій в неформованих державах повинні проводитися спільно міністерством оборони, міністерством закордонних справ та Канадським Агентством міжнародного розвитку в рамках так званого 3-D підходу (defence, diplomacy and development) [5].

Ще один напрямок роботи Місії ООН в Афганістані – координація продовольчих і сільськогосподарських програм, моніторинг імпорту та експорту продукції. Черговий крупний проект ООН, що стартував у квітні 2010 року, передбачав продовольчу підтримку 7,3 млн. афганців. Програми ООН були спрямовані не тільки на забезпечення продуктами ззовні, а й на ефективний розподіл продовольства всередині регіону. Серед них – масова закупівля зерна у афганських селян для потреб продуктового забезпечення їх співвітчизників. Не менш складний напрямок роботи – допомога афганським біженцям. В даному випадку робота велася по лінії Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Надавалася допомога біженцям, які повернулися в країну з Ірану та Пакистану. Взимку 2010 – 2011 року Управління почало реалізацію програми надання допомоги напередодні холодів сім'ям біженців в провінції Кабул. За даними Управління, за останній час в країну повернулося 8 млн. громадян Афганістану, які перебувають у складному соціально-економічному становищі. Було організовано будівництво 200 тис. житлових будинків в Афганістані для біженців і внутрішньо переміщених осіб, що повертаються на батьківщину, починаючи з 2002 року довготривала програма ООН ведеться у співпраці з місцевими департаментами з питань біженців та репатріації. Відтоді, як у 2002 році добровільна репатріація розгорнулася в широких масштабах, програма забезпечення житлом допомогла 14 млн. колишніх емігрантів знайти новий будинок на батьківщині. Дане число становить більше 25 % від загальної чисельності біженців, які повернулися до Афганістану [6]. Даний напрям миротворчості був необхідним для комплексного

підходу до вирішення цього конфлікту, адже залагоджувати проблеми потрібно було у всіх сферах виснаженого війною суспільства.

Незважаючи на користь, яку місія ООН принесла своєю діяльністю простим афганцям, робота її співробітників була пов'язана з великою небезпекою для життя. Ступінь небезпеки визначався відношенням місцевого населення до представників міжнародного співтовариства, що багато в чому залежало від політичної ситуації, та високим протестним потенціалом мусульманського населення Афганістану до будь-яких інформаційних приводів, пов'язаних з ісламом і спробою його дискредитації. Так, в лютому 2011 року внаслідок провокаційної поведінки американського пастора Джонса з Флориди, який обіцяв публічно спалити Коран, в Афганістані та в інших країнах мусульманського світу пройшли стихійні протести. Мирна демонстрація в Мазарі-Шаріфі вийшла з-під контролю, гнів мітингувальників був сфокусований на представництво Місії в цьому місті, в результаті чого 12 співробітників місії були вбиті. Подібні напади відбуваються досить регулярно [7].

Канада брала участь у військових операціях в Афганістані з самого початку конфлікту, а з 2002 року, Оттава направила свої війська в Кандагар. Однак, так як суть ведення місії змінилася з підтримання миру до боротьби з партизанами, включаючи бойові дії та допущення смертей, канадська громадська підтримка зменшилася. Парламент затвердив закон щодо припинення бойових дій до липня 2011 року та виводу всіх військовослужбовців до того ж терміну. Канада була однією з перших країн, приєдналася до очолюваної США військової операції в Афганістані В жовтні 2001 року, уряд Канади приступив до здійснення операції «Аполлон» на підтримку операції «Непохитна свобода». Майже 900 військових піхотинців та Канадські сили спеціальних операцій, спільну робочу групу, служили спочатку в Афганістані. Канадські військові сили протягом даної операції діяли переважно на лінії фронту у військовій операції на Півдні Афганістану щоб протистояти атакам Аль - Каїди і Талібану. Це був п'ятий за масштабами національний контингент. Канада була серед держав, які зазнали найбільших втрат порівнюючи з державами-членами НАТО. В загальному 157 канадців у тому числі 1 дипломат загинули [6].

Величезні проблеми чекали канадських миротворців, уже у 2002 році спалахнув скандал щодо катування полонених, до якого вважали причетними миротворців. З іншого боку, на відміну від американських миротворців, канадські – мали ще й проблему з військово - технічним оснащенням. Спецназівці були засекреченим підрозділом, що одним з перших солдат прибули в Афганістан після терористичних атак у вересні 2001 року, активно борючись під американським та британським керівництвом в місії «знайти і знищити» в боротьбі з повстанцями. Відомо, що канадська робоча група солдат брала участь в нападах на комплекс печер в Тора - Бора в Афганістані у грудні 2002 року, і вони передавали полонених до Збройних сил США протягом літа 2005 року. Перші регулярні канадські сили прибули до Афганістану в січні 2002 року, 750 членів канадського полку легкої піхоти «Принцеси Патрісії» були відправлені в Кандагар в складі Армії США, як цільова група по боротьбі з повстанцями, 4 солдати було вбито і 8 отримали поранення. Решта солдатів повернулися через три місяці по тому. Протягом двох років із серпня 2003 по жовтень 2005 року, 6 тис. канадських солдатів були повернуті в Кабул, в північно - східний Афганістан в рамках повноважень ООН та Міжнародних сил сприяння безпеці від НАТО, що склалися з військ 35 країн. Роль цієї сили у сприянні безпеці і стабільності в новому уряді Афганістану узгоджується з концепцією «підтримання миру». Протягом цього призначення лише троє канадських солдат було вбито. В кінці 2005 року центр військових зусиль Канади перемістився назад до Кандагару. Відповідно до

повідомлень, Пол Мартін добровільно запропонував канадські війська для цієї нової місії, тому що це серйозна місія, яка могла підвищити авторитет Канади перед США, так як відносини з цією країною були стратегічними, і світом загалом [8, с. 40-41].

Починаючи з 2002 року і впродовж наступних декількох, в Кандагарі, канадські бійці зіштовхувалися з різного роду ризиками нападів партизанськими загонами талібів. У відповідь на це, уряд Пола Мартіна майже подвоїв розмір бойової групи, яка мала діяти в Кандагарі від 1,250 до 2,300 солдат [8, с. 42].

Проблема Афганістану була болючою для зовнішньої політики Канади, незважаючи на те, хто знаходився при владі, ліберали чи консерватори. Про це свідчить, той факт, що в березні 2006 року всього через декілька тижнів по тому як став прем'єр - міністром, Стівен Гарпер полетів до Кандагару. Його головною метою було підвищити бойовий дух канадських солдатів. Гарпер порівняв загрозу тероризму для канадців такою ж масштабною як і для американців, а тому мілітаристські методи боротьби з терористами – необхідна умова безпеки Канади [8, с. 44].

Недешевий конфлікт в Афганістані тривалістю у два десятиліття визначив низку принципів глобальної стабільності, підкреслив потребу в широкому підході до запобігання конфліктів. Забезпечення довгоочікуваного стійкого миру у виснажених війною суспільствах, до яких належить й Афганістан, припускає встановлення відповідальності демократичних держав в поєднанні з міжнародними збройними силами й поліцією. Необхідною є підтримка компетентної й гідної судової влади, що дотримується верховенства права, й інших органів, як усередині держави, так і зовні; сприяння захисту прав людини на урядовому рівні; створення стійкого місцевого самоврядування в установах управління громадською безпекою після війни вимагає часу, грошей, технічних навичок, але найбільше – щирого виконання політичних зобов'язань перед людьми. Ніколи не варто забувати, що люди, які отримують зовнішню допомогу, і прогрес, якого вони досягають власними жертвами, ризиками й важкою роботою, є найважливішою величиною успіху.

Миротворчих місій, у яких канадські солдати внесли би цінний вклад є достатньо, ООН – активніша у своїй діяльності ніж будь-коли. Водночас, канадський вклад скоротився настільки, що, як сказав Стів Степліз із інституту Рідо, всі діючі канадські миротворці в ООН можуть поміститися в один шкільний автобус. Варто зазначити, що наскільки зменшується роль Канади в миротворчих місіях ООН, настільки активізується миротворча діяльність загалом. За даними ООН, миротворчість стала багатомірною в наслідок збільшення внутрішньодержавних конфліктів і включає в себе невійськові елементи гарантування стабільності. Іншими словами, сучасна миротворчість це те, в що у 2005 році Білл Грем та інші члени уряду Пола Мартіна трансформували Збройні сили, щоб зробити разом із інтегрованим 3D-підходом комплексний захист, дипломатію і допомогу країнам що розвиваються. Пізніше даний підхід був переформатований в концепцію «безпеки особи» і став основним лейтмотивом сучасної канадської зовнішньої політики [8, с. 50].

З грудня 2009 по червень 2010 року була втілена програма канадська гуманітарна програма, яка називалася «Шляхи до миру». Основними цілями її було постійне інформування афганців про способи відбудови миру на регіональному та національному рівнях, установка платформи для миробудівництва в Афганістані та контроль громадськості та міжнародних експертів впливових політиків Афганістану [8, с. 51].

Канадський уряд мотивував свою участь у місії в Афганістані, по-перше, захистом власних національних інтересів; по-друге, бажанням забезпечити канадське лідерство в міжнародних справах; по-третє, прагненням допомогти у відновленні

Афганістану. Станом на 2014 рік, Канада вивела свої війська з Афганістану, її миротворча діяльність під егідою ООН та миротворчі операції в складі НАТО закінчилися, але очікуваного результату це не принесло. Через суттєві фінансові затрати та високу кількість смертей серед військових, авторитет уряду впав, перш за все, серед власного населення. Неочікувана складність та недовіра на практиці продуманих наперед гучних парадигм не дали змогу швидко та ефективно вирішити даний конфлікт. Після отримання цінного досвіду у Афганістані, Канада перейшла до більш зваженої зовнішньої політики використовуючи при цьому лозунг «Канада передусім».

Список використаної літератури

1. Welsh J. At Home in the World: Canada's Global Vision for the 21st Century. Canada's global vision for the 21st century / J. Welsh. – Harper Perennial Canada, 2005. – 282 с.
  2. Building Peace and Civil Society in Afghanistan: Challenges and Opportunities [Electronic resource] // The report of a symposium cosponsored by the Asia Society and the Carnegie Council on Ethics and International Affairs, New York, 18 May 2001. – Mode of access : http://www.carnegiecouncil.org/publications/articles_papers_reports/706.html/_res/id=sa_File1/706_afghanistan_report.pdf
  3. Резолюція 1401 (2002), прийнята Советом Безопасности на его 4501-м засіданні, 28 марта 2002 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU02007.html
  4. The UN Assistance Mission in Afghanistan [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.betterworldcampaign.org/unpeacekeeping/missions/afghanistan.html>
  5. Володин Д. А. Трансформація канадських вооружених сил [Електронний ресурс] / Д. А. Володин // Россия и Америка в XXI веке. – 2010. - № 1. - Режим доступу : <http://www.rusus.ru/?act=read&id=188>
  6. Бурлинова Н. В. Война в Афганістане (2001 – 2011 гг.): обзор и перспективы [Електронний ресурс] / Н. В. Бурлинова // Сетевое издание центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/book/vojna_v_afganistane_2001__2011_gg_obzor_i_perspektivy_2011-07-01.htm
  7. Ek C. Canada-U.S. Relations [Електронний ресурс] / С. Ек, I. Fergusson // Congressional Research Service. – Режим доступу : http://www.law.umaryland.edu/marshall/crsreports/crsdocuments/96397F_04052012.pdf
  8. Byers M. Intent for a Nation: What is Canada For? : a Relentlessly Optimistic Manifesto for Canada's Role in the World / M. Byers. – Douglas & McIntyre, 2007. – 248 с.
- Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

A. Nohol

THE PROBLEM OF AFGHANISTAN IN THE PEACEKEEPING CANADIAN POLICY

The Article is devoted to research of a problem of Afghanistan in peacemaking of Canada. The author analyzes activities of Canada in the UNO in the context of the solution of the conflict in Afghanistan. Attention to the course of military operations in Afghanistan in which Canada was involved is paid.

Canada is a country, which proved once again that peaceful regulation of foreign disputes and prevention of new conflicts are the priorities of its foreign policy. At the same time, war in Afghanistan should serve as a lesson for the international community, which is now supposed to find new and, most importantly, efficient methods for solving disputes. These

mechanisms should be as independent from the economies of separate states or influential business groups as possible, and they should comply with the realities of modern multipolar world, where each actor desires to gain more influence and wealth, thus creating a threat of possible use of force. The latter might lead to appearance of new spots on the world political map. Only rationalism, constructivism, permanent interstate dialog and reformation of the UNO can bring positive results. Canada possesses a wide sphere of action for fulfilment of the abovementioned missions, thus proving the world that it is still an active player, capable of securing peace.

Canada started pursuing more reasonable foreign policy, following the motto Canada foremost. These ideas distinguish it from other influential countries in the world.

Such a policy is necessary for Canada in terms of transformation of the modern international system, where each actor looks for new opportunities to increase their own power. Mission in Afghanistan is one of the most difficult for the UNO and for Canada in particular.

Key words: *Afghanistan, Canada, «average force», peacekeeping mission of the UN, peacekeeping, peacekeeping operations.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Макар В.Ю., к.політ.н, доц.*

УДК 327.001.73

І.Ф. Ощипок

ПРОБЛЕМА ДЕРЕТОРИЗАЦІЇ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Встановлено та проаналізовано механізми, що дозволяють долати територіальні простори та кордони і сприяють формуванню взаємопов'язаного глобального простору. До так званих «Механізмів дереторизації і деконтекстуалізації» відносяться: глобальні різномірні й інтенсивні потоки товарів, людей, інформації, іміджів, ідей, установок; глобальні комунікаційні технології, які проводять і забезпечують ці потоки; а також транснаціональні урядові та неурядові інститути, які ініціюють, підтримують та організують ці потоки. Завдяки мережевій структурі, дані механізми «стягують» сучасний світовий соціальний простір в єдине ціле, відриваючи соціальні практики від прив'язки до конкретного локального географічного простору.

Ключові слова: *дереторизація, міжнародні відносини, система міжнародних відносин, механізми, інформація, інформаційно-комунікаційна революція, простір, час.*

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що єдиний інформаційний простір разом із сучасними засобами переміщення зробили світ взаємозалежним і створили значну кількість проблем як у самому суспільстві, так і в його відносинах з навколишнім середовищем. Аналіз появи та динаміки розвитку негативних тенденцій і проблем в епоху глобальних трансформацій сучасності потребують вивчення діяльності людини та рішень, які вона приймає з метою збереження й подальшого сталого розвитку цивілізації світу.

Тому, в цьому контексті вважаємо проблему дереторизації однією з ключових. Це обумовлено тим, що дереторизація як процес скасування простору, і «стиснення» часу,

стає головним чинником трансформації локальних культур, суспільств в умовах глобалізації. Зміна відчуття приналежності до конкретного місця на тлі зближення віддалених локальностей, їх відриву від «грунту», робить можливим співіснування в єдиному темпоральному континуумі різних життєвих світів, символічних універсумів, соціальних практик, уявлень [1].

Беззаперечною стає теза про те, що відокремлені та ізольовані один від одного суспільства, культури, люди знаходяться тепер в постійному і практично неминучому контакті. Весь наростаючий розвиток глобального контексту комунікації має своїм наслідком нові, які не мали до того прецеденту, соціально-політичні та релігійні конфлікти, що виникають, зокрема, через зіткнення на локальному рівні національної держави різних культурних моделей. Разом з тим новий глобальний контекст послаблює і навіть стирає жорсткі межі соціокультурних відмінностей. Науковці, які займаються осмисленням змісту і тенденцій процесу глобалізації, все більше уваги приділяють проблемі того, як змінюється культурна та особиста ідентичність, як національні, неурядові організації, соціальні рухи, туризм, міграція, міжетнічні та міжкультурні контакти між суспільствами призводять до утвердження нових транс локальних та транссоцієтальних ідентичностей.

Принципово інший напрямок культурологічного та соціологічного осмислення глобалізації представлено в міжнародній дискусії концепціями Е. Д. Сміта та А. Аппадурая. Феномен глобальної культури і супутні йому процеси глобалізації культур та культурної глобалізації трактуються в рамках цього напрямку як ідеологічні конструкції, похідні від реального функціонування світової економіки і політики. Разом з тим автори цих концепцій роблять спробу осмислення історичних передумов і онтологічних підстав впровадження цієї ідеологічної конструкції в текстуру повсякденності. Запропонований А. Аппадураям теоретико-методологічний підхід сформульований з урахуванням дисциплінарних рамок соціології та антропології культури і на базі соціологічних концепцій глобалізації [2, с. 546-547].

А. Аппадурай характеризує свій теоретичний підхід як першу спробу соціально-антропологічного аналізу феномена «глобальної культури». Він вважає, що введення поняття «глобальна культурна економіка», або «глобальна культура» необхідна для аналізу тих змін, які відбулися в світі в останні два десятиліття ХХ ст. Аппадурай підкреслює, що ці поняття є теоретичними конструктами, свого роду методологічною метафорою процесів, що породжують новий образ сучасного світу в межах Земної кулі. Запропонована ним концептуальна схема претендує, таким чином, насамперед на те, щоб бути використаною для виявлення й аналізу змістотворних компонентів реальності, яка позначається соціологами і антропологами як «єдиний соціальний світ» [2, с. 546-558].

Центральними чинниками змін, що охопили весь світ, виступають, на його думку, електронні засоби зв'язку та міграція. Саме ці два компоненти сучасного світу перетворюють його в єдиний простір комунікації незважаючи на державні, культурні, етнічні, національні та ідеологічні кордони. Електронні засоби зв'язку та постійні потоки міграцій різного роду – соціальних спільнот, культурних образів і ідей, політичних доктрин та ідеологій «позбавляють світ історичної протяжності, поміщаючи його в модус постійного сьогодення. Саме через ЗМІ та електронний зв'язок здійснюється з'єднання різних образів та ідей, ідеологій і політичних доктрин в нову, позбавлену історичного виміру конкретних культур і суспільств, реальність. Таким чином, світ у його глобальному вимірі постає як комбінація потоків етнокультур, образів і соціокультурних сценаріїв, технологій, фінансів, ідеологій і політичних доктрин» [2, с. 562].

На переконання Аппадурі однією з найважливіших причин глобалізації культури в сучасному світі є «дереторизація». «Дереторизація» призводить до виникнення першого і найважливішого виміру «глобальної культури» – етноскейпу, тобто туристів, іммігрантів, біженців, емігрантів і іноземних робітників. Дереторизація виступає причиною появи нових ідентичностей, глобального релігійного фундаменталізму. Запропоновані в рамках дискусії соціологів і антропологів про глобалізацію поняття «глобальна культура», «конструйовані етносуспільства», «транснаціональне», «локальне» послужили концептуальною схемою для цілого ряду досліджень про нову глобальну ідентичність. У контексті цієї дискусії абсолютно по-новому може бути поставлена проблема вивчення етноменшин, релігійних меншин, що виникли лише наприкінці ХХ ст., та їх ролі в процесі конструювання образу глобальної культури. Крім того, запропонована Аппадурою концепція дає підстави для наукового вивчення проблеми нової глобальної інституціоналізації світових релігій [2, с. 564, 565].

В контексті досліджуваної нами проблеми необхідно також зазначити, що в результаті низки революційних змін стався перехід від старої, просторово-територіально «закритої», соціальної організації, до нової - «відкритої». Локальності у своїй діяльності виходять за рамки обмеженої території, на їх функціонування впливають інші локальності, територіально від них віддалені. Сучасні технології призводять до скорочення часу інтеракцій між віддаленими в географічному просторі об'єктами. Завдяки такому скороченню часу, відбувається «стискання» простору і практичне нівелювання його значення для соціального досвіду. Для сьогоденного світу характерні якісно нові можливості для комунікацій між людьми, групами і всіма видами локальностей, незалежно від їх територіального розташування відносно один одного, що виражається у «відриві» соціальних відносин з локального контексту взаємодії та їх реконструкції, минаючи простір і час. Сучасна ситуація реорганізації простору через час може бути визначена як просторово тимчасова компресія. Відбувається розбіжність феноменів простору і місця взаємодії [3, с. 8].

Концепція дереторизації акцентує увагу на дослідженні «локального» і «глобального» в контексті дихотомії сучасних просторово-часових змін. Основоположником даного підходу до аналізу сучасних соціальних трансформацій є М. Маклюен з його ідеєю про реорганізацію простору через час. Найбільш повний і концептуальний розвиток ідеї Маклюена отримали в роботах Е. Гідденса «Наслідки модернітету» [4] і Д. Харвея «Умови постмодернітету» [5]. Ідеї просторово-часової трансформації зустрічаються ще у роботах низки теоретиків глобалізації. Зокрема, ідеї звуження простору і генералізації часу – у М. Уотерса; комплексний взаємозв'язок – у Д. Томлінсона; співвідношення глобального і локального – у російської дослідниці Л. Кірюнної [3, с. 8].

Постмодерністська модель глобалізації, на думку М. Покровського, ґрунтується на новому розумінні простору і часу. В рамках цієї моделі констатується зміна просторових і часових форм сприйняття дійсності людиною. Це в свою чергу призводить до зміни ціннісної картини світу. Відмова від історичної спадкоємності є «прояв індивідуалізації Часу», його фрагментації. В результаті розвитку інформаційних технологій та електронних ЗМІ знімається відчуття простору, зникає так званий «опір» простору. Результатом є виникнення «культурних гібридів»: конструювання нових культурних форм з різних фрагментів, що володіють самостійною цінністю і новими смислами. Слід зазначити, що кожна з запропонованих вище моделей не може розглядатися окремо, як абсолютно вичерпне поняття глобалізації. Навпаки, як вважає М. Покровський, «моделі допомагають висвітлити різні грані цього складного процесу

під певним кутом зору, дозволяючи тим самим найбільш повно уявити собі весь комплекс проблем, що провокуються розвитком глобальних тенденцій» [6, с. 509].

Темі глобальної культури, зокрема присвячено дослідження британського соціолога Джона Томлінсона «Глобалізація і культура» [7]. На його думку, розглядати культуру в контексті глобалізації слід в тому випадку, якщо під культурою розуміється «спосіб життя», як це запропонував раніше К. Гірц. З цієї точки зору культура являє собою своєрідне мірило глобалізації, оскільки культура має справу зі свідомістю і способом життя індивідуума і суспільства в цілому. Саме тут найбільш яскраво проявляються зміни, спричинені глобалізацією. Автор докладно аналізує різноманітні прояви в культурному середовищі, що значно впливає на життєдіяльність людського суспільства в останні десятиліття: етноцентризм, культурний імперіалізм, вестернізація і дереторизація світу як наслідок глобальних процесів. У середині 80-х років ХХ ст. американський учений Герберт Шилер висунув ідею «глобальної капіталістичної монокультури», своєрідну ідеологічну платформу американського капіталізму, яка активно поширюється в світі. Томлінсон використовує ідею Шиллера для характеристики глобальної культури, згідно з якою глобальна культура являє собою світову капіталістичну культуру. Політико-економічна влада міжнародних корпорацій, згідно Шиллера, діє як ідеологічна влада, визначаючи глобальну культурну реальність, поширюючи цінності капіталістичного способу життя, детермінуючи, таким чином, світову культуру в цілому. Оскільки саме американський капіталізм має найбільший вплив у світі, то поширення глобальної культури сприяє так званій «вестернізації світу», що викликає опір з боку локальних культур [7, с. 81].

Іншою найважливішою проблемою, спровокованою глобалізацією, Томлінсон вважає «дереторизацію», загроза втрати «локальності», відрив від коренів, що формують локальні парадигми поведінки внаслідок глобальних міграційних потоків робочої сили. На думку Томлінсона, дереторизація не є кінцем локальності, так як людина, як фізичне тіло, завжди буде мати точку перебування, тобто «локус», котрий вкорінений в локальності, дереторизація являє собою всього лише трансформацію локальності в загальносвітовому просторі. Як приклад вчений розглядає дослідження Г. Канкліні про трудову міграцію сільських жителів в мегаполіси в Латинській Америці. Фізично відірвавшись від своїх етнічних коренів, мігранти, як правило, не втрачають зв'язку з етнічною батьківщиною завдяки сучасним засобам комунікації (мобільний зв'язок), регулярно обмінюючись інформацією і фінансовими коштами, формуючи острівці локальної культури в тілі глобальної культури мегаполісів. В результаті цього виникає так звана «плаваюча культура» (за визначенням Г. Канкліні). «Дереторизація припускає існування тісних зв'язків між культурою і локальністю, що передують глобальним процесам». Відзначаючи наявність різних підходів до розуміння дереторизації, автор підкреслює, що з його точки зору дереторизація є лише відходом від попереднього стану, в якому культурний досвід був більш тісно пов'язаний з певним місцем; але це не має нічого спільного з так званою «безрідністю». «Дереторизація, на переконання вченого, є зручним способом поєднання напрямків культурного досвіду, існуючого в глобальній сучасності, вона відрізняється від таких загальних властивостей як плинність, мобільність та інтерактивність, які характерні для всіх історичних культур. «Дереторизація – культурна умова для переходу до соціальної сучасності» [7, с. 130]. Дану характерну рису глобальної культури відзначає ще один західний соціолог Ульф Ханнерс, підкреслюючи, що світова культура твориться через зростання взаємопов'язаності різноманітних локальних культур, так само як через розвиток культур, що не мають вкоріненості в будь-якої території, включаючи субкультури [8, с. 237].

Гомогенізуючий вплив «глобальної культури» викликає в якості зворотної реакції посилення протилежних тенденцій – зростання інтересу до локальних ідентичностей: національних культур, етнічних і релігійних особливостей. А також іншим характеристикам, що дозволяє окремим групам і співтовариствам зберегти свою особливість. М. Кастельс назвав це явище посиленням самотності опору. Самотність, в даному випадку визначається не тільки етнічними та релігійними факторами, традиційними цінностями, а й проактивними соціальними рухами [9, с. 298]. Таким чином, проблема самоідентифікації і самовизначення стає характерною рисою глобальної культури. Всі продукти глобальної культури, на думку М. Покровського, є результатом самоідентифікації. Посилення ідентифікаційних процесів відбувається не тільки на індивідуальному, але й на груповому рівні за різними ознаками – етнічними, релігійними, соціальними, політичними [10].

Згадувана вище Л. Г. Кір'янова виділяє три групи механізмів дереторизації і деконтекстуалізації. Перша група – колосальні й інтенсивні потоки. У роботі представлено 6 видів потоків, залежно від їх змісту: людей, технологій, фінансів, інформації та іміджів, ідеологій і цінностей, товарів і брендів. Ці потоки безладні, неструктуровані, іноді навіть взаємовиключні стосовно один одного. Потоки не обмежені просторовими межами, вони відносно легко долають ці межі. Інтенсивність і напрямок тих чи інших потоків залежить від часу, контексту, а також поведінки різного роду акторів. Різні локальності стимулюють одні потоки, але відгороджуються від інших. Потоки можуть впливати один на одного, сприяти підвищенню чи зниженню інтенсивності, впливати на зміст один одного.

Друга група механізмів представлена засобами комунікації. Транспортні технології значно знизили значущість географічної локалізації процесів і явищ, дозволивши в дуже короткий проміжок часу представникам інших територій взяти участь у даних процесах, а локальному явищу – транспортуватися в інші локальності. Сучасні транспортні комунікації переводять відчуття простору в відчуття часу. Інформаційні та медійні технології нівелюють значення простору. Рівень розвитку сучасних комунікаційних технологій не просто дозволяє переносити інформацію в найкоротші терміни або спілкуватися в режимі реального часу незалежно від територіальної віддаленості комунікантів, але й надає локальним подіям глобального освітлення та статусу. Завдяки сучасним засобам комунікації, в повсякденну рутинну локальну практику людей входять іміджі, ідеї, інформація, цінності, проблеми, люди з віддалених територій.

До третьої групи механізмів відносяться транснаціональні організації. Виділяються дві групи таких організацій: ТНК, та міжнародні урядові та неурядові організації. Завдяки своїй організаційній структурі, транснаціональні корпорації, урядові та неурядові організації надають локальним процесам і явищам глобального статусу. По суті, транснаціональні інститути – це центри, що акумулюють локальні ресурси і розподіляють їх глобально. Це своєрідні посередники, які включають локальні виробничі, політичні процеси в глобальну мережу, надають локальним процесам і явищам глобального статусу. Саме транснаціональні інститути ініціюють більшу частину глобальних потоків товарів, фінансів, інформації та іміджів [3, с. 19].

Таким чином, сучасний міжнародний комунікаційний простір в значній мірі визначає розвиток сучасної міжнародної системи зумовлюючи появу феномена дереторизації. Він визначає здійснення міжнародних інтеракцій суб'єктів та закономірності існування соціальних організмів, до яких вони належать на нових умовах, коли втрачає своє значення територія та відстань. Узгодження позицій, викликане змінами в умовах міжнародних взаємодій, необхідність прямого

спілкування, постійного інформаційного обміну приводить до виникнення, а відтак до конструювання та структурного закріплення особливих структур інформаційної взаємодії суб'єктів міжнародних відносин. На основі системи сучасних комунікацій конкретного сегмента міжнародного середовища утворюється особливий інформаційно-технологічний простір. Виникає певна конфігурація багатомірного комунікативного простору.

Інформаційно-комунікаційні технології відкривають широкі можливості для взаємодії між окремими людьми, професійними групами, союзами, об'єднаннями шляхом інтенсифікації спілкування. Саме інтенсифікація спілкування за умов більшої прозорості міждержавних кордонів призводить до децентралізації світу, оскільки мережа не допускає єдиного керівного центра. Внаслідок цього втрачається попередній сенс такого ключового поняття державно-центристської моделі світу, як територія та відстань. З одного боку, територія поширюється за межі національних кордонів, відкриваючи можливості швидкого зв'язку та взаємодії для людей різних країн, з другого – звужується, охоплюючи через Інтернет окремі корпоративні, професійні або групи за інтересами. Виникають нові спільності та форми ідентичності, які часто-густо не збігаються з національними або іншими географічними кордонами. Ці групи все активніше стають учасниками сучасних міжнародних відносин.

Список використаної літератури

1. Шульгина Д. Н. Глобализация и культурная идентичность : автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11 / Дина Николаевна Шульгина; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2010. – 19 с.
2. Теория культуры : учеб. пособ. / под ред. С. Н. Иконникова, В. П. Большакова. – СПб. : Питер, 2008. – 592 с.
3. Кирьянова Л.Г. Отношения «глобального» и «локального»: социально-философский анализ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Лилия Геннадьевна Кирьянова; Томский политехнический университет. – Томск, 2007. – 23 с.
4. Giddens A. The consequences of modernity / A. Giddens. – Cambridge: Polity in association with Blackwell, 1990. – 186 p.
5. Harvey D. The conditions of postmodernity / D. Harvey. – Cambridge, MA : Blackwell, 1990. – 378 p.
6. Покровский Н. Е. Глобализационные процессы и возможный сценарий их воздействия на российское общество / Н. Е. Покровский // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ. – М. : Флинта : МПСИ, 2005. – С. 504-557 с.
7. Tomlinson J. Globalization and culture / J. Tomlinson. – Cambridge : Polity Press, 2004. – 237 p.
8. Hanners U. Cosmopolitans and locals in World Culture / U. Hanners // Global culture : nationalism, globalisation and modernity. – London, 1990. – P. 237-251.
9. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 296-308.
10. Жукоцкая З. Р. Глобализация и ее влияние на культурные процессы / З. Р. Жукоцкая, Л. Е. Ковалева // Успехи современного естествознания. – 2011. – № 1 – С. 110-112.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

I. Oshchypok

DERETORYZATSIYI PROBLEM IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Mechanisms to overcome space and territorial borders as well as to facilitate the formation of interconnected global space are established. The so-called “mechanism of deretorriorization and dekontekstualization” include: diverse and intense global flows of goods, people, information, image, ideas, attitudes; global communication technologies, conducting and providing these flows; and multinational governmental and non-governmental institutions that initiate, maintain and organize these flows. Due to the network structure, data mechanisms “unite” the modern world social space as a whole, taking social practices of binding to specific local geographical area.

In the humanities discussions of recent decades the understanding of such categories of modern globalized reality as global, local and transnational are on the central positions. Scientific analysis of the problems of modern societies thus takes into account and brings to the fore the global social and political context – wide network of social, political, economic, communications, covering the whole world, transforming it into a “single social space”.

It is proved that the problem of deretorriorization is a key one in the context of modern social and political transformations. This is because that deterritorization as the process of space cancellation, and “compression” of time is the main factor in the transformation of local cultures, societies under globalization. Changing the sense of belonging to a particular place against the background of the convergence of remote locality, their separation from the “ground” enables the coexistence in the same temporal continuum of different life-worlds, symbolic universe, social practices, representations etc.

Key words: *deterritorization, international relations, the system of international relations, mechanisms, information, information and communication revolution, space, time.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Ластовський В.В., д.політ.н, проф.*

УДК 323.1(477.6)

С.П. Пахоменко

ФАКТОР ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИЗІ: ПРИКЛАД ДОНБАСУ

У статті аргументується теза про пропагандистську технологічність і змістовну аморфність терміну «Новоросія», доводиться думка про відсутність етнічного маркера в конфлікті на Донбасі. Місцевий сепаратизм ґрунтується не на етнічній, а на специфічній регіональній ідентичності Донбасу, до якої зусиллями російської пропаганди додаються культурні, світоглядні, цивілізаційні характеристики «руського миру». В той же час, за умов затягування або заморожування конфлікту та існування сепаратистських територій в іншій (неукраїнській) політичній, інформаційній, гуманітарній реальності, процес конструювання нової ідентичності Донбасу (громадсько-політичної, а потім, можливо, і етнічної - «російської», «новороської») може стати не таким вже й довгим.

Ключові слова: *ідентичність, українська криза, етнічність, пропаганда, конфлікт, сепаратизм, регіональна ідентичність, Донбас.*

Конфлікт на Донбасі, який становить основу сучасної української кризи, зумовив найсерйозніший виклик для української державності за всі роки її сучасної історії. У цьому зв'язку вивчення типології і механізмів конфлікту є не тільки теоретичним, а й нагальним практичним завданням, вирішення якого має допомогти хоча б на експертному рівні визначити можливі шляхи виходу з нього. Враховуючи вагому частку інформаційно-пропагандистської складової у конфлікті, важливим практичним завданням треба визнати також розкриття відповідних пропагандистських методів, які використовуються російською стороною для створення вигідної їй громадської думки (в тому числі і європейської) про події в Україні. Значне місце в цих уявленнях, що нав'язуються займає образ «етнічного конфлікту на Сході України». Визнаючи очевидну невідповідність цього образу реальній ситуації, вважаємо актуальним вивчення коренів донбаського сепаратизму і ролі фактора ідентичності в ньому.

Протягом 2014-2015 рр. з'явилося кілька серйозних текстів, присвячених причинам та типології конфлікту. Особливий інтерес представляє дискусія на сторінках журналу «Форум новітньої східноєвропейської історії» за участю А. Умланд та С. Куделі [1]. З питань ідентичності в конфлікті висловлювався А. Портнов [2]. Ще до військових подій особливості регіональної ідентичності, і зокрема, специфічної ідентичності Донбасу досить детально вивчали Л. Нагорна [3], М. Панчук [4], Г. Коржов [5] тощо.

Метою даної статті є з'ясування ролі ідентичності в протистоянні внутрішніх українських суб'єктів конфлікту на Донбасі, а саме – української сторони (Збройних сил України, Національної гвардії і добровольчих батальйонів) і так званих «ополченців», тобто місцевих проросійських сепаратистів.

Етимологічно термін ідентичність походить з латинської мови, від дієслова *identificare* – ототожнювати, встановлювати співпадіння. Власно кажучи, ідентичність - це частина самосвідомості особистості, - це відчуття належності або зв'язку з тією чи іншою спільнотою (народ, країна, колектив, національність, раса, мовна група, партія тощо) або культурою, традицією, ідеологією (релігія, місце розташування, громадський рух тощо) [6].

За визначенням Л. Нагорної у соціальному сенсі ідентичність має вигляд найбільш значущих політичних, культурних, релігійних та інших орієнтацій, якими детермінована мережа зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо. Отже, поняттям «ідентичність» охоплюється складна сукупність смислів, очікувань, уявлень, політичних уподобань, прихильності до тієї чи іншої ціннісної системи [3, с. 34].

Ідентичності – це свого роду системи культурно-історичних координат, які сконструйовані суспільством, можуть змінюватися або піддаватися корекції залежно від політики та інших факторів. Такі види ідентичності як національна, етнічна, мовна, релігійна походять від схожих культурних критеріїв класифікації, часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинці або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти [4, с. 14].

Найбільш поширені конфлікти у сьогоденному світі, пов'язані як раз з етнічною ідентичністю. З початком української кризи, можна спостерігати цілеспрямовані спроби російської сторони інтерпретувати її, і, насамперед, конфлікт на Донбасі в етнічних категоріях. Тобто, російська пропаганда для того, щоб закамуфлювати участь Росії у конфлікті намагається надати кризі риси внутрішнього міжетнічного протистояння (між українцями та росіянами Сходу України). Це дозволяє аргументувати свою підтримку сепаратистам (захист етнічних росіян) і сецесію південно-східних територій (право націй на самовизначення).

Російська пропагандистська машина працює в напрямку популяризації трьох основних контентів. Перший – це нібито утиск росіян і російськомовних новою київською владою. Ця теза з тим або іншим ступенем інтенсивності завжди була присутньою у риториці російських пропагандистів, але з особливою силою стала розкручуватися з початком Євромайдану. Разом з міфологемами про правих націоналістів, «бандерівців» і демонізованим «Правим сектором», немовби спільними зусиллями яких і був здійснений «переворот», що привів до влади «хунту». Особливу роль у нагнітанні істеричного страху з приводу долі етнічних росіян і російськомовних в Україні стало поспішне скасування Верховною Радою України «Закону про засади державної мовної політики». В інтерпретації російських пропагандистів це стало «скасуванням і забороною російської мови в Україні». Захист росіян був аргументом в анексії Криму та обґрунтуванням підтримки сепаратистів на Донбасі. А вже влітку 2014 риторика офіційних осіб РФ стала включати такі серйозні звинувачення в бік української влади як «етнічні чистки» [7].

При просуванні ідеї про утиски росіян активно використовується авторитет творчої інтелігенції, представники якої неодноразово висловлювалися на підтримку такого бачення ситуації в Україні, ґрунтуючись, нібито, на власному досвіді [8].

Друга теза на якому будується пропагандистська «етнізація» донбаських подій - це історична обґрунтованість приналежності Росії південно-східних регіонів України, або так званої «Новоросії». Сигналом до масштабної популяризації цієї ідеї стала прес-конференція В. Путіна на якій з вуст президента прозвучало, що «...ось цей Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території передані в двадцять роки радянським урядом, навіщо вони це зробили – Бог їх знає» [9].

Незабаром, зусиллями як штатних пропагандистів Кремля, так і представників академічної спільноти теза про «Новоросію» набуває конкретних територіальних та якісних характеристик, втім, таких, що вписуються у висловлювання президента. Так, М. Леонтєв заявив, що «Новоросія – це 9 регіонів, Крим, який вже є Росією, це безумовно теж частина Новоросії. Новоросія це і є Росія, з чого ми почали – що це ніколи не було ніякої України. Всі ці ленінсько-сталінські симулякри національні створювалися не з метою, щоб зростала українська незалежна держава, а з метою маніпулювання національними рухами, при чому не власними, а іноземними». А заступник директора Інституту російської історії РАН Віктор Захаров акцентував, що саме Росія почала процес колонізації причорноморських земель [10].

І, нарешті, третій постулат, який завершує логіку перших двох – це те, що створення сепаратистських новоутворень об'єднаних загальною назвою «Новоросія» є реалізацією самовизначення іншої, неукраїнської (мається на увазі, російської) ідентичності даних територій. Голова Наглядової ради Інституту демографії, міграції та регіонального розвитку РФ Ю. Крупнов називає цю ідентичність – «народ Новоросії». «Відповідно до Статуту ООН народ Новоросії має право на самовизначення. І він це право мужньо реалізує...» [11].

М. Леонтєв пов'язує самовизначення «Новоросії» з формуванням нової української держави. «Ця назва (Новоросія) символічна у зв'язку з боротьбою Новоросії за самовизначення в рамках української держави, що засновується знову і не має нічого спільного з УРСР, не має права претендувати на правонаступність від неї і на лояльність всіх її колишніх громадян. Ось це самовизначення Новоросії, до речі, воно є передумовою самовизначення самої України, якщо Україна хоче відбутися як нова держава» [12].

У той же час пропагандистська технологічність, змістовна аморфність і відсутність етнічного маркера ідентичності «Новоросії» є очевидним для будь-якого неупередженого спостерігача в Україні. На те, що в конфлікті немає етнічного розмежування сторін вказують російськомовність і неукраїнське етнічне походження значної частини української армії і добровольчих батальйонів. Вони формуються і поповнюються вихідцями з Миколаївської, Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей - тих самих, які з легкістю «включені» російською пропагандою до складу «Новоросії». Власне кажучи, вже ці факти спростовують і твердження про утиски російськомовних в Україні, бо, якщо б це було дійсно так, навряд чи б вони воювали на боці України. Взагалі, чи можливий сам факт появи російськомовного українського патріота або навіть націоналіста, якби утискалися його національно-культурні або мовні права?

Ще в 2013 р тільки 6,3% жителів Донбасу називали мовне питання в числі найбільш гострих [13]. Навіть у Криму, в період президентства В. Ющенка, який в Росії вважається «націоналістичним» президентом і за часів якого немовби активізувався наступ на права росіян, неможливість навчатися рідною мовою була актуальною лише для 16,6% росіян, а відсутність можливостей для розвитку національної культури для 6,9% [14].

Всі попередні роки в Україні в цілому, та й у Донбасі зокрема був відсутнім будь-який значимий і політично оформлений проросійський рух, а проросійські організації були більш ніж маргінальними. На парламентських виборах 2012 р партія «Руський блок» набрала аж 0,4% у Донецькій області та 0,47% в Луганській [15]. З одного боку це яскраво свідчить про рівень їх суспільної підтримки, а з іншого – їх легальне існування і діяльність не дозволяє говорити про якісь переслідування з боку державних органів.

Не дозволяє говорити про етнічність в конфлікті і позиція національних меншин, зокрема греків, які компактно проживають у Донецькій області. Офіційна позиція грецької громади, центр якої розташований у Маріуполі, є проукраїнською. Вибір широкими верствами грецького населення сторони конфлікту багато в чому визначається тим, на якій території виявилось те чи інше грецьке село - на контрольованій українською владою або на окупованій. Є приклади коли грецькі етнічні лідери свідомо і з самого початку встали по різні боки конфлікту. Так, О. Афендіков був призначений мером захопленого сепаратистами Дебальцева, а сільський голова с. Ялта (поблизу Маріуполя) Д. Чорниця активно допомагає українській армії, а ставши головою Першотравневої райдержадміністрації ініціював на рівні районної ради рішення щодо визнання Росії країною – агресором [16].

Відсутність етнічного підґрунтя в конфлікті підкреслюється і в інформаційній записці доповідача Парламентської Асамблеї Ради Європи з питань політичних наслідків конфлікту в Україні Крістіни Зеленкової «Абсолютно ясно, що немає громадянської війни в східних регіонах України. Нема релігійних чи етнічних ідентифікаційних підстав для конфлікту, як це було в других частинах світу» [17]. У той же час К. Зеленкова прямо заявила про те, що участь Росії у конфлікті не обмежується поставками важкого озброєння та бійців, вона також представлена в командному складі і процесі прийняття політичних рішень.

Певним показником, що вказує на ідентичність сторін конфлікту може бути їх самоназва. В офіційних назвах донбаських ополченців ніколи не фігурує етнонім "росіяни", в кращому випадку вони називаються «проросійські». Це ж стосується і сленгових назв протиборчих сторін - «украї» «україни», «сепари», «денеровці», «ленеровці», «ополченці», «повстанці». Тільки в деяких випадках вони («украї»,

«укропи») відсилають нас до етноніма «український», що означає не стільки етнічність, скільки державну приналежність. Не сталося і популяризації мовної конструкції «Новоросія», яка могла б позначати етнічну ідентичність Південного Сходу. Цією назвою ніколи не позначалася ідентичність населення даних територій, навіть у XIX ст. в період існування однойменної адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії. Назви самопроголошених республік містять територіальний контент – Донецька Народна Республіка, Луганська Народна Республіка – похідні від топонімів, але ніяк не етнонімів. При цьому саме позначення «народна» вказує на певну частку соціального (але не етнічного) популізму їх ідеологів.

Нарешті, обраний символ (прапор) «Новоросії» не має взагалі ніяких історичних і етнічних коренів, і викликає асоціацію з прапором Конфедерації південних штатів (часів війни Півночі і Півдня в США), що, можливо, підкреслює підсвідоме тяжіння його творців до найбільш адекватних історичних аналогів, а саме – до сепаратистського заволодіння окремих територій.

Відмова від класифікації конфлікту в етнічних категоріях зовсім не означає того, що ідентичність в ньому не відіграє ніякої ролі. Ідентичність взагалі є маркером протиборчих сторін у будь-якому конфлікті, не обов'язково етнічному. В умовах війни, протистояння ідентичностей неминуче, бо, треба ж якось позначити ворога і його кардинальну відмінність від «своїх» з неминучою демонізацією ворожого образу. Тобто сама масова свідомість у відповідності зі своїми стереотипами, на яких ефективно грає пропаганда, конструє реальність за традиційним лекалом - «свій – чужий», що під час війни трансформується в «свій - ворог». «Червоні – білі», «республіканці – франкісти», «німці» (фашисти) - «росіяни», «серби – албанці» - приклади протистояння ідентичностей в різні історичні періоди і в різних протиборствах, які типологічно вважаються і громадянськими війнами, і міжнародними конфліктами і етнічними конфліктами.

У нашому ж випадку ідентичнісне розшарування спостерігається не ДО протистояння, А ПІД ЧАС ЙОГО, уже з утворенням ДНР і ЛНР. Воно позначається постфактум і є виправдувальною реакцією індивідуумів і спільноти на нові політичні, та й взагалі, життєві реалії. Надзвичайно суб'єктивний і емоційний текст одного з донецьких блогерів, тим не менш підкреслює відсутність ґрунту для конфліктів в довоєнний час. «У це важко повірити, але ще два роки тому тут дуже багато донеччан ходили з українськими прапорами і співали гімн. Я був в їх числі. Тут проходили матчі Євро, був неймовірний емоційний підйом, ми чудово спілкувалися наживо з хлопцями з Франка (*Івано-Франківськ – С. П.*), Полтави та Києва. За свій сепаратизм я, в першу чергу, хочу подякувати українське телебачення, інтернет-ЗМІ і, звичайно ж, доблесну українську армію у всіх її проявах. Це ви зробили з нас ворогів, ви стравили українців, ви змусили їх вбивати один одного, ви продовжуєте це робити. Ви вбили в мені українця, сволочі» [18].

Однак було б помилкою вважати тенденцію формування іншої неукраїнської ідентичності жителів Донбасу такою, що виходить виключно з військового розвитку подій. Адже не випадково вона проявляється в соціокультурному ареалі Донбасу, з великою кількістю, т.зв. біетнорів, людей, що мають змішані українсько-російське етнічне коріння, для якого характерною є не тільки ситуативна зміна етнічної ідентичності, а й також зовсім невелике значення етнічності в ієрархії ідентичностей.

Цей процес йде на основі вже сформованого до війни особливого територіального патріотизму або регіональної ідентичності. Вона ще більше окреслюється в процесі конфлікту, набуваючи антагоністичну Україні спрямованість. У сучасних дослідженнях все частіше поряд із етнічною та національною формами ідентичності йде мова про

«територіальний патріотизм». За думкою Шарля Ріка «фактор регіональної ідентичності є «націолітарним» (тобто подібним національному, таким, що імітує національний) утвердженням регіонального колективу, «голосом» регіональної групи [19].

Складовими регіональної ідентичності Донбасу є – українсько-російська біетнічність (подвійність ідентифікації, розмита і нечітка межа між українською і російською ідентичністю), домінування російської мови, індустріальний тип культури, щире шанування радянського минулого і її символів, компліментарність до російської держави. При цьому мовно-культурні та етнічні чинники в регіоні не мають прямого потужного зв'язку з політичною лояльністю населення до інших держав. Така лояльність не є стабільною, а швидше – вельми мінливою. Натомість більш дієвою рисою регіональної ідентичності в політичному плані є високий ступінь лояльності до місцевих еліт і свого краю.

Донбас протягом двох століть був «плавильним казаном», в якому змішалися мовні, релігійні та культурні явища. Регіон історично перебував під впливом різних культур, приймаючи поселенців з усією колишньої Російської імперії – людей, яких доля змушувала тікати зі своїх місць заради заробітку важкою фізичною працею. Нерідко тут оселялися люди з місць позбавлення волі – з кримінальною і напівкримінальною психологією. Російська мова та авторитарно кримінальний тип міської ментальності були чинниками адаптації в цьому регіоні. Масштабна індустріалізація, що відбувалася вже в радянський час в 30 ті роки ХХ століття, наклала відбиток на мешканців краю, зневілювала етнічну самоідентифікацію. Культ міцної промисловості затінював всі інші цінності. Мікросвіт шахти або заводу, які виробляли матеріальні цінності, «перемолов» релігійні міфи, народні легенди та ідеали [5, с. 42].

В умовах незалежної української державності підйом регіональної ідентичності в Донбасі відбувався поступово, у міру зміцнення олігархічної форми правління, посилення авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. Саме тут найбільшого поширення набули патрон-клієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини населення в умовах концентрації небачених ресурсів в руках вузького шару правлячої еліти.

На думку М. Панчука мобілізуюче-маніпулятивну роль відіграє саме ідентичність еліти – кон'юнктурна ідентичність, яку нерідко, як в минулому, так і в наш час, демонстрували і демонструють справжні чи позірні провідники тих чи тих спільнот з метою зайняти престижні для них ніші серед еліти України або й отримати симпатії чи якісь дивіденди в інших країнах [4, с. 14].

Під час перебігу всіх виборчих кампаній починаючи з 2004 року спостерігалася безпрецедентна політична мобілізація виборців цього краю на ґрунті актуалізації регіональної ідентичності. Визначальну роль у цьому процесі, зіграли не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності. Місцеві еліти і підконтрольні їм медіа формували у свідомості мешканців регіону відчуття «донбаського патріотизму». М'який варіант його впровадження виявлявся в акцентуванні своєрідності регіону, його економічної потужності і спортивних досягнень, критиці спроб поширити тут україноцентричну культурну матрицю. Вульгаризація специфіки Донбасу призвела до закріплення в регіональній свідомості гіпертрофованого почуття регіонального патріотизму, віру в свою першість, незамінність, в те, що "Донбас годує всю Україну", і, особливо, відсталий "націоналістичний" захід країни.

«Совковий менталітет, міф про непокору Донбасу і відсутність загальних зв'язків з іншими жителями України зіграли злий жарт із цими людьми. Тепер слово Дебальцеве вимовляє Обама. У місті немає жодного цілого будинку. Вокзал і Палац (культури)

частково зруйновані. А жителі так і не зрозуміють, хто вони. Українці? Росіяни? Новороси? Тільки їх у цьому вина? І чи є щось спільне у решті частини жителів України з населенням Донбасу? Чи це гнійник, який потрібно видалити? »- пише у своєму блозі Філіпп Мuzіка, підсумовуючи рік, що минув після початку війни і вказуючи на ідентичнісну невизначеність жителів регіону [20].

Таким чином, довгі роки місцеві регіональні еліти стимулювали регіональну ідентичність у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент в передвиборній боротьбі, але, не допускаючи відкритого сепаратизму. І тільки участь РФ в організації та координуванні масових сепаратистських протестів весни 2014, а потім російське військо втручання у протистояння забезпечили результативність сепаратистського руху і тривалість військового конфлікту. Скептично ставлячись до фактору «донецької ідентичності» у конфлікті, А. Портнов першочерговими його чинниками вважає саме протяжність кордону з РФ, нейтральність місцевих еліт по відношенню до дестабілізації регіону і неспроможність української влади швидко і адекватно протистояти ескалації конфлікту [2].

Отже, у конфлікті на Донбасі, ідентичність, що протистоїть українській державі можна позначити, насамперед, територіальним маркером до якого зусиллями пропаганди додаються світоглядні, цивілізаційні характеристики «русского мира». На цій основі за умови затягування, заморожування конфлікту та існування сепаратистських територій в іншій (неукраїнській) політичній, інформаційній, гуманітарній реальності, процес формування нової ідентичності може стати не таким вже й довгим.

Список використаної літератури

1. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – 2014. - № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss22>.
2. Портнов А. Уроки Донбасса [Электронный ресурс] / А. Портнов. – Режим доступа : <http://urokiistorii.ru/node/52573>.
3. Нагорна Л. П. Регіональні ідентичності: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІНІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
4. Панчук М. До питання про ідентифікацію громадян України / М. Панчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. - № 5. – С. 13 - 32.
5. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. - № 4. – С. 38 - 51.
6. Тишков В. Старые и новые идентичности [Электронный ресурс] / В. Тишков. – Режим доступа : http://valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya_/obrazy_rossii/starie-i-novie-i.html.
7. Лавров: на Украине вынашиваются сценарии этнической чистки [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/world/20140617/1012419004.html>.
8. Владимир Меньшов: Украине даже повода не даем, а нас шпыняют [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tvrain.ru/teleshov/govorite_s_yuliey_taratutoy/vladimir_menshov_my_ukraine_dazhe_povoda_dlja_pret-385961.
9. Выступление Путина: Новороссия и другие яркие цитаты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina---Novorossija--i-drugie-jarkie-citaty>.
10. Соколова М. Эксперты: «Новороссия имеет право на самоопределение» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pnp.ru/news/detail/64849>.

11. Юрий Крупнов: Кремль должен защитить Устав ООН и дать народу Новороссии реализовать право на самоопределение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://istina.com.ua/news/yuriy-krupnov-kreml-dolzhen-zashchitit-ustav-oon-i-dat-narodu-novorossii-vozmozhnost-realizovat-pravo-na-samoopredelenie>.

12. Михаил Леонтьев о Новороссии: Воссоединение исторической России неизбежно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://expert.ru/2014/07/18/mihail-leontev-o-novorossii-vozsoedinenie-istoricheskoy-rossii-neizbezhno/>.

13. Наиболее актуальными для жителей Донбасса являются проблемы социально-экономического характера [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://press.unian.net/pressnews/976722-naibolee-aktualnyimi-dlya-jiteley-donbassa-yavlyayutsya-problemyi-sotsialno-ekonomicheskogo-haraktera-issledovanie.html>.

14. Особенности языковой ситуации в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://inlang.linguanet.ru/Cis/CisLanguageConditions/detail.php?ELEMENT_ID=2560&SHOW_WALL_1=1.

15. Руський блок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA.

16. Першотравнева районна рада на Донеччині визнала Росію країною - агресором [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsr.u.ua/ukraine/05apr2015/1tr.html>.

17. ПАРС знайде визначення конфлікту на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1545550>.

18. Я теперь сепаратист. Утритесь (из почты. До дрожи!) // Живой журнал «Логово нетолерантного средневекового мракобеса» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shrek1.livejournal.com/971999.html>.

19. Рик Ш. Феномен идентичности / Ш. Рик // Образование и социальное развитие региона. – 1996. – № 3–4. – С. 212.

20. Музыка Ф. Я родился в Дебальцево [Электронный ресурс] / Ф. Музыка. – Режим доступа : <http://petrimazepa.com/greenlight/born.html>.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2015 р.

S. Pakhomenko

IDENTITY FACTOR IN TERMS OF UKRAINIAN CRISIS (ON THE EXAMPLE OF DONBASS REGION)

The article proposes the thesis of propaganda technologies using to force amorphous term "Novorossia" as well as absence of ethnic background in the Donbas conflict. Russian propaganda machine is working towards promotion of the three major contents:

1) oppression of Russian and Russian-speaking people by new Kiev authorities; 2) the historical arguments to proof the Ukraine south-eastern regions belonging to Russia; 3) creation of new separatist formation united by a common name «Novorossia» as the realization of self-determination of people under new non-Ukrainian identity (meaning Russian identity).

Internal precondition providing success for propaganda message is strongly developed regional identity that does not coincide with Ukrainian national-state project and stimulated by local regional elites as an argument in the election campaigns for years. Its components are the following: Ukrainian-Russian dual ethnicity, dominance of Russian language, industrial culture type, sincere veneration of Soviet past, sympathy to Russian history and state.

Propaganda technologies and lack of separating ethnic identity of «Novorossia» is shown in the following: 1) no ethnic sides in the conflict; 2) in formal notation as well as in slang Donbas separatists are never called "Russian" or "Novorossia people" (novorosy). The names of self-proclaimed republics contain territorial content - Donetsk People's Republic, Lugansk People's Republic - derived from toponym, but not ethnonym. 3) «Novorossia» flag does not have any sort of roots in the history of the region.

Local separatism is based not on ethnic contradictions, but on specific regional identity of Donbass with cultural, ideological, and civilization characteristics of the "Russian world", forced by Russian propaganda efforts. At the same time, in case of prolongation of the conflict, its freezing and existence of separatist territories in a different (non-Ukrainian) political, informational, humanitarian reality, the process of constructing new Donbass identity (civil, political, and then, perhaps, ethnicity - "Russian", "Novorossian") could be not so long.

Key words: *identity, Ukrainian crisis, ethnicity, propaganda, conflict, separatism, regional identity, Donbass.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.; Булик М.В., к.політ.н, доц.*

УДК 37. 072

В.О. Пашков

НЕОКОНСЕРВАТИВНА ПАРАДИГМА ПОЛІТИКИ ТА РЕФОРМУВАННЯ В СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовані теоретичні засади неконсервативної політики та реформування сектору вищої освіти в сучасних умовах. Автор розкриває сутність неконсервативного бачення ролі держави, її функцій та інструментів впливу на функціонування освітньої сфери. Обґрунтовується, що неоконсерватизм, на відміну від неолібералів, орієнтується на стратегію комерціалізації державних вузів, а не приватизації всієї системи вищої освіти. Комерціалізація державних вузів, наближуючи їх за економічною поведінкою та мисленням до приватних підприємств, водночас не змінює їх політичної природи державних організацій, що виконують широкий спектр державницьких завдань в культурному, соціальному та міжнародному вимірах.

Ключові слова: *вища школа, освітня політика, освітні реформи, неоконсерватизм, менеджеризм.*

Соціальні теорії та уявлення, що визначають параметри функціонування освіти в суспільстві, складають концептуальну основу будь-яких передбачуваних реформ у цій галузі, проведення освітньої політики. Соціально-філософські принципи та ідеали, що складають ідейний каркас певної політичної доктрини, будучи переведеними у програми дій та вимоги політичних сил, формують нормативну основу для прийняття політико-управлінських рішень в освіті та розробки стратегії освітніх реформ. Таким чином ідейні уявлення стосовно освітніх реформ виконують роль матриці для цілей, принципів, мотивів та інструментів реформування. У цьому зв'язку вивчення неоконсервативної парадигми політики та реформування в сфері вищої стає актуальним

в науковому і важливим у практичному відношеннях як у зарубіжних країнах, так і в Україні.

Огляд літератури і актуальних досліджень. Серед суспільствознавців, які займаються цією проблематикою, можна виділити Абрамова Р. Н., Белякова С.А., Боголиба Т., Воловика А. К., Григорук В., Джона Дугласа, Джонстоуна Б. Д. Так, зокрема, американські дослідники Дж. Дуглас та Б. Джонстоун висвітлюють економічні аспекти неоконсервативної політики та освітніх реформ. Роботи російських вчених С. Белякова та Р. Абрамова та А. Воловика детально аналізують організаційно-управлінські трансформації у вищій школі, що стали результатом неоконсервативних освітніх реформ. Вітчизняний дослідник В. Григорук фокусується на аналізі впливу неоконсервативних реформ на функціонування сучасних західноєвропейських університетів.

Метою статті є аналіз сутності концептуальної основи неоконсервативних підходів до здійснення політики та реформування в сфері вищої.

До завдань, вирішення яких веде до реалізації поставленої мети, ми відносимо:

- З'ясування основних принципів неоконсервативної освітньої політики;
- Висвітлення неоконсервативного бачення ролі держави у функціонуванні системи вищої освіти, співвідношення ринкових та державних впливів на її розвиток;
- Аналіз економічних, політичних та культурного аспектів неоконсервативної ідеології в освітній сфері.

Неоконсерватори сьогодні становлять невід'ємну частину економічних і культурних еліт західних держав. Зміцнення неоконсервативних орієнтацій в політиці та суспільній думці провідних країн Заходу приходиться на середину 1970-х рр. і пов'язане з кризою кейнсіанської моделі держави добробуту (Welfare state). Протягом 1980-х рр. неоконсерватори зайняли провідні позиції в США (рейганоміка), Великій Британії (тетчеризм), Австралії та Новій Зеландії, усунули від влади соціалістів у Франції, Німеччині та Італії. Неоконсерватизм досить вдало синтезував традиційні цінності консерватизму (порядок, сім'я, культура) з цінностями лібералізму (свобода підприємництва, ринок, конкуренція). Головний акцент у реформуванні суспільних секторів неоконсерватори роблять не на активне державне регулювання, а на ринкову саморегуляцію. Їхні наміри в освіті полягають у поверненні до високих стандартів, дисципліни, реальних знань і конкуренції ВНЗ в дусі соціального дарвінізму. Неоконсерватизм в сфері вищої освіти шукає середину між необхідністю підвищити економічну ефективність діяльності вищої школи та деструктивним впливом необмеженої ринкової конкуренції, комерціалізації освіти. Як наслідок під час управління розвитком та реформування вищої школи на неоконсервативних засадах політики керуються трьома критеріями – результативністю, економічною раціональністю та соціальною справедливістю.

Загальними принципами неоконсервативної освітньої політики є:

- 1) Поширення на освіту ринкових механізмів конкуренції;
- 2) Вища освіта розглядається як змішане благо;
- 3) Підвищення якості освіти – головна мета освітніх реформ;
- 4) Баланс економічної раціональності та соціальних інтересів;
- 5) Пріоритет запровадження одноосібної форми керівництва ВНЗ (централізації вузівського управління);
- 6) Пріоритет центральної влади – загальна координація, інфраструктурні та пілотні проекти, підтримка пріоритетних напрямків НДДКР;

- 7) Переведення державного фінансування вузівських НДДКР на конкурсну основу (під конкретні наукові проекти) та стимулювання створення гнучких державно-приватних фондів для їх підтримки;
- 8) Здійснення реформ «зверху», наказовий стиль управління системою освіти;
- 9) Збільшення рівня автономії при одночасному зменшенні фінансових зобов'язань держави по відношенню до вищої школи;
- 10) Спрямованість реформ на зміну зовнішніх умов функціонування вузів, а не на їх внутрішню структуру та відносини;
- 11) Визнання відповідальності ВНЗ за збереження, відтворення та поширення цінностей національної культури;
- 12) Запровадження ідей та механізмів соціального партнерства в управлінні та фінансуванні вищої освіти;
- 13) Відмова від мультикультуралізму в освіті на користь асиміляційних стратегій інтеграції в суспільство расових, національних, мовних меншин, тобто концепції «плавильного котла»;
- 14) Опора у процесі вихованні на ідеологію демократичного націоналізму та патріотизму;
- 15) Запровадження жорстких механізмів контролю знань шляхом введення національних освітніх стандартів;
- 16) Елітаризм в освіті, проявом якого є підтримка та надання переваги найкращим, найуспішнішим та приватним освітнім закладам, що по суті відтворює наявні нерівності серед освітніх закладів;
- 17) Неприйняття вузької спеціалізації, егалітаризму та утилітаризму, що має наслідком соціальну та інтелектуальну селекцію в освіті, соціальну ієрархізацію навчальних закладів, вимога фундаментальності в освіті.

Економічна програма неоконсерваторів практично нічим не відрізняється від поглядів неолібералів, водночас суттєві відмінності спостерігаються у культурному та політичному вимірах. Надаючи пріоритет ринково орієнтованим підходам у вирішенні проблем у суспільних секторах, неоконсерватори, як і представники класичного консерватизму, культивують ідею сильної держави. Для вищої освіти це означає, що широке запровадження та використання ринкових механізмів в цій сфері відбувається під пильним державним контролем. Значний рівень державного контролю означає збереження домінуючого положення державного сектору вищої освіти. Тому неоконсерватори, на відміну від неолібералів, є прихильниками комерціалізації державних вузів, а не приватизації всієї системи вищої освіти. Стратегія комерціалізації передбачає, що державні ВНЗ мають самостійно розпоряджатися власними бюджетами, заробляти кошти шляхом надання широкого спектру освітніх послуг населенню відповідно до його запитів, виконання НДДКР на замовлення, трансферу технологій, інноваційного підприємництва, а держава буде здійснювати селективну та часткову фінансову підтримку. Більш того, приватизація вищої школи послаблює її керованість та суспільну корисність. У цьому контексті децентралізовані (автономні), комерціалізовані державні вузи, що діють на ринку освітніх та наукових послуг як самостійні економічні актори, все рівно залишаються агентами держави, що виконують широкий спектр державницьких завдань в культурному, соціальному та міжнародному вимірах. Прищеплення ним підприємницької культури та надання господарської самостійності, наближуючи їх за економічною поведінкою та мисленням до приватних підприємств, водночас не змінює їх політичної природи державних організацій. Тому стратегія комерціалізації, що лежить в основі неоконсервативних освітніх реформ, не передбачає зміни співвідношення державного і приватного секторів, домінуючим

залишається державний сектор. Показовим є приклад англосаксонських країн, національні системи вищої освіти яких зазнали найбільш глибоких неоконсервативних реформ в останній чверті ХХ ст. Так, в США з її неоліберальною моделлю економіки попри кількісне переважання в системі вищої освіти приватного сектору понад 70% студентів навчається в державних вузах. У Великій Британії, Австралії та Новій Зеландії роль приватних вузів взагалі є мінімальною [1, с. 39].

Ринкові механізми, на думку неоконсерваторів, самі по собі без корекції з боку держави не можуть забезпечити ні суспільну корисність, ні якісну роботу ВНЗ в довгостроковій перспективі (особливо в приватному секторі). Значною мірою така позиція зумовлюється визнанням неоконсервативними політиками та ідеологами шкідливості та неможливості повного запровадження у вищій освіті концепції вільного ринку. Функціонування ринку освітніх послуг, на їх думку, не може ґрунтуватися на механізмах самоорганізації та саморегуляції через суперечливість інтересів його учасників, значний рівень диверсифікації вузів й освітніх програм та необхідність зовнішнього контролю за їх якістю. Неконтрольована лібералізація освітнього ринку призводить до того, що структура напрямків підготовки та якість освітніх програм з часом починають суперечити завданням соціально-економічного розвитку як країни, так і регіонів. Вільна конкуренція між вузами на ринку освітніх послуг, забезпечуючи короткотермінові цілі – збільшення доходів та ефективності діяльності вузів, наближення освітніх послуг до потреб місцевих ринків праці, певне поліпшення якості освіти та прозорості ціноутворення – не спроможна забезпечити довготермінову траєкторію зростання якості освіти та відтворення високоякісного людського капіталу, належну підтримку та розвиток пріоритетних для держави напрямків підготовки та НДДКР [2, с. 48]. Як наслідок стає потрібним участь держави у функціонуванні ринку освітніх послуг як координуючого механізму, що дозволяє відновити пропорції у структурі випуску фахівців, забезпечити соціальну справедливість та реалізацію пріоритетних для країни освітніх та наукових проектів. Здійснюючи постійний моніторинг ринків праці та освітніх послуг держава має утримувати баланс між потребами економіки та підготовкою фахівців, концентрувати обмежені бюджетні ресурси на стратегічно важливих освітніх та дослідницьких програмах, забезпечити доступність вищої освіти (через адресну допомогу) для представників малозабезпечених верств населення. Мета державного регулювання освітньої сфери зазвичай узагальнюється неоконсерваторами у вигляді кількох стратегічних цілей:

- забезпечення належного рівня якості навчального процесу і позитивних кінцевих результатів;
- підвищення відповідальності та ефективності вузів у витрачанні бюджетних коштів;
- гарантування підготовки висококваліфікованих фахівців, необхідних для забезпечення стійкого економічного розвитку країни.

Головне завдання держави як регулятора освітнього ринку полягає у переведенні конкуренції між виробниками освітніх послуг зі сфери цінової конкуренції у сферу боротьби за якість освіти, яка розуміється як ступінь задоволеності освітніми послугами їх споживачів (індивідів, їх родин, роботодавців, суспільства в цілому). Запровадження ринкових механізмів конкуренції в сферу вищої освіти та надання самостійності вузам розглядаються неоконсерваторами як ефективні засоби підвищення якості освітніх послуг і як наслідок конкурентоспроможності ВНЗ, а не кінцева мета реформування вищої школи [3, с. 44]. На їх думку, підвищення якості освіти як мета освітніх реформ сприяє забезпеченню як особистих (гарна робота та зарплата, покращення соціального статусу), так і суспільних запитів (прискорення

економічного зростання, розвиток науки) до діяльності вищої школи. Водночас ідея розширення доступності освіти, яку активно пропагують соціал-демократи, на думку неоконсерваторів, хоч б якої привабливою вона не здавалася, призводить до зниження віддачі вищої школи, оскільки внаслідок її реалізації відбувається падіння якості освіти та нівелювання престижу вищої освіти (обезцінювання, або «інфляція» університетського диплому).

Стимулюючи комерційні відносини в освіті, держава аж ніяк не знімає з себе відповідальності за розвиток галузі. Держава, свідомо чи під тиском обставин, зменшує свою участь у фінансуванні та управлінні вищою школою, концентруючись на загальній координації та пріоритетних проектах, але водночас залишає за собою право втручання у випадку необхідності у функціонування галузі. Держава, реалізуючи курс на автономізацію вузів, утримується від прямого управління, координує і багато в чому вибудовує ринкові процеси в галузі. Держава не усувається від регулювання ринку освітніх послуг, а змінює форми регулювання – замість директивного управління розвитком вищої школи надається перевага ринковим методам та опосередкованому впливу на діяльність вузів через зміну економіко-правового середовища функціонування вузів. Тобто мова йде не про дерегуляцію ринку освітніх послуг чи зменшення регулюючої функції держави, а про підвищення ефективності та гнучкості державного регулювання розвитку вищої школи в адміністративній, фінансовій та правовій сферах [4, с. 88]. Яскравим свідченням цього є той факт, що неоконсервативні освітні реформи в США, Великій Британії, Австралії та інших країнах у 1980-х рр., характеризувалися не лише наданням вузам значної самостійності, а й паралельним запровадженням національних освітніх стандартів та індикаторів ефективності використання коштів та діяльності ВНЗ.

Державне регулювання конкурентно-комерційних відносин у сфері вищої освіти орієнтується не на внутрішнє середовище вузів (структуру, освітні програми, управлінські відносини), а на формування зовнішніх умов функціонування вузів, оскільки легше контролювати та змінювати параметри конкуренції, правила гри на ринку (масштаби, сегменти, обмеження, стандарти, ціноутворення) і спонукати тим самим вузи до певної поведінки, чим безпосередньо реформувати внутрішнє середовище вузів і долати опір академічної громади та профспілок. До того ж ринкові методи державного регулювання потребують набагато менше фінансових та організаційних ресурсів, чим безпосереднє адміністрування.

Сама необхідність державного регулювання ринку освітніх послуг світоглядно обґрунтовується неоконсерваторами складністю функціонування самого ринку та мультиплікаційним ефектом, що здійснює вища освіта на суспільний розвиток. На відміну від більшості ринків послуг, де діють два традиційні суб'єкти (виробник та споживач), а держава лише формує інституційні рамки їх взаємодії, особливістю освітнього ринку є багатосуб'єктність, що об'єктивно вимагає гармонізації відносин різних його учасників для досягнення суспільних цілей. Держава, що відповідає за вироблення стратегічних напрямків розвитку галузі, у цих умовах має виступати у ролі загального координатора та регулятора, сприяючи досягненню оптимального режиму функціонування системи вищої освіти.

Вища освіта в силу своєї суспільної місії формування людського капіталу володіє мультиплікаційним ефектом, позитивно впливаючи на всі сфери суспільного життя. Підвищення якості освіти паралельно тягне за собою поліпшення якості НДДКР, розвиток національної культури, пришвидшення темпів економічного зростання, збільшення соціальних перспектив для особистості. Водночас неконтрольована конкуренція призводить до диспропорцій у розвитку галузі, зменшення доступності

вищої освіти для вихідців з малозабезпечених верств, унеможливило міжвузівську співпрацю, що шкодить суспільним інтересам та послаблює мультиплікаційний ефект. У цих умовах державне регулювання покликане встановити інституційні рамки ринку освітніх послуг та правила конкуренції на ньому, сформувавши чіткі параметри та очікувані результати діяльності вузів, захистити права споживачів та гарантувати якість освітніх послуг [5, с. 54]. Державне замовлення при цьому розглядається як інструмент усунення диспропорцій в освітній галузі, формування попиту на освітні програми з тих напрямків підготовки, які з тих чи інших міркувань важливі для держави. У тих напрямках підготовки, які не користуються популярністю серед молоді (педагогічні, деякі інженерно-технічні спеціальності), державне замовлення фактично заміщує ринковий попит і сприяє відновленню мультиплікаційного ефекту від цих напрямків.

Якщо неолібералізм зводить участь держави у функціонуванні системи вищої освіти переважно до встановлення правил конкуренції та підтримки інфраструктурних проектів (будівництво гуртожитків, кампусів, університетських лабораторій тощо), фундаментальної науки у вищій школі, то неоконсервативне бачення ролі держави значно ширше та гнучко поєднує принципи адміністративного керування, опосередкованого економіко-правового впливу, стимулювання точок росту та пріоритетних проектів, фокусування на управлінні всією освітньою мережею. Убудованість у механізм функціонування освітнього ринку дозволяє державі отримувати інформацію і мобілізувати ресурси для виправлення викривлень, диспропорцій та забезпечення належної якості освітніх послуг. Роль держави за умов проведення неоконсервативної політики полягає у координації діяльності вузів, моніторингу якості освітніх програм, створенні сприятливого нормативного середовища та підтримці добросовісної конкуренції, фінансово-цільовій підтримці певних напрямків підготовки та наукових напрямків/проектів, що мають стратегічне значення, інтеграційних проектів в системі вищої школи. Змінивши зовнішні умови, «правила гри» для вузів держава тим самим змушує їх адаптуватися і підвищувати власну конкурентоспроможність. Зміни в середині вузів з цього погляду виступають вже відповіддю самих вузів на зовнішні виклики. Однак їх поява є результатом свідомого політичного імпульсу ззовні.

За умов застосування неоконсервативної ідеології до освітньої сфери безпосереднє втручання уряду є виправданим в таких випадках: 1) якщо стан освіти загрожуватиме національному суверенітету й безпеці; 2) якщо стан освіти не є сприятливим для нормального розвитку ринкової економіки як такої; 3) якщо режим функціонування освітньої системи викликає значне соціальне невдоволення та напругу [6, с. 14]. На думку неоконсерваторів, держава у сфері вищої освіти повинна зберігати державне замовлення на низку напрямків підготовки, що мають важливе значення для суспільного розвитку, а саме:

- 1) спеціальності природничого та інженерно-технічного напрямків, що забезпечують конкурентоспроможність національної економіки, підтримку інноваційних галузей та науково-технічний прогрес;
- 2) військову освіту і підготовку працівників правоохоронних органів, оскільки забезпечення правопорядку та захист країни є однією з базових функцій державної влади;
- 3) спеціальності, що забезпечують збереження та відтворення національної культури та системи соціальної підтримки (підготовка вчителів, лікарів, соціальних працівників, істориків, працівників у галузі культури).

Неоконсерватори схильні розглядати державні ВНЗ як великі поглиначі державних ресурсів. На їх думку, знаходячись на державному фінансовому

забезпеченні, державні ВНЗ діють неефективно, марнотратно і не відчувають своєї відповідальності за бюджетні ресурси, потребу у пошуку альтернативних джерел фінансування. Така сильна залежність від держави зумовлює копіювання вузами організаційної культури бюрократичних структур, що є громіздкими, закостенілими, інертними. Щоб відповідати викликам сучасності державні ВНЗ мають бути реформовані таким чином, щоб бути конкурентоздатними в ринкових умовах. Таким чином, неоконсервативне бачення реформування вищої освіти передбачає прийняття державними ВНЗ організаційних форм, управлінських практик і цінностей, які існують у приватному секторі, серед яких провідне місце займають продуктивність і ефективність [7, с. 63]. Уряд свідомо прагне прищепити університетській корпорації корпоративно-бізнесову (підприємницьку) культуру. При цьому акцент робиться на досягненні більш високих результатів при заданих параметрах державних видатків на вищу освіту. Від вузів вимагають підвищення стандартів якості як освітніх програм, так і наукових досліджень, що в умовах обмеженого державного фінансування вимагає запровадження нових, більш гнучких організаційно-управлінських форм і технологій, налагодження співпраці вузів з приватними компаніями. Зменшення ж державного фінансування за таких умов виступає інструментом активізації і спрямування бажаних організаційних змін у вищій освіті. В умовах скорочення державної фінансової підтримки вузи змушені розробляти та реалізовувати стратегії адаптації, які в загальному вигляді передбачають:

- диверсифікацію джерел фінансування та зростання його недержавної частки, активний пошук нових споживачів академічної продукції;
- більш ефективне використання наявних ресурсів, чітке встановлення пріоритетів в освітній та науково-дослідницькій діяльності;
- поліпшення стандартів навчання та досягнення показників, що дозволяють розраховувати на збереження існуючого рівня державної підтримки.

Реформування вищої освіти у ринковому дусі, що сповідується неоконсервативними урядами, передбачає не лише зміну схем фінансування та співвідношення різних джерел надходжень у бюджеті вузів, а й значні зміни у внутрішньовузівському управлінні та відносинах, в які активно запроваджуються практики та методи, що традиційно асоціюються із приватно-корпоративним управлінням – контрактна та гнучка система найму викладачів, агресивні трудові відносини, модель управління «згори донизу», переважно кількісна система оцінки діяльності персоналу, широке запровадження процедур фінансової звітності.

Запровадження ринкових механізмів має сприяти підвищенню ефективності діяльності ВНЗ в усіх сферах, зокрема й в науково-дослідницькій. На думку неоконсерваторів, всередині науково-дослідницького сектора бюджетні ресурси використовуються не досить ефективно, оскільки їх розподіл спирається не на якість та затребуваність результатів досліджень соціальним середовищем, а на сталість зв'язків та наукових шкіл у вузах. Процедура визначення пріоритетів НДДКР та розподілу державних коштів знаходиться в основному під контролем спільноти вчених, а не споживачів знань та технологій. Фактично ті, хто проводять наукові дослідження, самі ж визначають їх пріоритети і розподіляють між собою державні фонди, що не сприяє на інституційному рівні підвищенню якості досліджень та їх прикладної спрямованості. Зміна спрямованості досліджень в бік більшої орієнтації на потреби бізнесу і суспільства вимагає реформування процесів прийняття рішень в держсекторі досліджень і посилення конкуренції в цій сфері. Ринковізація означає поширення механізмів конкуренції та зменшення участі держави. Принцип конкуренції передбачає переведення державного фінансування вузівської науки на контрактну основу за

допомогою конкурсного розподілу фінансування, що має забезпечити формування у вузів необхідних стимулів для підвищення якості наукових досліджень [8, с. 79]. Держава має не розпорошувати бюджетні ресурси, підтримуючи науку як одну з функцій вищої школи через загальні асигнування, а концентрувати їх на конкретних наукових проектах. Проектна форма організації діяльності, запозичена зі сфери корпоративного управління, вимагає від дослідників чіткого формування параметрів очікуваних результатів НДДКР, обґрунтованого визначення тривалості досліджень та розмірів необхідного фінансування, а отже робить можливим запровадження прозорих процедур оцінки їх результативності та суспільно-економічної корисності, сприяє їх адаптації до реальних потреб виробництва та соціальної сфери. Зменшення державного фінансування має стимулювати вузи до активної співпраці з промисловістю, розширення напрямків наукових досліджень, посилення їх прикладної спрямованості. Так, наприклад, в США у 1980-1989 рр. за часів президентства республіканця-неоконсерватора Р. Рейгана, коли державне фінансування вузівської науки зменшилося на 40%, було створено близько 60% всіх нині існуючих спільних промислово-вузівських дослідницьких центрів.

Запровадження принципів менеджризму призводить до організаційно-управлінських трансформацій у вищій школі, змінюючи модель організації влади в межах, всередині ВНЗ. В умовах поширення принципів ринкової конкуренції на освітню сферу реформатори неоконсервативного спрямування вважають за доцільне перехід від традиційних у вузівському урядуванні колегіальних чи змішаних моделей до одноосібного керівництва, яке більш споріднене з корпоративно-бізнесовою культурою [9, с. 32]. Одноосібне управління ВНЗ робить процес управління більш гнучким, оперативнішим, персоніфікує відповідальність, спрощує й прискорює процес ухвалення управлінських рішень. За такої моделі керівник ВНЗ контролює витрачання коштів, визначає кадрову політику, представляє ВНЗ у відносинах з центральною та місцевою владою, здійснює поточне управління. Представницько-колективні органи ВНЗ мають статус дорадчих. Гнучкість управління, швидкість реагування та адаптації ВНЗ до змін зовнішнього середовища (конкуренції, вимог ринку праці), що забезпечуються одноосібним керуванням, для неоконсерваторів є важливішими, ніж вироблення узгоджених позицій та залученість всіх зацікавлених груп до прийняття рішень.

«Неоконсервативна хвиля», що розгорнулася на Заході з середини 1970-х рр., створила нові реалії функціонування вищої школи і стала каталізатором нової хвилі освітніх реформ. Уряди провідних західних країн вжили суттєві кроки з реструктуризації бюджетної сфери, покликані перевести функціонування державного сектору на ринкові засади та зменшити бюджетні витрати без негативних наслідків для суспільства. При запровадженні «нового державного менеджменту» наголос, як вище зазначалося, робився на використанні інновацій, ресурсів і організаційних ідей приватного сектора для вдосконалення управлінської, фінансово-економічної, освітньої та науково-дослідницької діяльності державних вузів. Неоконсервативні та неоліберальні реформи, ініційовані у вищій школі західних країн в останню чверть ХХ ст. і спрямовані на надання вузам більшої самостійності та підвищення ефективності їх діяльності, вимагали й змін у механізмі академічного управління [10, с. 35]. Колегіальна модель управління ВНЗ, поширена у Західній Європі, за якої основна влада в межах ВНЗ концентрувалася на рівні «кафедра – факультет» виявилися досить громіздкою та інертною в умовах, коли запровадження ринкових відносин та конкуренції у вищій освіті, її комерціалізація вимагали гнучкого управління, швидкого реагування та адаптації, підвищення ефективності використання суспільних ресурсів.

Водночас необхідність підтримувати та посилювати конкурентоспроможність на ринках освітніх та наукових послуг, праці вимагали від ВНЗ централізації управління [11, с. 76]. Як наслідок в результаті ринково орієнтованих реформ намітився перерозподіл влади між різними рівнями академічного управління, процес «перетікання» влади в середині ВНЗ від рівня «кафедра – факультет» до рівня «вузівська адміністрація – факультет». Відбувалося поступово розширення компетенції та повноважень адміністрацій ВНЗ за рахунок обмеження влади завідувачів кафедр. Значною мірою протягом 1970-1990-х рр. вузівським адміністраціям, ректорам вдалося взяти під свій контроль розподіл фінансових ресурсів між підрозділами та посилити свій вплив на формування кадрової політики. Факультети та декани втратили свою колишню значну внутрішньовузівську автономію по відношенню до центральної адміністрації, однак разом з тим збільшили свій вплив на кафедри, особливо в сфері управління фінансами. Таким чином під впливом неоконсервативних орієнтацій освітніх реформ вузівське управління стало більш централізованим порівняно з серединою ХХ ст., однак ступінь централізації різниться у країнах регіону, що зумовлено як освітніми традиціями, так різною мірою спротиву академічної громади реформам. Тобто можна констатувати, що неоконсервативні реформи, які призвели до децентралізації управління вищою школою, відносин держави та вузів, опосередковано призвели до централізації управління в межах самих вузів, яка стала їх відповіддю на необхідність успішного конкурування в ринковому середовищі.

Централізація вузівського управління означає не лише зміну балансу влади всередині ВНЗ, а й перехід до принципово іншої організаційної культури в управлінні – підприємницької, або менеджеріалістської, що розглядається як засіб подолання наростаючої неефективності традиційних – колегіальної та адміністративно-бюрократичної – моделей управління ВНЗ в нових економічних умовах [12, с. 101]. Менеджеріалістська культура вузівського управління та відносин характеризується такими рисами: 1) акцент в освітній та дослідницькій діяльності на досягненні результатів та ефектів, які можна виміряти та зафіксувати для звітності; 2) вироблення політики вузівським керівництвом з її подальшою реалізацією підрозділами; 3) високий рівень координації, узгодженості та зв'язку дій різних підрозділів, що потребує централізації влади в межах ВНЗ; 4) оцінка роботи навчальних та дослідницьких підрозділів за їх ефективністю (відношення результату до витрат) та внеском у розвиток ВНЗ.

У культурному вимірі ідеологія неоконсерватизму розглядає систему освіти передусім як засіб передавання культурних цінностей молоді. Освітні заклади як осередки духовності зберігають культурну спадщину людства й водночас допомагають відтворювати національну ідентичність молодого покоління. Неоконсерватори наголошують також на важливості морального, громадянського виховання і розвитку характеру як способах передавання основних культурних цінностей і норм. ВНЗ є має бути консервативною соціальною організацією, мета діяльності (покликання) якої полягає у збереженні та передачі підростаючому поколінню культурної спадщини, знань та умінь, навичок, норм і цінностей, досвіду соціальної взаємодії, щоб забезпечити як індивідуальний розвиток, так і збереження соціального порядку. Вища школа має виконувати, на думку неоконсерваторів, роль соціального відбору та контролю, мета якого визначити найталановитіших студентів і озброїти їх знаннями та навичками, необхідними для майбутньої еліти. В умовах масовізації вищої освіти ця функція має виконуватись шляхом застосування процедур спостереження і розподілу в межах системи освіти та створення елітарних (але не елітних) освітніх закладів [13, с. 62]. ВНЗ не повинні поводитись як ініціатори соціальних змін, навпаки, вони мають

бути острівцями соціальної стабільності в сучасному швидкозмінному суспільстві. Сама ж політика в сфері вищої освіти для неоконсерваторів залишається ефективним інструментом формування колективної ідентичності та пам'яті, громадянських цінностей, культурної асиміляції мігрантів, підтримки громадської єдності.

Список використаної літератури

1. Абрамов, Р. Н. Менеджеріалізм і академічна професія: конфлікт і взаємодія / Р. Н. Абрамов // Соціологічні дослідження. – 2011. – №7. – С. 37-47.
2. Алтунина В. В. Ринкові відносини в освітній діяльності / В.В. Алтунина // Alma mater. – 2011. – №7. – С. 48-50.
3. Альтбах Ф. Г. Знання і освіта як міжнародний товар: крах ідеї суспільного блага / Ф. Г. Альтбах // Alma mater. – 2002. – №7. – С. 40-44.
4. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : МП «Леся», 2010. – 368 с.
5. Беляков С. А. Зарубіжний досвід удосконалення управління освітою: основні моделі / С. А. Беляков // Університетське управління: практика і аналіз. – 2009. – №1. – С. 45-62.
6. Боголиб Т. Університет як економічна корпорація (досвід США) / Т. Боголиб // Вісник економічної науки України. – 2010. – №2. – С. 13-17.
7. Василюк А. Нові підходи до планування і реформування освіти (зарубіжний досвід) / А. Василюк, Л. Ляшенко // Освіта і управління. – 2002. – Т.5. №1. – С. 59-68.
8. Воловик А. К. Західноєвропейське вище освітнє в парадигмі нового менеджменту в бюджетній сфері (NPM) / А. К. Воловик // Психолого-педагогічний пошук. – 2009. – № 4. – С. 75-88.
9. Гофрон Б. Консервативна і ліберальна філософія освіти та проблема нерівності / Б. Гофрон // Вища освіта України. – 2004. – №4. – С. 30-36.
10. Григорук В. Державний та комерційний вплив на реформування університетів: західноєвропейський досвід / В. Григорук, Р. Пилипенко // Вища школа. – 2011. – №10. – С. 32-36.
11. Дуглас Дж. Новий світовий порядок в вищій освіті: як і чому урядові органи створюють структуровані ринки можливостей / Дж. Дуглас // Проблеми освіти. – 2011. – №1. – С. 73-98.
12. Джонстоун Б. Д. Зменшення фінансування вищої освіти: стимули і обмеження диверсифікації доходів / Б. Д. Джонстоун // Економіка освіти. – 2013. – № 1. – С. 99-108.
13. Джурінський А. Н. Сравнительная педагогика: учеб. / А. Н. Джурінський. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2013. – 440 с.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2015 р.

V. Pashkov

NEOCONSERVATIVE PARADIGM OF POLICY AND REFORM IN THE

HIGHER EDUCATION

The article studies theoretical foundations of neoconservative policy and reform of the higher education in modern conditions. The author reveals the essence of a neoconservative vision of the role of the state, its functions and tools of influence on the functioning of the educational sphere.

The author proves that the neo-conservatism focuses on the commercialization of state universities, just as neoliberal strategy looks toward privatization of the entire system of higher education. The commercialization of state universities doesn't change their political nature of public organizations performing a wide range of state objectives in the cultural,

social and international dimensions. Particular attention is paid to transformation of administrative culture and academic activities that are the result of neo-conservative educational reform. The essence of these transformations and policy is the reducing of state's role in education and insight into scientific research and educational activities of universities market mechanisms. The role of central government limits by coordination, support of priority scientific projects and investments in educational infrastructure.

Extension of university autonomy means their transformation on independent academic corporations, that are wholly responsible for their actions, quality of educational services, form own development strategy. Such decentralized and independent universities are interested in effective use of financial resources, which they receive from the environment.

It is concluded that politicians and educational managers, which adhere to conservative concepts, proclaim improving the competitiveness and efficiency of universities as the ultimate goal of education reform.

Key words: *the higher education, educational policy, educational reform, neoconservatism, managerialism.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Фісун О.А., д.політ.н, проф.*

УДК 323.173(045)

Є.В. Рябінін

ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ ЕТНОСЕПАРАТИСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті проаналізовано вплив зовнішніх факторів на посилення етносепаратистських конфліктів. Класифіковано екзогенні чинники впливу, проведено порівняльний аналіз використання різних чинників впливу такими країнами як США, Росія, ЄС. Доведено, що етносепаратистські конфлікти мають не лише внутрішні причини для ескалації, а частіше й зовнішній вплив, який проявляють головні актори міжнародних відносин, вирішуючи свої геополітичні завдання.

Ключові слова: *сепаратизм, екзогенні чинники, Росія, США, ЄС, етносепаратистський конфлікт.*

Вважається, що сепаратизм є явищем виключно внутрішнім. Існує низка внутрішніх чинників, які сприяють посиленню етносепаратистських процесів в тому чи іншому регіоні. Проте, окрім внутрішніх чинників, необхідно також відзначити й вплив зовнішніх чинників. У зв'язку з цим на перший план виступає геополітичні інтереси сусідніх держав або потужних акторів міжнародних відносин, які зацікавлені в послабленні або розпаді держави для посилення своїх позицій в регіоні або в збільшенні своєї держави територіями через заволодіння частиною сусідньої держави.

Екзогенні процеси мають визначальний вплив на внутрішній розвиток держав. Тобто причини і характер конфліктів пов'язані з особливостями стану світової геосоціальної системи та її динаміки.

Сьогодні особливостями системи є той стан, який позначається терміном «глобалізація», що є об'єктивним процесом інтенсифікації і швидкого посилення взаємозалежності регіональних спільностей і національних держав в економічній, соціальній, політичній, ідеологічній і культурній галузях.

Розбалансування світових силових стосунків на початку 90-х років минулого століття та подальша ідеологічна і геополітична дезорієнтація і процес переорієнтації низки держав привели до того, що недержавні актори вирішили скористатися ходом трансформації міжнародних відносин і геополітичним вакуумом, що утворився на периферії пострадянського простору, щоб реалізувати свої деструктивні і експансіоністські цілі. Терористичні організації активізували свої дії, які прийняли трансграничний характер [2].

Проблема врегулювання міжетнічних стосунків в державі в умовах глобалізації не лише складна сама по собі, але і значною мірою залежить від конкретної міжнародної ситуації, а не тільки від ресурсів і характеру політичного режиму. З іншого боку міжнародна ситуація як зовнішній чинник може спровокувати міжетнічний конфлікт. Крім того, не можна стверджувати, що існуючі нині механізми врегулювання інтересів, як на рівні держави, так і на рівні міждержавних відносин, є ефективні. Також не можна стверджувати, що багатополарний світовий порядок буде менш конфліктогеним, ніж порядок, заснований на абсолютному суверенітеті держави та біполарності. Таким чином, питання про те, як нейтралізувати конфлікт етнонаціоналізмів у рамках однієї держави, залишається доки без однозначної відповіді. Залишається без відповіді і питання про те, чому населення або якась етнічна група повинна терпіти насильство з боку держави заради міжнародної стабільності. Рух за національну незалежність і створення власної держави нерідко переростає в тероризм або стимулює його. Вимоги народів, яким з тих або інших причин не надали можливості створити свою державу або створити їх в кордонах, які вони вважають справедливими, можуть бути визнані обґрунтованими. По-перше, утворення нових держав на етнічній основі створює нові проблеми - несправедливості і зустрічні претензії об'єктивного і суб'єктивного плану з питань територій, міжетнічних стосунків і представництва нової національної меншості, що утворилася. По-друге, в умовах зростаючої мобільності населення – міграції робочої сили – навіть етнічно однорідні держави починають розмиватися [2].

Відмічене не сприяє стійкому розвитку окремого суспільства в цілому, якщо не вийти на новий, більш високий рівень організації простору.

Етносепаратистські конфлікти виникають виключно у рамках однієї держави, незалежно від форми територіального устрою держави. Проте, в деяких випадках конфлікт розвивається без втручання або підтримки третьої сторони, в інших випадках – при безпосередній підтримці зацікавленого суб'єкта.

У ХХ столітті відношення основних акторів міжнародних відносин, а саме, СРСР і США, мало ідеологічну складову. Особливе ідеологічне навантаження носило ставлення СРСР щодо конфліктів. Якщо дезінтеграція держави (наприклад, колоніальних імперій Заходу) було вигідне для СРСР, то такий територіальний процес називали «національно-визвольним рухом». І, навпаки, ідеологічно ворожі рухи іменувалися сепаратистськими. Сьогодні зарубіжні політологи стверджують, що глобалізація робить вкрай умовним суверенітет і сам інститут національної держави. І тому наполягають на тому, що потрібно юридично і політично підтримувати право народів на самовизначення, включаючи сецесію від держав, що є так званіми *failed states*. Таку точку зору висловлюють А.Бьюкенен, Г.Грос Есприел, К.Рупесинге, А.Осипов [1, с.108].

Сьогодні позицію СРСР зайняли США, зовнішня політика якої характеризується явними і неприкритими подвійними стандартами. В одному випадку вони підтримують курс на відділення регіону від держави, в іншому підтримують центральну владу у боротьбі з повсталим проти неї населенням.

В.А.Тишков стверджує: «Сепаратизм не став би глобальною проблемою, якби не служив знаряддям суперництва держав і засобом геополітичної інженерії. Тепер настала пора переможців в холодній війні нав'язувати свою волю зовнішньому світу через чергові етнічні самовизначення». Якщо сепаратизм у високорозвинених країнах Європи і Північній Америці розвивається в основному завдяки внутрішнім чинникам, то у «третьому світі» і на постсоціалістичному просторі підвищується роль міжнародного втручання, тобто спостерігаємо заохочення сепаратизму в інтересах сильніших держав і транснаціональних структур. Найяскравіше роль геополітичного чинника в розпалюванні сепаратизму видно на прикладі колишньої Югославії. Ще в 1968-70 рр. були організовані перші сепаратистські виступи: в автономному краю Косово і Метохії за підтримки Албанії, в Хорватії – за підтримки усташів-емігрантів в країнах Заходу. Тоді ж склалася тактика поєднання підпільної діяльності терористів із захопленням органів регіональної влади [1, с.118].

Відношення до сепаратистських процесів в тій або іншій державі сьогодні має виключно геополітичну вигоду. Зовнішній чинник може проявлятися різними способами – жорсткими і м'якими.

Жорсткий має одне вираження – військове втручання, та може проявлятися наступним чином:

- регіону надається військова допомога;
- введення миротворців або контингенту військ для подальшого врегулювання конфлікту, але з урахуванням інтересів регіону, що претендує на відділення або для підтримки центральної влади;
- проведення гуманітарної інтервенції, яка припускає участь у військових діях на стороні і/або для допомоги бунтуючого регіону;
- пряма участь у війні на стороні регіону.

М'яка підтримка поділяється на м'яку активну та м'яку пасивну. М'яка пасивна підтримка виявляється в існуванні поруч держави з населенням спорідненого етносу сусідньої держави і бажуючого об'єднання в єдиній державі, а також в наявності діаспори, яка фінансово і політично може підтримати державу. М'яка активна підтримка може проявлятися наступним чином: економічна (фінансування боротьби; фінансування НДО), технічна (постачання озброєнь), гуманітарна (налагодження зв'язків з етнічно спорідненим народом в галузі культури, науки і освіти, фінансування освітніх програм, наукових проектів, стажувань; підтримка на міжнародній арені, засудження центральної влади у світових організаціях ООН, ОБСЄ; будівництво об'єктів єдиного віросповідання (православних/католицьких храмів, мусульманських мечетей), інформаційна (демонізація центральної влади). Подібна підтримка може здійснюватися як під час латентної та й активної фази конфлікту.

Розглянемо детальніше вищезазначені аспекти. Отже, гуманітарний чинник: на думку автора статті, цей чинник є фундаментальним в питанні посилення сепаратистських настроїв регіону сусідньої держави. Проблема полягає в тому, що якщо сусідня держава має намір в недалекому майбутньому стимулювати сепаратистські процеси в цьому регіоні, населення якого належить до одного й того ж самого етносу, вони можуть готувати саме гуманітарно-культурне підґрунтя для того, щоб посилити ідентифікаційну складову стосунків регіону. Які напрями будуть використані? Передусім, учбові заклади забезпечуватимуться навчальними посібниками для вивчення мови, історії єдиного народу. Цей напрям посилюватиме почуття причетності населення регіону-реципієнта з країною-вітчизною. Таким чином, через єдину мову, історію, культуру йтиме процес від країни-перебування і перехід регіону в культурне поле країни-вітчизни. Іншим важливим гуманітарним чинником є

віросповідання. Цей чинник можна вважати дуже впливовим, оскільки регіон буде відчувати відторгнення від країни-перебування і посилюється бажання возз'єднання з країною-вітчиною, якщо раніше цей регіон входив до складу цієї країни або переважна більшість населення належить до єдиного етносу. Віросповідання грає особливу роль в житті будь-якої людини, оскільки кожна людина має базисну індивідуальну ідентичність, віросповідання входить в перелік базисних характеристик. Отже, православний завжди вважатиме «своїм» іншого православного, ніж католика, тим більше мусульманина. Якщо говорити про представників ісламу, слід зазначити, що мусульманські країни у рамках гуманітарної політики спонсорують будівництво мечетей, медресе, чого не скажеш про християнські країни. Також в межах гуманітарного чинника є визнання громадян регіону своїми співвітчизниками і видача паспортів населенню регіону. Таким чином, гарантуючи можливість застосування військової сили для захисту населення регіону у разі конфлікту регіону з центральною владою. Інформаційна складова використовується або перед початком можливого конфлікту або упродовж усієї активної фази конфлікту. Цей чинник грає одну з головних ролей в процесі втручання у внутрішні справи держави. Якщо впливовий актор міжнародних відносин з певних причин вибирає підтримку регіону (США-Косово), він починає кампанію по демонізації центральної влади або народу, як це сталося з сербами, виправдовуючи боротьбу регіону за побудову демократії і громадянського суспільства, хоча за цим стоїть лише геополітичний інтерес. Якщо це не вигідно, то відбувається демонізація самого регіону (ПМР), який отримує підтримку від іншого впливового актора (РФ), що є суперником актора на світовій арені. Закриваються очі на відверті злочини озброєних формувань, що борються за відділення, йде підтасовування фактів і відверті провокації. Одночасно відбувається розвиток економічного чинника і військово-технічного. У першому випадку відбувається нелегальне фінансування озброєних формувань, які закупають озброєння або йде пряме постачання озброєння.

Сьогодні існують держави, які зацікавлені в посиленні своїх глобальних/регіональних позицій через послаблення позицій інших держав. На сучасному етапі серед таких держав ми можемо назвати США, Росію, ЄС як об'єднання держав. Розглянемо стисло історичний досвід цих держав в посиленні етносепаратистських конфліктів в інших державах.

США як одне з найвпливовіших держав на планеті здійснює вплив на ту або іншу державу для того щоб ще більше закріпити свій вплив і положення в країні або в регіоні, в якому знаходиться ця держава. Так, найяскравішим прикладом є колапс СФРЮ і, особливо, відділення Косова від Сербії, підтримка прагнень Тибету від'єднатися від Китаю, підтримка чеченських радикалів в їх боротьбі проти федеральної влади Росії в 90-і рр. Проте, США використовують подвійні стандарти відносно трактування сепаратизму і боротьби за незалежність. Безвідповідальний ентузіазм, на думку В.Тишкова, нових перероблювачів світу такий великий, що ними не помічаються разюча дволикість підходів і навмисні фальсифікації. Геополітично не вигідний сепаратизм не підтримується і навіть засуджується, що відповідає «антиімперському» настрою і установці на покарання обраної жертви (Сербія, Росія), а відповідний сепаратизм (косовський, чеченський) всіляко заохочується і відкрито підтримується як окремими державами, так і так званім міжнародним співтовариством. Чечня і Косово не стали б такими масштабними трагедіями, якби міжнародне співтовариство вчасно сформулювало би сигнали не у вигляді резолюцій, осуджуючих «агресію Росії в Чечні» і «агресію Сербії в Косово». Остання фразеологія стала заохоченням озброєної сецесії і підриванням державності, без якої у будь-якому разі

настає громадянський хаос і яку не можуть замінити ніякі міжнародні структури і інструменти [4].

На думку професора Джеймса Петраса, США використовують два ключові принципи в зовнішній політиці: пряме військове втручання і розпалювання сепаратистських рухів. Вашингтон підтримує сепаратистські рухи тільки в тих державах, які відмовляються підкорятися американському домінуванню і протистоять сепаратистам, які протистоять США і їх союзникам.

Більшість європейських і американських прогресивних учених вважають, що США підтримували фундаменталістів у Боснії, хорватських неофашистів і косовських терористів, що привело до етнічних чисток, а також до того, що суверенні держави перетворилися на американські бази.

У регіонах, де США підтримували сепаратизм, спостерігалось падіння життєвого рівня, приватизація, зростання корупції. Якщо подивитися на республіки СРСР, то ідеологія сепаратизму з республіканського рівня спустилася на субнаціональний рівень, коли місцеві лідери етнічних груп намагаються добитися автономії, внаслідок чого сталися криваві війни, етнічні чистки і потоки біженців.

Очевидно, відмічає професор Дж.Петрас, що військове втручання США просуває і стимулює сепаратизм як засіб встановлення регіональної бази підтримки. Сепаратизм сприяє встановленню маріонеткового режиму і працює так, щоб протистояти сусіднім країнам, які не згодні з політикою США. У випадку з Іраком, курдський сепаратизм підтримуваний Сполученими Штатами, передував військовій кампанії в Іраку. Вашингтон освітлював звірства режиму проти прав людини для проведення всесвітньої пропагандистської кампанії.

Сепаратистські рухи розвиваються покроково, починаючи із закликів до більшої автономії або децентралізації. Потім за підтримки США автономний режим сепаратистів оголошує про незалежність і відразу ж визнається США. Після надбання незалежності цей режим надає свою територію під військові бази США. Курдські сепаратистські організації малюють карти Великого Курдистану, яка зачіпають третину південно-східної Туреччини, Північного Іраку, частини Ірану і Сирії. Американські військові підтримують курдських терористів, які тероризують іранські села (в ім'я самовизначення, курди за допомогою США захопили і управляють північним Іраком і знищують за підтримки США цивільне населення тих регіонів, які протистоять американському втручання. Підтримувані американцями курдські сепаратисти створили конфлікт з сусіднім турецьким урядом [6].

Але, з іншого боку, в ситуації з тими ж самими курдами, але вже в Туреччині, США не помічали пригнічення цього народу. І якщо курдських сепаратистів однозначно підтримують в Іраку, то в Туреччині, яка є членом НАТО, курди не отримують ніякої підтримки від США, і, отже, в даному випадку ситуація з пригніченням або прямими репресіями набагато менш просто не помічається. Так, репресії Туреччини відносно курдів викликали обурення у світі упродовж багатьох років і досягли свого апогею в 90-і рр. - одним з показників цього явища є втеча більше мільйона курдів з сільської місцевості в неофіційну курдську столицю Д'ярбакір з 1990 по 1994 рік, коли турецька армія зруйнувала населений пункт в сільському районі Курдистану. В результаті два мільйони чоловік лишилися без притулку, кількість «загадкових вбивств» курдів досягла в 1993-94 рр. 3200 випадків, і це окрім тортур, знищення тисяч сіл, бомбардувань з використанням напалму. Турецька сторона приписувала усі ці вбивства терору курдів, і така точка зору була прийнята в США [5, с. 55].

Що стосується ЄС, то враховуючи той факт, що країни ЄС більшою мірою йдуть у фарватері зовнішньополітичних пріоритетів США, ЄС практично копіює своє відношення до сепаратизму, враховуючи вигідність або невідповідність етносепаратистських процесів в тій або іншій країні. У випадку з розвалом СФРЮ, Німеччина та Ватикан активно підтримували процес розпаду держави. Особливо цю підтримку отримували католицька Хорватія і Словенія від Німеччини і Ватикану. Тобто явною була підтримка боротьби католицьких республік СФРЮ з православною Сербією. Подібна ситуація склалася вже в ситуації з Косово, відокремлення якого від Сербії допомагали США і країни ЄС.

Що стосується Росії, то маючи можливості протистояти США після розпаду СРСР і перебування у важких політико-економічних умовах, Росія була вимушена підтримувати хоча б свій регіональний вплив на пострадянському просторі.

Так, в 90-х рр Росія активно підтримувала Придністров'я в її боротьбі проти центральної влади Молдови, Південну Осетію і Абхазію у війні з Грузією. Були спроби впливати на рішення косовської кризи, хоча в тих умовах, в яких знаходилася Росія, це зробити було неможливо. Після 2008 року, коли Росія підтримала П.Осетію і Абхазію в їх боротьбі проти каральної операції Тбілісі, яка мала назву «Чисте поле», Росія остаточно закріпила свій регіональний вплив, що проявилось надалі відносно кризи на Україні, а також почала повертати свій міжнародний вплив (Сирія, Іран).

Чим пояснюється позиція Росії відносно етносепаратистських процесів на пострадянському просторі? Передусім, практично усі етносепаратистські конфлікти (окрім конфлікту в Нагорному Карабасі) мають на меті послаблення держав, які знаходяться в опозиції до Росії і тим, що бунтуючі території прагнуть приєднатися до Росії. Таким чином, ми бачимо вигоду для РФ, яка може розширюватися за рахунок приєднання нових територій. По-друге, підтримка етносепаратистських конфліктів на пострадянському просторі обумовлена більшою мірою психологічним чинником. Як правильно відмічає В.В.Зюнін після закінчення холодної війни і розпаду СРСР геополітичне положення Росії кардинально змінилося. Фактично Росія повернулася до меж XVII-XVIII століть. Від неї відкололася четверта частина території колишнього СРСР з майже половиною населення. Вона втратила значну частину портів і має обмежений вихід до Чорного та Балтійського морів. Країна втратила ряд житниць, курортних районів, стала більш північною державою і віддалилася від ряду світових транспортних шляхів, за кордонами Росії залишилося 25 мільйонів росіян [3]. На думку автора статті, саме цей чинник сьогодні і визначає геополітичні пріоритети і поведінку Росії на пострадянському просторі.

Третій чинник, на мій погляд є цивілізаційним. У одному зі своїх виступів з проблеми Криму, В.В.Путін відмітив, що починається процес збирання російських земель. Під цим він, можливо, мав на увазі не лише приєднання територій країн СНД, на яких мешкають переважна більшість російського населення, але і залучення максимальної території колишнього СРСР в Євразійський економічний союз, який не можна розглядати як відтворення колишнього Радянського Союзу, але як закріплення цієї території як зони відповідальності і сфери впливу Росія.

Отже, слід зазначити, що впливові актори міжнародних відносин для вирішення своїх геополітичних завдань використовують етнічні чи етноконфесіональні протиріччя для розпалювання етносепаратистських/етнонаціональних конфліктів, метою яких є встановлення прямого або опосередкованого контролю над тією або іншою країною чи регіоном. В умовах переходу сучасного світу до багатополлярної системи міжнародних відносин, таких конфліктів буде виникати більше, а гострота конфліктів – гостріше.

Список використаної літератури

1. Баранов А. Сепаратизм у сучасному світі: політико-територіальний аспект / А. Баранов // Человек. Сообщество. Управление. – 2006. – №3. – с.107-123.
2. Бердников А. Этнополитические процессы постбиполярного мира [Электронный ресурс] / А. Бердников. – Режим доступа : www.observer.materik.ru/observer/N1_2010/065_075.pdf
3. Зюнин В. Внутренние и внешние факторы распада СССР – «величайшей геополитической катастрофы столетия» [Электронный ресурс] / В. Зюнин. – Режим доступа : http://www2.pglu.ru/upload/iblock/11b/uch_2009_xii_00039.pdf
4. Тишков В. Сепаратизм как новая геополитика [Электронный ресурс] / В.Тишков. – Режим доступа : http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/lekcii/n66_separat.html
5. Хомский Н. Государства-изгой. Право сильного в мировой политике / Н. Хомский. - М. : Логос. – 2003. – 320 с.
6. Separatism and Empire Building in the 21st Century [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/separatism-and-empire-building-in-the-21st-century/9246>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2015 р.

Y.Ryabinin

EXTERNAL INFLUENCE FACTORS OF ETHNOSEPARATISM PROCESSES: THEORETICAL ASPECTS

The article is devoted to such a pressing problem as separatism. Some experts say that separatism is a problem of the past, but the author emphasizes that the XXI st century will be the century of identification factor increasing that will influence the nationalistic issues. It is underlined that the separatism could be catalyzed not only by inner factors but also by outside ones, especially nowadays, when the structure of the world is being changed by the influential actors of the foreign affairs. The author presents the concept that the collapse of the Soviet Union and collapse of the bipolar system of foreign affairs after the end of the Cold war inspired the change of the safety architecture in the whole world. In some cases the world community doesn't pay attention to the genocide cases that take place in the countries and regions that are not important for the political world due to geopolitical or resource reasons. The author analyzes external factors that can lead to the ethnoseparatism conflict in the country and constituents of the external factors influence. The author makes out the classification of external factors. Besides, the author analyzes the politics that US, Russia and European Union use in order to stimulate the ethnoseparatism conflicts in the countries and regions they want to spread their influence in. So the author makes a conclusion that nowadays it is really necessary to pay attention to such issues as separatism because it may lead to the break out of hostilities in the country and lead to the genocide no matter whether it is cultural or physical genocide. Besides it is necessary to reform the world law system that is too old for the contemporary world and processes that take place in the world.

Key words: separatism, external factors, Russia, US, EU, ethnoseparatism conflict.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.

УДК 327.88:316.776.23(470+571)

А.С. Савич

КОМУНІКАТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

«З часу Холодної війни російська пропаганда стала значно розумнішою. Зараз вона має на меті зруйнувати демократичну стабільність»

Олів'є Ведрін,
політолог, речник Єврокомісії

Сьогодні світ переживає формування глобального інформаційного простору, це своєрідний перехід від індустріального суспільства до суспільства інформаційного, або ж, – за висловом американського науковця О. Тоффлера, – суспільства «Третьої Хвилі» [1].

В умовах активного інформаційного розвитку та появи нових видів інформаційного впливу на суспільство виникає необхідність визначити ефективність комунікативних інструментів, що здатні протидіяти інформаційній агресії з боку ворожої країни. Дана стаття присвячена саме комунікативним інструментам протидії російській інформаційній агресії. В даному контексті неможливо переоцінити важливість комунікації в діяльності політичних інститутів і взагалі держави в цілому. В умовах сучасних гібридних воєн комунікативні інструменти відіграють ключову роль у політичному житті країн-конкурентів, а також виступають головною домінантою в прийнятті рішень державного рівня.

Ключові слова: комунікативні технології, пропаганда, інформаційна агресія, гібридна війна.

Метою статті є визначення комунікативних інструментів, що використовують європейські країни та США у протидії інформаційній агресії Російської Федерації.

Останні десятиліття характеризуються виникненням і поширенням глобальних інформаційних комунікацій. Інформаційний вибух, зумовлений стрімким розвитком інформаційних технологій, в першу чергу всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет, став тим фактором, який зумовив радикальні зміни у всіх сферах життя людства, зокрема політичної. Це дає підстави говорити про те, що інформаційна складова дедалі стає більш важливою у політичному житті держав.

Питання комунікативних технологій є надзвичайно актуальним на сьогодні і саме тому знайшло своє відлуння у багатьох наукових працях. Серед них можна відзначити роботи таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як Г. Ласуел, Г. Ініс, М. МакЛуан, О. Тоффлер, П. Бурд'є, Ж. Бодріяр, Н. Луман, М. Кастельс, В. Бебик, В. Цвих, О. Зернецька, Л. Климанська, Г. Почепцов, Н. Костенко, М. Карацук, Д. Яковлев та ін.

Комунікативні та інформаційні технології у мас-медіа впливають на політичну свідомість та відіграють важливу роль у політичному процесі: пропаганда, політична реклама, PR, інформаційна агресія застосовуються не лише під час виборчих змагань, їх використовують органи державної влади та місцевого самоврядування у зовнішній та внутрішній політиці.

Щодо пропаганди, то її головними функціями виступають переконання громадян в справедливості суспільно-політичного ладу, визначення основних тенденцій політичного розвитку, відповідного стилю лідерства. Велику роль у пропагандистських кампаніях сучасності відіграють не лише традиційні засоби масової інформації, такі як телебачення, радіо й преса, а й кіноіндустрія та мережа Інтернет. На відміну від радянських часів сучасні пропагандистські кампанії реалізуються в умовах ідеологічного плюралізму, за відсутності політичної цензури у мас-медіа. Таким чином, розвиток комунікативних технологій потребує адекватних засобів передачі політичних повідомлень – інформаційних каналів. У сучасному світі це – аудіовізуальні мас-медіа. Вони нав'язують відповідний формат комунікативних технологій, утворюють специфічний комунікативний простір, який необхідно враховувати як політичними акторам, так і громадянам для збереження можливості прийняття раціональних політичних рішень.

В контексті сьогоднішніх геополітичних реалій, можемо сміливо стверджувати, що пропаганда, інформаційна агресія з боку Російської Федерації щодо України має на меті «забруднити» інформаційне поле, а не просто переконати противника, схилити його на свій бік. Ціль російської пропаганди полягає в тому, щоб інформаційне поле було перенасичене різноплановою, заплутаною інформацією і тим самим перспектива розібратися в тому, що відбувається насправді, для пересічного громадянина стало надскладним завданням. Російські агенти роблять все для того, щоб українці на Сході України не мали змогу розплутати цей складний інформаційний клубок, знайти адекватні аргументи на захист української влади, знайти раціональні перспективи щодо майбутнього Донбасу і т. д.

Ключовою ціллю російської пропаганди є зародження тотальної недовіри серед українців на Сході до української влади, армії і, звичайно, до будь-яких представників європейського світу. Кремлю вигідно, щоб українці нікому не довіряли і взагалі зневірилися. Коли інформаційне поле знищене, то все, що працює – це людський страх, розчарування, паніка, відчуття соціального колапсу. Російська пропаганда підриває довіру жителів Східної України до українського уряду та прагне закласти думку в їх голови про рятувальну місію Росії для українців, що живуть на Сході України.

На думку британського публіциста Пітера Помаранцева, боротися з російською пропагандою на території України можна за допомогою об'єктивних ЗМІ, хоча і це не являється запорукою вирішення даної проблеми. «Потрібен якийсь світовий ВВС, фінансований з публічних державних бюджетів – НЕ репортерський, а фактчекінговий (від fact check – перевірка фактів) і розслідувальний проект. Адже теперішня фінансова модель газет і телеканалів більше не працює. На Заході таких видань велика кількість, але вони не займаються журналістикою, не потрібен їм цей нудний пошук правди. Але використання інформації як зброї і способу психологічного впливу на інші країни протверезило західні еліти. Захід починає розуміти, який світ без журналістики. Що журналісти потрібні, як лікарі і соціальні працівники, а раз так, то держава має їх підтримувати», – заявив П. Помаранцев в інтерв'ю «Українській правді» [1].

Питання інформаційної війни, а точніше сказати – інформаційно-психологічних операцій проти української незалежності ніколи не стояло перед Україною настільки гостро, як в останній рік. Країна опинилась у скрутних обставинах не тільки з політичної, економічної та оборонної точки зору. Спеціалісти вітчизняної медіа сфери, здається, не були готові до такої запеклої, агресивної та безпринципової інформаційної війни, що її розпочала Росія проти України в цілому світі. Перші етапи цієї війни продемонстрували, наскільки українські медійники не підготовлені до подібних атак, і скільки інструментів протидії ми маємо створювати нашвидкуруч.

Крім того, в Україні існує системне медійне середовище як інструмент, канал, яким ми могли б послуговуватись в інформаційно-психологічній операції Росії проти нашої країни та світу. Але цей інструмент також був не у стані його ефективного використання. Насправді, втрата державою контролю за інформаційною сферою була викликана, на мій погляд, двома тенденціями. Перше – це комерціалізація медіа. Вона була релевантною до періоду накопичення капіталу. Це передбачало принцип «все, що приносить гроші – добре». Водночас державні медійні підрозділи перебували на фінансових та організаційних задвірках, або обслуговували ту чи іншу політичну силу, яка приходила до влади. Вони також не були готові до виконання нових функцій протидії агресору. Тобто канали комунікації не були пристосовані до інформаційної війни. Але, тим часом, школа медіа (чи школа журналістики) в Україні існує, ми можемо говорити, що національна система засобів масової комунікації в Україні відповідає структурі медіа незалежної держави. У нас є власні телебачення, радіо, інтернет сфера, друковані видання та інформаційні агенції, і ми не настільки безпорадні, що потрібно поширювати панічні настрої.

Українське інтелектуальне середовище, ще до початку української незалежності, ставило питання в інформаційному, гуманітарному, ментальному, духовному форматі: що таке українська ідея; згодом це трансформувалось у більш актуальну дискусію – що таке українська ідентичність. Тобто ми маємо інтелектуальний клас, який міг би продукувати контент, надавати ідеї для інформаційної протидії. Адже ми можемо мати «гармату», однак треба чимось з неї стріляти. Насправді, легше виробити патрон, снаряд, міну, ніж напрацювати оцей заряд для інформаційної боротьби. Його не можна витворити штучно. І в цей момент ми повертаємося до своїх джерел. Ми маємо величезний мистецький пласт, фольклор та літературу, словом, багатівковий культурний шар, який допомагає нам знайти відповідь на питання «що таке – українське?». Ми маємо образотворче мистецтво. Це наші першоджерела, де формується потрібний зміст. В усіх галузях, де могли формуватись ідеї, ми маємо матеріал для продукування потрібного контенту. Якщо порівнювати нашу ситуацію з тим, що формується на південному сході, в тих людей немає такої ідейної та контентної основи.

Україна має основу для власного контенту. Ми можемо продукувати те, що заглиблене, своєю основою стоїть на багатосотрічній історії наших людей (я не кажу українського народу). Ми маємо значний культурний шар, який би допоміг нам дати ідеї для інформаційної протидії. Навіть технологи і інтелектуали, якщо сядуть із думкою «як протидіяти в інформаційній війні», будуть заглиблюватись саме в першооснови, а через них – до сучасності. Через цей український культурний шар вони обов'язково врешті вийдуть на європейський культурний шар, звідки зможуть черпати основні «набої» для протидії [2].

Варто зазначити, що елементи російської пропаганди активно застосовуються для сіяння паніки та розповсюдження насилля у Східній Європі. Європейські журналісти наголошують, що проблема російської пропаганди є серйозною і цьому треба якнайшвидше протидіяти.

Одним із найпотужніших інструментів впливу не лише на українців, жителів європейського континенту, а й на людей по всьому світу, являється телеканал Russia Today. Russia Today – це мультимедійне міжнародне інформаційне агентство, метою якого є оперативно, зважено, а головне «по російському» висвітлювати події в світі, тобто розповідати міжнародній аудиторії про російський погляд на ситуацію. Росія – це провідний гравець на політичній мапі світу і тому її «голос» повинен бути почутим, така позиція Russia Today, яку очолює журналіст-міжнародник Дмитро Кисельов.

«Агентство будет рассказывать мировому сообществу не только и не столько о России, сколько о мировых событиях с учетом российского взгляда на ситуацию. Россия – это ведущий мировой игрок, и ее голос должен быть слышен всегда. С нашей помощью все желающие за рубежом смогут получить информацию о позициях и интересах Москвы «из первых рук», а не только в интерпретации зарубежных коллег, как это часто происходит», – підкреслив Д. Кисельов [3].

Кореспондентська мережа Russia Today нараховує нині понад 40 представництв по всьому світу. Russia Today і далі планує розширювати свою кореспондентську мережу за кордоном. Редакційні центри плануються у Вашингтоні, Лондоні, Парижі, Берліні, Буенос-Айресі, Стамбулі, Дубаї, Делі, Пекіні, Північній Європі. Радіомовлення агентства буде вестися на багатьох мовах, включаючи російську, англійську, німецьку, французьку, португальську, сербська, польська, іспанська, дарі, арабська, турецька, китайська, хінді, пушту, перська, курдський, японський, урду. Крім того, будуть відкриті редакційні центри з мовленням на титульних мовами в Узбекистані, Таджикистані, Киргизії, Казахстані, Вірменії, Азербайджані, Естонії, Латвії, Литві, Білорусії, Молдавії, України. Найближчим часом планується відкрити прес-центри Агентства для журналістів у Києві [3]. Журналістка і колишня телеведуча російського пропагандистського каналу Russia Today Ліз Вол з власного досвіду підтверджує ефективність російської брехні. Їхня методика роботи з аудиторією схожа на секту, де використовується психологічний вплив: «Використовуючи Інтернет, вони збирають навколо себе людей, які відчують себе відділеними від суспільства, дають їм відчуття приналежності до чогось, що вони чимось відрізняються. І це велика проблема, тому що це ефективно. Їм вдається викликати дискусію в Інтернеті, у соцмережах. Тобто Інтернет став середовищем, де люди, які не заслуговують довіри, але хочуть собі здобути славу, через дезінформацію, через теорії змови приваблюють величезну аудиторію» [4].

Отже, якою б неправдоподібною не була новина, російським медіа вдається її зробити популярною за допомогою армії інтернет-тролів, проплачених експертів та потужного фінансування. Це підтвердження того, що російський уряд веде активну інформаційну, пропагандистську політику, але варто зазначити, що російська пропаганда в країнах ЄС дуже відрізняється від пропаганди в Росії чи Україні.

В кінці березня поточного року відбувся саміт ЄС, присвячений боротьбі з «дезінформаційною кампанією» Російської Федерації. В ході саміту європейські лідери звернулися до Високого представника ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики Федеріки Могеріні з проханням розробити план протидії російській пропаганді, яка посилилася на тлі конфлікту в Україні. Для реалізації згаданого плану була створена спеціальна комунікативна група. Ф. Могеріна повинна представити вищезгаданий план-стратегію, спрямований на підтримку свободи ЗМІ та європейських цінностей в Росії під час наступного саміту, який відбудеться вже червні 2015 року. Разом з тим, дипломати ЄС стверджують що Європейський Союз повинен знайти шляхи боротьби для подолання російської пропаганди в країнах Західної Європи, зокрема в Німеччині і європейських країнах з потужними російськими меншинами, як країни Балтії.

На початку травня у Копенгагені відбулася зустріч міністрів країн північно-балтійського співробітництва для подальшого обговорення механізмів протидії пропаганди з боку Росії. Під час цього річного головування Данії тема «Збалансування російських ЗМІ» оголошена ключовою у 2015 році для північно-балтійського партнерства, до якого входять Естонія, Фінляндія, Ісландія, Швеція, Латвія, Литва, Норвегія і Данія. Як вважає Мартін Лідегорд, міністр закордонних справ Данії, санкції,

введені європейськими країнами проти Росії, є найбільш ефективним інструментом протидії російській агресії на Донбасі.

Міністри закордонних справ Естонії, Литви, Данії та Великобританії у спільному зверненні запропонували, щоб Євросоюз створив європейський телеканал, розрахований на російськомовних жителів спільноти. За створення подібного телеканалу також виступила Україна [5].

Великобританія розглядає російську агресію як найбільшу загрозу власній безпеці. За словами міністра закордонних справ Великобританії Філіпа Хемонда, нарощування військових потужностей РФ та агресія, яку Кремль проявляє в Східній Європі, є підґрунтям для «серйозного занепокоєння», саме тому британська розвідка вербує російськомовних агентів для налагодження ефективної протидії загрозі з боку РФ [6].

Громадська думка про Україну в Італії, наприклад, дуже розділена. Італійські «єврооптимісти» підтримують європейські прагнення України (вступ до ЄС та НАТО), але євроскептики, а також бізнесмени вважають, що Росія є значно серйознішим, ніж Україна, економічним ринком. Це відбувається на фоні браку знань про Україну і створює сприятливі умови для підтримки Італією російської позиції, зокрема, щодо федералізації України [7].

Позиція ж французького уряду щодо України дуже помітно виражена, адже Франція брала участь у Мінських домовленостях. Франція пройшла довгий шлях до своєї сьогоденної позиції, адже вона також має економічні інтереси з Росією, але зараз дедалі більше є розуміння того, що сучасна Росія є загрозою європейській системі безпеки. Відповідно, Франції доводиться постійно балансувати поміж цими двома факторами [7].

Пітер Коларж, громадський діяч, колишній посол Чехії в США та Росії зауважує, що сьогодні в структурах ЄС нерідко постає питання фінансових витрат ЄС на підтримку України і пов'язане із ним питання, чи готові вони змушувати європейського платника податків платити за Україну. Експерт пошкодував, що президент його країни недостатньо підтримує Україну в конфлікті. «Але молодому поколінню українців ще доведеться доводити, що Україна є країною, за яку варто боротися», – додав він. – Ми зі свого боку, робимо усе, що можемо» [7].

Підсумовуючи, можемо дійти висновку, що у супереч розбіжностям та нюансам сприйняття України в різних країнах ЄС, Європа загалом дуже об'єдналася перед тією загрозою, яку на сьогодні становить Росія для безпеки європейського континенту.

США підтримує таку позицію Європи, за словами американських законодавців, Штати самостійно не можуть протистояти добре фінансованій пропагандистській машині Кремля. Проте, разом з союзниками це реально. Конгресмен Еліот Енгель зазначає: «Ми не можемо конкурувати з сотнями мільйонів доларів, які Кремль вливає у свою пропаганду. Натомість ми повинні створювати співпрацю з іншими країнами. Держдепартамент США зараз відпрацьовує план, як реагувати на цю проблему. Ми маємо намір співпрацювати з адміністрацією, щоб розробити цей документ і дати йому хід, тому що Сполучені Штати повинні грати ключову роль у цьому питанні» [8]. В Конгресі США проходять слухання присвячені ролі російських ЗМІ в дестабілізації ситуації в Україні та Східній Європі, а також обговорюють можливі варіанти протидії російській пропаганді. Конгресмени мають намір оприлюднити список російських медіа-персон, які займаються агресивною пропагандою. До цього списку включені такі особи, як Дмитро Кісільов, генеральний директор Russia Today, голова НТВ Володимир Кулістіков, Володимир Соловйов, Аркадій Мамонтов, Андрій Караулов, Костянтин Сьомін (російський журналіст та телеведучий) та багато інших [9]. Американські

конгресмени мають намір ініціювати законопроект, який передбачатиме протидію російській дезінформації. На думку ініціаторів законопроекту, вплив російських медіа є значно небезпечнішим, ніж навіть військове вторгнення, так як пропаганда сіє радикальні настрої у всьому світі. Законопроект щодо протидії російській пропаганді конгресмена Едварда Ройса має на меті посилити діяльність американських міжнародних медіа у напрямку антипропаганди [10].

Підсумовуючи матеріал, можна зазначити, що головна мета Росії – показати свою геополітичну міць, однак вона не така дієздатна як здається. Сучасна Російська Федерація слабша за колишній СРСР, бо у неї нема такої потужної армії, а економіка стагнує через санкції, неефективну внутрішню політику, корупцію, радянський менеджмент та війну. На нашу думку, саме цю інформацію треба використовувати аби боротися із пропагандою у ЄС.

Російська пропаганда прагне розділити ЄС зсередини, в тому числі і Україну, але ефективні шляхи протидії такій пропаганді є. Насамперед, варто вільно оперувати фактами про російську економіку та соціальні проблеми цієї країни. Європейський громадянин звик до раціонального підходу вирішення проблем, а тому жителям ЄС слід розказувати факти про життя в РФ: про недорозвинуту економіку, відсутність доріг та інші проблеми, і тоді стане зрозуміло, якою є політика Путіна насправді.

Російська пропаганда, безперечно, має вплив, адже вона часто повторюється і запам'ятовується. Євроспільнота, в свою чергу, є такою, що легко піддається впливу пропаганді з Росії. Крім того, європейці сприймають українські реалії крізь призму проросійських ЗМІ. В ЄС, так як і в Україні потрібно обмежити діяльність російських телеканалів, адже це основне джерело «забруднення» контенту.

У зв'язку цим, в якості можливого прикладу для формування нової політики у сфері захисту національних інтересів в публічній сфері можна розглянути досвід Ізраїлю. На наш погляд, ця держава успішно поєднала роботу військових, спеціальних служб та медіа по всьому світу. Адже не тільки ЗМІ повинні розглядатися як головний виконавець і креатор проектів в рамках інформаційно-психологічних операцій. І якщо ми в Україні зробимо правильні висновки, то нас може очікувати активізація процесів не тільки в медійній сфері, але і в сфера експертної аналітики, військової та іншої розвідки.

Важливим меседжем для всього світу є те, що теперішній Київ – це столицею цінностей ЄС, і якщо Україна програє в цій інформаційній війні, те саме станеться і з Європою. Саме тому, боротьба – в тому числі в інформаційній війні – має бути синхронізована між ЄС та Україною.

Список використаної літератури

1. Пітер Померанцев: Мета російської пропаганди – щоб ніхто нікому не довіряв [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/03/31/7063251/>

2. Даниленко С. Російський народ – це перший народ, що впав під натиском власного телебачення [Електронний ресурс] / С. Даниленко // Дело.UA. - Режим : <http://delo.ua/ukraine/rosijskij-narod-ce-pershij-narod-scho-vprav-pid-natiskom-vlasnog-282825>

3. О международном информационном агентстве «Россия сегодня» [Электронный ресурс] // РИА Новости. – Режим доступа : <http://ria.ru/docs/about/>

4. Лиз Уол: «Я не хотіла участувать в пропаганде» [Електронний ресурс] // Телепроект «Настоящее время». – Режим доступа : <http://www.currenttime.tv/content/article/26961760.html>

5. Санкції проти РФ повинні зберегтися, якщо відбудеться ескалація конфлікту на Донбасі, їх потрібно посилити [Електронний ресурс] // Інтерфакс. – Режим доступу : <http://www.5.ua/svit/Pry-eskalatsii-konfliktu-na-Donbasi-sanktsii-proty-Rosii-treba-posyliuvaty--MZS-Danii-78613.html>

6. Британські спецслужби вербують російськомовних агентів [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/131732>

7. «Європа об'єдналася унаслідок російської загрози» – європейські експерти [Електронний ресурс] // Ukraine Crisis Media Centre – Режим доступу : <http://uacrisis.org/ua/yevropa-ob-yednalasya/>

8. Конгресмен США Еліот Енгель закликав до негайного застосування адресних санкцій проти низки українців [Електронний ресурс] // Голос Америки (Україна). – Режим доступу : <http://ukrainian.voanews.com/content/article/1855124.html>

9. Соратник Немцова передасть США список російських журналістів для введення санкцій [Електронний ресурс] // Інститут масової інформації. – Режим доступу : <http://imi.org.ua/news/48586-soratnik-nemtsova-peredast-ssha-chorniy-spisok-rosiyskih-jurnalistiv-dlya-vvedennya-sanktsiy.html>

10. Конгресс готов противостоять «информационной войне» Кремля [Електронний ресурс] // Голос Америки (Россия). – Режим доступа : <http://www.golos-ameriki.ru/content/us-russia-information-war/2722861.html>

Стаття надійшла до редакції 29.05.2015 р.

A. Savych

COMMUNICATION TOOLS COUNTERING INFORMATION AGGRESSION OF RUSSIA: INTERNATIONAL EXPERIENCE

The article aims to determine the effectiveness of communication tools that use the European countries and the US in countering information aggression of the Russian Federation.

In terms of active information development and appearing the new types of emergence of information influence on society it is necessary to determine the effectiveness of communication tools which are able to counteract the information aggression by hostile country. This article is devoted to communication tools countering Russian information aggression. In this context, it is impossible to overestimate the importance of communication in the political institutions. In today's hybrid wars communication tools play a key role in the political life of the competing countries, and they are dominant in public decision-making level.

Summarizing the material, it can be noted that the main purpose of Russia - to show its geopolitical power, but it is not as viable as it seems. Modern Russian Federation weaker than the former Soviet Union, because it not such a powerful army, and the economy stagnates due to sanctions and ineffective internal politics, corruption, war and Soviet management. In our opinion, this information should be used to fight the Russian propaganda in the EU. Despite the fact that the Russian propaganda in the EU is very rational and nevertheless stresses the economic and military potential, facts and sanctions can neutralize it. Russian propaganda seeks to divide society within the EU, as well as Ukraine, but effective ways to counter this propaganda exist. First, it is necessary freely operate facts about the Russian economy and social problems of the country. European citizens are accustomed to a rational approach solving problems and therefore we should tell facts about life in Russia to EU residents: the underdeveloped economy, lack of roads and other problems, and then it becomes clear what the is the actual policy of Vladimir Putin.

An important message to the world is that the current Kyiv - is the capital of the EU values, and if Ukraine loses in this information war, the same will happen with Europe.

Therefore, fighting - including in the information war - must be synchronized between the EU and Ukraine.

Key words: *communicative technologies, propaganda, information aggression, hybrid war.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.; Даниленко С.І., д.політ.н, доц.*

УДК 323.2(475)(045)

О.В. Савка

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ - УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті автор розглядає одну з важливих сфер розвитку держави, а саме регіональну політику. Регіональна політика держави в умовах глобалізації набирає всі більших обертів. Особлива увага до регіонального розвитку держави націлена після Другої світової війни. Сьогодні для Європи регіональна політика є однією з важливих напрямів, оскільки усі країни та регіони знаходяться на досить різному рівні розвитку, що суттєво знижує можливості перспективності сталого розвитку Європейського Союзу. В епоху глобалізації саме не велика країна або регіон може означати дуже багато, як у світовій політиці так і у світовій економіці. Одним з яскравих прикладів регіональної політики постає політика Польської Республіки. Саме Польщі вдалось найкраще серед країн Центрально-Східної Європи досягти істотних результатів. Досвід Польщі є наочним посібником для інших країн, у тому числі й України, як потрібно проводити структурні зміни у країні та які проблеми можуть виникнути під час реалізації регіональної політики. Також слід зазначити, що Польща розпочала проводити «революційні» реформи під час свого євроінтеграційного шляху. Регіоналізація та децентралізація політики всередині країни дозволяють надати поштовх розвитку країні знизу. Сьогодні Україна, так само як Польща, має за мету приєднання до Європейського Союзу і тому реформи є немінучими. Використання польського досвіду проведення реформ у сфері регіональної політики дозволить провести їх досить вдало та не допустити помилок попередників.

Ключові слова: *ЄС, Польща, Україна, регіональна політика, внутрішня політика, децентралізація, регіоналізація.*

Реконструкція політичного порядку у Європі, побудованого після Другої світової війни, призводить до істотної реорганізації та переосмислення європейського простору для якісних змін не тільки міждержавної системи, але й системи взаємозв'язків регіональних структур. У цьому ж контексті дещо знижується й роль держави, передусім у інтеграційному шляху до Європи. Проте зменшення можливостей національних держав характерно не лише для Європи, але й у всьому світі, що обумовлено глобалізаційними тенденціями. Що стосується функцій держави у Європейському Союзі, то поступово йде функціональний перехід до нижчих рівнів, тобто існує об'єктивна тенденція розвитку європейських інтеграційних процесів у напрямі створення федеральних структур.

Регіоналізація ще не сприймається у якості операційної моделі для інституційної реформи ЄС і також не є «панацеєю» для подолання недоліків у функціонуванні

політичних механізмів ЄС. Не існує ніяких гарантій, що влада повинна бути більш прозорою, наближеною до громадянина та бути більш чутливою до його проблем та інтересів. У той же час важливо побачити еволюцію структур європейських країн, які є унітарними проте проводять політику децентралізації та регіоналізації територіального управління, соціально-економічної і політичної системи. Сьогодні регіони, які розвиваються, намагаються передусім сформувати економічний регіоналізм, який є елементом повноцінної регіоналізації та перехідним етапом у побудові федеральної структури політичної системи Європейського Союзу.

Процес трансформації територіальних структур країн є одним з проявів європеїзації та глобалізації стратегії регіональної політики Європейського Союзу. Активна регіональна політика зводиться, перш за все, до рівності й ефективності регіонального розвитку, а як результат розвиток конкуренції між регіонами [3].

Також слід не забувати про основи регіональної політики ЄС, які закріплені у договорах Союзу, які заклали фундаментальний принцип солідарності. Метою регіональної політики постає підтримка та розширення потенціалу конкурентоздатності у відсталих регіонах.

Регіональна політика сприяє створенню нового інституційного порядку, у якому регіональні структури починають офіційно виконувати де які функції централізованої системи. На регіональному рівні це сприяє укріпленню регіональних економічних систем та їх конкурентоздатності, що призводить до розширення прав та можливостей регіонів, як у політичному так і у адміністративному плані.

У політичному житті Європейського Союзу, регіону набувають все більш активної участі, оскільки бачать у ній істотний інтерес. Сьогодні регіони стають ще одним з факторів інтеграції для надання динаміки цьому процесу. Це особливо важливо, коли механізми міждержавного співробітництва та інтеграції поступово втрачають свій потенціал. Таким чином, було створено новий тип європейської інтеграції, яка потребує сильної децентралізації, приймаючи зростаючу роль регіонів.

Регіональна політика європейського співтовариства це процес інтеграції, який поліпшує суб'єктивність регіональних та місцевих органів влади, і тим самим сприяє розвитку громадянського суспільства. У той же час це політика, яка є проявом соціальної солідарності, запобігає поширенню економічної та соціальної нерівності у регіональному вимірі [5].

Сьогодні процес регіоналізації поступово стає невід'ємною частиною інтеграції до ЄС. Проте на практиці регіоналізація не призводить до повної економічної та політичної інтеграції, але надає регіональним територіальним структурам конкурентоздатність та стимул для отримання більш високої ефективності економіки і підвищення рівня економіки ЄС у цілому.

Таким чином можемо зробити висновок, що зміна традиційних функцій національної інтеграції на європеїзацію регіональної політики може внести свій внесок у зміцнення окремо взятої держави та Європейського контингенту у цілому.

Поступово Європа перестає бути Європою національних держав і переходить у Європу регіонів. Саме тому регіоналістична модель має дуже великі шанси матеріалізуватись [8].

Слід зазначити, що на сьогоднішньому етапі розвитку регіоналізм у Європейському Союзі все що знаходиться на етапі розвитку і у повноцінному її вигляді все ще є лише мрією. Звісно регіоналістична модель краще за все проявила себе у федеративних державах, але вони не намагаються нав'язувати свою точку зору на внутрішню структуру держави.

На початку минулого століття існувала думка, що поділ країни на невеликі, автономні організаційні одиниці може негативно позначитись на рівні розвитку та істотно знизити рівень життя. Після Другої світової війни саме не великі країни, наприклад Австрія, Швеція, Швейцарія, Литва, Латвія, Естонія продемонстрували незвичайний ріст своїх економік. Особливу увагу привертає Австрія, яка стала не лише економічно розвиненою, але й однією з процвітаючих країн Європейського Союзу.

В епоху глобалізації саме не велика країна або регіон може означати дуже багато, як у світовій політиці так і у світовій економіці. Саме коли гроші та інформація набувають транснаціонального характеру, навіть маленькі міста стають економічно життєдіяльними. Такий успіх на світових ринках продемонстрували саме не великі міста-держави – Сингапур, Гонконг та інші.

Таким чином, одним з наслідків розвитку регіонів у якості незалежних суб'єктів (перш за все суб'єктів господарської діяльності) є те, що територіальний розмір більше не пов'язан з рівнем розвитку і економічними вигодами [2].

Реформування регіональної політики Польщі відбулося у трьох ключових напрямках. Перш за все було змінено та імплементовано новий територіальний розподіл країни. Новий територіальний устрій був націлений на державну організацію й проведення територіального облаштування, виконання функцій, а також створення й відновлення контактів на нижчому рівні. Створення повітів у свою чергу створило умови для повернення ролі малим та середнім містам, як центрам життя місцевого співтовариства, а також створення великих воєводств стало кроком до посилення регіонального розвитку.

По-друге, реформа була пов'язана з реорганізацією структури й принципів управління. У свою чергу це значило віддалення від централізованої відомчої й бюрократичної системи й перехід до децентралізації та політичної відповідальності, обрання місцевого самоврядування і наділення його політичною владою. У результаті було досягнуто прозорості системи управління та державних витрат, а також залучено нового елемента – системи громадянського управління. Визначення чіткого набору функцій, на відміну від нечітких функцій у колишній системі, стало особливо важливим в умовах кризи та трансформації системи.

Децентралізація дозволила позбавити органи державної влади від відповідальності за управління громадськими справами передав ці питання у руки органів місцевого самоврядування. При цьому стало можливим проведення реконструкції системи державного управління, зосередивши основну увагу на підтримці стратегічних напрямів [4].

У результаті відбувся чіткий розподіл державної влади між трьома основними сегментами політичної системи: місцеве самоврядування (гміни та повіти), які відповідають за задоволення колективних потреб місцевого співтовариства; регіональна влада (воєводства), відповідає за питання регіонального розвитку, а також центральний уряд. Реформа не тільки змінила адміністративний поділ країни, але й призвела до зміни самого адміністративного апарату, більш ефективного розподілу повноважень й відповідальності.

Слід відзначити, що реформа було досить вдалою не дивлячись на існуючу критику. Головна мета реформ – передача повноважень у руки місцевого самоврядування й передача управління місцевими справами з центру була досягнута. Як результат, було створено умови для розвитку на місцях, що сприяло розширенню прав й можливостей, та як наслідок і посилення конкуренції між регіональними центрами.

Усі зміни були необхідні для держави, оскільки реформа суттєво посилила здатність держави функціонувати належним чином. У цьому контексті застосування нових підходів до регіонального адміністрування й політиці мали революційне значення для політичної системи [10].

У порівняльній перспективі можна зробити висновок, що зміни були необхідні. Альтернатив модернізації країни у Центральній і Східній Європі не було – у інших посткомуністичних країнах настільки глибоких реформ не відбулось. Найбільш значимі структурні зміни відбулись лише в Польщі. Не дивлячись на «революційність» реформи, остання не привнесла усіх необхідних змін. Неможливо одночасно змінити все, неможлива докорінна реорганізація державної системи одночасно у всіх галузях. Такі зміни необхідно проводити обережно й обачно, щоб не порушити стану національної безпеки.

Функціонування державної системи в Польщі до 1998 року, безсумнівно, була досить складною та вкрай централізованою. Саме тому такі суттєві реформи були досить необхідні, у свою чергу такі зміни були необхідні і у рамках підготовки та адаптації країни до членства у Європейському Союзі.

Реформа системи регіонального управління активувала не лише географічні центри, але й активувала процеси у різноманітних галузях: освіта, соціальна забезпечення, безпека та інші.

Однією з важливих задач, які стоять перед органами державної влади у Польщі є проблема створення та розвитку регіональної політики. В умовах глобалізації саме регіональна політика може стати важливим елементом структурної перебудови і модернізації економіки. Саме регіональна політика може стати важливим інструментом державної економічної політики, регіональної мобілізації фінансових ресурсів та місцевого інтелектуального потенціалу. Основна мета регіональної політики – провести якісні зміни у країні для конкурентоздатності країни як у об'єднаній Європі так і у світі [1].

Сьогодні постає декілька проблем політики регіонального розвитку у Польщі. По-перше, це здатність стратегічного планування регіональної політики на основі національних і регіональних умов та інтересів розвитку. По-друге, це проблема впливати на напрями та зміни європейської політики регіонального розвитку.

У сучасних умовах роль центрального уряду відіграє важливу роль для просування регіонального розвитку. Діяльність уряду повинна враховувати корінні інтереси національного розвитку, які повинні бути спрямовані географічно і бути доповненням до діяльності, здійснюваної регіональними урядами. Одним з пріоритетів регіональної політики держави має стати розвиток промислових регіонів, підтримуючи створення умов для їх динамічного розвитку.

У той же час уряд повинен мати на увазі, питання економічної і соціальної єдності країни, і тим самим запобігти маргіналізації у проблемних зонах.

Важливим елементом реформування регіональної політики є підвищення ефективності управління. Це повинна бути політика більшою мірою налаштована на результат, а не тільки дотримання процедур. У свою чергу це пов'язано як з постулатом політики децентралізації, а також зменшення кількості правил і бюрократичних процедур.

Важливою організаційною проблемою для уряду є структурні питання регіональної політики та її координації. Перш за все не має системи координації роботи між різними державними органами. Фактично регіональна політика є важливим елементом партнерства між інститутами держави та регіональної влади.

Реформування фінансової системи Польщі недостатньо повно дозволило провести децентралізацію державних коштів для збільшення доходів на місцях. Можливо реформою також переслідувалась мета по зменшенню дефіциту бюджету за рахунок «перекладення цього питання на плечі органів місцевого самоврядування». Воеводства, у свою чергу, й досі позбавлені достатніх ресурсів для проведення інвестиційних проектів, що зменшує здатність проводити регіональну політику та привезти до стратегічного розвитку регіону.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що польська система регіонального розвитку недостатньо дозволяє реалізовувати національні та регіональні стратегії розвитку. У де якій мірі вона характеризується організаційною та фінансовою слабкістю. Система надмірно зосереджена на поглинанні європейських коштів та на виконанні вказівок та рекомендацій Європейського Союзу. Слабкість національної регіональної політики може також впливати на труднощі у визначенні національних і регіональних пріоритетів у сфері розвитку. Для ефективної регіональної політики слід зробити повну реконструкцію системи державних фінансів таким чином, щоб центральна та місцева влада отримали власні кошти і інвестиційні фонди.

У свою чергу, слід пам'ятати, що Польща, як і інші пост-комуністичні країни знаходяться на іншій стадії розвитку між країнами Європейського Союзу. І саме тому де які проблеми розвитку виходять з недавнього минулого та не повних економічних змін. Саме тому потрібні чіткі системні дії підкріплені інституційними та нормативно-правовими основами для не лише отримання фінансової допомоги з ЄС, але й розвитку власної регіональної політики [8].

Регіоналізація і децентралізація мають важливий економічний аспект, оскільки створюють умови для економічної конкуренції між населеними пунктами і регіонами. Така економічна конкуренція здатна створити для України оптимальні передумови для подальшого економічного розвитку та зміцнити її позиції в міжнародній конкуренції. Спеціалізація регіонів може цілеспрямовано впливати на покращення умов розміщення промислових центрів, інфраструктури та ін..

Найчастіше регіоналізація і децентралізація проходять під провідною ідеєю національної інтеграції. Централізована держава, яка управляє регіонами зі столиці, наражається на опір етнічних меншин в регіонах та специфічних регіональних інтересів. Якщо регіонам надається політична автономія, то вони можуть краще інтегруватися у державу. Регіони інтегруються у державу через те, що вони беруть участь у прийнятті державних рішень, а їхня адміністрація переплітається з державою. У ситуації, коли міжрегіональні диспропорції залишаються значними, необхідно активно використовувати апробований досвід іншими країнами. І перше на що слід звернути увагу в українських реаліях – регіональна політика європейських країн, яка базується у першу чергу на політиці вирівнювання. Слід не забувати, що у той же час слід посилювати компетенції органів місцевої влади та використовувати економічні важелі для розвитку, надавати необхідну допомогу та підтримку малому та середньому бізнесу шляхом імплементації інноваційних процесів та створення сприятливих умов для розвитку.

Сучасний європейський регіоналізм сформувався під впливом двох течій – використання власного регіонального потенціалу та підкріплення фінансовою допомогою зі сторони ЄС з різноманітних фондів. Фінансове забезпечення регіонального розвитку в Україні неможливе без створення спеціального державного позабюджетного фонду, який повинен формуватись як за рахунок податків, так й за рахунок зовнішніх та внутрішніх кредитів.

Таким чином, польський досвід проведення децентралізації та регіоналізації є досить важливим, оскільки Польща трохи раніше за Україну пройшла складний євроінтеграційний шлях. Сьогодні Україна повинна використовувати досвід інших країн, а саме досвід Польщі. Саме Польщі вдалось досить вдало провести реформи на відміну від інших країн Центрально-Східної Європи.

Список використаної літератури

1. Европейский Союз. Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / под ред. С. Кашкина. – М. : Инфра-М, 2008. – 704 с.
2. Маркова Т. Региональная политика Европейского Союза: принципы, тенденции развития, сложности, опыт для России [Электронный ресурс] / Т. Маркова – Режим доступа : http://eulaw.edu.ru/documents/scient_effort/conf_26-04-01/markova.htm.
3. Міхель Д. О. Визначення поняття процесу «європеїзація» та його вплив на сучасне суспільство [Електронний ресурс] / Д. О. Міхель – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2011/162-150-5.pdf>.
4. Региональная политика стран ЕС / отв. ред. А. В. Кузнецов. – М. : ИМЭМО РАН, 2009. – 230 с.
5. Atkinson R. The politics of gating [Electronic resource] / R. Atkinson // European Journal of Spatial Development. – 2008. – Mode of access : <http://www.nordregio.se/Global/EJSD/Debate/debate080506.pdf>.
6. Cieślík A. Regional wage determinants in Poland / A. Cieślík, B. Rokicki // Bank i Kredyt. – 2013. – №44. – S.362-369.
7. Combes P. Economic Geography. The integration of Regions and Nations [Electronic resource] / P. Combes, T. Mayer, J. Thisse // Princeton University Press. – 2008. – Mode of access : <http://press.princeton.edu/chapters/s8765.pdf>.
8. Gądecki J. Osiedla grodzone w Polsce—analiza dyskursu / J. Gądecki. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2009.
9. Glasze G. Private cities: Global and local perspectives / G. Glasze, C. Webster, K. Frantz. – London : Routledge, 2006. – 256 s.
10. Grodzenie miasta: Casus Warszawy / A. Gąsior-Niemiec, G. Glasze, D. Lipok, R. Puetz. – Warszawa : Studia Regionalne i Lokalne, 2007. – S. 5-30.
11. Merrill S. Home purchase in the Visegrad Countries: The case of Poland / S. Merrill. – Washington DC : The Urban Institute, 2000. – 219 с.
12. Rokick B. Ewolucja regionalnego zróżnicowania płac realnych w Polsce [Electronic resource] / Bartłomiej Rokick // Uniwersytet Warszawski. – 2013. – Mode of access : http://gospodarkanarodowa.sgh.waw.pl/p/gospodarka_narodowa_2013_09_03.pdf.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2015 р.

O.Savka

THE REGIONAL POLICY OF POLAND - THE LESSONS FOR UKRAINE

The article considers one of the important areas of the state, namely regional policy. Regional policy in the context of globalization is gaining more and more momentum. Special attention to regional development targets after the Second World War. Today, European regional policy is one of the important areas because all countries and regions are at very different levels of development, which significantly reduces the possibility of the prospects of sustainable development of the European Union. In the era of globalization is not a big country or region can mean a lot, both in world politics and the global economy. One of the best examples of regional policy raises the policy of the Polish Republic. From Poland could best among Central and Eastern Europe achieved significant results. Poland's experience is a good guide for other countries, including Ukraine, as the need to implement structural changes in the country and problems that may arise during the implementation of regional

policy. It should also be noted that Poland started to conduct "revolutionary" reforms during its European integration path. Regionalization and decentralization policy in the country allow you to give impetus to the country below. Today Ukraine as well as Poland aims to join the European Union and therefore reform is inevitable. Using Polish experience of reforms in the field of regional policy will hold them quite well and avoid mistakes of predecessors.

Key words: EU, Poland, Ukraine, regional policy, domestic policy, decentralization, regionalization.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Гаврилова Н.В., к.політ.н, доц.

УДК 329(450)(045)

М.А. Свєтлакова

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІТАЛІЇ В УМОВАХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2013 Р.

У статті досліджена політична ситуація в Італії, яка склалася напередодні парламентських виборів 2013 р. та спровокувала чергову урядову кризу. Визначено результати виборів в Палату депутатів та Сенат. Охарактеризовано основні політичні сили, які претендували на головне місце в парламенті.

Ключові слова: парламентські вибори 2013 р., правоцентристська коаліція, лівоцентристська коаліція, Рух п'яти зірок, Громадянський рух «3 Монті за Італію».

Парламентські вибори в Італії 2013 р. характеризувалися оновленням партійної системи. Це виражалось в появі у виборчих бюлетенях нових політичних об'єднань, різних за своїми ідеологічними уподобаннями. Вибори стали відправною точкою в оновленні партійної системи в цілому та зламу традиційних партій та блоків. Відступ від політиків старого клану став дуже успішним та показовим у результатах виборів.

Тема парламентських виборів Італії була досить нова, тому важко знайти якісь фундаментальні праці. І українській історіографії ця тема майже не знайшла свого відображення. Серед зарубіжних вчених політичним становищем Італії цього періоду займалися Т. Зонова, К. Холодковський, К. Мікелі, Р. Біорчіо.

Палата депутатів яка передбачала наявність більшості депутатів від лівоцентристського блоку та більшість правоцентристів в Сенаті призвели до розпаду парламенту. У відставку подав прем'єр-міністр М. Монті [7]. На додачу, вибори проходили і в несприятливих економічних умовах. Для європейського простору 2013 рік повинен був стати важливим та рішучим стосовно політичної направленості єврозони. Аналітики та експерти вважали, що саме 2013 р. повинен стати потужним в сфері соціальних та політичних потрясінь. Парламентські вибори, які пройшли в Італії, була однією з не останніх причин переживань ЄС. Єдиним рятівним шансом для єврозони залишалася хибка надія, що до влади не повернеться С. Берлусконі або не прийдуть євроскептики, які останнім часом ставали все більш активними.

Зазначимо, що парламентські вибори 2013 р. характеризувалися широким політичним представництвом. Це проявлялося в нових політичних об'єднаннях які виступили на виборах, як окремі одиниці. У порівнянні з виборами які пройшли в 2006

та 2008 р., на яких основними виступали тільки дві політичні сили, тим самим не даючи змогу електорату надію на нове політичне відновлення країни, 2013 р. став свого роду переворотом в політичній свідомості італійського суспільства. Традиційні провірені роками партії, з усталеними ідеями та діями все є такі були близькими до італійців, тому як вони, здебільшого, були прихильниками стабільності та нерухомості. Італійці боялися нових змін, які могли б похитнути їх усталене рівномірне життя.

Передумовами парламентських виборів 2013 р. стала відставка прем'єр-міністра С. Берлусконі в 2011 р. Після тривалої кризи в євросоні, політик все ж таки подав у відставку зі своєї посади прем'єра. Після його відставки у 2011 р., країна знаходилася в рецесії, це було обумовлено тим, що країні більше не довіряли міжнародні фінансові ринки, тому їй потрібно було активне відновлення економіки та діючі заходи з приводу впровадження нових реформ в усіх сферах суспільного життя [8].

Майже одразу С. Берлусконі був замінений економістом-технократом М. Монті. Почалося будівництво нового уряду М. Монті, який проповідував систему жорсткої економії. Під час знаходження М. Монті у влади, Італія зіткнулася з підвищенням податків та скороченням витрат держави, а також рядом реформ, які були направлені на підвищення конкурентоспроможності економіки Італійської Республіки. Така політика жорсткої економії, яка була реалізована М. Монті визвала купу протиріч в італійській суспільній думці. В Європі таку політику сприйняли як ознаку «міжнародної довіри» в Італії та підтримали і інші політичні лідери євросони, такі як А. Меркель та колишній президент Франції Н. Саркозі [5].

Втім, за рік до означених виборів С. Берлусконі оголосив про своє повернення, задля того, щоб допомогти Італії уникнути похмурих перспектив, що з'явилися в результаті дій «податківців-технократів». В свою чергу вже новий секретар Демократичної партії П. Берсані – лідер лівоцентристської коаліції, був впевнений, що його суперник не повернеться на політичну арену та саме його коаліція отримає перемогу на парламентських виборах [8].

Дострокові парламентські вибори пройшли 24 та 25 лютого 2013 р., після того як 22 грудня 2012 р. президент Італії Дж. Наполітано підписав указ о розпуску парламенту країни. Першочерговим кроком для цієї події стала відставка М. Монті, яка за великим рахунком була запланована. Останній активно готувався виступати окремо на парламентських виборах [7]. Вибори 2013 р. проводилися за діючим виборчим законом від 2005 р. Хоча ще у 2008 р. були зроблені спроби провести реформи по його зміні. Саме через нього результат виборів показав, що ні одна з коаліцій не могла отримати повноцінну перемогу. Закон передбачав пропорційну систему з присудженням більшості. Таким чином, в Палаті депутатів передбачалося, якщо коаліція яка отримала більшість голосів не досягає 340 місць, то вона є правонаступником додаткових місць. Але така політика не розповсюджувалася на такі автономні регіони, як Вале-Д'аоста та Трентіно-Альто-Адідже. Відповідно, в Сенаті існувала інша система, якщо коаліція отримала найбільшу кількість голосів в окремому регіоні, але не досягла 55%, то вона теж є правонаступником на отримання додаткових місць.

Основними політичними силами на виборах виступали:

- лівоцентристська коаліція «Італія. Загальне благо» під керівництвом П. Берсані, до якої входили Демократична партія, Ліві. Екологія. Свобода, автономні партії регіонів Вале-Даоста та Трентіно-Альто-Адідже, Італійська соціалістична партія;
- правоцентристська коаліція «Народ Свободи», очолювана С. Берлусконі, до якої приєдналися Ліга Півночі, Рух за автономію та інші дрібні партії;
- партія «Рух п'яти зірок» лідером якої виступив популіст Б. Грілло;

- Громадянський рух «3 Монті за Італію», керівником якої став М. Монті, до якої увійшли Союз Центру, Майбутнє за свободу Італії, партія італійських комуністів та ін.

Напередодні виборів політичні лідери серйозно взялися проводити виборчі кампанії. І кожний намагався виявити себе першим в якісній агітації. В свою чергу, агітаційні кампанії проводилися не тільки крупними партіями зазначеними на виборах, також подібні заходи проводили, які мали теж велике значення і лідери малих, незначних партій.

Здебільшого Б. Грілло проводив свою виборчу кампанію шляхом демонстрацій та мітингів, на яких збиралися люди та уважно слухали новоз'явленого політика, який в своїх промовах відкрито принижував та засуджував політиків старого клану. Для Італії поява такої партії як «Рух п'яти зірок» була ковтком свіжого повітря після традиційних старих партій. Тому «Рух п'яти зірок» досить швидко набрав швидкі обороти та заручився підтримкою певної частини населення в кожному регіоні по-різному. Його кампанія отримала назву «цунамі-тур», яка рознеслася майже по всій території Італії [6].

Він позиціонував себе в якості новатора, який піде всупереч традиційним партіям, пропонував відміну державного фінансування політичних партій, податкові пільги для громадян та вихід з зони євро. Також він обіцяв перехід від політики жорсткої економії, яка на його думку, була нав'язана Євросоюзом. За прямим розпорядженням Б. Грілло жодний з політиків Руху п'яти зірок не виступав в телевізійних дебатах з іншими політиками та не давали інтерв'ю італійській пресі, а тільки закордонній.

П. Берсані лідер лівоцентристської коаліції «Італія. Загальне благо», почав свою агітаційну політику зі своєї Батьківщини, щоб, так мовити, відразу почати вдалий старт [4]. Хоча окремі регіони, на які розраховував лівоцентрист, були прихильниками правої Ліги Півночі, яка входила в блок С. Берлусконі, і саме через них, за думкою П. Берсані, був нанесений тільки збиток як економіці, так і ринку праці.

В грудні 2012 р. С. Берлусконі почав проводити кампанію, яка різко підвергла критиці політику М. Монті. Далі, звісно, активна агітація за Народ Свободи йшла з телевізорів, газет та радіо, на ці сфери інформації С. Берлусконі і мав певну надію. Представляючи свою програму С. Берлусконі наголошував, що вона була як альтернатива для уряду М. Монті, ліво центристам та Руху п'яти зірок.

Явка на парламентських виборах 2013 р. склала 75,19% виборців які проголосували, такий результат був зареєстрований в Міністерстві закордонних справ. Це було майже на 5 % менше, ніж на парламентських виборах 2008 р. Таким чином, вперше в історії республіканської Італії, явка електорату впала нижче порогу 80% [1]. Результат в Сенаті склав 75,11%, проти 80,46% на попередніх виборах. Електоральна апатія в Італії стала все більш актуальною для країни.

Італійська національна територія в Палаті депутатів була розділена на 28 багатомандатних округи, а Сенат на 21 багатомандатних виборчих округи, відповідних до регіонів Італії [9].

На виборах італійці обирали депутатські мандати одразу в дві палати парламенту – нижню та верхню. Склад нижньої палати визначався за результатами загальнонародного голосування, склад верхньої палати, а саме Сенату розподілявся по результатам голосування в регіонах.

Найбільш заселеними регіонами північно-східної Італії вважається Ломбардія та П'ємонт. Саме Ломбардія на своїй території зосереджує 1/6 всього населення Італії, тому саме вона визначає високу електоральну значимість підтримки даної території. Найбільш крупні міста теж зосереджені здебільшого на півночі Італії [9].

Вагомі результати отримала лівоцентристська коаліція «Італія. Загальне Благо» в Трентіно-Альто-Адідже – 44,71%, що був найвищий показник голосування в Палаті депутатів. А також високі результати були отримані в регіонах Емілія-Романья – 40,17%, Тоскані – 41,57% та Умбрії – 35,56%. Відповідно, Тоскана продемонструвала найбільш високу підтримку ДП партії. Лідер Демократичної партії П. Берсані біографічно пов'язаний з регіоном Емілія-Романья, в якому теж отримав підвищений результат. Ці північно-центральні регіони замість підтримки правого блоку, на який останній дуже розраховував, навпаки, проголосували за лівий, що стало майже дзеркальним відображенням виборів 2008 р. Тим самим, доказуючи незмінність своїх поглядів, які не змінилися навіть після перемоги правоцентристів та перебування їх у влади. Приємні для П. Берсані та його прихильників стали результати отримані в Базилікаті – 34,18%, Лігурії – 31,08%, Марке – 31,06% та П'ємонті – 30,56%. Ці регіони теж розподілилися за своїми поглядами хаотично [2,3].

На відміну від Руху п'яти зірок Б. Гріло, в Сенаті лівоцентристи заробили більш вагомі результати. Майже у всіх регіонах, окрім Сицилії, Апулії, Абруццо, Венето, Ломбардії, Кампанії та Калабрії, П. Берсані отримав в середньому більше 30 %. Традиційно Сицилія підтримала правий блок, прихильники Ліги Півночі, а саме Венето, теж віддали свої голоси за правих. Таким чином, в Сенаті обрисувалася картина більш менш схожа на реальність, північні регіони були традиційно на боці правоцентристів, південні підтримували тих, хто проводив стосовно їх розвитку більш лояльну політику [2,3].

Партія 3 Монті за Італію, відмінні результати отримала в Палаті депутатів в Фріулі-Венеція-Джулія та Трентіно-Альто-Адідже в середньому майже 13%. Такий результат для політика, який вже був у влади та показав себе з різних боків, був дуже значним та показовим. Хоча другого боку політика жорсткої економії, яку вже змогло відчутти на собі населення Італії, могла повернути електорат проти М. Монті. В Сенаті результат був гірший ніж в Палату, відсоток зароблених голосів коливався в межах 8,5%. Найвищий результат був у тій же Фріулі-Венеції-Джулії – 12,28% та П'ємонті – 11,64%. В Палаті депутатів більше 13% голосів громадянський рух заробив у південних регіонах: Молізе, Апулія, Базилікаті, Калабрії та Кампанії [2].

Лідер правоцентристів С. Берлусконі біографічно пов'язаний з регіоном Ломбардія, в якому вони і отримали очікувану більшість голосів. Ломбардія дала досить високий результат в середньому 35%. Мабуть С. Берлусконі вже асоціюється у виборців здебільшого з національною політикою та має слабкий зв'язок з регіоном свого походження через занадто велику кількість часу перебування у влади. Це можна пояснити спадом підтримки голосів правих в північних регіонах, які традиційно давали основну масу голосів. В Палаті депутатів правоцентристи більше 30% набирають в південних регіонах Італії, таких як Апулія, Кампанія та Калабрія. Перший результат правий блок отримав в північних регіонах Фріулі-Венеція-Джулія – 27,98% та Венето – 33,16% [2].

Як ми вже зрозуміли, Б. Гріло в першу чергу виступав проти старого покоління політиків. І через це він не бачив перспективи створення коаліцій ні з лівоцентристським блоком П. Берсані, ні тим паче з правоцентристами, де С. Берлусконі був його ворогом номер один.

Такий розклад міг свідчити про те, що Італія могла знову опинитися в безвихідному політичному стані. Така ситуація була зовсім не на руку Євросоюзу, о чому говорилося вище. Другою причиною могла стати внутрішня ситуація в самій країні, яка потерпала від масових демонстрацій, мітингів та протестів. Втім, саме того, кого Б. Гріло все більш голосно засуджував, по суті був на нього схожим.

Навіть після того як кабінет уряду С. Берлусконі подав у відставку, він знову зібрав та відновив свою партію Вперед, Італія та з'явився у списку виборчого бюлетеню. Загалом у 2013 р. правоцентристський блок Народ Свободи в Палаті депутатів набрав 9923600 тис. голосів, а саме 29,18%, такий результат дав змогу отримати правим 124 місць в Палаті. Втім, лівоцентристська коаліція значно випередила свого опонента та набрала загальну кількість голосів в 10049393 тис., що становило 29,55% та склало 340 депутатських мандатів. Як ми можемо бачити, різниця між обома блоками майже несуттєва.

І тут на політичній арені з'являється навіжений комік Б. Гріло, який по суті перевернув уяву помірності у італійців з ніг на голову. Вслід за ним виходить технократ М. Монті, який вже був в уряді та прославився політикою жорсткої економії. Саме його політику різко засуджував Б. Гріло. Хоча можливо саме завдяки такій політиці проведеної урядом М. Монті, Італія стала більш твердо стояти на міжнародній арені, що зауважили і лідери ведучих європейських країн.

Партія М. Монті виступила під лозунгом Громадянський рух «З Монті за Італію». Його політика жорсткої економії визвала різке невдоволення в італійському суспільстві, однак в країні все ж таки залишилася та частина італійців, які підтримували його політику, розуміючи в якому зараз Італія знаходиться стані. Тому, на певний відсоток голосів М. Монті вже міг розраховувати.

Головними завданнями партії М. Монті було недопущення зростання популізму та націоналізму, який швидкими темпами почав наростати в Італії. На думку політика, він зумів врятувати Італію, шляхом свого проведення політики жорсткої економії, від краху. Наступним етапом його передвиборчої програми було відновлення політики на новий рівень [5].

Ситуація яка створилась напередодні виборів, була дуже неоднозначною. Головні герої не могли порозумітися один з іншим, що вже насторожувало чи буде плавне та успішне завершення виборів. Так і сталося, переможець виборів П. Берсані та його Демократична партія опинилися в складному стані. Лідер лівоцентристів був навіть розчарований такою ситуацією, тому що для керівництва країною йому потрібно укласти союз зі своїми політичними супротивниками, а цього він зовсім не хотів.

Почалися будуватися комбінації створення керуючої коаліції, для того щоб уникнути ще одних виборів. Ще до початку виборів П. Берсані розглядав у якості перспективи союз з центристами М. Монті, тому як вони були більш близькими по поглядам та ідеям. Але потім стало зрозуміло, що блок М. Монті отримав менше ніж 10% голосів в Сенаті, тому такий розклад вже не був актуальним. В свою чергу, більшість голосів міг отримати тандем Берлусконі-Гріло, які разом отримали 171 місце в Сенаті і спокійно могли його контролювати. Але з таким розподіленням різко не погодився лідер Руху п'яти зірок, пояснюючи це тим, що він боровся проти старого клану політиків та обіцяв не підтримувати ніяких дипломатичних відносин з ними [8].

В період коли у всьому світі тривала фінансова-економічна криза, в тому числі і в Італії, в якій особливо страждав соціальний стан, питання проведення соціальних реформ було дуже актуальним. Соціальна політика була базовою складовою для досягнення успіху в будь-якій сфері. Зазначимо, що проведені реформи змогли підняти рівень зростання економіки, а пониження курсу євро, дало змогу підвищити рівень конкурентоспроможності Італії. Здебільшого це була заслуга М. Монті та проведення його політики жорсткої економії. Таким чином, неможливо цього досягти не стабілізувавши в норму соціальне життя, а також не здійснюючи потрібні соціальні реформи. Закріплення соціального захисту населення, підтримка окремих категорій громадян, які потребували соціального захисту, були тим фактором які визначали

загальний настрої громадян, які одночасно і виконували функцію електорату, щодо політики в країні яка проходила.

Таким чином в 2013 р. збереглося підвищене локалізоване голосування за ліві сили. Основна поляризація голосів сталася по ідейній лінії єврооптимісти-євроскептики. Їх погляди повинні були стати стратегічними стосовно проведення подальшої політики в кризових умовах. Зазначимо, що активно проголосували за єврооптиміста М. Монті, який вже був у влади та відзначився баченням своєї політики, яка була необхідна для Італії. Парламентські вибори 2013 р. чітко показали, що на політичній арені країни досить не з'явилося такого політика, який зумів би розрішити проблеми з якими зіткнулась країна, а саме одну з головних - політичну.

Список використаної літератури

1. Affluenza sotto l'80%: per le politiche è la prima volta [Electronic resource]. – Mode of access : http://tg24.sky.it/tg24/politica/2013/02/25/dati_affluenza_analisi_istituto_cattaneo_confronto_europa.html
2. Archivio storico delle elezioni camera del 24 febbraio 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=C&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
3. Archivio storico delle elezioni senato del 24 febbraio 2013 <http://elezionistorico.interno.it/index.php?tpel=S&dtel=24/02/2013&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>
4. Bersani: "Via tutte le leggi ad personam" e lancia la campagna per il "voto utile" [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.repubblica.it/politica/2013/01/15/news/in_sardegna_zappadu_candidato_con_ingroia_scatt_le_foto_di_berlusconi_a_villa_certosa-50582845/
5. L'Italia deve rinascere - Mario Monti chiude la campagna elettorale a Firenze [Electronic resource]. – Mode of access : <http://archive.today/uQtz0#selection-167.1-167.78>
6. Movimento 5 Stelle, parte da Pistoia lo Tsunami Tour di Beppe Grillo [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.direttanews.it/2013/01/15/movimento-5-stelle-parte-da-pistoia-lo-tsunami-tour-di-beppe-grillo/>
7. Napolitano ha sciolto le camere [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ilpost.it/2012/12/22/live-governo-monti-dimissioni-consultazioni-napolitano/>
8. Выборы в Италии: или Монти и евро, или Берлускони и кризис [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://polittech.org/2013/02/10/vybory-v-italii-ili-monti-i-evro-ili-berluskoni-i-krizis/>
9. Сироткина Е. Анализ результатов парламентских выборов 24-25 февраля 2013 г. в Италии [Электронный ресурс] / Е. Сироткина. – Режим доступа : <http://www.regional-science.ru/wp-content/uploads/2013/06/Сироткина-Италия-2013.pdf>

М. Svetlakova

THE EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM IN ITALY IN CONDITIONS OF PARLIAMENTARY ELECTIONS 2013

The political situation prevailing before the parliamentary elections in 2013 caused by another government crisis. Four candidates are taking part in the first general election since former Prime Minister Silvio Berlusconi, one of those standing, resigned in November last year after becoming embroiled in a series of scandals and escalating the country's debt crisis. Outgoing Prime Minister Mario Monti, a former European commissioner, will also compete with the popular wildcard candidate Beppe Grillo, a comedian-turned-politician who leads the protest Five Star Movement party and Pier Luigi Bersani, the centre-left leader of the

Democratic Party who led the last opinion polls. The Chamber of Deputies which included the presence of the majority deputies from center-left coalition and the center-right majority in the Senate resulted to the collapse of the parliament. In the resignation submitted Prime Minister of M. Monti. In addition, elections were held in adverse economic conditions. For the European Space 2013 had become an important and decisive on the political orientation of the eurozone. Analysts and experts believed that 2013 should be powerful in social and political upheaval. The only chance for saving the eurozone has remained of hope that the authorities will not return Silvio Berlusconi or come skeptics who recently became more active.

Key words: *parliamentary elections in 2013, the center-right coalition, the center-left coalition, Five Star Movement, the Civic Movement "With Monti for Italy."*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Балабанов К.В., д.політ.н, проф., Пахоменко С.П., к.політ.н, доц.*

УДК 303.732.4-028.79(53)"2001/2010"

М.А. Субх

ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СИСТЕМНИХ РЕФОРМ У КРАЇНАХ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ (2001-2010 РР.)

Стаття присвячена передумовам, які спонукали країни Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) до започаткування масштабних реформаторських програм з політичної, економічної, фінансової та соціально-гуманітарної модернізації. Подається аналіз впливу політики західних країн, та, насамперед, США на активізацію інтеграційних процесів усередині РСАДПЗ як відповіді на експансію західного втручання у справу Ради.

Ключові слова: *РСАДПЗ, Перська затока, інтеграційні процеси, США, модернізація, реформи.*

Актуальність статті полягає у спробі автора дати оцінку політико-дипломатичному та фінансово-економічному впливу західних країн (насамперед, США) на інтеграційну політику країн-членів Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). На відміну від інших досліджень з даної проблематики, у даній статті автор робить акцент на тому, що вплив західних цінностей має "ефект обмеженої дії", зберігаючи при цьому за аравійськими монархіями право на збереження самобутності та національної самоідентичності.

Аналіз публікацій за темою дослідження доводить доволі широке її висвітлення вітчизняними (О. Волович, О. Коппель, В. Нагайчук, Ж. Ігошина) російськими (Л. Шквара, А. Бяшарова, Г. Косач) та західними дослідниками, проте, дана публікація є спробою узагальнити спільні підходи низки авторів щодо ідентифікації тенденцій, які вплинули у першій декаді 21-го століття на поглиблення інтеграційних процесів в рамках РСАДПЗ.

Мета публікації полягає у прагненні автора довести нерозривність інтеграційних процесів на теренах РСАДПЗ на початку ХХІ ст. з експансіоністською політикою США та провідних країн Західної Європи у цьому регіоні.

Характер і перспективи політичного розвитку арабських монархій на початку ХХІ ст. багато в чому визначаються системою державного управління, пріоритетами зовнішньої та

внутрішньої політики, а також станом політичної свідомості національної еліти в цих країнах.

Водночас, під впливом процесів регіоналізації та глобалізації у регіоні Перської затоки ця система перебуває у мінливому, динамічному стані. Нині арабські монархії докладають зусилля, спрямовані на реформування політичних інститутів, а також надання їм ознак, притаманних західним демократіям, з урахуванням власного бачення національної моделі політичного устрою.

У цьому контексті справедливим є твердження, що «...серед гострих проблем, з якими мусульманські держави увійшли у XXI століття, особливе місце посідають виклики, пов'язані з глобалізацією та відповідною модернізацією місцевих суспільств» [1, с. 320].

Важливим фактором проведення реформ в арабських монархіях став вплив з боку провідних політичних акторів в економічному, військово-політичному та моральному відношеннях [2, с. 91], який, утім, має досить суперечливий характер, а сама модернізація в арабських монархіях здійснюється вкрай повільно, маючи, здебільшого, «косметичний» характер, незважаючи на зусилля країн «Великої вісімки» їх активізувати, прискорити та надати їм характеру демократичних змін.

У практичній площині зацікавленість у вивченні західного досвіду державотворення не призвела до змін політичного світогляду в арабських країнах. Західна політична модель демократичного розвитку була чужою арабській еліті, яка висунула власні проекти політичного і соціально-економічного розвитку («Ісламський проект» «Лівійська альтернатива» [3]), що відображають національні особливості арабської політичної культури і ментальності.

Арабські монархії доцільно розглядати як особливий суб'єкт політичної модернізації, оскільки від решти арабського світу ці режими суттєво відрізняються за такими ознаками:

- високий рівень валового національного доходу дає можливість арабським монархіям самостійно розвивати економіку, реалізовувати масштабні національні проекти без залучення ресурсів міжнародних фінансових інститутів, підконтрольних західним державам. При цьому арабські монархії накопичили величезний обсяг коштів у державних суверенних фондах, загальний обсяг активів яких становив станом на 2010 рік 1,5 трлн. дол. США [5, с. 22]. Доказом фінансової незалежності арабських монархій є той факт, що у I декаді XXI ст. країни арабської шістки посіли перше місце у світі за фінансуванням інвестиційних проектів. Наприклад, влада Саудівської Аравії оголосила про проекти, загальна вартість яких перевищувала 365 млрд. дол. США. Приблизно стільки ж інвестовано у різні проекти Еміратами. У свою чергу, Катар оголосив про намір інвестувати 150 млрд. дол. США у розвиток власної соціально-економічної інфраструктури [5, с. 15], а на реформи в Бахреїні і Омані було виділено 20 млрд. дол. США [6]. Інвестиційні проекти, а також наявність величезних запасів стратегічної сировини забезпечують розвиток національної економіки, наслідком чого є високий рівень життя населення, всеохоплюючі соціальні гарантії що, у свою чергу, забезпечує політичну стабільність монархічних режимів. Водночас, в економічній площині для цих країн характерна орієнтація на «ідеологію суспільства споживання», яка є притаманною для західних демократій. Крім цього, арабська політична еліта щиро сприймає цінності західної освіти, передові технічні та інформаційні технології, створені Заходом. Водночас, в арабських монархіях викликають відторгнення побутові ознаки західної цивілізації, які спрощують стандарти суспільної поведінки, що не сприяє зближенню двох цивілізаційних світоглядів, у тому числі, й на рівні політичного сприйняття;

- в ідеологічній основі політичної системи монархічних режимів лежить іслам, що насамперед впливає на політичні процеси в арабських монархіях, визначає сталість самої політичної конструкції, яка забезпечує монархічну владу. «Ісламізація» політики, в

принципі, не сприяє демократизації суспільства. Заідеологізований релігійний світогляд виявляється в тому, що в арабських монархіях збереглися історичні риси арабського державотворення – наявність лідерів, кланів, політичних традицій, які формувалися на протязі століть. Для арабських монархій характерна відсутність багатьох політичних свобод, що не викликає значного невдоволення в суспільстві. Намагання опозиційних сил вплинути на владу або дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію не приносять успіху. Слабкість опозиційних сил виявляється й у тому, що вони діють під традиційними релігійно-політичними гаслами, які мало чим відрізняються від державної політичної ідеології, але їх сутність завжди ґрунтується на ідеології «радикального ісламу», що викликає занепокоєння у західному світі, не даючи підстав для використання західними країнами та США ісламської опозиції для досягнення задекларованої мети – демократизації політичних інститутів в арабських монархіях. Самі зовнішні зусилля західних країн у просуванні ідей індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, верховенства закону, демократії і вільного ринку, здебільшого, викликають відторгнення як в традиційному арабському світі, так і в колі опозиційних політиків;

- незважаючи на відмінності у динаміці і напрямках суспільно-політичного розвитку арабських монархій, в їх політичній модернізації виокремилися спільні тенденції. Зокрема, це поява нових функцій політичної системи, певний розвиток політичного плюралізму, поширення обмежених форм і механізмів участі населення у політичному житті, реформування національних правових систем, розширення і вдосконалення політичних норм та традицій відповідно до вимог сучасності. На практиці їхні політичні системи сприйняли частину західних норм і інститутів, у деяких арабських монархіях були ухвалені закони, які закріпили принципи організації державної влади. Ці країни пройшли етап формування апарату управління західного зразка, включаючи створення дорадчих органів, які, хоча й не є повноцінними парламентськими інститутами, але їх політичні функції і завдання дають змогу розглядати їх як демократичні органи, які мають перспективи подальшого розвитку, враховуючи при цьому національну специфіку арабської політичної ментальності.

Саме під впливом цих факторів склалася, певною мірою, унікальна модель політичного устрою арабських монархій, яка, в принципі, не вимагає негайного реформування, та досить успішно конкурує з західними моделями демократії.

Водночас, в епоху глобалізації, яка стала на початку XXI ст. основною тенденцією світового соціально-економічного і політичного розвитку, монархічні режими в регіоні Перської затоки не могли залишатися осторонь магістральних напрямів розвитку цивілізації. Реагуючи на цивілізаційні зміни, ці країни розпочали проведення політичних реформ, що було викликано необхідністю зміцнення та легітимізації монархічної влади усередині окремих країн. Більш того, країни колишньої «Великої вісімки» нині не могли залишатися осторонь тих політичних процесів, які відбувались усередині монархічних режимів, оскільки будь-які зміни розглядаються цими країнами крізь призму власних геополітичних та економічних інтересів.

Ініціатором і основною рушійною силою співпраці у сфері демократичних реформ з монархічними державами Перської затоки є США, які реалізують геополітичний проект «розширеного Близького Сходу» [7]. потрібно наголосити, що арабські монархії увійшли до сфери геополітичних інтересів США ще за часів «холодної війни». Однією з важливих причин цього стало усвідомлення на вищому політичному рівні важливої ролі цих країн у забезпеченні енергетичної безпеки США. Саме проблема енергетичної безпеки була покладена у фундамент «доктрини Картера», яка під завісою демократичної риторики (її провідним концептом була декларація про необхідність підтримки зусиль інших націй в напрямку створення демократичних інститутів, які б забезпечили подальше просування на

шляху до свободи) була спрямована на забезпечення власних стратегічних інтересів не тільки в цьому регіоні, але й у світовому масштабі [8].

На початку ХХІ ст. енергетичні інтереси США та західних країн практично не змінилися. Проте, стратегічне значення регіону актуалізувалося іранською проблемою, невирішеністю «афганського» та «іракського» питань, що не сприяло зміні політичної риторики, перегляду вже відомих загальнополітичних доктрин. Зазначимо, що ідеологія «просування демократії», хоча і не довела своєї ефективності з точки зору демократизації арабського політичного простору, все ж таки залишається вкрай важливим аспектом ідеолого-політичного забезпечення присутності (політичної, економічної, військової) західних країн та США в регіоні Перської затоки.

Події 11 вересня 2001 р. активізували намагання країн «Великої вісімки» впливати на політику країн Перської затоки, а нові акценти у співпраці США з арабськими монархічними режимами почали виокремлюватись після того, як Вашингтон перейшов до активної фази «боротьби з тероризмом» в Афганістані, що співпала у часі з початком військової операції проти Іраку у 2003 р.

У травні 2003 р. Президент США Дж. Буш-молодший заявив про необхідність економічної співпраці з країнами регіону, про намір створити зону вільної торгівлі між США та країнами Близького Сходу, які є союзниками Америки в регіоні. Дж. Буш-молодший тоді наголошував також на тому, що метою США є, перш за все, мир на Близькому Сході, а економічна співпраця має сприяти оновленню відносин між країнами, «замінити стару ненависть новими надіями». Ця співпраця, за словами Дж. Буш-молодшого, мала дозволити країнам, з якими США встановлюватимуть економічні відносини, знизити залежність від експорту нафти, відкрити можливості для подальшого політичного реформування, а вільний ринок – сприятиме подоланню корупції, що, у свою чергу, мало б принести у регіон «процвітання і свободу» [9].

Розвиваючи ці ідеї, 6 листопада 2003 р. Дж. Буш-молодший у своїй промові у Національному Фонді демократії заявив про «нову зовнішню політику» у близькосхідному регіоні, яка має сприяти «глобальній демократичній революції». Цей виступ Дж. Буш-молодшого можна вважати концептуальним відображенням американської доктрини «розширеного Близького Сходу», в основі якої покладена ідея особливої місії Америки в арабському світі та, зокрема, у регіоні Перської затоки.

Дж. Буш-молодший зазначав, що США довго були джерелом надії для народів, які мріяли про свободу, а також для тих, хто знав, що у світі є країна, в якій свобода цінується понад усе. І ці люди «молилися, щоб Америка про них не забула і не забула про свою місію – поширювати свободу в усьому світі» [10].

У свою чергу, у січні 2004 р. віце-президент США Р. Чейні заявив на саміті в Давосі, що допомога арабським країнам у подоланні дефіциту свободи є шляхом до перемоги у війні з тероризмом [11].

Водночас, співпрацю арабських монархій з країнами «Великої вісімки» у сфері здійснення політичних реформ не можна назвати безконфліктним процесом, який, по-перше, дає реальні результати у сфері політичного реформування, а, по-друге, має зрозумілі та чіткі перспективи. На думку автора роботи, це пов'язано з тим, що самі країни «Великої вісімки» не є єдиним політичним конгломератом, оскільки переслідують різні цілі у близькосхідному регіоні, маючи відмінне від арабських монархій розуміння суті процесу реформування.

Великобританія, Франція, Італія і Німеччина на сьогодні виявляють значний інтерес до регіону Близького Сходу. Проте, їхня активність є далекою від наполегливості, що демонструють США [12, с. 446]. На відміну від ідеї «розширеного Близького Сходу», Європейський Союз ще у 1995 р. затвердив програму, відому під назвою Барселонський

процес, яка, однак, не поширюється на монархічні режими Перської затоки [13], що свідчить про недооцінку на той час стратегічного потенціалу цих країн з боку Європи.

Що стосується США, то, виходячи з необхідності вирішення проблеми терористичної загрози, Вашингтон толерантно ставився до тих авторитарних лідерів і монархів, які, у свою чергу, були лояльними по відношенню до політичної та військової присутності останніх у регіоні.

Дж. Буш-молодший заявляв, що Вашингтон «взяв на озброєння нову політику і слідує стратегії розширення свободи на Близькому Сході». Ця політика оформилася у червні 2004 р. під час зустрічі глав країн «Великої вісімки» (G-8) у Сі-Айленді, де була висунута ініціатива щодо партнерства з країнами розширеного Близького Сходу і Північної Африки (РБСПА), спрямована на сприяння політичним, економічним і соціальним перетворенням у цих країнах [14, с. 12].

Тоді ж було прийнято документ «Партнерство заради прогресу і спільного майбутнього з регіоном розширеного Близького Сходу і Північної Африки», а також план «групи Восьми» з підтримки реформ, що містить конкретні завдання по різних напрямках (підтримка політичних реформ з метою сприяння демократизації та участі суспільства в житті регіону; допомога реформам у галузі освіти; розвиток підприємництва та ін.) [15].

Політика агресивного просування демократії не знаходить підтримки й у колі західних політологів. Як вказує Т. Каротерс, агресивний демократичний наступ в арабському світі несе в собі як переваги, так і глобальні загрози. Перевагою є те, що, формуючи демократичні пріоритети, західні країни підвищують власний імідж поборників демократії.

Дослідники О. Волович та А. Подцероб вказують на те, що саме через негативну позицію арабських країн (у першу чергу Саудівської Аравії), а також деяких європейських союзників США, проект «Великий Близький Схід» втратив не лише первинну назву, але й первісний зміст, позбувшись своєї «наступальної сили».

Цілком справедливою, на наш погляд, є загальнопоширена теза про те, що події 11 вересня у США змусили Вашингтон переосмислити тактику відносин з країнами БСПА та, зокрема, з РСАДПЗ. Нам здається, що лише подолання негативного стереотипу США у регіоні у поєднанні з лібералізацією політичного життя та соціально-культурного середовища в арабських монархіях Затоки стане запорукою подолання поляризації окремих верств арабських суспільств у бік радикального ісламізму.

З іншого боку, США та великі європейські країни почували б себе набагато безпечніше у разі, якщо б у всіх країнах РСАДПЗ встановилася конституційна форма монархії, що наблизило б їх у політичному плані до європейських країн, де панують монархічні режими з розвиненою парламентською системою, діють політичні партії та чіткі механізми впливу на правлячі родини. Водночас, США та західні держави зацікавлені, насамперед, у популяризації серед арабського населення (особливо молоді) притаманних для європейців та американців стереотипів і норм поведінки, звичок, традицій. Відбувається це шляхом агітації місцевого населення до здобуття вищої освіти на Заході, або у філіях західноєвропейських та американських вищих навчальних закладів у країнах Затоки, створенням сприятливих умов для відвідання громадянами країн Ради США та західних країн шляхом спрощення візового режиму, надання дозволів на здійснення арабськими авіакомпаніями (Емірейтс, Етїхад, Катар Ейрвейз) польотів до найбільших аеропортів світу з одночасним наданням зазначеним авіаперевізникам права так званої «п'ятої свободи» тощо.

Розуміючи невідворотність реформ, консервативні монархічні системи Аравії, хоча й на різних етапах розвитку своїх держав, дійшли висновку щодо неминучості проведення внутрішньої модернізації для забезпечення подальшого існування правлячих режимів та уникнення соціальних потрясінь.

На нашу думку, зусилля Заходу у напрямку демократизації країн РСАДПЗ виявились неефективними у зв'язку з існуванням низки чинників, які мали вирішальне значення для розвитку політичного життя у регіоні в цілому.

По-перше, в арабських монархіях існує альтернативне бачення політичного реформування, викладене, зокрема в «Ісламському проекті» (1989 р.) кувейтського політолога А. Каміля. Він стверджував, що на сьогодні європейська цивілізація перестала бути зразком соціально-політичного устрою, висунувши положення про те, що європейська політика відносно мусульманського світу є «цивілізаційним викликом», який вимагає адекватної відповіді. На думку А. Каміля, цінності європейської політичної культури вступають у протиріччя з цінностями арабського світу, оскільки араби мають власний шлях політичного розвитку, відмінний від західного [3, с. 715-716].

По-друге, внаслідок проведення економічних перетворень, які були реалізовані завдяки величезним фінансовим надходженням від торгівлі вуглеводнями, змінилася структура не лише економіки, але й соціального складу населення Затоки. З початку ХХІ ст. за класифікацією ООН, країни Перської затоки стабільно входять до групи країн з високим (Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія) і дуже високим (Кувейт, Катар, ОАЕ) рівнем розвитку людського потенціалу.

До того ж, монархічні режими є політично самодостатніми. Можна погодитися з В. А. Мельянцевим у тому, що влада в арабських монархіях здатна своїми силами і без використання армії впоратися з політичними та економічними негараздами, не відчуваючи при цьому потреби у реформуванні політичної системи. Свідченням цього, зокрема, була обмежена політична активність в цих країнах під час подій «арабської весни» початку 2011 р. Буде не зайвим навести приклад Китаю, який доводить, що, навіть за відсутності демократичних змін або розвинених демократичних інститутів, держава здатна активно розвиватися в економічній площині, ігноруючи при цьому рекомендації західних критиків.

Крім того, монархічний режим на сьогодні у його «класичному варіанті» може достатньою мірою ефективно протистояти ісламському фундаменталізму, а будь-які корінні зміни в країнах, де монархія є типом державного устрою, неминуче послаблять систему державного впливу на релігійне життя, у чому не зацікавлені, в першу чергу, країни «Великої вісімки», які бачать витoki арабського політичного екстремізму у поширенні ідей радикального ісламу.

Загальна політична нестабільність в регіоні, викликана подіями, які не лише впливають на встановлення розподілу сил в регіоні, але й вимагають військової присутності західних країн, обумовлюють факт відходу питання демократичних реформ на другорядний план. Головним же напрямком співпраці залишається військово-політичне співробітництво між країнами «Великої вісімки» та арабськими монархічними режимами.

Таким чином, на сьогодні відсутні вагомі причини для активного впровадження арабськими монархіями політичних реформ західного зразка. Водночас, самі країни «Великої вісімки» наполягають на цих реформах «за інерцією», не бажаючи порушити внутрішньополітичну стабільність. На цю трансформацію політичних пріоритетів вказував, зокрема, З. Бжезінський, який писав, що за останні роки завдання у сфері зміцнення глобальної безпеки в арабському світі полягають в умиротворенні, а, згодом, реорганізації політичних режимів. Йдеться, перш за все, про необхідність зменшення активності західних країн і США у просуванні демократії.

Своє бачення співпраці з арабськими країнами, яке відповідає політиці «стриманого реформування», окреслив Президент США Б. Обама 4 червня 2009 р. з трибуни Каїрського університету. У своєму виступі він порушив питання існуючих розбіжностей між Заходом та ісламським світом, боротьби з екстремізмом, військових конфліктів в Іраку, Афганістані і Пакистані, а також питання ядерного досьє Ірану, палестино-ізраїльську проблему.

Звертаючись до мусульман усього світу, президент США заявив, що період підозр і розбіжностей між Заходом та ісламським світом повинен закінчитися, пообіцявши боротися з негативними стереотипами щодо ісламу. «Я приїхав сюди з тим, щоб відшукати нові шляхи взаємодії, – сказав він. Я розумію, що такі зміни не можуть відбутися за один день, і ніяка промова не може покласти край багаторічній недовірі», – підкреслив Б. Обама.

У той же час, як справедливо зазначає В. М. Конишев, Б. Обама «не запропонував фундаментального повороту американської політики». У новій Стратегії національної безпеки США підкреслюється, що Вашингтон прагнучиме розбудови «відносин позитивного партнерства з мусульманськими громадами в усьому світі». У ній також наголошується, що Америка визнає безперспективність «війни з ісламом». Втім, це не означає, що США були готові відмовитися від політики просування демократії в регіоні та повернутися до політики підтримки «дружніх тиранів», яка, довела свою дієздатність та політичну перспективність.

Слушною видається думка, що «ісламська культура є основною причиною неможливості встановлення західної демократії в більшості мусульманських країн», тому можна погодитися з М. А. Сапроною у тому, що основна теоретична проблема, яка постає у зв'язку з цим, пов'язана з пошуком і розробкою моделі, а швидше за все, безлічі моделей демократії і тих форм, яких вона може набути в арабському регіоні.

Як зазначає Ж. Б. Ігошина, процес формування нових контурів політичних систем арабських країн викликав гостру дискусію арабських науковців щодо можливості адаптації принципів західної демократії до арабських політичних реалій, а також боротьбу соціально-політичних сил арабських країн за реалізацію власних інтересів.

Йдеться, насамперед, про те, що основні принципи демократії (вільні вибори, діяльність політичної опозиції, свобода ЗМІ, плюралізм, гарантії прав та свобод людини і громадянина) повинні узгоджуватися з ісламськими (національними) традиціями, ісламською політичною культурою.

На цьому акцентують увагу й українські дослідники, вказуючи на те, що збереження національної ідентичності залишається головною метою суспільного буття в ісламському світі, що, у свою чергу, визначає негативне ставлення арабської спільноти до втручання в їх культурно-цивілізаційний простір.

Саме тому співпраця між арабськими монархічними режимами і західними країнами зосереджена насамперед на гуманітарній складовій. Основними напрямками діяльності країн «Вісімки» стають активна допомога в розширенні прав жінок в економічному житті, залучення їх до політичної діяльності; співпраця в освітній сфері, допомога у проведенні судової реформи, розвиток юридичної системи, підтримка зусиль щодо підвищення ролі громадянського суспільства, включаючи різні політичні і громадські організації та групи; розвиток засобів масової інформації тощо.

Висновки:

По-перше, активне просування демократії «західного типу» викликає зростаючий опір з боку політичної еліти, суспільства, традиційних ісламських інститутів. Саме по собі втручання у життя арабських монархій під егідою необхідності запровадження політичних реформ, безумовно, є формою політичної експансії, в першу чергу США, з метою забезпечення власних стратегічних інтересів в регіоні Перської затоки.

По-друге, ідеї сучасної західної політичної модернізації не є ідеальними або єдиними зразками політичної еволюції для арабських монархій. Існують можливості політичної модернізації за так званим «східним типом», який являє собою особливий шлях реформування політичної системи, спрямований на здійснення синтезу демократичних принципів, норм конституційного лібералізму і певної політичної культури в її конфесійній і регіональній своєрідності.

По-третє, арабські монархії, в цілому, мають великий досвід здійснення складного модернізаційного розвитку власних політичних систем. Самі процеси трансформації політичних систем у мусульманському світі тривають вже довгий час, хоча й повільніше, ніж у західних країнах. Зазначений факт, тим не менш, не дає підстав говорити про безперспективність арабського шляху реформування політичної системи або про його антидемократичну спрямованість.

По-четверте, на сьогодні західні країни дедалі глибше усвідомлюють марність своїх зусиль щодо нав'язування власної моделі політичного устрою в арабському світі. Окрім того, така політика на сьогодні суперечить інтересам західних країн та США у регіоні. Відповідно, можна прогнозувати, що основна співпраця зміщуватиметься у бік військового співробітництва та взаємодії в гуманітарній сфері, хоча західний політичний дискурс і надалі декларуватиме необхідність демократичної модернізації політичних інститутів арабських монархічних режимів.

Список використаної літератури

1. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / В. І. Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес : моногр. / Б. І. Гуменюк, С. О. Шергін (заг. ред.); ДАУ при МЗС України, ВАПН. – К. : Університет «Україна», 2009. – С. 318-355.
2. Сапронова М. А. Арабский мир : новые векторы политического развития / М. А. Сапронова // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 12. – С. 91-101.
3. История экономических учений (современный этап) : учеб. / общ. ред. А. Г. Худокормов. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.
4. История политических и правовых учений : учеб. / В. Г. Графский, Н. М. Золотухина, В. С. Нерсесянц, Л. Р. Сюкияйнен. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
5. Бирюков Е. С. Страны Аравийского полуострова на мировом рынке финансовых услуг : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.14 / Евгений Сергеевич Бирюков; МГИМО-Университет. – М, 2008. – 26 с.
6. Мелкумян Е. С. Аравийские монархии еще сдерживают натиск революционеров. На реформы в Бахрейне и Омане выделяют 20 миллиардов долларов [Электронный ресурс] / Е. С. Мелкумян // Независимая газета. – Режим доступа : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1300053120>
7. Александров А. И. Монархии Персидского залива: этап модернизации : моногр. / И. А. Александров. – М. : Дело и Сервис, 2000. – 544 с.
8. Злотникова А. Е. Политика США в отношении Ирака: от «доктрины Картера» до «войны в Заливе» (1980-1990) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.03 / А. Е. Злотникова; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – 27 с.
9. Bush G. W. Commencement Address at the University of South Carolina [Electronic resource] / G. W. Bush. – Mode of access : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=407#axzz1LD2PmQLn> (viewed on June 14, 2014)
10. Remarks by President George W. Bush at the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy [Electronic resource] // National Endowment for Democracy. - Mode of access : <http://www.ned.org/george-w-bush/remarks-by-president-george-w-bush-at-the-20th-anniversary>
11. Cheney D. Spread of Freedom Needed to Combat Terrorism [Electronic resource] / D. Cheney // World Economic Forum in Davos. –

Mode of access: <http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2004/01/mil-040124-usia01.htm>

12. Шелест А. Позиции США и ЕС относительно решения кризисных ситуаций на Ближнем Востоке : сотрудничество и разногласия / А. В. Шелест, П. А. Синовец // Востоковедный сборник. - 2006. – Вып. 7. – С. 445-468.

13. Ткаченко А. А. Барселонский процесс : проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / А. А. Ткаченко // Институт Ближнего Востока. – Режим доступа : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/11-07-07a.htm>

14. Ткаченко А. А. Роль внешней торговли в хозяйственном развитии стран Ближнего Востока и Северной Африки / А. А. Ткаченко // Ближний Восток и современность. – 2009. – Вып. 38. – С. 232-238

15. Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa [Electronic resource] // Sea Island. - 2004. – June 9. – Mode of access : <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2004seaisland/partnership.html>

Стаття надішла до редакції 14.05.2015 р.

M. Subkh

PREREQUISITES FOR CONDUCTING SYSTEMIC REFORMS IN THE COUNTRIES OF THE GULF COOPERATION COUNCIL (2001-2010)

This paper is devoted to conditions that encouraged the members of the Cooperation Council of Arab Gulf States (GCC) to launch large-scale reform programs of political, economic, financial, social and humanitarian modernization. The article analysis the impact of the policy of the Western countries, and, above all, the USA on the intensification of integration processes within the GCC as a response to the expansion of Western intervention in the affairs of the Council.

The acuteness of this article lies in author's attempt to assess the political, diplomatic, financial and economic influence of Western countries (primarily the US) on integration policies of member countries of the Cooperation Council of Arab Gulf States (GCC). Unlike other studies on this subject, in this article, the author focuses on the fact that the influence of Western values has "an effect of limited action" while keeping the Arabian monarchies` right to preserve their self-determination and national identity.

The analysis of publications on the topic of this research proves its quite wide coverage by domestic (O.Volovych, O.Koppel, V.Nahaychuk, Zh.Ihoshyna), Russian (L.Shkvara, A.Byasharova, H.Kosach) and Western researchers, however, this publication is an attempt to summarize the common ground on a number of authors` triouals to identify trends that influenced in the first decade of the 21st century on deepening integration processes within the GCC.

The purpose of this publication lies in the desire of the author to prove the continuity of the integration processes on the territory of the GCC in the beginning of the XXI century with the expansionist policy of the United States and leading Western European countries in the Gulf region.

Conclusions:

First, the active promotion of "Western-style" democracy results in growing resistance from the political elite and society as well as from traditional Islamic institutions. The mere interference in the life of the Arab monarchies under the auspices of the need to introduce political reform is certainly a form of political expansion, primarily of the United States, to ensure their own strategic interests in the Gulf.

Secondly, the idea of modern Western political modernization is not ideal or a kind of uniform of political evolution for the Arab monarchies. There are opportunities for political modernization hrough so-called "oriental type", which is a special way of political reform aimed at realization of synthesis democratic principles, norms of constitutional liberalism and a certain political culture in its religious and regional identity.

Third, Arab monarchies, in general, have great experience of complex modernization of their political systems. Most processes of transformation of political systems in the Muslim world last for a long time, although more slowly than in Western countries. These facts, however, does not give grounds to speak about the gloomy prospects for the Arab reforms or its anti-democratic orientation.

Fourth, today the Western countries are more deeply aware of the futility of their efforts to impose their own models of political systems in the Arab world. Moreover, such a policy today is against the interests of Western countries and the US in the region. Subsequently, we can predict that the main cooperation will shift toward military cooperation and interaction in the humanitarian field, while Western political discourse continues to declare the need for modernization of democratic political institutions in the Arab monarchies.

Keywords: GCC, Persian Gulf, integration processes, US, modernization, reforms

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Нагайчук В.І., к.і.н, доц.

УДК 329(437.1/.2)"1989/2004"(045)

А.О. Терещенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХІЇ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

У статті проаналізовано трансформацію політичної системи Чехії. Проведено аналіз внутрішньополітичних процесів у країні, що мали безпосередній вплив на євроінтеграційний курс Чеської Республіки. Охарактеризовано основні політичні партії Чехії.

Ключові слова: політична система, Чеська Республіка, трансформація, політичні партії.

Європа початку ХХІ ст. є прикладом тісної міждержавної співпраці з прозорими кордонами, відкритими для вільного руху капіталу, товарів, послуг і людей. Європейська інтеграція, як один з багатьох процесів, що відбуваються у сучасній системі міжнародних відносин, – явище унікальне. Європейський Союз став єдиним правовим простором з наднаціональними інституціями та спільним ринком, економічним і валютним союзом, спільною політикою в основних сферах суспільного життя.

Розпад Чехословаччини та утворення суверенної Чеської Республіки (1993 р.) на тлі краху біполярного світу спричинили переосмислення її внутрішньо- та зовнішньополітичних пріоритетів. У нових умовах Чехія визначила основні напрямки своєї політики, які випливали з головного магістрального курсу, проголошеного «оксамитовою революцією»: євроінтеграція, повноправне включення до провідних євроатлантичних економічних, політичних, оборонних структур, розвиток співробітництва з державами Європейського Союзу, продовження взаємовигідних контактів з посткомуністичними країнами Центральноєвропейського регіону, врегулювання взаємин із сусідніми державами на широкій договірній основі, «східний напрям», пошук нових концепцій забезпечення національної безпеки, участь в міжнародних організаціях, зовнішня торгівля.

На основі опрацювання літератури за даною темою можна стверджувати, що трансформація політичної системи Чеської Республіки в Європейський Союз (1989–2004) досі розглядалися лише в Чеській Республіці, причому комплексних досліджень проблеми у поєднанні з особливостями європейських і внутрішньодержавних трансформаційних процесів не існувало. Серед чеських авторів, які працюють над цією тематикою можна назвати Павела Черноха [11], Петера Десні [14], Вацлав Беначек [10], Михаель Баун [16], Даніель Олсон [18].

В Україні, на жаль, проблема вступу Чехії до ЄС загалом, не отримала належного наукового висвітлення. Наявні дослідження, присвячені Європейському Союзу й особливостям його розширення на схід, не містять ґрунтового розгляду проблеми.

Мета дослідження – трансформація політичної системи Чеської Республіки в умовах Євроінтеграції (1989–2004).

Трансформація політичної системи Чехії полягала у звільненні від системних ознак тоталітарного комуністичного минулого й послідовній демократизації («європеїзації») суспільства.

Аналіз джерел дозволяє виділити кілька етапів в становленні політичної системи Чехії на зламі ХХ і ХХІ ст.: етап протиставлення європейського вибору спадкові комуністичного минулого, який ілюструє дихотомія «європейський вибір/тоталітаризм» (1990–1992 рр.); етап концептуалізації європейського вибору, утвердження демократії й ринкової економіки, якому відповідає дихотомія «вільна конкуренція– кооперація/протекціонізм–ізоляція» або «інтеграція/дезінтеграція» (1993–1997 рр.); етап адаптації чинного законодавства ЄС, який відображає дихотомія «європейський вибір/економічний безлад» (1998р.). [4]

Умовно перший період (1990-1992 рр.) супроводжувався невизначеністю концепції політичного розвитку та її відривом від інтересів електорату. Другий період (1992-1996) характеризувався стійкою позицією партій правого спрямування, таких як ГДП, ХДП, ГДА і ХДС-ЧСНП, об'єднаних у правлячу коаліцію при домінуючій ролі консервативної ГДП. Третьому періоду (1997-1998) притаманні сповільнення процесу інтеграції політичних сил, розпад урядової коаліції і розкол ГДП. Дострокові вибори 1998 р. ознаменували новий, четвертий період, який засвідчив перемогу чеських соціал-демократів. Незважаючи на характер змін у політичній і, зокрема, партійній системі, орієнтація на Захід стала частиною чеської внутрішньої та зовнішньої політики [9].

У перші роки незалежності чеські політичні діячі розпочали активний пошук нових концепцій розвитку стратегічного партнерства та забезпечення національної безпеки, враховуючи специфіку геополітичного становища ЧР в системі трьох глобальних центрів (Північноамериканський регіон, Європа, АТР). Після припинення існування «радянського блоку», в структурі якого важливу роль відігравали ОВД та РЕВ, та слов'янських федерацій в Європі, чітко визначилися ключові стратегічні цілі Чехії: політична – вступ до НАТО, економічна – до ЄС. їх досягнення означало кінець культивованої тут століттями панслов'янської ідеї та повернення до раніше існувавшої європейської (точніше – германської) орієнтації [5].

Незадоволення офіційною політичною лінією охоплювало все більші прошарки суспільства. Особливо високої напруги ситуація в суспільстві досягла в серпні 1988 р. у зв'язку з сумною датою – двадцятиріччям вторгнення в Чехословаччину радянських військ. Починаючи з того часу й до осені 1989 р. в країні майже не припинялися вуличні збори, мітинги та демонстрації. Революційні події, що отримали назву «лагідної» або «оксамитової» революції, почалися 17 листопада 1989 р. в міжнародний день студентів. Керівництвом КПЧ було негайно проведено кадрові перестановки: Генеральним секретарем вибрали Карела Урбанека, з Президії ЦК КПЧ вивели діячів,

що найбільш скомпрометували себе антинародною політикою. Однак це вже не могло врятувати авторитет комуністичної партії та зберегти її владу. 27 листопада пройшов загальний страйк, а через два дні Федеральні збори ЧССР були вимушені виключити з Конституції країни статтю 4, що закріплювала керівну роль за комуністичною партією. Водночас загострилося національне питання. Словацькі політики не були згідні з існуючою формою Федерації. Претензії надходили також з Моравії та Сілезії. У результаті складних переговорів 1 грудня 1990 р. в законодавчому порядку було змінено федеральний устрій, переглянуто компетенції федеральних і республіканських органів. Змінилась назва держави – віднині вона стала Чехо-Словацькою Федеративною Республікою (ЧСФР). Однак загострення національного питання зберігало небезпеку розколу країни, реальним ставало виникнення на місці ЧСФР конфедерації або навіть двох самостійних держав – Чехії та Словаччини. Водночас, не дивлячись на значні економічні та соціальні труднощі, відродження Чехословаччини в цей період йшло бурхливими темпами. Через два з половиною роки після революції при владі залишалася та ж сама команда. 5 липня 1990 р. В. Гавел був переобраний на пост президента новим складом Федеральних зборів (234 голоси «за» та 50 «проти»), а словак М. Чалфа, що вступив тим часом у подібний до Громадянського форуму словацький рух «Громадськість проти насилля», був знову затверджений на посту прем'єр-міністра ЧСФР [11].

5 березня 1992 р. Президія ФС ЧСФР встановила термін парламентських виборів – 5-6 червня 1992 р. Фактично впродовж трьох місяців розгорнулася боротьба різних політичних сил з приводу двох фундаментальних проблем у контексті майбутнього єдиної держави: приватизація та її економічні наслідки, з одного боку, та державний устрій Чехо-Словаччини – з іншого. Ці проблеми перетиналися з третьою – зовнішньополітичною, що тоді зводилася насамперед до відносин з Німеччиною.

На Братиславських переговорах лідерів чеської Громадянської демократичної партії (ГДП) та Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) В.Клауса та В. Мечіяра, що перемогли на виборах, було досягнуто домовленості про початок роботи по підготовці поділу Чехо-Словаччини на дві самостійні держави, кожна з яких стане суб'єктом міжнародного права. Для того, щоб зберегти дієздатність і безперервність державного механізму, було створено новий федеральний уряд, який разом з Федеральними зборами мав врахувати всі нюанси, всі деталі «лагідного розлучення». У результаті було прийнято рішення про поділ країни на дві держави. 25 листопада Федеральні збори прийняли Закон про припинення існування ЧСФР з 31 грудня 1992 р. та поділ її на дві держави. Поділ мирним законодавчим шляхом став позитивним прикладом вирішення національних проблем, хоча й чехословацьке «розлучення» не обійшлося без деяких труднощів і ускладнень. Значний розрив у соціально-економічному розвитку та політичному менталітеті Чехії та Словаччини, їх відмінні національно-культурні традиції в переломний історичний момент і на цей раз сприяли перемозі відцентрових сил [16].

Чехія є парламентською республікою. Її верховним законом є Конституція Чеської Республіки разом із Декларацією основних прав та свобод. Конституція у своєму сучасному вигляді діє від 1 січня 1993 р., тобто від виникнення самостійної чеської держави, яка утворилася в результаті розділення Чехословаччини. Влада поділяється на законодавчу (Парламент ЧР), виконавчу (Уряд ЧР та Президент республіки) та судову.

Парламент Чеської Республіки складається із двох палат – Палати депутатів та Сенату. Право обирати до Палати депутатів та Сенату має кожний громадянин, який досяг 18-річного віку.

Палата депутатів складається із 200 депутатів, які обираються на 4-річний термін на виборах. Виборча система базується на принципах пропорційного представництва. На підставі результатів цих виборів формується уряд Чеської Республіки [12].

До Палати депутатів може бути обраний кожен громадянин Чеської Республіки, який має право обирати та досяг 21-річного віку.

Депутати обираються як представники окремих політичних партій, після свого обрання партії у палаті створюють депутатські клуби.

Важливі повноваження Палати депутатів:

- розглядає та схвалює закони;
- депутат або група депутатів мають право вносити проекти законів;
- виносить рішення про форму державного бюджету;
- має право висловити недовіру уряду;
- на спільному зібранні з сенаторами депутати обирають Президента республіки.

Сенат Чеської Республіки виник у 1996 р. На засадах мажоритарної виборчої системи на 6-річний термін обирається 81 член сенату. Вибори відбуваються кожні два роки, коли обирається третина нового складу. (На перших виборах до Сенату третина членів Сенату була обрана лише на два роки, третина на чотири роки та третина на шість років. На наступних виборах через два роки була переобрана третина членів Сенату з «дворічним мандатом» на нових членів, які мали мандат на шість років). До Сенату може бути обраний кожний громадянин Чеської Республіки, який має право голосу та досяг 40-річного віку.

Важливі повноваження Сенату:

- розглядає та схвалює проекти законів, які отримує від Палати депутатів;
- вносить на розгляд закони;
- висловлює не(схвалення) міжнародних угод;
- висловлює не(згоду) з оголошенням воєнного стану, з перебуванням іноземних військ на території ЧР або з командуванням озброєних сил за територію ЧР;
- обирає Президента республіки на спільному засіданні обох палат;
- висловлює не(згоду) з призначенням суддів Конституційного суду;
- лише Сенат може подавати позов до Конституційного суду на Президента за державну зраду;
- подає Президентіві республіки пропозиції стосовно представлення до державної нагороди;
- Сенат не має права приймати рішення стосовно державного бюджету ЧР.

Представниками виконавчої влади у країні є Уряд ЧР та Президент республіки.

Уряд є найвищим органом виконавчої влади. Про свою діяльність він звітує перед Палатою депутатів. Складовими частинами виконавчої влади є також Міністерства та інші органи адміністративного управління. Їхню правомочність можна обмежити лише законом [4].

Діяльність уряду головним чином залежить від програмної декларації уряду, з яким голова уряду виступає перед Палатою депутатів. Якщо Палата програму схвалить, а її члени в голосуванні висловлять довіру уряду, уряд може починати працювати та виконувати свої правомочності [10].

Президент республіки є головою держави та Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил. Президент обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Термін повноважень Президента починається від дня прийняття присяги.

Важливі повноваження Президента:

- призначає та відкликає голову та інших членів уряду й приймає їхні відставки, відкликає уряд та приймає його відставку;
- скликає засідання Палати депутатів;
- розпускає Палату депутатів;
- звільняє від відбування покарання та пом'якшує покарання, призначене судом, дає розпорядження, щоб кримінальна справа не порушувалась, а якщо вона вже була порушена, щоб справу закрили, приймає рішення про зняття судимості (реабілітація), має право оголошувати амністію;
- має право повертати парламенту прийнятий закон, за винятком конституційного закону;
- підписує закони.

Першим президентом самостійної (незалежної) ЧР був Вацлав Гавел, який був 29 грудня 1989 р. обраний Президентом Чехословаччини, а до 1992 р. він був Президентом Чехословацької федерації. Характерно, що статус Президента визначено в третьому розділі Конституції під назвою «Виконавча влада». Президент обирається парламентом на спільному засіданні обох палат. Ст. 54 зазначає, що Президент не несе відповідальність за здійснення своїх функцій. Строк повноважень Президента – п'ять років. Нікого не може бути обрано більше, ніж на два строки підряд. Віковий ценз для кандидатів у Президенти – 40 років [13].

Повноваження Президента є ширшими, ніж у глав більшості інших держав з відповідною формою правління. Лише частина його актів потребує контрасигнування з боку Прем'єр-міністра або уповноваженого ним члена Уряду. Водночас Президент на власний розсуд призначає і звільняє Прем'єр-міністра та інших членів Уряду, звільняє Уряд і приймає його відставку, у визначених у Конституції випадках розпускає Палату Представників, призначає суддів Конституційного Суду, призначає з числа суддів голову та заступників голови Верховного Суду та здійснює деякі інші повноваження. Ст. 63 зазначає, що Президент має право здійснювати також повноваження, що їх конституційний закон чітко не визначає, але це обумовлено законом.

Президент може бути усунутий з поста за державну зраду на підставі звинувачувального акту Сенату і за рішенням, прийнятим Конституційним Судом.

Судову владу представляють від імені республіки незалежні суди. Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути незалежними та їх неупередженість ніхто не має права ставити під загрозу. Система судів складається з Верховного суду, Верховного адміністративного суду, вищих, обласних та районних судів [6].

В умовах комплексної трансформації міжнародних відносин неабиякої актуальності набула проблема нової регіональної ідентичності та активізації взаємного співробітництва країн Центрально-Східної Європи. Вже після 1989 р. лідери Чехословаччини, Угорщини та Польщі, котрі вийшли в основному з дисидентського середовища та налагодили контакти раніше, ще за часів панування компартій, взяли курс на більш тісне співробітництво цих держав. Їхні зусилля були спрямовані на спільне вирішення ідентичних питань, як в політичній, так і в економічній сферах, що зрештою привело до створення «Вишеградської трійки» (після розпаду ЧСФР – «четвірки»), названої за місцем зустрічі керівників держав в угорському місті Вишеграді 15 лютого 1991 р. Наприкінці 1992 р. ними було підписано Центральноевропейську угоду про вільну торгівлю (ЦЕФТА), яка сприяла лібералізації зовнішньої торгівлі в регіоні. Геополітичне становище та велике транзитне значення території Чехії надали їй відповідної ваги у питаннях розвитку економічних зв'язків в Центральній Європі [7].

Заснування і еволюція Вишеградської групи пояснюється системою взаємодії групи об'єктивних чинників, у тому числі історичних, політичних, економічних, соціокультурних та інших, а також суб'єктивним усвідомленням елітами центральноєвропейських держав важливості історичного вибору, регіональної та європейської інтеграції. На першому етапі (1991–1997 рр.) не вдалося розробити чіткої програми взаємного співробітництва в рамках загальноєвропейського інтеграційного процесу. Члени Вишеградської групи, вирішуючи поточні державні проблеми, перетворилися на конкурентів в пошуках індивідуальних шляхів до західноєвропейських структур.

У жовтні 2000 р. ЧР як одна з провідних країн Вишеградського блоку добилась згоди Польщі, Угорщини, Словаччини в тому, що вступати до ЄС вони будуть не разом, а по досягненню критеріїв, необхідних для адаптації в рамках даної структури. Наприклад, Чехію – одну з найменших за площею та численністю населення держав Європи – турбувало питання впливу на прийняття рішення в ЄС. Президент ЧР В.Гавел запропонував створити другу палату Європейського Парламенту з представників національних парламентів із метою захисту права голосу малих країн у розширеному Європейському Союзі. Пшцінська декларація, прийнята на саміті президентів держав Вишеградської четвірки в січні 2001 р., проголосила вступ до ЄС пріоритетним в їх співпраці.

1 травня 2004 р. усі держави Вишеградської четвірки стали новими членами Євросоюзу. Після розширення ЄС «Вишеград» зберігався в якості платформи для політичної координації дій країн-учасниць уже в рамках Євроспілки.

Аналізуючи політичну систему Чехії, необхідно звернути увагу на партійну систему, оскільки партії є важливою складовою будь-якої держави, активними суб'єктами виборчого процесу. Чехія має багатопартійну політичну систему [8].

Найбільш впливовими у чеському суспільстві – Громадянська демократична партія – ГДП. Вона була заснована 23 лютого 1991 р. В результаті розколу Громадянського форуму, заснованого у 1989 р. Установчий конгресс відбувся 20 квітня 1991 р. Він налічує 35 тис.членів, має 8 регіональних організацій. Вищий орган – конгрес, керівний орган – Виконавча рада. Голова ГДП – Вацлав Клаус. Заступники голови: Лібуша Бенешова, Іван Лангер. ГДП стоїть на позиціях політики мінімального втручання держави, введення низьких податків і скорочення бюрократичного держапарату [4].

Громадянський демократичний альянс – ГДА. Був заснований 17 грудня 1989 р. в результаті розколу Громадянського форуму. Голова – Їржі Скалицький. Заступник голови: Д.Крупа. ГДА також займає мінімальне втручання у державі.

Комуністична партія Чехії та Моравії – КПЧМ. Установчі збори відбулися у березні 1990 р. На I зборах, які відбулися 13-14 жовтня 1990 р., КПЧМ перетворена в самостійну національну партію, яка вийшла із підпорядкування Компартії Чехословаччини. На III зборах (26-27 червня 1993 р.) було збережено назву партії та підтверджено її комуністичну орієнтацію. Налічує 200 тис.членів. Вищий орган партії – збори, які обирають Центральний комітет (ЦК) та Контрольно-ревізійну комісію. ЦК обирає Виконавчий комітет. Голова ЦК КПЧМ – Мирослав Гребеничек. Заступник голови ЦК КПЧМ – Милослав Рансдорф.

Чеська соціал-демократична партія – ЧСДП. Попередня назва – Чехословацька соціал-демократична партія (створена ще 7 квітня 1878 р.). 27 червня 1948 р. злилася із Компартією Чехословаччини. 19 листопаду поновила свою діяльність як самостійна партія. Офіційно зареєстрована 9 лютого 1990 р. Була перейменована на зборах, що відбулись 27-28 лютого 1993 р. в м. Градец-Кралові. Член Соціалістичного

інтернаціоналу (із травня 1990 р.). Налічує 13 тис. членів (липень 1991 р.). Голова – Мілош Земан. Заступник голови – Павло Рихетський. Після Оксамитової революції в 1989 році партія була відновлена під назвою Чехословацька соціал-демократія. Після розпаду Чехословаччини у 1993 році партія стала називатися Чеська соціал-демократична партія [4].

Отже, аналіз трансформаційних процесів з 1989 р. у Чехії показав, що суспільно-політичні зміни в житті радянського суспільства, які отримали назву «перебудова», викликали ряд соціальних змін і в країнах соціалістичної співдружності, в тому числі в Чехословаччині. Чехословацьке суспільство давно вже дозріло для проведення реформ.

У сенсі сучасного розуміння форми держави Чехія за прийнятою формою державного правління є парламентською республікою. Існує чіткий розподіл влади: законодавча влада належить Парламенту, який складається з двох Палат – Палати представників та Сенату; виконавча влада – Президенту та Уряду, судова влада – системі судів у складі Конституційного Суду, Верховного адміністративного суду, вищих обласних і районних судів.

Важливим елементом інституційної підсистеми політичної системи суспільства виступають засоби масової інформації, які відіграють вагомий роль у політичних відносинах і справляють значний вплив на владу.

Значний вплив на суть і механізми функціонування політичної системи Чеської Республіки справляє партійна система даного суспільства, насамперед тому, що партії є важливою складовою будь-якої держави, активними суб'єктами владно-політичного та виборчого процесу [2].

Таким чином, політична система країни змінилася. За формою державного устрою Чехія є унітарною державою. З метою покращення та вдосконалення системи урядування її територія поділена на області та муніципалітети. Населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць терміном на чотири роки обирає представницькі органи – асамблеї. Останні, в свою чергу, на той же термін формують виконавчі органи – ради – на чолі з мером.

Загалом політичну систему Чехії можна визначити як правоцентристську модель, оскільки її основи були закладені консервативно-ліберальною політичною платформою Громадянської демократичної партії – найпотужнішої організації правих сил на теренах всієї Східної Європи.

Чеський уряд розглядає процес європейської інтеграції як бажаний та вигідний не лише для Чеської Республіки, але й для країн-членів ЄС, як такий, що збагачує всіх, не завдаючи шкоди національній ідентичності, а європейську інтеграцію як явище, що сприятиме зміцненню матеріальних і духовних цінностей.

Список використаної літератури:

1. Бочаров С. В. Передумови п'ятої хвилі розширення Європейського Союзу / С. В. Бочаров // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Сер. : Гуманітарні науки. – 2010. – №2. – С. 91 – 98.

2. Брякин Н. Г. Влияние внутренних факторов на процесс интеграции Чешской Республики в Европейский союз / Н. Г. Брякин // Международная экономика. – 2011. – № 10. – С. 44–55.

3. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя // Новая и новейшая история. – 2000. – №2. – С. 90–105.

4. Кіцила Л. Особливості інтеграційного процесу Чеської Республіки до ЄС / Л. Кіцила // Вісник Львівського університету. Сер. : Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. – С. 55–60.

5. Пахомов Ю. Реформи в Східній Європі: порівняльний аналіз / Ю. Пахомов

// Розбудова держави. – 1998. – №3/4. – С. 26–31; №5/6. – С. 65–72 .

6. Посольський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В. Посольський. – К. : Смолоскип, 2002. – 168 с.

7. Политические партии и движения в Восточной Европе: проблемы адаптации к современным условиям. – М. : Орлан, 1994. – 226 с.

8. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади : навч. посіб. / за ред. Я. Й. Малика, М. З. Мальського. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 402 с.

9. Устич С. У руслі успішного співробітництва / С. Устич // Політика і час. – 2001. – № 3. – С. 3–7.

10. Benáček V. Konkurenční schopnost české ekonomiky / V. Benáček, Z. Kudrna, T. Sedláček. – Praha : Council for Social and Economic Strategy, 2000. – 276 s.

11. Černoch P. Cesta do EU. Východní rozšíření Evropské unie a Česká republika v období 1990–2004 / P. Černoch. – Linde, 2003. – 159 s.

12. Czech Republic: New law on the acquisition of Czech citizenship: introduction to the main changes valid [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/ews/en/news/newsdetail.cfm?ID_ITEMS=38500

13. Czech Republic. – [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.mipex.eu/czech-republic>

14. Democratization through European Integration: The Case of Minority Rights in the Czech Republic [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.fresnostate.edu/socialsciences/polysci/documents/DemocratizationthroughEuropeanIntegration.pdf>

15. Integration of Foreigners within the Territory of the Czech Republic [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.mvcr.cz/mvcren/article/integration-of-foreigners-within-the-territory-of-the-czech-republic.aspx>

16. Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic : Official website [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.mzv.cz/en>.

17. Olson D. Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic / D. Olson // The consolidation of democracy in East-Central Europe / Ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: Univ. Press. 1997. – P. 150-197.

18. The Czech Republic's integration into the EU – monetary and economic policy [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.cnb.cz/en/about_cnb/international_relations/cr_eu_integration/

19. 1999 Regular Report from Commission on Czech Republic's Progress Towards Accession. – Prague, 1999. – 97 s.

20. 2000 Regular Report from the Commission on the Czech Republic Progress Towards Accession. – Brussels. – 8 November 2000. – 115 s.

Стаття надійшла до редакції: 01.04.2015 р.

A. Tereshchenko

TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM EUROPEAN INTEGRATION CZECH REPUBLIC CONDITIONS

The article analyzes the transformation of the political system of the Czech Republic, as well as of the internal political processes in the country, which have had a direct impact on the course of European integration of the Czech Republic and the characteristic of the main political parties of the Czech Republic.

Twentieth Century Europe is an example of close interstate cooperation with transparent borders open to the free capital flow, goods, services and people. European

integration as one of the many processes taking place modern international relations system is a unique phenomenon.

The disintegration of Czechoslovakia and the formation of a sovereign Czech Republic (1993) against the collapse of the bipolar world caused the rethinking of domestic and foreign policy priorities.

Basicall, the Czech political system can be defined as the center-right model, because its foundations were laid by the conservative-liberal political platform of the Civic Democratic Party - the most powerful right-wing forces organization in the territory of eastern Europe.

The Czech government considers the process of European integration as a desirable and beneficial process not only for the Czech Republic, but also for the EU Member States, as one that enriches everyone, without prejudice to wards national identity and European integration as something that will strengthen the material and spiritual values.

Keywords: *political system, the Czech Republic, the transformation of political parties.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф., Молчанова М.В., к.і.н, доц.*

УДК 327.7(341.3)

Т.Я. Ткач

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОЇ ЗДІЙСНЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовані основні підходи до визначення «гуманітарної діяльності», визначено її ознаки, окреслено основні принципи здійснення гуманітарної діяльності. Розглянуто різниці між гуманітарною діяльністю та гуманітарною допомогою. Визначено основні проблеми практичної реалізації концепції гуманітарної діяльності.

Ключові слова: *гуманітарна діяльність, гуманітарна допомога, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Організація Об'єднаний Націй.*

У сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої дефініції гуманітарної діяльності. Поняття, що лежать в основі гуманітарної діяльності є універсальними і не змінюються з плином часу. Тому не можна стверджувати, що існують певні виклики гуманітарній концепції. Основні проблеми походять з практичної реалізації гуманітарної діяльності. Гуманітарна діяльність виступає скоріш моральною філософією, аніж політичною філософією, адже знаходиться осторонь політичного позиціонування. Проте існують випадки, коли держави чи міжнародні організації використовують гуманітарну діяльність для просування і захисту своїх національних інтересів, або ж, прикриваючись принципами гуманності і взагалі здійснюють недружні акти чи вдаються навіть до актів агресії. Метою даної наукової статті є виявлення ознак гуманітарної діяльності та відмежування її від будь-яких недружніх актів, що проводяться під прикриттям гуманітарних цілей.

Проблематика гуманітарної діяльності наразі є малодослідженою. Серед вітчизняних науковців проблему гуманітарної діяльності досліджували О.В. Балдинюк [1,2], О.О. Мережко [3], В.І. Мотиль [4]. Проте вищезгадані дослідження є дещо застарілими. О.О. Балдинюк [1,2] основний акцент своєму дослідженні робить на гуманітарній діяльності

у період збройних конфліктів, залишаючи поза увагою стихійні лиха та катастрофи антропогенного характеру. Серед іноземних вчених найбільш комплексно досліджує проблеми гуманітарної діяльності М.Кевін Кахіл [5,6,7], проте його роботи стосуються перед усім азійських країн.

На даний момент наука виділяє декілька наукових підходів для визначення поняття гуманітарної діяльності. У будь-якому разі поняття гуманітарної діяльності слід визначати через поняття “human” – тобто людина, тобто гуманітарна діяльність пов’язана з цінністю людського життя, і це поняття є ключовим у спектрі сутнісних особливостей гуманітарної діяльності. Гуманітарну діяльність визначають як мобілізацію людей заради всієї світової спільноти у відповідь на невинуваті страждання інших людей [8]. Але така дефініція повністю не відображає сутності поняття. За такого визначення гуманітарна діяльність видається обмеженою ідеологією.

Варто навести альтернативне визначення: гуманітарна діяльність – це складний комплекс дій направлений на постраждале від криз чи стихійних лих населення, що проводять різноманітні національні та міжнародні інституції та організації, що намагаються надати їм допомогу [9]. Ця дефініція достатньо точно дає визначення центральному елементу гуманітарної діяльності, а саме її комплексний характер (дається визначення механізму заходів).

Сам термін «гуманітарний» вперше з’являється у правовій літературі для позначення діяльності, спрямованої на надання допомоги і полегшення життя жертвам збройних міжнародних чи внутрішніх конфліктів. У цьому відношенні відбувалося певне накладання сфер дій гуманітарного права (humanitarian law) на право прав людини (human rights law). Відмінність полягає у тому, що право прав людини регулює відношення між фізичними особами і державою, а гуманітарне право стосується лише прав тих осіб, які постраждали від збройних конфліктів. Але і до нині зберігається накладання поля дії двох галузей права у відношенні біженців [10, р. 83].

Гуманітарна діяльність ґрунтується на переконанні, що у всіх людей на Землі існують загальні потреби в їжі, у житлі та умовах, за яких забезпечується людська гідність (сюди відносять і свободу від страху). Ці мінімальні потреби мають бути забезпечені. До того ж принцип гуманності передбачає готовність прийняти загальну відповідальність за всіх людей і, навіть перед обличчям незгод і сильної опозиції.

Гуманітарну діяльність не варто зводити виключно до акта «робити щось добре для людей». Політика може бути моральною, але гуманітарна діяльність зосереджена на моралі поза політикою [11, с.43].

Гуманітарна діяльність включає в себе захист цивільних осіб і тих осіб, які припинили свою участь у військових діях; забезпечення продовольством; організацію водопостачання та належних санітарних норм; надання тимчасового житла; медичного обслуговування та інших видів допомоги в інтересах постраждалих людей і сприяння їх поверненню до нормального життя з належними засобами для існування.

Головним міжнародно-правовим документом, який дає дефініцію гуманітарної діяльності є заключний акт Стокгольмської конференції «Принципи та практичні дії з надання гуманітарної допомоги» (“Principles and Good Practice of Humanitarian Donorship”)[12]. У контексті ліквідації наслідків стихійних лих найбільш вичерпним документом, який регулює гуманітарну діяльність міжнародних організацій та національних урядів виступає резолюція Генеральної Асамблеї 46/182 від 19 грудня 1991 року [13].

У нараді, скликаній за ініціативою уряду Швеції для обговорення практики надання гуманітарної донорської допомоги, взяли участь представники 16 урядів країн-донорів, а також Європейської комісії, Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця,

численних неурядових організацій та наукових кіл. У документі містяться 23 принципи гуманітарної діяльності, які становлять основу для надання офіційної гуманітарної допомоги. Вони були розроблені для підвищення узгодженості та ефективності дій донорів, а також для посилення їх відповідальності перед бенефіціарами, організаціями-виконавцями щодо фінансування, координації, подальшої діяльності та оцінки таких дій.

У документі визначені цілі гуманітарної діяльності, які полягають у порятунку життя, полегшення страждань і збереженні людської гідності під час і після збройних дій, катастроф, викликаних антропогенним фактором та стихійних лих.

Ключовим критерієм для визначення гуманітарної діяльності у вищезгаданих документах подається принцип гуманності. Головною метою гуманітарної діяльності є порятунок людського життя і полегшення страждання скрізь, де вони існують.

Наступною ознакою гуманітарної діяльності виступає неупередженість. Тобто дії повинні здійснюватися виключно на основі потреб тих людей, що постраждали від збройних конфліктів чи стихійних лих, без дискримінації між країнами або всередині постраждалого населення [14, р.35]. Таким чином міжнародна спільнота при наданні гуманітарної допомоги не має брати до уваги жоден інший фактор окрім необхідності ліквідації гуманітарних наслідків.

Принцип неупередженості був закріплені в 1949 у Женевських конвенціях та Додаткових протоколах до них 1977 року [15]. Хоча дані міжнародні правові акти стосуються в першу чергу жертв збройних конфліктів, при наданні допомоги жертвам стихійних лих міжнародні організації керуються саме вищезгаданими документами, так як на сьогодні не існує окремих документів, які б регулювати принципи гуманітарної діяльності під час проведення операцій з подолання наслідків стихійних лих.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста розшифровує принцип таким чином: «Принцип неупередженості означає, що організація не проводить ніякої дискримінації за ознакою національності, раси, релігії, класу або політичних переконань. Організація прагне полегшити страждання осіб, керуючись виключно їх потребами» [16, р. 34]. Однак дане тлумачення не є повним. Тому доцільно навести погляди Жана Пікте щодо принципу неупередженості.

Жан Пікте виокремлює три ключові елементи принципу неупередженості.

Перший елемент це недискримінація. Недискримінація полягає у відсутності об'єктивної дискримінації на базу приналежності індивіда до певної соціальної групи. Стаття 3 Женевської Конвенції 1949 року забороняє дискримінацію на основі раси, кольору шкіри, релігії, віри, статті, достатку чи на основі будь-яких інших критеріїв [17]. Безперечно перелік ознак, за якими можлива дискримінація можна доповнювати.

Наступним елементом принципу неупередженості Жан Пікте виділяє принцип пропорційності [18, р.108]. Тобто допомога має надаватися пропорційно до потреб. Фактично цей принцип стосуються в першу чергу жертв збройних дій. Адже відповідно до нього гуманітарна допомога має надаватися усім сторонам конфлікту, не залежно чи є сторона агресором чи ні.

Третім елементом, який наводить Жак Пікте є принцип недопустимості власних суджень при здійсненні гуманітарної діяльності [18, р. 234]. Співробітники міжнародних організацій не повинні осуджувати людей, вони самостійно не повинні визначати, хто винен, а хто ні. І допомога має надаватися лише на основі потреби. Але цей елемент вступає у конфлікт із Статутом Управління Верховного Комісару ООН з питань біженців. У вищезгаданому статуті забороняється надавати допомогу особам, звинуваченим у скоєнні міжнародних злочинів [19]. Таким чином фактично статут заперечує принцип неупередженості та заперечує презумпції невинності, яка є нормою конституції більшості країн світу. Отож, у цьому контексті варто підкреслити недосконалість міжнародно-

правової бази у питаннях надання гуманітарної допомоги, що створює можливість для критики на спекуляцій при здійсненні гуманітарної діяльності.

Ефективне дотримання принципу неупередженості на глобальному та рівні країни також на разі залишається наріжнем каменем. Прикладом упередженості виступає гуманітарна операція, пов'язана із ліквідацією наслідків цунамі у 2004 році, коли під впливом активної інформаційної кампанії у ЗМІ міжнародне співтовариство виділило на відновлення постраждалих країн ресурси, які значно перевищували потреби.

Наступним ключовим принципом виступає принцип нейтралітету. На жаль, цей принцип не закріплений у Женевській Конвенції 1949 року.

Міжнародним комітетом Червоного Хреста цей принцип визначається визначається наступним чином: «Для того, щоб продовжувати користуватися довірою всіх, організація не може приймати чию-небудь сторону у збройних конфліктах і вступати в суперечки політичного, расового, релігійного або ідеологічного характеру» [20, р. 456].

Також ознакою гуманітарної діяльності виступає нейтралітет. Це означає, що гуманітарна діяльність не повинна проводитись користь будь-якої сторони в збройному конфлікті чи іншого спору.

Принцип нейтралітету також включає в себе два ключових аспекти. Перший з них полягає в ідеологічному нейтралітеті, який включає в себе обов'язок ставитися до всіх сторін однаково. Крім того другий аспект нейтралітету передбачає відмову міжнародних організацій брати участь у військових діях на чийсь стороні.

Іншими словами, принцип неупередженості передбачає надання гуманітарної допомоги на основі потреба і тільки потреб, в той час як нейтралітет полягає у забор'язанні про не брати чиюсь сторону під час проведення гуманітарної діяльності.

Ще однією характеристикою гуманітарної діяльності є незалежність, а вона передбачає автономію гуманітарних цілей від політичних, економічних, військових цілей. Гуманітарна діяльність повинна бути орієнтована на конкретні дії, вона не може проводитися примусово, а виключно на добровільних засадах. Крім того її слід надавати лише в інтересах тих, хто потребує допомоги.

Фінансування гуманітарної діяльності має здійснюватися у відповідності до потреб постраждалого населення. Кількість фінансів, які виділяє міжнародна спільнота на такі дії має залежати лише від тяжкості ситуації у певній країні чи в регіоні, а не від стану відносин між країнами донорами та бенефіціарами. До того ж фінансування гуманітарної допомоги для подолання нових криз не має негативно впливати на існуючі потреби населення, що страждає від наслідків поточних криз [21, р. 103].

Гуманітарна діяльність може здійснюватися і за підтримки військових сил та використанням їх ресурсів, але лише відповідно до принципів міжнародного гуманітарного права, де провідну роль повинні відігравати гуманітарні організації [22].

Елементами гуманітарної діяльності виступають захист життя, здоров'я, харчування і забезпечення фізичної безпеки [23, с. 4]. Існують певні функціональні зв'язки між гуманітарною діяльністю та довгостроковими програмами розвитку [24]. Довгострокові наслідки стихійних лих і криз підривають перспективи зростання і насилу досягнуті завоювання в сфері розвитку. У тих нестабільних країнах і регіонах, де потенціал надання послуг є низьким, збільшується уразливістю до конфліктів, посилюється бідність, і наслідки стихійних лих відчуються гостріше, їх ліквідація триває довше. Гуманітарна діяльність сама по собі не може зменшити бідність, і не може запобігти або зменшити наслідки конфлікту. Гуманітарний діяльність має справу з симптомами конфліктів чи стихійних лих і доповнює політику розвитку, встановлення миру, врегулювання конфліктів, миробудівництва [16, р.67].

Досить вживаними у цьому контексті залишаються такі поняття як гуманітарна діяльність (humanitarian action) і гуманітарна допомога (humanitarian assistance), між якими існує разюча різниця. Гуманітарна допомога має набагато вужче значення. Гуманітарна допомога передбачає надання тим, хто страждає від наслідків збройних конфліктів та стихійних лих, матеріальних речей та послуг, що включає забезпечення людей їжею, водою, притулком, медикаментами та наданням медичної допомоги. Але потреби постраждалих можуть включати необхідність у захисті від фізичного насилля та недотримання їх законних прав. Термін гуманітарна діяльність охоплює всі зазначені вище елементи [25].

Часто гуманітарну діяльність помилково ототожнюють з гуманітарною допомогою. Але між цими термінами існує велика різниця. Гуманітарну діяльність відзначає екстремий характер застосованих дій. Гуманітарна допомога – це допомога, яка надається потерпілому внаслідок кризи населенню перш за все з метою порятунку життя і полегшення страждань людей. Гуманітарна допомога має надаватися у відповідності з основними принципами гуманності, неупередженості і нейтралітету. Для цілей вищезазначених принципів допомога може підрозділятися на три категорії залежно від ступеня інтенсивності контактів з постраждалим населенням. Важливість цих категорій пояснюється тим, що вони надають можливість визначити – за різних умов і після проведення з усіма зацікавленими сторонами широких консультацій щодо з'ясування характеру і ступеня необхідності допомоги, - для яких видів гуманітарної діяльності може знадобитися підтримка з залучення міжнародних військових ресурсів.

Таким чином, поняття «безпосередня допомога» включає в себе прямий розподіл товарів і послуг. Опосередкована допомога – це допомога, що надається населенню як мінімум через одного посередника і включає такі види діяльності, як, наприклад, транспортування товарів, які надаються в порядку допомоги, або персоналу, який безпосередньо бере участь у наданні допомоги.

Інфраструктурна підтримка – категорія допомоги, що включає надання послуг загального характеру, таких як ремонт доріг, організація повітряного руху та постачання електроенергії, які сприяють наданню допомоги, але не завжди здійснюються на очах у постраждалого населення [26].

Гуманітарна діяльність включає в себе не тільки матеріальну допомогу, вона направлена на подолання соціальної нестабільності, зниження уразливості і зміцненню потенціалу місцевої влади реагувати на гуманітарні виклики. Гуманітарна діяльність також передбачає визначення тих подій та ситуацій, які потенційно можуть стати гуманітарними проблемами та забезпечення того, щоб цього не сталося.

Проте, гуманітарна діяльність відрізняється від програм з розвитку. Гуманітарна діяльність не обов'язково спрямована на найбільш вразливі верстви суспільства, а й на тих, хто перебуває у найбільш уразливому становищі. У багатьох випадках саме найбільш вразливі верстви найбільше страждають від гуманітарних наслідків, але гуманітарна діяльність націлена і на тих людей, які раптово стали уразливими в результаті збройних конфліктів, чи які стали безпритульними і залишилися без засобів для існування.

Гуманітарна діяльність повинна демонструвати стриманість та толерантність до тих, кому надається допомога. Вона не може бути підпорядкованою нічийим політичним інтересам. Її не слід проводити з військових обґрунтувань. Також гуманітарна діяльність не може проводитися як один з елементів системи побудови миру та поширення демократії. Це абсолютно різні ідеології.

Гуманітарна діяльність повинна мати дуже низьку політичну значущість. Вона не має робити виклик владі, даючи надію на встановлення демократії, миру і свободи. Це виключно політичне питання, до якого гуманітарна діяльність не повинна мати жодного відношення. Гуманітарні дії повинні бути спрямовані на тих, хто найбільше потребує

допомоги, а не на тих, хто може найбільше допомогти чинній владі. Для того збільшення довіри до гуманітарної діяльності, вона має сприйматися спільнотою як сукупністю дій незалежних від політичної порядку денного [27, с.15].

Фактором існування такого явища як гуманітарна діяльність виступає нерівномірність розвитку у державах світу [28, с.34]. Якщо все людство переживало б гостру кризу, то не було б і гуманітарної діяльності. Для існування гуманітарної діяльності повинно бути хоча б декілька держав, у відносному комфорті з гідним рівнем життя населення та досить розвиненої економікою, і тоді вони зможуть співпереживати стражданням інших і мобілізувати допомогу. Це означає, що необхідним критерієм для існування гуманітарної діяльності є наявність держав, які перебували б у відносному мирі, наявність у них вільних ресурсів, якими вони готові «поділитися» з тими, хто переживає кризу, і усвідомлення суспільством спільної відповідальності за страждання інших людей та готовністю допоїти їм. Так гуманітарна діяльність не може функціонувати в умовах глобальної тотальної війни. Наприклад, існування організації «Лікарі без кордонів» залежить від щедрості західної громадськості, яка і фінансує гуманітарну діяльність даної організації.

Головні проблеми, які зараз стоять перед гуманітарною діяльністю, полягають у спробі інституціоналізації концепції та створенні спеціальних організацій, які б її проводили. Той факт, що багато людського страждання часто допускаються чи навіть навмисно ініціюються як політичний акт, тому спроби полегшити людські страждання суперечать політичним інтересам. Прикладом таких дій є сучасна політика влади Судану, яка не намагалась покращити життя населення Дарфуру, і створювала перешкоди для надання гуманітарної допомоги людям, що проживають у бунтівній провінції. Наразі гуманітарна діяльність стикається і з проблемою корупції. Адже міжнародна спільнота виділяє значні кошти на надання гуманітарної допомоги. Часто не всі кошти доходять до тих, кому дійсно потрібна допомога, осідаючи в руках бюрократії та політиків. Також гуманітарну діяльність часто використовують як «добре діло» для зміцнення легітимності політичних режимів та збільшення популярності політиків.

Не всі сторони конфлікту чи політичні сили усвідомлюють необхідності надання дозволу для гуманітарної діяльності на своїх території, тому намагаються відкидають можливість надання гуманітарної допомоги з військових міркувань. Сторони конфлікту іноді перешкоджають надходженню гуманітарної допомоги супротивнику, щоб ослабити його та отримати перевагу [29, с.48]. Деякі актори направляють гуманітарну допомогу для заохочення тих, хто їх підтримує, і щоб продемонструвати іншим, що вони повинні робити те ж саме. Особливо поширеною така ситуація була в період протиборства Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу під час Холодної війни. Крім того політичні лідери інколи намагаються контролювати надходження допомоги, щоб показати законність політичної влади, турботу і довести, що політика цих керівників є справедливою.

Гуманітарну діяльність забезпечують в першу чергу держави. Найвідомішими «постачальниками» гуманітарної допомоги є такі держави як Австралія, Швеція. У надзвичайних ситуаціях державу надають ту гуманітарну допомогу, про яку попросив уряд постраждалої країни. Це можуть бути намети, їжа, ковдри чи навіть пошукові бригади.

Гуманітарну діяльність здійснюють і міжнародні організації. Це можуть бути як урядові, так і неурядові організації. Особливо активними представниками першого типу виступають спеціалізовані установи ООН [1, с. 53]. Так, наприклад, ПРООН надає у випадку необхідності продукти харчування, ЮНІСЕФ проводить вакцинацію дітей у постраждалих регіонах. Такі організації як Європейський Союз чи Африканський Союз також здійснюють гуманітарну діяльність. Найвідомішою неурядовою гуманітарною організацією безсумнівно залишається Комітет Червоного Хреста.

Жодна країна не застрахована від того, що на її території станеться катастрофа чи стихійне лихо. У таких ситуаціях уряди постраждалих країн не завжди здатні власними силами подолати проблеми, що виникли у зв'язку з катастрофою. Саме у таких випадках світова спільнота надає гуманітарну допомогу, полегшуючи страждання тих, хто опинився у скруті. Так, коли відбувся вибух на Чорнобильській АЕС, Українській Радянській Соціалістичній Республіці запропонували свою допомогу багато країн. Особливу роль у ліквідації наслідків техногенної аварії відіграли команди медичного персоналу, який направила Куба. Тому коли загроза ліквідована, народ постраждалих країн вдячний за надану допомогу, що віддзеркалюється на політиці уряду постраждалої країни щодо уряду країни, яка надіслала допомогу.

Застосування гуманітарних принципів на разі часто заперечується. Різні учасники схильні інтерпретувати принципи по-різному. Наприклад, в останні роки активна підтримка політики послідовності і комплексних підходів до проведення гуманітарних операцій з боку ООН підняла питання про незалежність гуманітарної діяльності [3, с.45]. В умовах, коли уряди, які фінансують надання гуманітарної допомоги, одночасно, виступають акторами в конфлікті, дотримання принципу нейтралітету не можливо.

Таким чином, на сучасному етапі політична наука не дає єдиного уніфікованого визначення гуманітарній діяльності. Це обумовлено наявністю ряду підходів, що з різних боків дивляться на дане явище. Гуманітарна діяльність є одночасно механізмом і засобом. Гуманітарна діяльність і гуманітарна допомога є суміжними поняттями, але не тотожними

Таким чином, гуманітарну діяльність вирізняє її екстремність і надзвичайний характер. Вона має подвійне функціональне спрямування: з одного боку забезпечується захист прав цивільного населення, з іншого – здійснюється всестороннє постачання населення ураженої зони необхідними засобами для існування. Гуманітарна діяльність має здійснюватися на основі принципів неупередженості, нейтральності. Гуманітарна допомога має надаватися постраждалому населенню лише на основі потреб цього населення, незалежно від сторони конфлікту, яку підтримує населення. Крім того гуманітарна допомога має надаватися виключно після погодження із офіційною владою країни, що переживає гуманітарну катастрофу.

Список використаної літератури

1. Балдинюк О. В. Вдосконалення механізмів гуманітарної діяльності ООН / О. В. Балдинюк // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. - 1999. – Вип.13 (Частина I). – С. 52-59.
2. Балдинюк О. В. Гуманітарна діяльність ООН у контексті врегулювання збройних конфліктів (1990- 2000 рр.). / О. В. Балдинюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. – 222 с.
3. Мережко О. О. Концепція гуманітарної інтервенції та механізм захисту прав людини в рамках ООН / О. О. Мережко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. – 175 с.
4. Мотиль В. І. Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Володимир Ігорович Мотиль; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
5. Cahill Kevin M. The Pulse of Humanitarian Assistance (International Humanitarian Affairs) / M. Cahill Kevin. – Fordham : Univ Pr , 2007. – 314 p.
6. Cahill Kevin M. Human security for all: a tribute to Sergio Vieira de Mello / M. Cahill Kevin. – Fordham : Univ Press, 2004. – 296 p.
7. Cahill Kevin M. Traditions, values, and humanitarian action. / M. Cahill Kevin. – Fordham : Univ Press, 2003. – 466 p.

8. Международная гуманитарная деятельность: кризис идеологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://old.nasledie.ru/politvne/18_30/article.php?art=0
9. Терминологический словарь ООН по снижению риска бедствий (2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyRussian.pdf
10. Cahill Kevin M. Traditions, values, and humanitarian action. / M. Cahill Kevin. – Fordham : Univ Press, 2003. – 466 p.
11. Іщенко М. П. Соціальна і гуманітарна політика. / М. П. Іщенко, А. О. Овчаренко, Я. В. Подолян; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2011. – 399 с.
12. Good Humanitarian Donorship, 23 principles and good practice of humanitarian donorship [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.worldhumanitariansummit.org/node/434472>
13. Резолюция Генеральной Ассамблеи 46/182 от 19 декабря 1991 года. Укрепление координации в области чрезвычайной гуманитарной помощи ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/documents/ga/res/46/a46r182.htm>
14. Beristain C. M. Humanitarian aid work : A Critical Approach / C. M. Beristain. – Pennsylvania : University of Pennsylvania Press, 2005. – 204 p.
15. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian_1.shtml
16. Belgrad E. The politics of international humanitarian aid operations / E. Belgrad, N. Nachmias. – Greenwood Publishing Group, 1997. – 220 p.
17. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_911
18. Pictet J. The fundamental principles of the Red Cross / J. Pictet. – Geneva : International Committee of the Red Cross & Henry Dunant Institute, 1987. – 605 p.
19. Устав Управления Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/unhcr_statute.shtml
20. Guttry A. International Disaster Response Law / A. Guttry, M. Gestri, G. Venturini – T.M.C. Asser Press; 2012. – 764 p.
21. Juma M. K. Eroding local capacity : international humanitarian action in Africa / M. K. Juma, Astri Suhrke. – Nord Africa Institute, 2002. – 203 p.
22. Managing Information in Humanitarian Crisis: UNJLC [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fritzinstitute.org/PDFs/Case-Studies/UNJLC%20Website.pdf>
23. Мотиль В. І. Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві : автореф. дис. .... юрид. наук : спец. 12.00.11 / В. І. Мотиль; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : 2006. – 20 с.
24. Резолюция Генеральной Ассамблеи 67/231. Международное сотрудничество в области гуманитарной помощи в случае стихийных бедствий – от оказания чрезвычайной помощи до развития [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.preventionweb.net/files/resolutions/N1249248.pdf>
25. You Say You Want a Devolution Prospects for remodeling humanitarian assistance . Abby Stoddard Center on International Cooperation New York University Journal of Humanitarian Assistance [Electronic resource]. – Mode of access : <http://sites.tufts.edu/jha/files/2011/04/a154.pdf>
26. Руководящие принципы Осло руководящие принципы использования иностранных военных ресурсов и средств гражданской обороны для оказания помощи в

случае бедствийно Пересмотренный вариант 1.1, ноябрь – 2007 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ochanet.unocha.org/p/Documents/OSLO-GUIDELINES-RUSSIAN.pdf>

27. Іщенко М. П. Соціальна і гуманітарна політика / М. П. Іщенко, А. О. Овчаренко, Я. В. Подолян; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 399 с.

28. Гансова Е. А. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціологічної науки : навч. посіб. / Е. А. Гансова; Українська академія держ. управління при Президентові України. Одеський філіал. – Одеса : Вид-во ОФ УАДУ, 2000. – 64 с.

29. Хусейн Аль-Хусейн Мохамед Роль ООН в обеспечении гуманитарной безопасности:(междунар.-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Хусейн Аль-Хусейн Мохамед; Киевский ун-т им. Т. Шевченко. Украинский ин-т международных отношений. – К., 1993. – 140 с.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2015 р.

Т. Tkach

CONCEPTUAL AND THEORETIC FOUNDATIONS FOR HUMANITARIAN ACTION

There are a lot of challenges to humanitarian doctrine. Some actors of the existing system of international relation are trying to use humanitarian action in realization of their strategic purposes. The aim of the research is to define the principles of humanitarian action.

Humanitarian activities – a complex set of actions aimed at affected by armed conflict or natural disasters population. The main purpose of humanitarian action is to save human lives and alleviate suffering wherever they exist. There is a striking difference between humanitarian action and humanitarian aid. Humanitarian aid is provided for those who suffer from the impacts of armed conflict and natural disasters. It may include material goods and services, food, water, shelter, medicines and medical aid. But the needs of victims may include the need for protection from physical violence. The term humanitarian action covers all the above elements.

The principles of humanitarian action are impartiality, neutrality, independence. Impartiality means that action must be solely based on the needs of the people affected by armed conflict or natural disasters, without discrimination between or within affected populations. Jean Pictet identifies three key elements of the principle of impartiality: non-discrimination, proportionality and inadmissibility of own judgment. Non-discrimination means the absence of objective discrimination on the basis of individual membership in a particular social group. According to the principle of proportionality] assistance should be provided in accordance with the needs, that means to all parties to a conflict. The principle of the inadmissibility of own judgment in carrying out humanitarian action means that humanitarian workers should not try to define who is guilty in the catastrophe or who is aggressor. . But this element comes into conflict with the Charter of the UN High Commissioner for Refugees. it is prohibited In the abovementioned statute to provide assistance to persons accused of committing international crimes.

Another key principle of humanitarian activities is neutrality, that makes inadmissible to take someone's side in an armed conflict. The principle of neutrality also includes two key aspects. The first is ideological neutrality, which includes the obligation to treat all parties equally. Also another aspect of neutrality implies rejection of international organizations or countries that provide humanitarian assistance to participate in hostilities on someone's side.

Another principle of humanitarian action is independence that means, autonomy of humanitarian objectives from the political, economic and military purposes.

Humanitarian action should be action-oriented, it can not be done by force, but only on a voluntary basis. In addition it should be given only in the interests of those who need help.

Key words: *humanitarian activities, humanitarian assistance, the International Committee of the Red Cross, United Nations.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Яковенко Н.Л., д.політ.н, проф.*

УДК 327.001.73(100)

М.В. Фесенко

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Розглянуто теоретико-методологічні засади демократичної консолідації в умовах формування нового міжнародного порядку. Проаналізовано та критично осмислено основні концепції консолідації демократії в їх історичній послідовності. Доведено, що «консолідація демократії» передбачає процеси інституціоналізації і легітимації демократії. Встановлено, що процеси глобалізації та інформатизації не завжди сприяють розвитку демократичних інститутів і процесів у консолідації демократії, особливо в державах з незавершеним демократичним транзитом, а навпаки, викликають різноманітні кризові явища, що можуть сприяти делегітимізації і авторитаризації «молодих» демократій.

Ключові слова: *консолідація, світова система, міжнародні відносини, суб'єкти світової системи, демократія, громадянське суспільство, управління, демократичні процеси*

Класична теорія демократичних переходів (транзитів) припускає, що «транзит», який визначався Г. О'Донелом і Ф. Шмітером як «інтервал між одним політичним режимом та іншим» [1 с. 6], розпадається на три основних стадії: лібералізацію, демократизацію і консолідацію. Лібералізація означає ерозію політико-ідеологічних «несучих конструкцій» авторитарного режиму. Часто вона здійснюється в умовах кризи легітимності влади, викликаного економічними проблемами. Демократизація ж є стадією, що слідує за лібералізацією, причому остання готує для неї основу. Основною відмінністю лібералізації від демократизації полягає в тому, що лібералізація передбачає скорочення репресій і розширення свобод у рамках існуючого авторитарного режиму, в той час як демократизація передбачає зміну режимів. Однак навіть настання стадії демократизації, коли відбувається інституціоналізація демократичного режиму, не гарантує створення міцних основ стабільної демократії.

Критичне значення в цьому сенсі набуває теоретично фінальна стадія – консолідація демократії. Вона може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та розповсюдження демократичних цінностей, поведінкових норм і установок у свідомості індивідів і соціальних груп, що знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи. Причому консолідація розпадається на два етапи: негативну консолідацію, тобто стримування, зниження, якщо не усунення, будь-яких серйозних викликів демократії, і позитивну консолідацію – впровадження та закріплення демократичних цінностей і установок в свідомості і поведінці мас і еліт [1, с. 20].

Таким чином, жорстка фіксація стадіального характеру перехідних процесів – одна з особливостей першого етапу еволюції знань в транзитології.

Другий етап еволюції теорії переходів (транзитів) кінець 1980-х – друга половина 1990-х рр. Він пов'язаний з осмисленням краху комуністичних режимів в СРСР і країнах ЦСЄ крізь призму транзитологічної парадигми. Демократичні транзити в країнах Центральної та Східної Європи виявилися центральним компонентом «третьої хвилі демократизації» (за С. Гантінгтоном). Стрімкість руйнування авторитарних структур, практична синхронність демократичних транзитів у вищезазначених країнах викликали широкий науковий інтерес та дискусії. В цей період політична транзитологія була поставлена перед дилемою: або йти шляхом імплікації теоретичних моделей, сконструйованих на основі досвіду [1, с. 23] південноєвропейських і латиноамериканських переходів, до аналізу транзитів в країнах «реального соціалізму» і СРСР, або «порівнювати посткомуністичні країни між собою, конструюючи відповідний «ad hoc» методологічний інструментарій» [1, с. 22]).

Саме вищезазначена дилема спричинила відому дискусію на сторінках щоквартального альманаху «Slavic Review» в середині 1990-х рр. В результаті якої перемогла позиція прихильників універсалізації теоретичних моделей. Результатом дискусій стала поява ґрунтовних колективних монографій, в яких з використанням єдиної концептуальної схеми досліджувалися причини, основні чинники та особливості демократичних транзитів як у Латинській Америці та Південній Європі, так і в країнах комуністичного світу.

Загалом другий етап відзначився виходом класичних робіт з теорії та практики демократичних транзитів – «Третя хвиля» (1991) С. Гантінгтона [2], А. Пшеворського [3], «Проблеми демократичної трансформації та консолідації» Ш. Авенрі, Х. Лінца [4], «Динаміка демократизації» Д. Прудхем [5] та інших досліджень. Поява фундаментальної монографії Л. Даймонда «Розвиток демократії: на шляху до консолідації» стала свідченням зростання інтересу до вивчення консолідації демократії [6].

Сьогодні, однією зі складових глобальної системної кризи є криза неоліберальної моделі демократії, що зіштовхується з перепонами на шляху її подальшого розповсюдження в світі. Це виявляється у несприйнятті неоліберальних цінностей, норм і правил, що розповсюджуються США у якості переможця у біполярному протистоянні. Політика «нав'язування» демократії в світі призводить до виникнення низки квазідемократичних режимів де демократичні вибори слугують лише прикриттям недемократичних дій влади щодо власного народу. Вважається, що процеси глобалізації та інформатизації не завжди сприяють розвитку демократичних інститутів і процесів у консолідації демократії, особливо в державах з незавершеним демократичним транзитом, а навпаки, викликають різноманітні кризові явища, що можуть сприяти делегітимізації і авторитаризації «молодих» демократій. Більш того, демократизаційна політика США вступає у протиріччя із принципами суверенітету національних держав.

Процес демократичних перетворювань наприкінці ХХ ст. можна розглядати саме як тенденцію політичного розвитку світу, в реалізації якої дедалі вагомішими стають не ендогенні фактори (рівень соціально-економічного розвитку, політичні процеси у суспільстві тощо), а екзогенні стосовно даної держави, тобто міжнародне середовище. Саме воно спонукає держави до демократичних перетворювань.

Суперечність демократизації полягає в тому, що демократичні інститути та процедури в багатьох державах використовуються лише як зовнішня форма, яка слугує іноді для прикриття недемократичних за суттю механізмів реалізації влади. Незважаючи на розширення демократичного простору необхідно визнати недостатню гомогенність демократичних процесів, нестабільність і конфліктність у

співвідношеннях значної кількості демократичних держав. Поза зоною її розповсюдження залишаються такі релікти розваленої соціалістичної системи, як Північна Корея і Куба. Хвиля демократизації не торкнулася країни-цивілізації Китаю та більшості держав мусульманського світу.

Подальший внутрішній розвиток в одних з цих країнах може піти в бік демократизації, в інших у бік авторитаризму. У деяких випадках дуже ймовірні проміжні або змішані варіанти, за яких складно провести чітку демаркаційну лінію між демократією та авторитаризмом у внутрішній і зовнішній політиці. До того ж, як показує практика сучасних міжнародних відносин, нерідко внутрішній авторитаризм не заважає співробітництву з демократичними державами на світовій арені і, навпаки, хоча й значно рідше, демократія всередині країни сама по собі ще не забезпечує її конструктивної участі у вирішенні проблем світової політики.

Розвиток тенденції до демократизації відбувається нерівно і не прямолінійно, в протиборстві з авторитаризмом, а то й з різновидами тоталітаризму. Крім цього, своєрідність Півдня виявляється в наявності перехідних, змішаних і проміжних структур політичної організації соціумів, які ще недостатньо зміцніли, включаючи такі екзотичні симбіози, як демократичний авторитаризм або авторитарна демократія. Порушують загальну тенденцію зрушень до демократії етнічні, релігійні та інші конфлікти. Все це, безперечно, не може не ускладнювати відносин Північ-Південь, не кажучи вже про зв'язки між країнами, які розвиваються.

Найважливіші глобальні економічні структури (G7, СОТ, МВФ, ОЕСР) перебувають під впливом винятково великих і багатих країн. Крім того, існує небезпека того, що майбутній «політичний режим» у системі глобального керування може стати скоріше авторитарним, ніж демократичним. Це може бути зумовлене тим, що рішення з глобальних питань можуть прийматися обмеженим колом акторів і без належної гласності, а також тим, що внутрішня структура багатьох з цих акторів (ТНК, неурядові організації і апарат міжнародних організацій) будується аж ніяк не на демократичних принципах, а на засадах жорсткої корпоративної дисципліни [7].

Представники ліберальної та неоліберальної парадигми теорії міжнародних відносин до яких можна віднести таких представників американської школи міжнародних відносин, як М. Еліота, Ф. Фукуяму, С. Гантінгтона, Р. Хааса, Дж. Айкенбері, Д. Рієфа, Дж. Ная, Ч. та У. Мейса, Ч. Купчана, М. Дойла та Ф. Бергстена виступають за збереження та подальше розповсюдження ліберальних цінностей і демократичних принципів побудови суспільства в усьому світі, що сприятиме американському лідерству.

Відтак, враховуючи все вищезазначене, дослідники феномену демократії, її хвиль і моделей вводять у науковий обіг таке поняття, як «консолідація демократії». За короткий час воно набуло значення категоріального терміна в порівняльній політології. Проблематика демократичної консолідації була поставлена західними ученими у 80-ті рр. ХХ ст. і отримала світову популярність як модель демократичного транзиту у зв'язку з виникненням «третьої хвилі демократизації». Перш за все це роботи Л. Даймонда [8], А. Валенцуела, Г.О'. Донела [9], Р. Рігса, Ф. Шмітера. Проте в них консолідація демократії розглядалася лише як третя стадія процесу демократизації і не виступала ще предметом всебічного аналізу.

Питання політичного управління процесами консолідації демократії, ролі політичної еліти в демократизації були розглянуті в роботах Ч. Ліндблома, Г. Саймона, Р. Гантера, Д. Хіглі. Спроба розгляду консолідованої демократії як особливого політичного режиму, що виникає за певних умов, належить таким авторам як Х. Лінц та А. Степан.

Одними з фундаторів напрямку дослідження «консолідації демократії», стали згадувані вище Г. О'Донел і Ф. Шмітер. У 1986 р. вчені видають фундаментальну працю «Перехід від авторитарного правління», яка стала бестселером. У ній представлено переважно транзитологічний підхід до цієї теми [10, с. 73]. У дев'яності роки ХХ ст. вона стає однією з провідних в демократичній літературі. Більше того, Ф. Шмітер ввів поняття «консолідологія» у якості самостійного напрямку в політичних науках. Деякі дослідники вважають, що консолідологія обіцяє бути повноцінною, багатоплановою теоретичною дисципліною з великими практичними виходами у сферу політики. Матеріалом для консолідології може послужити вивчення і стимулювання прогресуючої динамічної стабілізації політичних систем, що гарантує її життєздатність і довговічність.

Варто відзначити, що О'Донел і Шмітер проводили відмінність між переходом до демократії і консолідацією. На переконання вчених, під час переходу «організуються основні інститути нового порядку і починають працювати і взаємодіяти відповідно до нових правил гри» [10, с. 73,89]. Консолідація ж вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким» [10, с. 77].

Ф. Шмітер визначає консолідацію демократії як процес, коли «епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами та колективами, які беруть участь в демократичному управлінні». За умов консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація невизначеності деяких ролей та областей політичного життя. Однак, одночасно громадяни отримують впевненість, що боротьба за державні пости буде чесною і не вийде за межі передбачуваного набору варіантів. На думку вченого, демократична консолідація – це сукупність процесів змін в інститутах, політиці та поведінці, які прямо покращують управління через посилення компетенції держави, через лібералізацію і раціоналізацію економічних структур, через соціальну безпеку і політичний порядок разом із забезпеченням основних свобод, через панування права, розвиток політичних партій і зміцнення громадянського суспільства [11].

Не менш відомий дослідник феномену демократії Л. Даймонд переконаний у існуванні тісного зв'язку між поглибленням демократії та її консолідацією. Він зокрема зазначає у своїй праці «Чи закінчилася третя хвиля?», що «демократична консолідація, захоплюється безліччю змін в інститутах, політиці та поведінці. Багато хто з них прямо поліпше керування через посилення компетенції держави; лібералізацію й раціоналізацію економічних структур; соціальну безпеку і політичний порядок разом із забезпеченням основних свобод; вдосконалення горизонтальної підзвітності і панування права; контроль над корупцією. Інші зміни покращують репрезентативні функції демократичного правління за допомогою розвитку політичних партій та їх зв'язків з соціальними групами, за допомогою зниження фрагментації партійної системи, збільшення власної компетенції і громадської підзвітності законодавчих органів та місцевої влади, зміцнення громадянського суспільства» [12, с. 32-33].

Наукова розробка проблеми консолідації демократії отримала свій повний розвиток у дослідженні Х. Лінца і А. Стефана. Автори, об'єднуючи всі підходи, прийшли до думки, що демократична консолідація пов'язана з проведенням глибоких перетворень на поведінковому, ціннісному і конституційному рівнях. В. Меркель додає до описаної схеми і рівень політичної репрезентації, іншими словами, наявність інтегрованої партійної системи та системи взаємодіючих інтересів різних груп, при

цьому роблячи акцент на зовнішніх факторах (міжнародна середа міжнародні економічні відносини, регіональна інтеграція).

Демократична консолідація є складним поняттям, оскільки його зміст не зводиться лише до політичних аспектів демократизації, а включає в себе такі параметри демократичного розвитку, як проведення індустріалізації, наявність загальної середньої освіти, розвинені міжнародні зв'язки держави, мирний, консенсусний перехід від авторитарного режиму до демократичного.

Натомість С. Гантінгтон визначає «консолідацію демократії» як тенденцію в межах глобальних «хвиль» демократизації, яка аналітично протиставляється тенденції кількісного зростання групи формально демократичних держав (експансія демократії), що полягає у «посиленні демократичних інститутів і демократичної практики в кожній з країн, а також у зміцненні міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй» [13, с. 254]. Він вважає, що на порядку денному сьогодні стоїть не експансія, а консолідація демократії.

За іншим визначенням, консолідація – сукупність соціально-економічних, політичних та інших процесів, які призводять до встановлення в країні консолідованої демократії, тобто таких політичних умов, в яких демократичні принципи визнані основними в сфері політики і демократичні зміни є незворотними. Сьогодні в політичній науці немає єдиного розуміння консолідації. 1) Погляд з позиції електоральної демократії: консолідація – це а) запобігання авторитарним відкочуванням назад до авторитаризму або б) запобігання «повільній смерті» демократії, ерозії демократичних інститутів. Погляд з позиції ліберальної демократії: консолідація – це поглиблення демократії, досягнення демократичного прогресу. Основні дослідницькі підходи до поняття консолідації: Підхід 1. Консолідація як запобігання краху демократії. Підхід 2. Консолідація як запобігання ерозії демократії. Підхід 3. Консолідація як завершення переходу до демократії. Підхід 4. Консолідація як поглиблення демократії [14].

Вже згадуваний Л. Даймонд у свою чергу дає таке визначення «консолідації демократії» – «сукупність соціально-економічних, політичних та ін. процесів, що ведуть до становлення в країні консолідованої демократії, тобто таких політичних умов, в яких демократичні принципи визнані основними в сфері політики, і демократичні зміни є незворотними [12, с. 34].

З іншої точки зору, консолідація демократії – необоротність сталих демократичних політичних структур, коли визначеність процедур веде до значного обмеження «невизначеності результатів», тобто коли недемократичні результати практично виключені [15, с. 8].

В свою чергу американські політологи Х. Лінц і А. Степан визначають консолідацію демократії як політичний режим, при якому дотримуються наступних умов: 1) не існує впливових акторів, що розпоряджаються значними ресурсами інших акторів, представлених етнічними, соціальними, економічними, політичними та іншими групами, які домагаються своїх цілей шляхом створення недемократичного режиму, застосування насильства або відділення від держави; 2) стійка більшість громадян переконана, що демократичні процедури й інститути – найоптимальніші засоби організації політичного життя їх суспільства; відповідно, частка виступаючих проти демократичного порядку невелика і не впливова; ці антисистемні сили маргінальні і не користуються суттєвою підтримкою населення; 3) державні і недержавні гравці згодні дозволяти будь-які конфлікти, що виникають на підставі закону або в рамках сформованих демократичних політичних інститутів та відповідно до встановлених процедур [16, с. 17].

Російська дослідниця І. Конопелько головними акторами демократичної консолідації вважає політичні еліти і лідери, які виражають інтереси певних соціальних верств і груп суспільства, що володіють значними можливостями у виробленні політичних рішень. В цьому контексті необхідно провести відмінність між політичними акторами і політичними суб'єктами. Їх відмінність полягає в тому, що політичні актори роблять безпосередній, визначальний вплив на політичні процеси, а суб'єкти, що виступають як різні соціальні сили – опосередкований. Така відмінність обумовлена різним рівнем політичної свідомості, політичної культури та політичної поведінки різних соціальних груп. Тому однією із значущих проблем консолідації демократії виступає забезпечення зростання політичної культури різних суб'єктів політики [17, с. 9-10.].

Російська вчена Е. Терешена у своїй науковій праці «Консолідація демократії в умовах трансформації політичної системи суспільства: теоретико-методологічний аналіз» виокремлює наступні підходи до розумінні «консолідації демократії». 1) підхід, пов'язаний з готовністю політичних акторів діяти в рамках демократичних правил (Д. Растоу, М. Бартон, Р. Гантер, Дж. Хіглі, Дж. Александер).

2) увагу дослідників у рамках другого підходу спрямовано на такі складові, як вибори або ратифікація конституції, які є засобом досягнення важливих державних постів за допомогою каналів політичної партії (Т. Пауер, Н. Пауер, М. Каріло, К. Давіша, Б. Перот).

3) інституційний підхід орієнтується на ступінь інституціоналізації і тривалість нових політичних інститутів, ступінь їх значних змін (С. Гантінгтон, А. Пшеворський, Д. Елстер, Г. Оффе, У. К. Преус).

4) культурно-ціннісний підхід, пов'язаний з легітимацією нових демократичних інститутів і такими невід'ємними компонентами політичної системи, як політична свідомість і політична культура Л. Морліно [18], Б. Ламуньєр, Л. Даймонд, Г. Ерме).

Таким чином, консолідація демократії постає як один з автономних етапів зміцнення демократичного режиму. Для опису і пояснення різних форм зміцнення демократії в науковому дискурсі виникли нові концепти (транзит, трансформація, інституціоналізація, поглиблення, якість, консолідація), які до цих пір залишаються предметом спору дослідників. Консолідація демократії постає не тільки як багатопланове явище демократії, але і як багатозначне наукове поняття, зміст якого розширювався, піддавався незначним і кардинальним змінам протягом усього ХХ ст.

Незважаючи на різноманітні в політологічній літературі інтерпретації поняття «консолідація демократії», остання передбачає процеси інституціоналізації (зміцнення демократичних інститутів, практичну реалізацію інституціоналізованих норм і правил) і легітимації демократії (набуття режимом ціннісного значення на рівні політичної свідомості та політичної культури).

Список використаної літератури

1. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule / G. O'Donnell, P. C. Schmitter // Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.

2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

3. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский // Путь. –1993. – № 3. – С. 3-56.

4. Авинери Ш. Проблемы демократической трансформации и консолидации – Южная Европа, Южная Америка, посткоммунистическая Европа / Ш. Авинери, Х.

Линц, А. Степан // Конституционное право : восточноевропейское обозрение. – 1997. – № 2. – С. 152-157.

5. Pridham G. Dynamics of Democratization / G. Pridham. – London and New York : Continuum, 2000. – 367 p.

6. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1999. – 218 p.

7. Барабанов О. Основные концепции глобального управления [Электронный ресурс] / О. Барабанов // Вся Европа. – Режим доступа : <http://www.alleurora.ru/problemi-globaljnogo-upravleniya-vibor-analiticheskoy-paradigmi>.

8. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – №1. – С. 11-13.

9. Unions in Democratic Consolidation : The New South American Democracies in Comparative Perspective / S. Mainwaring, G. O'Donnell, A. Valenzuela (eds). – South Bend : University of Notre Dame Press, 1992. – 326 p.

10. Transitions from Authoritarian Rule : Prospects for Democracy / G. O'Donnell, Ph. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore : The Johns Hopkins University, 1986. – 320 p.

11. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.

12. Diamond L. Is the Third Wave Over / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. №3 – P. 20-37.

13. Категории политической науки : учеб. / под ред. А. Ю. Мельвиля. – М. : МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.

14. Поняття демократичної консолідації та основні дослідницькі підходи до її визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://djerelo.com/shpargalki/129-politology/suchasna-zarubizhna-politologia/7964-45-ponyattya-demokratychnoyi-konsol%D1%96dac%D1%96yi-ta-osnovn%D1%96-dosl%D1%96-dnyck%D1%96-p%D1%96dhody-do-yiyi-vyznachennya>

15. Історія вчень про державу і право : курс лекцій. – Х. : Одиссей, 2008. – 187.

16. Linz J. Toward Consolidated Democracies / J. Linz, A. Stepan // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. №2. – P.14-33.

17. Конопелько И. В. Демократическая консолидация в условиях современного политического процесса : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02. / Ирина Викторовна Конопелько; Ставропольский государственный университет. – Ставрополь : 2004. – 26 с.

18. Morlino L. Consolidamento democratico: Definizione e modelli / L. Morlino / Rivista italiana di scienza politica. – 1986. – № 2. – 270 p.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2015 р.

M. Fesenko

THEORETICAL PRINCIPLES OF CONSOLIDATION OF DEMOCRACY

Consolidation extends the subject field, ranging from consolidation in the context of the transition to democracy and democratic consolidation to consolidate the subjects of world system to solve global problems. According to the author's classification distinguished: the concept of consolidation of civil society; the concept of national unity; concept of consolidating democracy; concept of consolidation of the international community (consolidation of subjects of world system against the proliferation of weapons and materials of mass destruction and terrorism, consolidating subjects of world-system for sustainable development of mankind).

One of the concepts developed within consolidation is the consolidation of democracy, which refers to a set of processes changes in institutions, policies and behaviors that directly

improve governance by strengthening the competence of the state, through liberalization and rationalization of economic structures, social security and political order, along with the provision of basic freedoms, the rule of law, political party development and strengthening of civil society. The process of consolidation of democracy of world-system's subjects is one of the leading political trends of the world, the implementation of which are not more confidently endogenous factors (level of socio-economic development, political processes in society, etc.) but exogenous regarding a certain state, that the international environment that encourages the state of democratic transformations. Contradiction of consolidation of democracy is that democratic institutions and procedures in many states and they are only used as an external form, which often serves as a cover for undemocratic mechanisms of power exerciser. Despite the expansion of democratic space insufficient homogeneity of democratic processes is stated, instability and conflict in relationships of significant number of democratic states.

The consolidation of democracy appears as one of the autonomous stage strengthening democratic regime. To describe and explain the various forms of strengthening democracy in scientific discourse, new concepts (transit, transformation, institutionalization, quality, consolidation) that are still in dispute of researchers. The consolidation of democracy appears not only as a multifaceted phenomenon of democracy, but also as a meaningful scientific concepts which meaning has expanded, and subjected to minor changes dramatically during the XX century. Despite various political science literature in interpreting the concept of "consolidation of democracy", the latter involves processes of institutionalization (strengthening democratic institutions, the practical implementation of institutionalized norms and rules) and legitimation of Democracy (entry mode value meaning the level of political consciousness and political culture).

Key words: consolidation, world system, international relations, subject of world system, democracy, civil society, governance, democratic processes.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Булик М.В., к.політ.н, доц.

УДК 342.71:7.048

Н.М. Хома

ПАТРІОТИЧНА МОДА ЧИ МОДА НА ПАТРІОТИЗМ: ОДЯГ ЯК СПОСІБ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Досліджуються процеси національної самоідентифікації громадян України через одяг із патріотичними принтами. Простежуються відмінності у мотивації використання одягу в етностилі та сучасної патріотичної повсякденної лінії одягу (національний casual). Встановлено відмінні смислові конотації, які вкладаються в одяг прихильниками новітніх патріотичних принтів та симпатиками сучасного одягу з етнічними елементами чи в автентичному стилі.

Ключові слова: національна самоідентифікація, політична мода, патріотичні принти, патріотичний дизайн.

Ще недавно в Україні було модно носити одяг із написами на зразок «I love New York» і принтами прапорів інших країн світу. Сьогодні для багатьох українців стає важливим позначити власну етнічну приналежність у своєму зовнішньому вигляді.

Роблять це у різний спосіб, зокрема, за допомогою одягу: українці дедалі частіше купують речі у жовто-блакитній тональності, зі зображенням символів державності та нації, національних героїв, святинь і под. Модним стає «патріотичний» одяг не лише з етнічними елементами чи в автентичному стилі, а й сучасна патріотична повсякденна молодіжна лінія (національний casual). Традиційні вишиванки доповнилися дизайнерськими колекціями з проукраїнськими принтами та символікою: від одягу й аксесуарів до сувенірної продукції.

Сучасні процеси характеризуються як «патріотичний тренд», «патріотична лихоманка». Що це насправді: потреба візуально ідентифікуватися чи просто бажання бути на модній хвилі? Чим мотивована популярність таких віянь у моді – потребою виразити щирі патріотичні почуття? розумінням необхідності привернення уваги світової громадськості до України? потребою у національній самоідентифікації? реакцією на події у державі, коли певний одяг і аксесуари допомагають особі «бути в тренді»? Чи є прихильність до одягу з патріотичними принтами швидкоплинним проявом моди (політичної моди), чи доказом того, що «патріотизм – це модно», чи, можливо, вираженням усвідомленої потреби носія виробу у позиціонуванні за допомогою одягу? Спробувати з'ясувати це й буде нашим дослідницьким завданням.

Власне сучасна вітчизняна патріотична мода досі не була об'єктом вивчення ні політичної науки, ні інших галузей знань. У нашому дослідженні ми опиралися на напрацювання етнологів (О. Вільшанська, М. Олійник), мистецтвознавців (Л. Білякович, М. Мельник, О. Проценко, С. Рибалко, Н. Чупріна, О. Цимбалюк, О. Шандренко), істориків (Л. Дихнич), філософів (Р. Барт, Ж. Бодріяр, Ю. Легенький, Л. Ткаченко, О. Скалацька, Л. Свендсен), соціологів (А. Гофман, Г. Зіммель, Ю. Кававмура, Т. Кривошея, Я. Роціна), психологів (С. Гуцол, М. Кілошенко, Ю. Федоренко). Політичні аспекти проблематики моди вивчають Г. Куц, Н. Волвенко. У нашій дослідницькій розвідці ми зосередимося на сегменті патріотичної української моди та вивченні мотивації споживачів продукції такого дизайну.

Уперше державні, патріотичні символи почали використовуватися в одязі ще в Середньовіччі, коли лицарі, феодала носили на собі одяг, кольори якого відповідали кольорам власного прапора або прапора сюзерена. Від тоді періодично в моді патріотизм (особливо після здобуття незалежності, революцій); у ці періоди масового характеру набуває маркування свого громадянства відповідними аксесуарами. Війна – ще одна з можливих причин популярності національної символіки як способу консолідації народу.

Нанесення різних написів і знаків на текстиль (переважно, рекламна графіка на одязі) розпочалося наприкінці XIX ст. із появою фабрик із виробництва одягу. Футболка (нині – найпопулярніший текстильний виріб із патріотичним принтом) ж стала своєрідним промо-одягом у 50-х рр. XX ст.: актор-бунтар Дж. Дін зробив її інструментом самовираження, протесту проти стереотипів у стилях одягу. З кінця 50-х на американських армійських майках почали наносили державну символіку, а до середини 60-х рр. футболки з написами та символами стали носити й цивільні (в основному молодь, яка розглядала такий одяг як можливість самовиразитися).

Аналіз модних тенденцій у різні роки свідчить про загальнопланетарне захоплення символікою не лише своєї нації, але й тих держав, які були на підйомі, наприклад: 1) 80-ті рр. XX ст. – час успіху італійської моди, яка поширила й прапор Італії; 2) початок 2000-х років – час приголомшливих футбольних перемог збірної Бразилії; як результат – натовпи молоді з одягом та аксесуарами зелено-жовтої гами та под.

В Україні патріотичні принти вперше набули значної популярності у 2012 р. під час «Євро-2012»: туристи купували вироби з ними як сувеніри, українці ж – для підкреслення стійкого зв'язку з народом, приймаючою чемпіонат державою. Трагічні події в Україні 2013-2015 рр. підштовхнули до швидкого наповнення досі напівпорожнього ринкового сегменту українського одягу різними тематичними брендами. Ідеї консолідації нації, підтримки армії зумовили появу спеціального терміну — «патріотичний дизайн». Утім, це поняття має певну традицію, зокрема мистецтвознавець С. Рибалко доводить, що словосполучення «патріотичний дизайн» з'явилося ще у 1930–40-х рр. у Японії, у середовищі розробників моделей кімоно [9, с. 28].

Як напрямки у сучасній патріотичній моді можна виділити: 1) фольк-моду; 2) революційну (постреволюційну) моду; 3) воєнну (антивоєнну) моду та ін. Найактуальніші принт-тенденції для дизайну: 1) проукраїнська патріотична тематика (зазвичай в основі — державницька символіка та гасла); 2) етнотеми зі візерунками

вишиванки, петриківського розпису і под.; 3) патріотичні, але гумористично спрямовані принти; їх розробники намагаються почуття любові до рідного краю доповнити гумором, поєднати жартівливі мотиви зі символізмом національних кольорів та ідей.

Сьогодні асортимент патріотичного одягу вражаючий: футболки, кепки, товсточки, реглани, ремні, торбинки, галстуки та ін., а також численні (подекуди навіть несподівані за доречністю використання патріотичного формату) аксесуари.

Популярні патріотичні принти: різноманітні візуалізації тризуба, карта України, калина, колосся, квіткові мотиви, козацька тематика і под. Зображення доповнюється часто патріотичними гаслами, віршованими строфами. При цьому часто використовуються національні кольори. Особливою групою можна виокремити вироби зі зображеннями українських письменників і поетів (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Гоголя), політичних і державних діячів (Я. Мудрий, І. Мазепа, М. Грушевський). У дні Євромайдану популярними були принти, які зображали факели, палаючі бочки та шини, макове поле.... Героїзуються в одязі нові персонажі, які поповнюють національний пантеон героїв, зокрема колективний образ «Небесної сотні».

Вивчення теми наштовхнуло на потребу розмежовувати у аналізі а) сучасний одяг із патріотичними принтами та б) сучасний етноодяг, який передбачає, насамперед, вишивані орнаменти. Як показало наше дослідження, ставлення до них відмінне.

Якщо звернутися до історії, то народний одяг, етнокостюм став ознакою громадянської позиції та почав одягатися з патріотичною метою з ХІХ ст. Етнограф Н. Олійник звертає увагу, що народний одяг заклав естетичні канони зовнішності свідомого українця, означив український імідж. У той час для кожного прошарку населення існував свій чіткий зовнішній образ, якому в залежності від майнового та родового статусу відповідав певний костюм (вбрання простого народу та привілейованих верств, міський і сільський одяг). Коли ж Т. Шевченко, проживаючи у Петербурзі, одягнув одночасно модний міський костюм і селянську смушкову шапку з кожухом, це вразило оточуючих із огляду на тогочасну неприйнятність поєднувати

одяг різних станів. Фактично, Шевченко зробив спробу презентації народного одягу в урбаністичному середовищі; своїм зовнішнім виглядом не лише ламав соціальні правила та стереотипи, а й кидав виклик суспільній думці, відкрито демонструючи себе як українця за допомогою одягу [8]. Власне самоусвідомлення зумовило таку («одягову») форму культурного єднання зі своїм народом, позначення себе з ним одними маркерами. О. Вільшанська зауважує, що «для демонстрації свідомого українства прекрасно підходила вишита сорочка, яку можна було носити разом із міським костюмом» [1, с. 133].

Саме Шевченко розпочав моду на національні риси в одязі, він був також одним із перших, хто почав фотографуватися в народному одязі. Сьогодні фотографування в одязі з патріотичними принтами стає демонстраційним актом – «візуалізацією, яка потрібна людині на психологічному рівні для конструювання нового формату інтерпретації себе» [7, с. 108].

На нашу думку, вишиванка (зі своїм глибоко символічним значенням) ідеально вписується у формат європейського костюму – як у ХІХ ст., так і сьогодні. Елементи традиційної культури народного одягу органічно вплітаються у модні силуетні форми ХХІ ст., поєднуються зі сучасними тканинами, організовуються у новий художній простір української моди. Утворюється своєрідний тандем «мода – традиція». Художники-модельєри шукають нових шляхів вирішення дизайну сучасного одягу, спираючись на модерність бачення традиційного, що відображається не стільки в копіюванні, як у асоціативних категоріях [14, с. 133-134]; сучасний дизайн доповнюється народними мотивами. У такий спосіб популяризується народне мистецтво, і громадськість, особливо молодь, позитивно сприймає фолк-мікс. Українські дизайнери (Р. Богуцька, О. Караванська, В. Кін, М. та Р. Костельні, Л. Пустовіт, О. Рева, А. Тан та ін.) вплітають етномотиви в сучасний одяг; вони у постійному пошуку нових дизайнерських рішень, аби українська символіка залишалась актуальною на ринку.

Класична вишиванка чи інший одяг із саме вишиванковим орнаментом – не просто обрядовий одяг, а те, за чим нас можуть ідентифікувати як українців. У дні загальнонаціональних свят, коли приїждить чимало туристів, «вишиванкова людність» презентується іноземцям як нація, наприклад, під час «маршів вишиванок». Одяг починає активно забезпечувати функцію вираження української самосвідомості. Естетика традиційного одягу стає модним трендом. Одяг із етномотивами, патріотичними принтами є простим та очевидним способом виразити свої почуття до рідного краю, демонстрацією оточенню прихильності до Батьківщини та всього, що з нею пов'язано.

У той же час вишиванковий орнамент активно почали використовувати у новому вимірі, наприклад, для декорування пам'ятників, скульптурних композицій, наприклад, у Запоріжжі велетенську вишиванку одягли на пам'ятник Леніну (серпень, жовтень 2014 р.), у Луцьку – на пам'ятники Т. Шевченку, Лесі Українці, М. Грушевському (Луцьк, серпень 2014), у Тернополі – на пам'ятник С. Крушельницькій (червень 2014 р.), у Львові вже стало традицією «вбирати у вишиванки» скульптури античних богів навколо міської ратуші та под. У художнє полотно-вишиванку оздоблюють стіни багатопверхівок, автомобілісти замовляють тюнінг у патріотичному стилі та под. Ставлення громадськості до такого етнодекорування різняться, але однозначно: це – форма привернення уваги, особливо іноземців і медіа.

Нами було проаналізовано асортимент магазинів, Інтернет-магазинів щодо продукції на етно- та патріотичну тематику. Також було опитано близько 200 студентів Львівського національного університету імені Івана Франка про те, якою, на їх думку, є

мотивація тих, хто вдягає одяг із патріотичними принтами, а також їх персональне ставлення до такої форми ідентифікації. Звичайно, таке малорепрезентативне міні-опитування дозволяє виявити переваги лише однієї вікової, соціальної, територіальної групи, але й за його допомогою вдалося виявити певні тенденції.

Якщо вишиванка беззастережно сприймається як національна святиня, яка символізує зв'язок багатьох поколінь, то одяг із патріотичними принтами видається радше віянням моди, зумовленим трагічними подіями у державі. Прихильність до таких речей можна розглядати, шукаючи глибинні психологічні чинники. Норми моди визначають поведінкові паттерни (зразки) людини. Мода підтримує певний статус особистості. За допомогою модного одягу можна підкреслити приналежність до певної соціальної групи. Модний одяг та аксесуари є результатом наслідування, прагнення бути включеним до певного прошарку суспільства, своєї референтної групи, бажання бути прийнятим. Звернемо увагу, що певні стандарти (у т. ч. і в одязі) стають модними лише тоді, коли відповідають потребам і цінностям, що «панують» у суспільстві у конкретний період часу. Цінність моди – це те, чому людина надає особливого життєвого смислу [12, с. 102].

В. Шкода підкреслює таку рису сучасних суспільств, як відкритість, «вони відкриті *новизні*. У них щоденно відбуваються зміни» [13, с. 7]. Н. Волвенко зауважує, що суспільному простору статика не притаманна; суспільство постійно перебуває в стані трансформації [2, с. 184]. Власне у такій динаміці й народжуються нові тенденції на одяг, зокрема, з певними принтами. Мода популяризує, виштовхує на поверхню тільки ті ідеї, які найбільш актуальні в конкретний відрізок часу в певній групі людей [2, с. 186].

Модні патріотичні тенденції можна аналізувати за допомогою семіотики – з позицій знакової системи, яка є засобом смислового виразу. Символи як об'єднуюче начало, а фольк-мода – це більше, ніж просто патріотичні принти. На цьому наголошують вітчизняні та зарубіжні дослідники:

– Т. Кривошея розглядає моду як комунікативну практику [6, с. 66, 68], як особливий соціальний знак [6, с. 73];

– А. Гофман розвиває думку про моду як комунікацію й наголошує: у процесі комунікації учасникам необхідно пізнавати один одного, бути упізнаваними, бачити та бути побаченими; демонстративність (через одяг) тут має важливе значення [3];

– Я. Роціна порівнює моду з мовою: мода – це зміна, чергування кодів візуальних конвенцій; одяг є способом побудови соціальної ідентичності (приналежність до певного соціального класу, відповідність певним соціальним ролям). Така соціальна ідентичність не просто пасивно «приймається» людиною, а й активно нею конструюється через одяг [10];

– Л. Свендсен стверджує, що мода завжди містить дві протилежності: «вона дозволяє індивіду бути самим собою, але в той же час завжди вказує на його належність до певної групи» [11, с. 182];

– Ю. Кававмура стверджує, що мода – продукт культурний та символічний, і є результатом відносин людини та оточуючого її соціуму [5, с. 14];

– Г. Зіммель доводить, що мода свідчить про «приєднання» індивіда до певного соціального кола [4, с. 269], а також, що мода є результатом соціальних або психологічних потреб. На думку Зіммеля, прагнення до моди та певного одягу, сприяє не тільки ідентифікації індивіда з певною соціальною групою, а й поведінки, оскільки «однаково одягнені люди ведуть себе порівняно однаково».

Безумовно, революційні, воєнні події дали сильний поштовх до зростання в Україні патріотичних почуттів. Це відображається у численних графічних серіях,

окремі сюжети з яких перенесені у текстиль. Одяг стає однією з форм національної ідентифікації, приналежності до держави Україна, посилюється тенденція одягатися в українське. Але можна говорити й про формування цілого комплексу мотивів, що пояснюють носіння одягу з патріотичними принтами.

Символізм такого одягу – передача інформації від його носія до оточуючих за допомогою певного коду. Наприклад, Н. Савченко під час судових засідань у Басманному суді м. Москви (футболка з тризубом і вишиванка), футболісти «Дніпра» на офіційному матчі (футболки із надписом «Герої не вмирають»), кримські татари в окупованому Криму (футболки, на яких тризуб, поєднаний із тарак-тамгою). У випадку зі знаковими фігурами, символізм одягу сигналізує про їх переживання, настрої, емоції, доносячи їх завдяки медіа до багатомільйонних глядацьких аудиторій. Примітно: один із Інтернет-магазинів патріотичного одягу так рекламує свою продукцію: «Одягни тіло, оголи душу!»

Звернемо увагу: легко одягнути одяг чи аксесуари там, де до них загалом позитивне ставлення; зазвичай, негативної суспільної реакції вони не зумовлюють. Зовсім іншою є мотивація тих, хто ризикує свободою, здоров'ям чи навіть життям, маркуючи себе патріотичними символами, наприклад, на окупованій частині України, у зоні антитерористичної операції, на території держави-агресора.

Але одяг та аксесуари (зовнішня обгортка) можуть бути й проявом політичної мімікрії як складного комплексу захисних заходів і пристосувань соціально-політичного характеру. У такому випадку носіння національної символіки, патріотичної емблематики є не більше, ніж стратегія маскування, що полягає в підміні образу, який не є адекватним справжнім ціннісним орієнтаціям особистості, а ґрунтується на псевдопатріотизмі, тому є явищем в цілому деструктивним. Такий псевдопатріот чітко орієнтується на відповідність тому соціально-політичному статусу, який найбільш затребуваний і прийнятний у конкретний період розвитку суспільства через модифікацію свого тіла (наприклад, нанесення тату-клейноду чи одягово-аксесуарні імпровізації). Прикро: такий демонстративний популізм за допомогою національної атрибутики не має нічого спільного з національною ідентифікацією. Будь-який принт має корелювати з поведінкою; часто впадає в око контраст між одяговою декларативністю і поведінкою людини (тризуб на грудях і викидання сміття поза смітник, державницьке гасло та слухання шансону та под.).

Отже, на нашу думку, саме події Революції гідності, анексія Криму та війна на Сході країни відчутно вплинули на сплеск ставлення до всього українського. Одяг етно- та патріотичного стилів є інформаційно насиченим, уміщує пізнавальний код про його носія. Він слугує репрезентантом національної ідентичності, це своєрідний етнокультурний маркер певної епохи. Але якщо вишиванка беззаперечно сприймається громадськістю як символ вічного («вишиванка – це те, що не вийде з моди», «це урочистий одяг не на щодень»), то одяг із патріотичними принтами має повсякденне сприйняття як елемент буденного гардеробу, особливо, молодіжного.

Людей, які вдягають одяг із патріотичними принтами, можна розділити на кілька груп: 1) ті, які ідентифікують себе з Україною та пишуться цим; через одяг ними

демонструється свідоме бажання до їх сприйняття саме як патріотів своєї держави; 2) ті, що сліднують моді без глибинної аргументації (позаяк патріотизм сьогодні в моді, хочеться бути у тренді), а тому у цьому випадку не можна стверджувати про ідентифікацію, а просто про слідування мейнстриму; 3) псевдопатріоти (прояв мімікрії).

Із одного боку, в оцінках громадськості (насамперед, молоді), одяг із патріотичними принтами є способом відмежуватися від нейтралітету, пасивності, громадсько-політичного абсентеїзму. З іншого, патріотизм – це не те, що доречно виставляти на показ: про нього говорять дії, вчинки, а не одяг.

Хочеться сподіватися, що виробники такого одягу мають щирі мети створення українського бренду, який надихатиме молодих людей розвиватися та любити свою країну. Такий одяг може стати одним із ефективних прийомів державного брендингу для позиціонування України: він набувається і туристами-іноземцями, і громадянами нашої держави перед поїздками за кордон, на подарунки зарубіжним партнерам — саме для підкреслення того, до якої країни вони належать, і як нею пишаються. Адже символіка — це спрощене та доступне уявлення про країну як для самих громадян, так і для зовнішнього світу.

Список використаної літератури:

1. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Вільшанська. – К. : Ін-т історії України, 2009. – 172 с.
2. Волвенко Н. М. Експансія феномену моди у суспільно-політичну сферу: демаркаційний аспект / Н. М. Волвенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Питання політології. – 2008. – № 796. – С. 183–189.
3. Гофман А. Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / А. Б. Гофман. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
4. Зиммель Г. Мода / Г. Зиммель ; пер. с нем. и примеч. М. И. Левиной // Избранное. В 2-х т. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 : Лики культуры. – С. 266–291.
5. Кавамура Ю. Теория и практика создания моды / Ю. Кавамура. – Минск : Гревцов Паблшер, 2009. – 192 с.
6. Кривошея Т. И. Коммуникативная функция моды / Т. И. Кривошея // Вісник Одеського національного університету. Сер. : Соціологія і політичні науки. – 2011. – Т. 16, Вип. 8. – С. 66–73.
7. Олійник М. Вираження української ідентифікації в міському одязі (на прикладі життя родин Драгоманових і Косачів) / М. Олійник // Народна творчість та етнологія. – 2014. – №4. – С. 105–114.
8. Олійник М. Шевченко-stile: як одягаються патріоти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ethnography.org.ua/content/shevchenko-style-yak-odyagayutsya-patrioty>.
9. Рибалко С. Б. «Патріотичний дизайн»: японський костюм першої половини XX століття / С. Б. Рибалко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2014. – №7. – С. 28–33.
10. Рощина Я. М. Социология потребления / Я. М. Рощина. – М. : ГУ-ВШЕ, 2007. – 447 с.
11. Свендсен Л. Философия моды / Л. Свендсен ; пер. с норв. А. Шипунова. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 256 с.
12. Федоренко Ю. О. Феномен моди як форма нормативної поведінки / О. Ю. Федоренко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. : Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 27-28. – С. 100–102.

13. Философские сказки и притчи : новый смысл старых истин / сост., коммент. В. В. Шкода. – Харьков : Фолио; М. : АСТ, 2000. – 368 с.

14. Цимбалюк О. Європейськість сучасної української моди / О. Цимбалюк // Мистецтвознавство : зб. наук. пр. – Львів, 2008. – С. 129–140.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2015 р.

N. Khoma

PATRIOTIC FASHION OR FASHION ON PATRIOTISM: CLOTHES AS A WAY OF SELF-IDENTIFICATION

The processes of national self identification of Ukraine citizens are studied through clothes with patriotic prints. The differences in motivation to use clothes in ethno, authentic style and contemporary patriotic everyday clothing line (national casual) are traced.

It is noted that for many Ukrainians it is important to mark their own ethnicity in their appearance, including through clothes. Current processes are characterized as "patriotic trend" or "patriotic fever". A complex research task is to determine what actually symbolizes the favour to clothes with patriotic prints: is this a fleeting expression of fashion (political fashion)? proof - that "patriotism – is fashionable?" expression of perceived need of the product owner in positioning through clothing?

There were identified the following trends in modern patriotic fashion: 1) folk fashion; 2) revolutionary (post-revolutionary) fashion; 3) military (anti-war) fashion and others. The most actual print-trends for design are: 1) the pro-Ukrainian patriotic theme (usually – state symbols and slogans); 2) ethnic themes with embroidered patterns, Petrykivsky painting (traditional Ukrainian decorative painting) and other 3) patriotic but humorously designed prints; their developers are trying to combine their feelings of love for their land and humour, humorous motifs with national symbolism of colours and ideas.

Distinctive semantic connotations that are inserted in the latest clothes by adherents of new patriotic prints and sympathizers of modern clothes with ethnic elements or in authentic style are established.

Key words: national self identification, political fashion, patriotic prints, patriotic design.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.

УДК 323.22/.28:004.738.5(477)

А. Янченко

ЄВРОМАЙДАН ЯК ПРОСТІР МЕДІАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу проаналізувати протестні практики українських громадян періоду кінця 2013 – початку 2014 рр. з позиції залучення новітніх інтернет-медіа для різних форм політичної дії. Використання інформаційно-комунікаційних технологій, з одного боку, дозволило маніфестантам сформуванати динамічні мережі, що робили можливою організацію акцій, логістику та краудсорсингові ініціативи, а з іншого – забезпечило завдяки створенню єдиного медійного та емоційного простору рекрутинг нових активістів і підтримку мотивації вже залучених до протестів людей. Патерни медіатизованої політичної участі при цьому виступили засобом мобілізації та фактором легітимізації громадських виступів в межах онлайн-публічної сфери

країни.

Ключові слова: Євромайдан, політична участь, медіатизована політична участь, ІКТ, соціальні медіа, політична мобілізація, Facebook.

Вуличні протести громадян у Києві та більшості великих міст України, спровоковані відмовою влади від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, були типовим прикладом політичної участі, коли невдоволені рішенням політичних акторів люди намагалися змінити його на свою користь. Але це саме той випадок, коли залучення громадськості в політичне поле, без перебільшення, мало своїм наслідком тектонічні зміни як у внутрішній політиці держави, так і в геополітичній ситуації у світі.

Як громадський рух Євромайдан пройшов трансформацію із достатньо компактного мітингу на підтримку інтеграції з Європейським Союзом, організованого на головній площі Києва, у масштабне антиурядове повстання, в якому участь брали 20% населення України (5% брали безпосередню участь у політичних акціях у столиці, 6% – в інших містах і селах, а ще 9% громадян у тій чи іншій мірі допомагали протестувальникам) [1]. Ці зміни відбувалися поступово – з делегітимізацією політичного порядку, розкручуванням спіралі насильства та репресій з боку влади, деградацією криміногенної ситуації в столиці та регіонах, спробами наступу на права громадян у правовій та законодавчій площині. Високий рівень атомізації українського суспільства, відсутність довіри до суспільних інституцій та слабкість громадських організацій, неавторитетність політичних постатей загалом зумовили формат реакції на стрімке сповзання країни у повноцінний авторитаризм. Результат цих процесів відомий: криваве протистояння між маніфестантами та силами правопорядку завершилося від'їздом президента В. Януковича з країни, приходом до влади опозиції, початком військової агресії з боку Російської Федерації.

Безумовно, Євромайдан, на відміну від яскраво виражених мережевих рухів інших країн, з якими його часто порівнюють — Indignados, OccupyWallStreet, Aganaktismeni, протестів Арабської весни, – важко назвати рухом безструктурним. Але, з іншого боку, його структура була занадто складна, щоб можна було говорити про повноцінне централізоване управління. Крім ієрархічної коаліції традиційних організацій, Євромайдан включав мультирівневі мережі ініціативних груп. У ньому існувала широка спеціалізація громадських ініціатив, що динамічно взаємоорієнтувалися залежно від політичного моменту. Разом з тим, невірно ототожнювати Євромайдан з якоюсь однією формою політичної участі – громадяни в рамках цього громадського руху виражали себе у різних формах конвенційної та неконвенційної, легальної та нелегальної політичної активності.

Незважаючи на те, що багато подій Євромайдану ніяк не перетиналися з інтернет-простором, та багато його учасників були далекі від інтернет-компетенцій, на значну роль соціальних медіа, новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, Інтернету під час масових протестів кінця 2013 – початку 2014 рр. в Україні звертають увагу багато дослідників та оглядачів. Це зрозуміло, адже як відомо, перший мітинг 23 листопада був організований саме завдяки використанню Facebook і Twitter, та пізніше протестувальники адаптували ці інтернет-сервіси для вирішення багатьох нагальних завдань. Враховуючи застереження, ми у нашій статті ставимо за мету узагальнюючий аналіз руху Євромайдану в якості тригера медіатизації участі пересічних громадян в українській політиці.

Медіатизація політичної участі, тобто підвищення ролі інформаційно-комунікаційних технологій для політичних практик обивателів, відбувається в наші дні

у трьох напрямках:

- громадяни використовують нові, більш ефективні засоби комунікації для політичних акцій;
- громадяни обирають нові політико-комунікаційні стратегії;
- громадяни створюють, ретранслюють та споживають новий політичний дискурс [2].

У період Євромайдану ці тенденції спостерігалися, по-перше, у поширенні медіа-опосередкованої політичної комунікації, коли контакти віч-на-віч замінювалися на використання соціальних медіа – для підтримки слабких взаємодій між активістами, впливу на політичних акторів, дискутування політичних проблем, та на мобільний зв'язок, SMS, системи обміну миттєвими повідомленнями – у групах, де домінували сильні зв'язки та вже існувала історія інтеракцій. По-друге, великого значення набули різні медіа канали, що створювали в публічній сфері держави особливі дискурсивні репрезентації протестів в якості прогресивної або маргінальної політичної дії. І, по-третє, відбувалося розповсюдження патернів медіатизованої політичної участі, що передбачало трансляцію власного досвіду політичної активності громадян в онлайн. Розглянемо ці тенденції більш детально.

Треба відзначити, що загальнонаціональна актуалізація соціальних медіа в якості каналу масової комунікації була підготовлена процесом багаторічного поширення інтернет-технологій в Україні. Однак у період Євромайдану відбулося помітне зростання використання цього типу медіа, особливо платформ Facebook і Twitter. Згідно з даними компанії Gemius, якщо в жовтні 2013 р. на сайт www.facebook.com заходили 29% всіх українських інтернет-користувачів, то в січні 2014 р. індекс відвідувань виріс до 32%. Така ж тенденція спостерігається і з Twitter, популярність якого зросла з 10% у жовтні 2013 р. до понад 13% інтернет-аудиторії в січні 2014 р. Значно збільшився і час, проведений користувачами в соціальних медіа [3]. Виходячи з цих даних, можна припустити, що пріоритетні для перших протестувальників медіазасоби пізніше популяризувалися у більш широкому протестному співтоваристві, а також наявність у соціальних медіа актуальної інформації, новин і контенту, пов'язаного з Євромайданом, змушувало «спостерігачів» з числа пересічних користувачів, які стежили за розвитком подій, приділяти цим сервісам більше особистого часу та уваги.

Для оперативного інформування суспільства про пов'язані з маніфестаціями події активісти заснували безліч тематичних блогів, мікроблогів, спільнот і груп на сайтах соціальних мереж. Однією з найпопулярніших стала сторінка «ЄвроМайдан», яка була створена журналістами та волонтерами в Facebook в перший день протестів і вже за наступні 10 днів зібрала 117 тис. підписників [4]. На сторінці розміщувалися новини, оголошення, фотографії та відео, репости повідомлень інших ЗМІ, контент з Facebook-сторінок активістів, коментарі експертів – тобто, по суті, вона працювала як інформаційний хаб протестів. У середньому оновлення з'являлися кожні 10-15 хвилин. Крім того, у сторінки «ЄвроМайдан» був надзвичайно високий показник взаємодії з боку користувачів – її читачі активно розставляли лайки, коментували новини і ділилися її контентом. На час завершення протестів у кінці лютого 2014 р. аудиторія її підписників складала 250 тис., а загальна кількість інтеракцій налічувала 600 тис. коментарів, 2,2 млн. шерів і 7,9 млн. лайків [5]. Сторінка перетворилася на повноцінне новинне медіа зі штатом журналістів, бек-офісом, який займався моніторингом інших ЗМІ та перевіркою достовірності інформації, власним польовим фотокореспондентом. Популярні були і схожі новинні сторінки у ВКонтакте: сторінка «Українська

революція | Євромайдан | Євромайдан» нараховувала більше 500 тис. підписників, «Правий сектор» — більше 390 тис. підписників, «Революція | Євромайдан | Правий сектор» – більше 350 тис. підписників, група «Ми – патріоти України #Євромайдан» – більше 250 тис. підписників тощо. Для агрегації поширюваного контенту найбільш популярними хештегами стали #євромайдан і #майдан з їх варіантами російською та англійською, крім того для хештегів часто використовувалися назви міст і вулиць, імена політиків, дати.

Показовою є тенденція, на яку звертає увагу дослідниця Ольга Онуч – гасла, слогани та меми, пов'язані з політичним порядком денним протестів, що отримували вірусне поширення в соціальних медіа, пізніше нерідко з'являлися на плакатах і транспарантах протестувальників, що можна вважати свідченням великого значення саме онлайн-дискурсу для фреймування політичних вимог учасників Євромайдану.

Незважаючи на те, що у віртуальній соціальній мережі рядового користувача соціальних медіа зазвичай знаходяться його друзі, знайомі, родичі та близькі, крім цього він може отримувати інформацію від медійних персоналій, публічних особистостей, які використовують соціальні медіа, інтернет-публіцистів, блогерів, різних ЗМІ, а також вірусні та рекламні повідомлення з випадкових джерел. При цьому медіатизація політичної участі значно розширює роль лідерів думок, чия добра репутація та авторитет забезпечують вплив у соціальних мережах.

У період протестів значна увага користувачів була прикута до акаунтів журналістів, громадських активістів, онлайн-публічних інтелектуалів, які в тій чи іншій формі брали участь в Євромайдані та публікували медіаматеріали, присвячені висвітленню конкретних подій, ділилися прогнозами та особистими враженнями, поширювали мотивуючий контент, аналізували політичну ситуацію та більш широкий міжнародний контекст, розглядали проблеми реформування держави. Особливо можна виділити таких добре відомих в українському сегменті Facebook авторів, як Мустафа Найєм, Роман Шрайк, Євген Кузьменко, Андрій Бондар, Юрій Романенко, Андрій Черніков та ін. Крім того, в період протестів велику популярність здобули такі блогери, як Олександр Аронець, Сергій Кошман, Анатолій Шарій, Дмитро Булатов, Андрій Плахонін, Борис Філатов, Іван Семесюк, Карл Волох та ін. [6].

Як зазначає Паоло Джербаудо, впливові Facebook-користувачі та активні мікроблогери стають «м'якими лідерами» або «хореографами зборів», тому що структурують місце протесту, у реальному часі спрямовують колективну дію та створюють емоційний простір як для самих мітингарів, так і для більш широкої аудиторії людей, котрі цікавляться подією [7].

Але паралельно з медіапрезентаціями Євромайдану з боку українських телеканалів, онлайн-стрімів, інтернет-ЗМІ, політиків, громадських діячів, публічних інтелектуалів, публіцистів, ботів і тролів, відбувалося ще одне значуще розгортання медіаобразу протесту, який створювався самими пересічними протестувальниками завдяки розміщенню величезної кількості заміток, коментарів, історій, фотографій, відеороликів на їхніх сторінках у соціальних медіа. Євромайдан став першою в українській політичній історії серією протестів, в якій у великій кількості брали участь люди-зі-смартфонами. Медійна активність громадян-учасників набувала особливого значення ще й тому, що у громадського руху був відсутній лідер, кандидатура якого не викликала б сумнівів у контреліт і більшості громадян, і який міг би виступати символом і оператором антиурядової боротьби, що задає відповідний дискурс протистояння. У цих умовах розосереджене та персоніфіковане оповідання, що мало десятки тисяч джерел та було занурене в соціальні мережі, стало важливим способом

подальшої мобілізації та мотивації до дії, сприяло складанню ідентичності маніфестантів і вибудовувало своєрідний гетерогенний метанаратив, альтернативний дискурсу мейнстримних ЗМІ. Можна виділити наступні комунікативні переваги медіатизованої політичної участі, що змушували мітингарів на Майдані вдаватися до висвітлення своєї активності в соціальних медіа:

- передача інформації та новин у соціальній мережі;
- додержання моди, обумовлене популярністю практики серед оточення й авторитетів;
- індивідуальне позиціонування в онлайн-просторі;
- трансляція ідеологічної та політичної позиції;
- спосіб творчого самовираження.

Фактор простору при цьому виступав способом завдання окремого фрейму, що організовував дії громадян у межах окупованої Майданом території. Про особливу атмосферу єднання говорили багато учасників протесту як у своїх інтерв'ю, так і описували в постах у соціальних медіа. Значну роль для цього зіграв той факт, що Євромайдан, як тривала масова акція протесту, набув ознак «події» (в термінології Алена Бадью) для великої кількості його учасників та спостерігачів. У свою чергу, позитивний індивідуальний досвід участі в «події», тобто досвід тимчасового, але континуального співіснування в якійсь очужиненій у своїй дискурсивній презентації екстраонтологічній реальності вносить корективи у сприйняття соціальної активності.

Подвійна природа Євромайдану – як самостійного, матеріально вкоріненого публічного простору, сформованого реальною окупацією людськими масами нежитлової частини міського середовища, і, фактично, вирваного з континууму повсякденного життя столиці; і простору, що генерує нові символи та смисли і впроваджує їх у публічну сферу через ньюзмейкерів, спікерів, роботу ЗМІ, де вже до обговорення, трактування та інтерпретації політичного порядку денного підключаються широкі кола суспільства, — на наш погляд, легітимізувалася саме завдяки актам медіатизованої політичної участі пересічних громадян-учасників.

Солідарність, заснована не на самовизначенні відповідно до традиційних соціально-класових ідентичностей, а на жорсткому неприйнятті політики влади і ситуативній довірі до однопумців, нівелювала неоднорідність соціального складу та політичних позицій протестувальників. Поширення у просторі Майдану етосу різноманіття та інклюзивності, толерантності до різних думок і різних поглядів на Україну після Януковича критично знизило значення етнічного чинника – і зробило можливим присутність на Майдані людей різних національностей; значення релігійного чинника – і привернуло представників різних конфесій та релігій; значення соціальної стратифікації – і підштовхнуло на вулицю малий та середній бізнес, безробітних, прекаріат, топ-менеджерів, студентів, офісних працівників та ін. Все це зробило реальним формування коаліції, що включила центристські та націоналістичні політичні сили, ліберально налаштований середній клас, представників ультраправої ідеології, правозахисні громадські організації та продемократичні низові ініціативи.

Інклюзивні краудсорсингові фрейми індивідуального акціонізму, що знімають бар'єри для ідентифікації, були важливим способом залучення людей на Майдан і активації прихильників у соціальних медіа. Зокрема, вони включали такі слогани, як «Україна – це Європа», «Ми Є», «Yes ЄС», «UKRAINEUKRAINE», «Я крапля в океані» та багато інших. Як продовження цього тренду популярною була така медійна активність у соціальних медіа, як поширення жартів, фотожаб, смішних картинок на політичну тематику, зміна аватарок на прапори ЄС, України, використання чорного

кольору і поминальних свічок на знак жалоби за загиблими тощо. Ці інклюзивні фрейми контрастували з більш традиційними меседжами колективного політичного активізму (наприклад, «Банду геть», «Зека на нари», «Янукович – підарешт!», «Пойміть нас. Задолбало!»), які вимагали більшого рівня агресії та фрустрації, а також додаткових політичних посередників для розповсюдження у великих масштабах і тому актуалізувалися на пізніх етапах кризи політичного порядку в Україні.

Не менш важливо, що добровільне волонтерство, що означає допомогу громадянина громадянину, а не більш звичні для пострадянського побуту моделі пансіону та субсидування населення з боку держави, здатне змінювати соціальний капітал та уявлення про пріоритетні патерни соціальної та політичної поведінки. Саме простір солідарності Євромайдану дозволив провести спеціалізацію та об'єднання груп незадоволених навколо малих, але конкретних ініціатив — в тому числі завдяки ефектам емоційного зараження.

Соціальні медіа в період протестів активно використовувалися для комунікації між громадянами і політиками. Юрій Луценко, Андрій Шевченко, Леся Оробець, Андрій Пишний, Арсен Аваков, Оксана Продан, Леонід Ємець, Павло Розенко, Віктор Чумак, Анатолій Гриценко та багато інших депутатів та політичних діячів не тільки брали участь в Євромайдані, а й писали про свої дії в Facebook і Twitter, публікували новини, листувалися з громадянами, відповідали на їхні запитання, отримували від активістів прохання про допомогу. Поряд з живим спілкуванням маніфестантів і політиків на території наметового містечка, у відділеннях міліції, лікарнях, судах, контактування в соціальних медіа сприяло зменшенню дистанції влади.

З іншого боку, соціальні медіа служили комунікативним майданчиком, який допомагав активістам досягати тактичних цілей – організувати логістику громадського руху та координувати окремі ініціативи, як то фандрейзинг, благодійна допомога, акції автомобілістів, юридична допомога учасникам протестів, котрі були затримані міліцією, тощо. Для вирішення цих завдань переважно використовувалися спільноти і групи в Facebook, як, наприклад, «Euromaidan SOS», «Автомайдан», «Громадський сектор Євромайдану», «Інформаційний центр «НЕ ЗЛИЙ Майдан», «Логістичний штаб», «Медична Служба Штабу Національного Спротиву», «Майдан. Медики», «Організація волонтерів-медиків», «ЄвроХостел», «Доїхати на Майдан», «Майдан Закордонних Справ», «Пошукова ініціатива Майдану», «Євромайдан. Затримані і Зниклі» і багато-багато інших, одні з яких існували протягом усього Євромайдану, інші ж діяли лише деякий час.

Спеціалізовані групи волонтерів проводили моніторинг ЗМІ та соціальних медіа на предмет проблем і потреб маніфестантів, а потім публікували агреговані дані. Традиційно інформація також розміщувалася на окремих сайтах, створених на блог-платформах, а також дублювалася в Twitter, оскільки через специфіку архітектури сайтів соціальних мереж їх користувачеві досить складно знайти опубліковані раніше пости. Окремі ініціативи, наприклад, «Логістичний штаб» та «Euromaidan SOS» організовували з використанням технологій інтернет-телефонії колл-центри, оператори яких (у тому числі представники української діаспори та просто охочі допомогти з різних країн) намагалися проконсультувати та допомогти протестувальникам в їх питаннях. Крім того, для створення баз даних та обміну інформацією активісти широко використовували картографічні сервіси на основі Google Maps і Ushahidi (сайти galas.org.ua, opir.org, MaydanNeeds.com та ін.) та програмні продукти онлайн-офісу, зокрема Google Docs. За допомогою інформаційних постів поширювалася інформація про протестні заходи, бюлетені про актуальні потреби Майдану в цілому і його окремих зон, попередження про провокації та зіткнення з «Беркутом», поради та

рекомендації як вести себе в натовпі, якщо затримала міліція, якщо потрапив до лікарні, якщо прокуратура викликає на допит тощо. Особливо відзначимо сторінку в Facebook «Бойкот Партії Регіонів», творці якої організували інформаційну кампанію із закликом до громадян чинити тиск на владу через ігнорування товарів, послуг і брендів, які підозрювалися в афілійованості з депутатами провладної «Партії регіонів». Для цього активісти поширювали в соціальних медіа списки таких компаній, публікували інфографіку, мотивуючі плакати, організовували пікети магазинів, торгових центрів і підприємств. Втім, реальну результативність цього прикладу політичного консюмеризму оцінити досить важко, оскільки про наслідки для свого бізнесу жодна з бойкотованих фірм не заявляла.

Політолог Сергій Куделя у статті для «Foreign Affairs» зауважує, що Революція Гідності, що відбулася в Україні, має набагато більше спільного з антимонархічними повстаннями періоду європейського абсолютизму, ніж з демократичними переворотами або заворушеннями на етнопціональному підґрунті [8]. Однак, намагаючись редукувати сучасне українське суспільство до низки архаїчних форм соціальних відносин, подібна інтерпретація не виправдано підштовхує до ігнорування безлічі практик модерних і надмодерних. У цьому контексті медіатизація політичної участі періоду Євромайдану є свідченням того, що якщо в Україні і відбулося повалення короля і встановлення республіки, то у відповідності зі сучасною політичною модою – із Twitter, Facebook, Ustream та Instagram.

Безумовно, запропонований аналіз не дозволяє зробити остаточні висновки щодо медіатизації політичних практик пересічних українців. Для цього потрібно лонгитюдне дослідження, що передбачає перевірку, наскільки фрейми медіатизованої участі стали загальнозживаними після Майдану, і систематизацію спостережень за різними формами політичної активності, зокрема найбільш поширеного її типу – електоральної, а також репрезентативне кількісне дослідження, яке б дозволило більш чітко окреслити параметри мотивації використання онлайн-публічності. Однак запропоновані тези окреслюють основні патерни використання ІКТ для політичної участі і відображають певні нюанси комунікації між суспільством і політичними акторами в сучасній Україні.

Список використаної літератури

1. Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки : результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи». – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/hethrtjhrhthrtt.htm.
2. Янченко А. Медіатизована політична участь : до нового опису сучасних партиципаторних практик / А. О. Янченко // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія. – 2014. – Вип. 10. – С. 133–141.
3. Пресс-релиз «Как события Евромайдана отразились на интернете» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://goo.gl/dheAZA>.
4. Сторінка Євромайдану у Facebook продовжує бити рекорди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://watcher.com.ua/2013/12/02/storinka-yevromaydanu-u-facebook-prodovzhuye-byty-rekordy/>
5. Tucker J. A. Protest in the Age of Social Media [Electronic resource] / J. A. Tucker, M. Metzger, D. Penfold-Brown et al. // Carnegie Reporter. – Mode of access : <http://carnegie.org/publications/carnegie-reporter/single/view/article/item/335/>
6. Galushko K. Ukrainian Facebook-Revolution? Social Networks against a Background of Euromaidan Social Research (November – December 2013) [Electronic resource] / K. Galushko, N. Zorba. – Mode of access : <http://goo.gl/La9YNY>.
7. Gerbaudo P. Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism / P. Gerbaudo. – London : PlutoPress, 2012. – 208 p.

8. Kudelia S. Ukraine in Context [Electronic resource] / S. Kudelia. – Mode of access : <http://www.foreignaffairs.com/articles/140976/serhiy-kudelia/ukraine-in-context>.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2015 р.

A. Ianchenko

EUROMAIDAN AS A SPACE FOR MEDIATIZATION OF POLITICAL PARTICIPATION IN UKRAINE

This article explores the process of mediatization of politics in Ukraine through focusing not on the role of the media logic for Ukrainian political actors but on the change of citizens' repertoires of political participation. This change becomes possible because of the vast popularization of modern information and communications technologies in society and especially smartphones and social media. These ICTs bring reframing to ordinary people's behavior in political sphere by changing their political communication strategies, enhancing methods of engagement and stimulating online political discussion. Thinking about EuroMaidan as a social movement that initiated a bulk of new ways of using Facebook and Twitter to organize and facilitate political action in Ukraine we define several functions of social media during the protests. Grassroots initiatives driven by social media services accompanied traditional NGOs and political parties' structures in their attempt to retain the pro-European choice of the Ukrainian society and bring change for political system. Their participants employed Internet-tools to establish the broad citizen networks for fundraising and mobilize new followers ready to stay on the streets. Social media were actively utilized by online public intellectuals, journalists, experts and politicians who took part in protests for constructing an alternative public sphere around the city territory that was occupied by the protest camp. That online narrative was a strong contestant for other media narratives brought by mainstream television channels, press, Internet media etc. Curiously enough many opposition MPs started to communicate with voters through Facebook those days. Arguing that individual media practices of regular activists afforded them to present themselves online as the capable political agents we present the concept of mediatized political participation. During all the EuroMaidan protests from late November 2013 till late February 2014 patterns of mediatized political participation brought some extra legitimacy for the protesters in the eyes of society because of the personal political experience that was visualized and spread through online social networks.

Key words: Euromaidan, political participation, mediatized political participation, ICT, social media, mobilization, Facebook.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н., проф., Трофименко М.В., к.політ.н., доц.

УДК 323.2(438)''198''

R. Więckiewicz

OBRADY OKRĄGŁEGO STOŁU W POLSCE JAKO PRZEJAW KONCYLIACYJNEGO SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO

Artykuł dotyczy przeobrażeń systemu politycznego w Polsce lat 80. począwszy od narodzin „Solidarności”. Powstanie związku stworzyło nową sytuację społeczno-polityczną w kraju. W jego wyniku zaczęła funkcjonować przestrzeń autonomii tworząca zręby społeczeństwa obywatelskiego. Podpisanie porozumień sierpniowo-wrześniowych nie zostało utrwalone zmianami o charakterze ustrojowym – nie przeprowadzono zmian w warstwie konstytucyjnej. Miało ono jednak ogromny wpływ na kształt konstytucji rzeczywistej, opisującej faktyczny układ sił w systemie politycznym. Podstawę teoretyczną artykułu stanowi koncepcja hiszpańskiego socjologa Victora Pereza-Diaza, który wprowadził rozróżnienie na społeczeństwo obywatelskie sensu stricto oraz sensu largo. W sensie wąskim społeczeństwo obywatelskie obejmuje instytucje społeczne, w tym rynki i stowarzyszenia, jak również sferę publiczną. Wyklucza natomiast instytucje państwa. Na społeczeństwo obywatelskie w sensie szerokim składają się elementy tworzące społeczeństwo obywatelskie sensu stricto, ale także zbiór społeczno-politycznych instytucji, do których należy ograniczona w swych prerogatywach władza lub państwo respektujące rządy prawa. Proces transformacji systemowej może być postrzegany jako przejście od społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto do społeczeństwa obywatelskiego sensu largo, które tworzy podstawy państwa demokratycznego. Autor proponuje kategorię koncyliacyjnego społeczeństwa obywatelskiego dla opisu przeobrażeń, których finalnym efektem były obrady Okrągłego Stołu w Polsce. Jego początek wyznaczają lata 1986-1987, w tym przeprowadzona wówczas amnestia oraz zgłoszona przez „Solidarność” propozycja tzw. „paktu antykryzysowego”. Dążeniem obu stron, opozycyjnej oraz rządowej, było zawarcie porozumienia normalizującego sytuację w kraju. Celem władzy było powolne otwarcie systemu oraz uzyskanie poparcia społecznego dla proponowanego kierunku reform. Środowiska opozycyjne dążyły do uzyskania wpływu na procesy polityczne w państwie. Ich postulatem było odbudowanie niezależnej wobec władzy przestrzeni społecznej, która została zlikwidowana wraz z wprowadzeniem stanu wojennego w 1981 roku. Artykuł ukazuje najistotniejsze wydarzenia, które doprowadziły do zawarcia porozumienia przy Okrągłym Stole. Jego postanowienia znacząco przerosły oczekiwania strony opozycyjnej. Jednocześnie realizacja zawartego kompromisu przyspieszyła proces przemian demokratycznych i upadek systemu autorytarnego, co stworzyło warunki dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego sensu largo. W podsumowaniu autor zwraca uwagę na cztery komplementarne wymiary obrad Okrągłego Stołu kluczowe dla podejmowanej problematyki społeczeństwa obywatelskiego.

Słowa kluczowe: *Spoleczeństwo obywatelskie, Okrągły Stół, system polityczny, transformacja systemowa*

W XX wieku zauważalny jest renesans idei społeczeństwa obywatelskiego. Wielu autorów stoi na stanowisku, że powrót przywołanej tutaj kategorii wiązać należy z działalnością opozycji demokratycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Andrzej Arato podkreśla, że „(...) dyskurs o społeczeństwie obywatelskim został wynaleziony na nowo w Polsce lat siedemdziesiątych” [1, s. 296]. Niewątpliwie jednak kluczowe znaczenie dla ponownych „narodzin” społeczeństwa obywatelskiego miało powstanie „Solidarności”. W

przekonaniu Inki Skłodkowskiej „wydarzenia Sierpnia '80 i dalsze dzieje <<Solidarności>> ściśle łączą się z ukonstytuowaniem w Polsce społeczeństwa obywatelskiego. W jego ramach Polacy prowadzili walkę z systemem komunistycznym przez całą dekadę lat osiemdziesiątych po wybory w dniu 4 czerwca 1989 roku (...)” [2, s. 10]. Opinia ta staje się podstawą rozważań prezentowanych w artykule, który podejmuje problem społeczeństwa obywatelskiego u progu polskiej transformacji.

Podstawę teoretyczną analizy stanowi definicja zaprezentowana przez Victora Pereza-Diaza. Hiszpański socjolog wprowadził rozróżnienie na społeczeństwo obywatelskie sensu largo oraz społeczeństwo obywatelskie sensu stricto. W sensie szerokim społeczeństwo obywatelskie to „zbiór społeczno-politycznych instytucji, do których należy także ograniczona w swych prerogatywach władza lub państwo respektujące prawa; system instytucji społecznych takich jak rynki (czy spontanicznie konstytuujące się porządki) i stowarzyszenia tworzone za sprawą dobrowolnych porozumień autonomicznych podmiotów, oraz sfera publiczna, w której podmioty te dyskutują ze sobą i z państwem o sprawach publicznych i angażują się w działania publiczne” [3, s.70-71]. Społeczeństwo obywatelskie w sensie wąskim wyklucza ze swego obszaru państwo. Obejmuje instytucje społeczne, w tym rynki i stowarzyszenia, a także sferę publiczną [3, s. 72]. Społeczeństwo obywatelskie sensu largo, funkcjonujące w państwie demokratycznym, występuje tylko wtedy, gdy współtworzą go elementy społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto. Społeczeństwo obywatelskie w sensie wąskim może natomiast występować bez społeczeństwa obywatelskiego w sensie szerokim. Koncepcja ta pozwala na wykorzystanie kategorii społeczeństwa obywatelskiego zarówno do opisu reżimów demokratycznych jak i autorytarnych.

W prezentowanym artykule stanowisko Pereza-Diaza stosowane jest dla opisu przeobrażeń zachodzących w Polsce w okresie od powstania „Solidarności” do obrad Okrągłego Stołu. Głównym celem jest ukazanie znaczenia porozumień okrągłostołowych dla budowy społeczeństwa obywatelskiego.

Opisanie ewolucji społeczeństwa obywatelskiego w latach 80. możliwe jest dzięki wprowadzeniu autorskiej typologizacji dzielącej omawiany okres na trzy etapy. Pierwszy z nich, zapoczątkowany podpisaniem porozumień sierpniowo-wrześniowych, to czas legalistycznego społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto. Wraz z wprowadzeniem stanu wojennego w 1981 roku rozpoczął się etap społeczeństwa obywatelskiego okresu „Solidarności podziemnej”. Na lata 1986/1987-1989 przypada okres koncyliacyjnego społeczeństwa obywatelskiego

Główną tezę pracy jest założenie, zgodnie z którym obrady Okrągłego Stołu uznać można za przejaw koncyliacyjnego społeczeństwa obywatelskiego. Stanowiły one rezultat działań podejmowanych przez środowiska niezależne współtworzące struktury społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto. Jednocześnie Okrągły Stół umożliwił przeprowadzenie niezbędnych reform koniecznych do budowy społeczeństwa obywatelskiego sensu largo.

W 1980 roku wraz z powstaniem „Solidarności” zrodziła się w Polsce nowa sytuacja społeczno-polityczna. Podpisanie porozumień sierpniowo-wrześniowych było wyrazem kompromisu zawartego pomiędzy władzą, a stroną związkową. W ramach istniejących rozwiązań ustrojowych udało się stworzyć przestrzeń autonomii społecznej, w której to kontrola ze strony władzy była względnie ograniczona. Samo zawarcie porozumień legitymizowało istniejący system polityczny oraz przewodnią rolę Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej [4, s. 14-72]. Początkowo zgłaszane postulaty nie miały charakteru politycznego. Adam Michnik już w latach 80. zwracał uwagę, że NSZZ <<Solidarność>> była wszystkim naraz: związkiem zawodowym, który bronił interesów ludzi pracy w zakładzie; urzędem, który ścigał przestępców w aparacie władzy; obrońcą więźniów politycznych, praworządności i niezależnej kultury, swoistą reprezentacją społeczeństwa

wobec władzy. Jednym tylko nie była – partią polityczną dążącą do objęcia władzy (...)” [5, s. 73].

Jeden z polskich autorów słusznie zwraca uwagę, że chwili zawierania porozumień sierpniowo-wrześniowych obie strony – solidarnościowa oraz rządowa – stały na gruncie Konstytucji lipcowej uchwalonej w 1952 roku. Zmieniła się jednak „konstytucja rzeczywista” opisująca faktyczny układ sił w systemie politycznym. Oto bowiem ustrojowy charakter porozumień zawartych w 1980 roku polegał nie tyle na umożliwieniu funkcjonowania autonomicznych związków zawodowych, ile na instytucjonalizacji posttotalitarnego autorytaryzmu. W jego ramach partia zachowała monopol władzy politycznej, w zamian jednak wyraziła zgodę na funkcjonowanie pluralizmu społecznego [6, s. 280].

Powstające społeczeństwo obywatelskie funkcjonowało więc w ramach kompromisu zawartego pomiędzy władzą a opozycją. Z tego też powodu nazwać je można legalistycznym społeczeństwem obywatelskim sensu stricto. Jego symboliczny koniec wyznacza wprowadzenie w Polsce stanu wojennego, kiedy to legalnie dotychczas działające struktury zmuszone zostały do zmiany strategii działania. Lata 1981 – 1986 wyznaczają granice społeczeństwa obywatelskiego okresu „Solidarności podziemnej”. W drugiej połowie lat 80. nastąpiła stopniowa liberalizacja systemu. Jej przejawem stało się uchwalenie przez Sejm ustawy o szczególnym postępowaniu wobec sprawców niektórych przestępstw [7]. Na jej podstawie przeprowadzono amnestię, w wyniku której więzienia opuściło wielu przetrzymywanych działaczy politycznych.

Celem opozycji stało się odbudowanie struktur społeczeństwa obywatelskiego. Pojawiły się postulaty relegalizacji „Solidarności”. Dążono do zawarcia „nowego kompromisu” z władzą. Dojrzała wizja stworzenia systemu politycznego opartego na nowych zasadach. Również ze strony władzy pojawiły się gesty stanowiące odpowiedź na działania podejmowane przez środowiska niezależne. Starano się ponownie zaangażować społeczeństwo w oficjalne struktury państwowe i w ten sposób odbudować zaufanie do partii. Przeprowadzano stopniową modernizację systemu. W takich właśnie kategoriach należy oceniać powołanie Rady Konsultacyjnej przy Przewodniczącym Rady Państwa Wojciechu Jaruzelskim, które miało miejsce 6 grudnia 1986 roku. Ciało to miało charakter wyłącznie doradczy i nie posiadało realnych uprawnień. W jego skład weszły jednak osoby otwarcie krytykujące poczynania ówczesnej władzy. Oprócz działaczy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego oraz Stronnictwa Demokratycznego Radę tworzyli przedstawiciele środowisk naukowych, katolickich oraz działacze społeczni. Jej członkami byli m.in. doradca „Solidarności” Władysław Siła-Nowicki oraz pierwszy przewodniczący Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność” Jan Kulaj [8, s. 439]. Zespół Analiz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w przygotowanej notatce stwierdzał, że powołanie Rady „stało się w odczuciu części społeczeństwa kolejnym faktem potwierdzającym wolę władz prowadzenia polityki dialogu ze wszystkimi kręgami społeczeństwa, stojącymi na gruncie poszanowania Konstytucji PRL” [9, s. 68]. Faktycznie miało ono służyć poszerzeniu bazy społecznej, na której opierała się władza. Ze względu na ograniczony charakter i brak szerszego udziału przedstawicieli „Solidarności” Rada Konsultacyjna przy Przewodniczącym Rady Państwa nie spełniła pokładanych w niej nadziei.

Kolejnym krokiem w kierunku modernizacji systemu było uchwalenie przez Sejm PRL ustawy o konsultacjach społecznych i referendum [10]. Na jej podstawie 29 listopada 1987 roku zostało przeprowadzone referendum w sprawie drugiego etapu reform gospodarczych. Władza liczyła, iż uzyska wysokie poparcie społeczne, co dawałoby jej legitymizację do dalszego prowadzenia przyjętej przez siebie polityki. Referendum zakończyło się jednak spektakularną porażką obozu rządzącego. Nie spełniono bowiem ustawowego wymogu

uzyskania 50% spośród wszystkich uprawnionych do głosowania w celu podjęcia decyzji pozytywnej w kwestii poddanej referendum [11]. Władza musiała zmierzyć się z konsekwencjami kryzysu gospodarczego oraz spadającym poparciem społecznym.

Z tego właśnie powodu zawarcie kompromisu z opozycją stawało się bardziej realne niż dotychczas. Nieprzypadkowo już 5 grudnia 1987 roku, a więc w kilka dni po przegranym przez władzę referendum, Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność” ogłosiła propozycję podpisania „paktu antykryzysowego”, w ramach którego miały zostać wypracowane reformy systemu gospodarczego. Warunkiem rozpoczęcia rozmów była realizacja określonych postulatów dotyczących organizacji życia publicznego. Po pierwsze, żądano uchylecia ustawodawstwa specjalnego wprowadzonego po 13 grudnia 1981 r. Po drugie, co kluczowe dla podejmowanej problematyki, warunkiem stawała się „legalizacja społeczeństwa obywatelskiego, w którym respektowane i realizowane są prawa podmiotowe człowieka, a zwłaszcza swoboda formowania i rejestracji stowarzyszeń”. Po trzecie, nastąpić miało przywrócenie faktycznego pluralizmu związkowego, w tym relegalizacja „Solidarności” [12, s. 1-2].

Powstanie Krajowej Komisji Wykonawczej NSZZ „Solidarności” [13, s. 172-176] oraz złożenie propozycji zawarcia nowego porozumienia uznać można za cezurę rozpoczynającą okres tzw. konciliacyjnego społeczeństwa obywatelskiego (łac. conciliatio „porozumienie” od conciliare „jednoczyć; pojednać”). Jego najpełniejszym wyrazem stały się obrady Okrągłego Stołu. Władza zdecydowała się na rozmowy z opozycją nie tylko pod wpływem przegranego referendum. W lutym 1988 roku na skutek pogarszającej się sytuacji gospodarczej została podjęta decyzja o wprowadzeniu drastycznych podwyżek cen. Doprowadziło to do wybuchu pierwszej fali strajków. Druga fala przetoczyła się przez kraj latem i objęła swoim zasięgiem m.in. kopalnie na Śląsku, hutę Stalowa Wola, a także zakłady przemysłowe oraz stocznie zlokalizowane na wybrzeżu [8, s. 444 – 445]. Postępujący proces delegitymizacji władzy potwierdzają wyniki wyborów do rad narodowych przeprowadzone w czerwcu 1988 roku, do których bojkotu nawoływała „Solidarność”. Jak na ówczesne polskie warunki frekwencja okazała się niska – w 6 województwach nie przekroczyła 50 % [14, s. 77].

Idea Okrągłego Stołu, choć nie wyrażona *expressis verbis*, narodziła się wraz z pierwszymi propozycjami zawarcia porozumienia zgłaszanymi przez „Solidarność”. Pod wpływem pogarszającej się sytuacji społecznej również strona rządowa wyrażała chęć wypracowania nowej ugody. Już w maju 1988 roku doszło do nawiązania kontaktu pomiędzy Stanisławem Cioskiem, jednym z najbliższych współpracowników generała Wojciecha Jaruzelskiego, a księdzem Alojzym Orszulikiem, dyrektorem Biura Prasowego Episkopatu Polski. Oferta władz obejmowała wprowadzenie ograniczonego pluralizmu politycznego oraz dopuszczenie przedstawicieli opozycji do organów państwa. Ciosek proponował m.in. stworzenie dwuizbowego parlamentu, w którym większość miałaby zagwarantowana dotychczasowa władza. Przewidywał także istnienie rządu koalicyjnego. Ze względu na brak zgody na legalizację „Solidarności” środowiska opozycyjne nie były skłonne przystać na propozycje [15, s. 25].

O potrzebie przeprowadzenia obrad Okrągłego Stołu mówił w trakcie VII Plenum KC PZPR, które odbyło się w dniach 13-14 czerwca 1988 roku, ówczesny I sekretarz partii oraz Przewodniczący Rady Państwa Wojciech Jaruzelski. Nadal jednak nie wyrażano zgody na ponowną legalizację „Solidarności”. Co więcej, w rozmowach miała uczestniczyć jedynie umiarkowana opozycja [14, s. 81]. Wszystko to powodowało, że aż do sierpnia nie podjęto konkretnych działań, które miałyby doprowadzić do rozpoczęcia oficjalnych rozmów. Zmiana nastąpiła w obliczu drugiej fali. 21 sierpnia Biuro Polityczne wydało zgodę na podjęcie rozmów z Lechem Wałęsą. 31 sierpnia, w rocznicę podpisania porozumień w Stoczni

Gdańskiej, doszło do spotkania Wałęsy z szefem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Czesławem Kiszczakiem [15, s. 27]. W trakcie rozmowy Kiszczak i Ciosek wystosowali zaproszenie do udziału przedstawicieli „Solidarności” w obradach „Okrągłego Stołu” [16, s. 6]. Preludium do nich stanowiły rozmowy w podwarszawskiej Magdalence. Pierwsze spotkanie odbyło się już 16 września, jednak nie przyniosło zbliżenia stanowisk w kluczowych sprawach [17, s. 68 – 82]. Z tego właśnie powodu obrady Okrągłego Stołu nie rozpoczęły się tak jak początkowo planowano już na jesieni 1988 roku [18, s. 186]. Ostatecznie drogę do nich otworzyło dopiero X Plenum Komitetu Centralnego PZPR, które miało miejsce w dniach 20-21 grudnia 1988 oraz 16-18 stycznia 1989 roku.

W tezach przygotowanych przez Biuro Polityczne stwierdzano funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego - „system polityczny nie wypełnia całej przestrzeni społecznej egzystencji wspólnoty narodowej. Znaczna część tej aktywności wyraża się tym, co Marks nazwał społeczeństwem obywatelskim. Jego kontury są wyraźnie zarysowane. Wyznaczają je m.in. odchodzenie od modelu społeczeństwa zorganizowanego centralistycznie, od filozofii wszechpotęgi państwa i jego organów ku podmiotowości każdego obywatela, grup społecznych i lokalnych, od praktyki reglamentowania i zarządzania życiem społecznym we wszystkich jego przejawach ku systemowi politycznemu otwierającemu przestrzeń dla samorządności, obywatelskiej inicjatywy i odpowiedzialności (...)” [19, s. 51]. Społeczeństwo obywatelskie stało się jednym z haseł programowych Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, czego potwierdzeniem jest uchwała przyjęta na zakończenie plenum. Podkreślano w niej, że partia „dąży (...) do ukształtowania w Polsce systemu społeczno-politycznego, którego podstawą jest państwo socjalistycznej demokracji parlamentarnej oraz społeczeństwo obywatelskie” [20, s. 163].

W trakcie drugiej części X Plenum podjęta została ostateczna decyzja o rozpoczęciu obrad Okrągłego Stołu. Co ważniejsze, działacze wyrazili zgodę na zaproponowane przez władzę partii ramy nowego kompromisu, w tym legalizację „Solidarności” [21, s. 173 – 174].

W tym także okresie sam termin „społeczeństwo obywatelskie” cieszył się niezwykle popularnością wśród przedstawicieli władzy. Było to szczególnie widoczne w okresie poprzedzający rozpoczęcie obrad Okrągłego Stołu, jak również wkrótce po ich zakończeniu. Zdaniem polskiego autora wprowadzenie przez rządzących koncepcji społeczeństwa obywatelskiego do dyskursu publicznego było narzędziem propagandy komunistycznej wykorzystanym w celu legitymizacji zachodzących procesów transformacyjnych [22, s. 50]. Nie zmienia to jednak faktu, iż Okrągły Stół był przejawem dążenia do zawarcia kompromisu i rozwiązania nawarstwiających się problemów w sposób pokojowy, co uznać należy za cechę charakterystyczną dla społeczeństwa obywatelskiego.

Obrady Okrągłego Stołu trwały od 6 lutego do 5 kwietnia 1989 roku. Opozycja zasiadała do negocjacji z żądaniem „legalizacji <<Solidarności>> oraz wprowadzenia (...) pluralizmu (...)” [23, s. 29]. Celem strony rządowej było ratowanie systemu Polski Ludowej, po przez częściowe otwarcie systemu. Nikt jednak nie spodziewał się jakie skutki pociągnie za sobą ostateczne porozumienie.

W trakcie przemówień inauguracyjnych Okrągły Stół nie pojawiło się bezpośrednie nawiązanie do koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. Część mówców podkreślała jednak znaczenie tych aspektów, które zgodnie z zaproponowaną na wstępie definicją można uznać za kluczowe dla jego funkcjonowania. Tak na przykład Lech Wałęsa zwracał uwagę, iż Okrągły Stół jest początkiem długiego etapu reform. Podkreślał, że negocjowane porozumienie ma otwierać okres przebudowy a tym samym stanowić kres państwa opartego na monopolu społecznym i politycznym – celem było, aby „państwo jednej partii uczyni (ć) państwem narodu i społeczeństwa” [24, s. 221]. Czesław Kiszczak podniósł natomiast problem funkcjonowania niezależnych organizacji takich jak stowarzyszenia, kluby oraz

towarzystwa, których celem miało być tworzenie przestrzeni dla legalnej działalności grup i jednostek o zróżnicowanych orientacjach w sferze życia społeczno-politycznego [25, s. 219].

Tak zatem idea społeczeństwa obywatelskiego obecna była w trakcie obrad, choć nie wyrażono jej *expressis verbis*. Idąc dalej zgodzić się należy ze Zbigniewem Woźniakiem, który podkreśla, że uczestnicy Okrągłego Stołu wyrażali nadzieję odnośnie otwarcia przestrzeni dla społeczeństwa obywatelskiego. Owa przestrzeń rozumiana jest jako „(...) obszar zmagania i zabiegów o prawo do informacji, negocjacji i dialogu w poszukiwaniu społecznego konsensusu w interesie dobra wspólnego, w której uczestniczy bardzo szerokie spektrum aktywnych społecznie, samorządnych podmiotów działających dobrowolnie i nie dla zysku, lokujących się między rodziną, państwem i rynkiem” [26, s. 364]. Zbigniew Woźniak dochodzi do takich wniosków na podstawie przeprowadzonej przez siebie wtórnej analizy wypowiedzi osób, które w 1989 roku zdecydowały się na udział w okrągłostołowych negocjacjach po stronie opozycyjnej. Jak wynika z przeprowadzonych przez niego badań, aż 19,8 proc. osób wyrażało nadzieję, że efektem porozumień Okrągłego Stołu będzie właśnie stworzenie przestrzeni dla budowy społeczeństwa obywatelskiego. 20,3 proc. – najwięcej – dostrzegało natomiast szansę na demokratyzację życia społecznego i politycznego, odzyskanie podmiotowości przez obywateli i budowę państwa prawnego [27, s. 362]. W świetle zaprezentowanej na wstępie definicji zauważyć należy, iż druga ze wskazanych kategorii również stanowi element społeczeństwa obywatelskiego. O ile jednak w przypadku pierwszej mamy do czynienia z odniesieniem do społeczeństwa obywatelskiego *sensu stricto*, tj. związanego ze sferą wolności zrzeszania się i funkcjonowania sfery społecznej, o tyle demokratyzacja i postulat przywrócenia podmiotowości dotyczy społeczeństwa obywatelskiego *sensu largo*.

Trzon porozumienia zawartego przy Okrągłym Stole tworzyły trzy dokumenty (1) Stanowiska ws. Reform politycznych, (2) Stanowiska ws. polityki społecznej i gospodarczej oraz reform systemowych, jak również (3) Stanowiska ws. pluralizmu związkowego. Kluczowe znaczenie miały reformy o charakterze politycznym. Przewidziano przeprowadzenie niekonfrontacyjnych wyborów do Sejmu. Kandydaci bezpartyjni, mieli się ubiegać o 35 % mandatów. Pozostała pula miejsc miała zostać rozdzielona pomiędzy partie rządzące oraz ugrupowania katolickie. Postanowiono także o stworzeniu drugiej izby parlamentu – Senatu, który miał zostać wyłoniony w wolnych wyborach. Prezydent, zastępujący dotychczasową kolegiąlną głowę państwa w postaci Rady Państwa, miał zostać wyłoniony przez obie izby parlamentu działające jako Zgromadzenie Narodowe.

Porozumienie okrągłostołowe stwarzało warunki dla legalnego funkcjonowania „Solidarności” oraz innych struktur społeczeństwa obywatelskiego. Kształt nowego systemu politycznego miał zostać kreowany w oparciu o pluralizm polityczny, wolność słowa, demokratyczny tryb powoływania wszystkich przedstawicielskich organów władzy państwowej a także silny i swobodnie wybrany samorząd terytorialny [27, s. 554-558]. Wszystkie wskazane wartości i zasady są konstytutywne dla społeczeństwa obywatelskiego *sensu largo* – dzięki postanowieniom Okrągłego Stołu możliwym stało się przejście od systemu autorytarnego do państwa demokratycznego.

Nieprzypadkowo zatem na zakończenie obrad Czesław Kiszczak mówił, iż udało się zarysować wizję zreformowanego systemu politycznego, „którego podstawą jest społeczeństwo obywatelskie, państwo socjalistycznej demokracji parlamentarnej” [28, s. 469]. Kluczowe znaczenie dla dalszego kierunku reform miały jednak wybory kontraktowe, których pierwsza tura odbyła się 4 czerwca 1989 roku. Zakończyły się one jednoznacznym zwycięstwem opozycji, co wpłynęło na tempo transformacji [29, s. 116].

Konsekwencje Okrągłego Stołu było daleko idące i znacząco wykraczały poza ramy wypracowanego konsensusu. Wbrew wszelkim wątpliwościom i głosom krytycznym

oceniającym to wydarzenie jako porozumienie elit ponad głowami społeczeństwa (w odniesieniu do nieoficjalnych negocjacji w Magdalence), rozpoczął się proces demokratyzacji systemu i budowania społeczeństwa obywatelskiego sensu largo. Stronie opozycyjnej udało się osiągnąć więcej niż początkowo zamierzała. Jednocześnie władza zaakceptowała główne postulaty zgłaszane przez uczestników obrad [14, s. 116]. Zatrzymanie reform było już niemożliwe.

Warto w tym miejscu wskazać na cztery komplementarne wymiary obrad Okrągłego Stołu i ich znaczenia dla społeczeństwa obywatelskiego. Po pierwsze, wypracowane porozumienie stanowi zwieńczenie okresu koncyliacyjnego społeczeństwa obywatelskiego lat 1986 – 1989. Jego powstanie było efektem postępującej normalizacji po okresie stanu wojennego. Zdelegalizowane struktury opozycyjne, w tym „Solidarność”, dążyły do zawarcia nowego porozumienia oraz stworzenia sfery niezależnej wobec władzy. Głównym postulatem stała się ponowna legalizacja związku. Po drugie, koncyliacyjne społeczeństwo obywatelskie ma charakter pokojowy. W taki też sposób zostały zapoczątkowane przemiany w Polsce. Pomimo rosnącego społecznego niezadowolenia oraz różnych form nacisku, odejście od systemu autorytarnego już u swoich źródeł oparte zostało na wypracowanym kompromisie. Wykluczenie przemocy jako sposobu rozwiązywania konfliktów staje się warunkiem sine qua non funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, dla którego charakterystyczna jest postawa konsensualna, czy jak stwierdza Wiesław Bokajło i Aldona Wiktorska-Świecka „(...)owa civility, która pozwala na partnerski dyskurs obywatelski, [czyli – przyp. autora] skłonność do relacji międzyludzkich na zasadzie zaufania, a nie agresywnego wyszukiwania <<wroga>> (...)” [30, s. 11]. Po trzecie, Okrągły Stół stworzył dogodne możliwości dla rozwoju instytucji społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto. Możliwym stała się relegalizacja Solidarności, Niezależnego Zrzeszenia Studentów, czy Solidarności Rolników Indywidualnych (choć nie bez problemów). Ponadto uchwalono ustawę prawo o stowarzyszeniach, która umożliwiała tworzenie innych organizacji niezależnych wobec władzy [31]. Otwarta została także droga do ponownego upodmiotowienia obywateli oraz stworzenia społeczeństwa obywatelskiego sensu largo funkcjonującego w ramach państwa demokratycznego. W tego typu wspólnocie jednostka realizuje się zarówno w przestrzeni społecznej jak i politycznej, dzięki ograniczeniu omnipotencji władzy państwowej, wprowadzeniu zasady państwa prawnego oraz respektowaniu przyrodzonych praw i wolności obywatelskich. Po czwarte wreszcie, idea społeczeństwa obywatelskiego była obecna w trakcie obrad Okrągłego Stołu w warstwie aksjologicznej. Opozycja odwoływała się bowiem do kanonu wartości demokratycznych, takich jak chociażby dobro wspólne, poczucie godności ludzkiej, podmiotowość społeczna, prawa człowieka – wszystkie one tworzą podstawy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

Okrągły Stół otworzył czas przebudowy systemu społeczno-politycznego państwa. Trudno w tym miejscu oceniać, czy możliwym było wypracowanie bardziej korzystnych i dalej idących rozwiązań. O czym była już mowa, najważniejszą jego konsekwencją były tzw. wybory czerwcowe, które przyspieszyły proces reform. W świetle powyższych rozważań, transformacja systemowa w Polsce może być opisywana jako przejście od społeczeństwa obywatelskiego sensu stricto, które zrodziło się wraz z powstaniem „Solidarności”, do społeczeństwa obywatelskiego sensu largo, w którego ramach mieści się także ograniczona w swych prerogatywach władza lub państwo. W tym sensie, nawiązując jeszcze raz do Perez-Diaza, społeczeństwo obywatelskie w sensie wąskim tworzy warunki do wprowadzenia demokracji liberalnej oraz gospodarki rynkowej, a co za tym idzie ustanowienia społeczeństwa obywatelskiego w sensie szerokim [3, s. 72].

Referencje

1. Arato A. From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet / A. Arato – New-York – London, 1993. – 284 p.
2. Słodkowska I. Społeczeństwo obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980-1989 / I. Słodkowska – Warszawa, 2006. – 330 s.
3. Perez-Diaz V. Powrót społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii / V. Perez-Dias. – Kraków, 1996. – 357 s.
4. Protokół porozumienia w Stoczni Gdańskiej zawartego przez Komisję Rządową i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, 31.08.1980 [Resurs elektroniczny]. – Rezym dostępu : <http://www.solidarnosc.uni.wroc.pl/dokumenty/proto-porozumienia.pdf>
5. Michnik A. Minął rok / A. Michnik // Niezależność – 1981. - № 109. – S. 2-3.
6. Mażewski L. Długa dekada lat siedemdziesiątych (1968 – 1981). Rola nowelizacji z 10 lutego 1976 r. Konstytucji PRL z 1952 r. w ewolucji ustroju PRL na tle konstytucji europejskich państw socjalistycznych / L. Mażewski. – Toruń, 2011. – 367 s.
7. Ustawa z dnia 17 lipca 1986 r., o szczególnym postępowaniu wobec sprawców niektórych przestępstw // Dziennik Ustaw. – 1986. – Nr. 26. – Poz. 126.
8. Friszke A. Polska. Losy państwa i narodu 1939-1989 / A. Friszke. – Warszawa, 2003. – 439 s.
9. 1986 grudzień 10, Warszawa – Notatka Zespołu Analiz MSW na temat opinii o Radzie Konsultacyjnej przy Przewodniczącym Rady Państwa PRL, tajne // Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986 – 1989 w świetle dokumentów. Tom I (Lipiec 1986 – maj 1989). – Warszawa, 2013. – S. 68-72.
10. Ustawa z dnia 6 maja 1987 r., o konsultacjach społecznych i referendum // Dziennik Ustaw. - 1987. – № 14. – Poz. 83.
11. Obwieszczenie Centralnej Komisji do Spraw Referendum z dnia 30 listopada 1987 r. o wyniku referendum ogólnokrajowego przeprowadzonego dnia 29 listopada 1987 r. // Monitor Polski. – 1987. – № 34. – Poz. 294.
12. Oświadczenie KKW // Tygodnik Mazowsze. – 1987. – Nr 231. – S. 1-2.
13. Friszke A. Tymczasowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność” (1982-1987) / A. Friszke // Solidarność podziemna 1981-1989. – Warszawa, 2006. – S. 17-182.
14. Friszke A. Okrągły stół. Geneza i przebieg / A. Friszke // Polska 1986 –1989: koniec systemu : materiały międzynarodowej konferencji (Miedzeszyn, 21-23 października 1999). – Warszawa, 2002. – Tom 1 : Referaty. - S. 74-117.
15. Skórzyński J. „Solidarność” i władze PRL w drodze do „Okrągłego Stołu / J. Skórzyński // Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki, część 1. – Warszawa, 2009.
16. Dubiński K. Magdalena. Transakcja epoki. Notatki z poufnych spotkań Kiszczak-Wałęsa / K. Dubiński. – Warszawa, 1990. – 220 s.
17. Spotkanie robocze w Magdalence – 16 września 1988, godz. 15.15-19.00 // Okrągły Stół. – Warszawa, 1999
18. Przemówienie Tadeusza Mazowieckiego na zebraniu konstytuującym powstanie Komitetu Obywatelskiego przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” 18 grudnia 1988 // Polska 1986-1989: koniec systemu : materiały międzynarodowej konferencji (Miedzeszyn, 21-23 października 1999). – Warszawa, 2002. – T. 3 : Dokumenty
19. Tezy Biura Politycznego Komitetu Centralnego // X Plenum KC PZPR. 20–21 grudnia 1988 r., 16 – 18 stycznia 1989. Podstawowe dokumenty i materiały. Partia w przemianach – przemiany w partii. – Warszawa, 1989.
20. Uchwała X Plenum KC PZPR // X Plenum KC PZPR. 20 – 21 grudnia 1988 r., 16 – 18 stycznia 1989. Podstawowe dokumenty i materiały. Partia w przemianach – przemiany w partii. – Warszawa, 1989.

21. Stanowisko Komitetu Centralnego PZPR w sprawie pluralizmu politycznego i związkowego // X Plenum KC PZPR. 20 – 21 grudnia 1988 r., 16 – 18 stycznia 1989. Podstawowe dokumenty i materiały. Partia w przemianach – przemiany w partii. – Warszawa, 1989.
22. Załęski P. Propaganda społeczeństwa obywatelskiego / P. Załęski // Zeszyty Prasoznawcze. – 2007. – Nr 3-4. – S. 41-51.
23. Oświadczenie i uchwała osób zebranych na zaproszenie Lecha Wałęsy w sprawie pluralizmu politycznego i sytuacji w kraju, 11.09.1988, Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki, część 2. – Warszawa, 2009.
24. Wystąpienie Lecha Wałęsy na pierwszym plenarnym posiedzeniu Okrągłego Stołu [Resurs elektroniczny]. – Rezym dostępu : http://naszahistoria.fm.interiowo.pl/VII_39.htm.
25. Wystąpienie Czesława Kiszczaka na pierwszym plenarnym posiedzeniu Okrągłego Stołu // Okrągły Stół. – Warszawa, 1999.
26. Woźniak Z. Pokłosie Okrągłego Stołu. Przeszłość dla przyszłości / Z. Woźniak // Ruch Prawniczy, Socjologiczny i Ekonomiczny. – 2009. – № 2. – S. 349-380.
27. Stanowisko w sprawie reform politycznych // Okrągły Stół. – Warszawa 1999.
28. Wystąpienie Czesława Kiszczaka na końcowym posiedzeniu Okrągłego Stołu // Okrągły Stół. – Warszawa, 1999.
29. Chruściak R. System wyborczy i wybory w Polsce 1989-1998. Parlamentarne spory i dyskusje / R. Chruściak. – Warszawa, 1999. – 233 s.
30. Europa obywateli. Polskie społeczeństwo obywatelskie in actu. – Wrocław, 2007. – 364 s.
31. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r., prawo o stowarzyszeniach // Dziennik Ustaw. – 1989. – Nr 20. – Poz. 104.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2015 р.

R. Wieckiewicz

ROUND TABLE IN POLAND AS A SIGN OF CONCILIATION CIVIL SOCIETY

The article concerns the transformation of the political system in Poland in the 1980s from the birth of "Solidarity", this uprising lead to the creation of a new socio-political situation within the country. As a consequence of this political change the country changed, gaining autonomy needed to form the foundations of civil society. The signing of the August-September agreements, not being fixed changes of systemic character - was not carried out in a layer of constitutional changes. However it had a huge impact on the shape of the constitution, which in itself describes the actual balance of power in the political system. The basis of the theoretical article on the concept of Spanish sociologist Victor Perez-Diaz, who introduced the distinction between civil society in the sensu largo and sensu stricto. In a narrow sense, civil society includes social institutions, including markets and associations as well as the public sphere, whilst excluding state institutions. Civil society in a broad sense consists of elements forming the civil society in a strict sense, but also a set of socio-political institutions, which should be limited in their authority or state prerogatives following the rule of law. The process of systemic transformation can be seen as the transition from civil society in the strict sense of civil society in the broad sense, which forms the basis of a democratic state. The author proposes a category of conciliation civil society to describe transformations, which resulted in the final Round Table in Poland. Its beginning designate the years 1986-1987, including the amnesty carried out and reported by the "Solidarity" proposal called "Anti-crisis pact". The desire of both parties the opposition and the government, there was an agreement normalizing the situation in the country. The aim of the government was slow to open the system and gain public support for the proposed direction of reform. Environment opposition sought to gain influence on political processes in the country. Their aim was to

rebuild an independent to the power of social space that was abolished with the introduction of martial law in 1981. The article presents the most important events that led to agreement at the Round Table. It's provisions significantly exceeded expectation on the part of the opposition at the same time the implementation of the compromise included accelerated the process of democratic transition and the collapse of the authoritarian system, creating conditions for the development of civil society in the sense of the largo.

Key words: *Civil society, Round Table, Political system, political transformation*

Р. Вецкєвіч

ЗАСІДАННЯ КРУГЛОГО СТОЛУ В ПОЛЬЩІ ЯК ПРОЯВ ПРИМИРЛИВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Стаття стосується перетворень у політичній системі Польщі 80-х рр. ХХ ст., починаючи з утворення «Солідарності». Виникнення профспілки створило нову суспільно-політичну ситуацію в країні. В результаті почав функціонувати простір автономії, що створив основи громадянського суспільства. Підписання серпнево-вересневих угод не було закріплено змінами ладу – не введено змін до конституції. Однак, це зробило величезний вплив на форму реальної конституції, яка описує розподіл сил у політичній системі. Теоретичною основою статті є концепція іспанського соціолога Віктора Переза-Діаза, який ввів поняття громадянського суспільства *sensu stricto* і *sensu largo*. У вузькому сенсі громадянське суспільство включає громадські установи, у тому числі ринки та об'єднання, а також публічну сферу. У той же час виключає держустанови. У широкому сенсі громадянське суспільство складається з елементів, що створюють громадянське суспільство *sensu stricto*, але також ряду суспільно-державних установ, до яких відноситься обмежена в своїх прерогативах влада, або держава, яка поважає юридичні норми. Процес системної трансформації може розглядатися як перехід від громадянського суспільства *sensu stricto* до громадянського суспільства *sensu largo*, яке створює основи демократичної держави. Автор пропонує категорію примирливого суспільства для опису змін, які закінчилися переговорами за круглим столом в Польщі. Його початок відносять джо 1986-1987 рр., у тому числі оголошена в той час амністія і запропонований «Солідарністю» так званий «антикризовий пакет». Стараннями обох сторін, опозиційної та урядової, було укладено угоду, яка нормалізувала ситуацію в країні. Мета влади полягала в повільному відкритті системи та отриманні підтримки суспільства для пропонованого напрямки реформ. Опозиційне середовище прагнуло отримати вплив на політичні процеси в державі. Їхні вимоги полягали у створенні незалежного від влади суспільного простору, яке було знищене введенням воєнного стану 1981 р. Стаття ілюструє основні події, які призвели до укладення угоди за круглим столом. Його положення значно перевершили всі очікування опозиції. У той же час реалізація укладеного компромісу прискорила процес демократичних змін і падіння авторитарного режиму, що створило умови для розвитку громадянського суспільства *sensu largo*.*

Ключові слова: *Громадянське суспільство, Круглий Стіл, політична система, системна трансформація.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 327(100)

A. Wojciechowska

STATUS QUO TERRITORIAL OF NEW WORLD ORDER UNDER RULE PANTA RHEI

A new world order is based on international law, which includes the principle of respect for the integrity of the state and the principle of self-determination of nations. These two assumptions in practice often prove irreconcilable. Increasingly territorial claims put forward by the separatist movements quarrel with the idea of a global world. So far, many disputes in this area are unresolved. According to the rule Panta Rhei maybe it is time to reorganize the international system, so that the modern territorial conflicts did not increase, but found their outlet. The article describes the legal issues and the contemporary international situation as to research the opportunities of escalation of the territorial conflicts, which occur around the world.

Key words: *the integrity of the state, geopolitics, globalization, new world order, self-determination of nations*

The geographical factor, according to the classical theory of geopolitical occupies a leading position in international relations and is referred to as the determinant of the formation of state structures and relations between them [2, p. 4]. Exemplification of international relations by means of geographical determinants seems to be quite pragmatic and accurate. Searching in geography cause – effect relationships, explaining the formation of states and nations is characterized by realism, and the arguments seem to be much more obvious than other factors in international relations, which, however, are not less important. Underestimation of the reasons of specified phenomena in the system of global/regional/national/local of social, cultural, economic or political would be wrong - but to simplify the analysis of the relationship between states, you can sometimes see such a trend.

The use of geographical determinism is convenient in many ways. After all, international relations have a complicated structure, reaching for the discussion of one of the aspects of the given relation between states, you have to move with the other aspects. The leading role of one of them is not any absolute property. It can therefore be assumed that the state properties are associated with the territory have functions relevant to different aspects, namely: territorial issues in international relations assume versatile character.

The territory of the state as the basic element is associated with local history, nature, culture, tradition, and thus goes beyond the traditional geopolitical scene. Geopolitical shot characterizes territory in terms of: resources, location, shape of the coast, etc. [2, p. 4] The evolution of statehood began in modern times was very active in the presence of socio-cultural activities of the state, resulting in the formation of nation-states. It in a sense affects later introduction of the principle of the territorial status quo, which is the method of inhibition tendencies of individual empires for territorial expansion because of the need to respect the territorial integrity of existing states. Of course prerequisites to the development of that principle is much more, but the idea of the nation-state has found its special anchored in the concept of maintaining a permanent search of a new world order.

Two world wars have affected the decision to ban war as a categorical attribute of state power. The status quo gives expression to it, because it makes it impossible to benefit from the conduct of the war, which inhibits the incentive to pursue aggressive actions against any

state. The source of this is the Charter of United Nations, which after World War II became the guarantor of the collective security system and maintenance the global status quo. However, history teaches us that none contractual principle in international relations is stable enough in time to finally be deformed - such a state of affairs is depicted by the expression *panta rhei* (everything flows) that is, each state with respect to the given space-time is substantially different state, so its properties should be closely observed and repeatedly formulated, as a rule, is not even mentioned and durability is identified with fossilization – while it determines the occurrence of crises and revolutions. In the case of the concept of territorial status quo another rule enshrined in the Charter of United Nations is noteworthy namely: the rule of determination of nations, to which this elaboration has also been made due to the special relations and contradictions that exist between these two principles.

The outline of the idea of the state and nation

In distant times, when national idea could not find its place in political thought, Andrzej Frycz Modrzewski, an outstanding humanist, religious reformer and social, political journalist and writer, who lived in the sixteenth century, found the peaceful and happy life of the citizens to be a primary goal of the state. Whereas citizens were all people who lived in the Republic and were its members; the state should provide legal assistance to citizens and protect them from harm and exploitation [8, p. 40]. His demands included in a number of works are an expression of the fact that even then the problems of the nation (in this case: citizens) were recognized. The second half of the sixteenth century is the right major breakthrough in the understanding of the state because of the emergence of new forms of community – these are strong and numerous communities and take the form of modern European societies in which the development of social awareness leads to deepening cultural, linguistic, moral and historical individuality. Friedrich Meinecke created the theory, according to which nations are divided into political and cultural ones [9, p. 23]. Hence Edmund Lewandowski distinguishes Americans, Swiss, French, English as nations, for which national identity is based on the state (citizenship) from the Italians, Jews, Poles, Czechs, Slovaks, Finns, or Basques, for which the national identity is based on genealogy, language, culture [10, p. 44]. On the other hand, what is most important, the two models can be mutually penetrated and they permeate each other. Referring to the social identification by Norman Davies, the nation-state is one in which the vast majority of citizens are aware of a common national identity and belong to the same culture [3].

Classic state existed in the twelfth and eighteenth century (in the modern era) and was characterized by monarchial – ness, the exercise of absolute power, ruler of an independent and despotic, who was the creator of order and authority of the sovereign state as the subject of politics. Then the evolution of a rather complicated character followed. The French Revolution had place at that time. It was a base of a new post feudal order, and the conditions for the existence of the national idea [6, p. 34].

At that time we are dealing with widespread support in the international arena for the development of liberal democracy, which has become a political standard of states belonging to Western civilization [6, p. 21-42]. Liberalism preaches the idea of freedom of the individual. This freedom refers to the political and economic spheres. The main eulogists this theory include John Locke, who has made the work *Two Treatises of Government* – regarded as the first work of mainstream Liberal Charles de Montesquieu, and whose most famous work entitled *The Spirit of the Laws*. The fullest freedom of the citizens and other characteristics of liberal democracy have found their impact on resulting in 1776 the United States. The socio-political-economic representation characterized by the principle of social egalitarianism, pluralistic social model. Society of the United States, which is a conglomerate of European immigrants, worked out in each civic duty to care for the public good and

welfare of the community, despite individual differences cultural, economic, religious [6, p. 119-125]. Activation of the individual to the collective life has become a cornerstone of democracy. Democratic model is the institutional solution of reaching political decisions in which individuals acquire the power to decide through a competitive battle for voters [11, p. 336-337]. In contrast, liberal democracy is the wording of the policy concept, which is not based on the realization of the common good, but to ensure such conditions society to individuals who constitute it, have the opportunity to fight for the interests according to the established rules – laws that make the rivalry between units is non-destructive to any entity [5, p. 472-476]. The possibility to combine in one nation of many ethnic groups is a kind of sensation. The US Constitution, which provides for the completion of liberal thought, is the first such act that normativised liberal democratic system.

Liberal democracy is closely associated with multiculturalism. Marian Golka defines this phenomenon as a system of adjacent groups and their cultures, in which a fairly common and expressive is the interpenetration and participate to some extent in their mutual life [1, p. 99]. Colloquial term multiculturalism is a positive vibe global world system. It also had to loosen intercultural relations and release form of the state of nationalist tendencies, which have become a dangerous tool during World War II, as well as during the regional ethno-national conflicts, which often brings complexity to an impasse, and the formation of "frozen conflicts".

Territorial disputes as the challenge to the integrity of the state

The international system based on the United Nations in relation to national and ethnic minorities made one basic step that had to designate and emphasize the place of the individual in the world, namely, led to the formation of the international law, assuming the protection of human rights. It is one of the basic principles of democracy: everyone has the right to life and liberty, as well as other fundamental rights enshrined in specific legislation.

The fundamental document in this regard is the Charter of United Nations. Article 1 of the Charter says that one of the objectives of the United Nations is to lead to international cooperation in solving problems of economic, social, cultural, or humanitarian character, as well as promote and encourage respect for human rights and fundamental freedoms for all without distinction as to race, sex, language or religion [12, art. 1, § 3]. This record is an obvious attempt by the incorporation of intercultural dialogue universal system of the United Nations. Freedom and equality before the law, the individual is a simple principle, which is a unit of the impossibility of discrimination regardless of race sex, language or religion. Thus, the claims of national or ethnic minorities seem to be largely mitigated. Not quite but it happens. Still the world's trouble spots are conflicts over ethno-national, inter alia, they manifest themselves in secessionist tendencies. In this regard, please refer the Charter of United Nations, which regulates this issue legally as one of the unusual human rights, which does not refer to an individual, but a social group. There is a record in the Charter concerning the conditions to be met by a community to be able to legally secede. They are so called determination of nations principles are as follows:

- 1) The principle of self-determination of nations is organically linked to equality of nations.
- 2) An important element of that principle is free and genuine expression of the will of nations.
- 3) It is anti-Fascist.
- 4) Principle does not oppose to voluntary associations of nations.
- 5) Principle applies to all nations regardless of their level of development and forms of political existence.

6) Principle should be interpreted in conjunction with the other provisions of the Charter of UN [4, p. 535].

It is important to emphasize the importance of the right of the state to which the territorial area at issue. Self-determination for the people shall not be contrary to what is the law in force in the territory. The simplest and does not require a specific interpretation of the secession based on an international agreement for a specified period, after which the data can be disconnected voluntarily or as a result of the resignation of voluntary participation in a country with a federal level. It is also important in such situations is to determine the suitability of a given community to have their own state. If the chances of maintaining the sovereignty of the state unit promising as unlikely, you should seriously consider the desirability of the existence of a new state structure, which can only be a burden to the countries bordering the area – it is also necessary to have in mind, so as not to exacerbate conflict, ethnic and national level. Secession is not the only possible solution for existing ethno-national antagonisms.

Legislatively thing seems to be quite obvious. The integrity of the state should not be violated, if the law of the Member State provides otherwise. After all, the problem begins to take additional dilemmas due to the determination of certain ethnic groups who aspire to a separate existence on the political map.

Liability of the new world order

New world order, which followed the Cold War, the triumphant America's determination and its allies to the development of democracy, the growth of prosperity, peace and reduction of armaments. The period during which the new values are as applicable to the whole world, falls on the last decade of the twentieth century. President Bill Clinton in his speech at the UN General Assembly in New York September 27, 1993 expressed unambiguous objectives, confirming the above statement, saying: «In the new era of threats and opportunities, our main goal should be to extend and strengthen the community of democratic countries with a market economy. During the Cold War, we were trying to prevent the threat of free institutions. Today we want to increase the circle of nations that benefit from these institutions, as we dream of the day when the ideas and energy of every citizen of our planet will find full expression in the world of flowering of democratic states that cooperate with each other and live in peace» [7, p. 885].

It was a new situation, not only for the world, but for the sake of America, whose foreign policy has often distant and uninvolved in close relations with other countries. The collapse of communism has made the world began surprisingly quickly accept American ideals as the only right way to maintain the peace and prosperity in the world. None skepticism would not be able to stop thinking of the American-based democracy, free trade and international law. The illusion of the world endlessly professing the values of democracy was the target and the basis of the existence of a new world order with the United States as the main guardian of all these ideals.

Liberal approach, however, is not a solution to all issues in international relations, so that proclaimed the idea of freedom and equality of individuals, was real and fundamental norm of the modern world. Respect for different peoples, cultures, religion is a good practice. The problem is that Western values are cloudy and increasingly rejected because of the universality stemming from global processes. On the other hand, there are various types of statistical population whose cultures and religions are often characterized by fundamentalist, and therefore: they become much more significant and noticeable. Looking at the international system of the twenty-first century, you will see two major obstacles. We are dealing with intensive dissemination to the ever-growing globalization and particularism. This is a certain polarity providing two co-occurring processes: the universalization of

particularism and the particularization of universalism [6, p. 345]. In this case, none of the countries should forget that the national interest is a priority of state policy and approach to global issues should not abandon issues relevant from the point of view of the state and its citizens. This discrepancy in international relations makes the international system proves to be ineffective in some situations. Undertaken activities are performed globally based on the interest of the state, which takes the form of imperial in international relations. In this case the United States.

Given the history and the fact that none of empires survived the test of time, the world already looks to be the successor to the United States. Liberal democracy appears to no longer work in all corners of the world, and the opposition appears non-liberal democracy, which is an example of China seems to be much more attractive in times of capitalism.

The question is, what in connection with the durability of national borders, which according to the principles of democracy, are the basis for the integrity and sovereignty? Some areas are characterized by long tradition, norms, mentality, and others are much more susceptible to change and transformation. Whether, if there will be a new "world leader", he decides to deal with the dilemmas of the territorial status quo? "Everything flows", and therefore must be reconciled with the fact that the new cultural and social processes, as well as the political and economic, inevitably deformed states and nations? Another issue is whether the world is ready for a change?

Voices rising separatist movements in the global world seem absurd thing. However, their existence testifies about some unsung considerations of socio-cultural, where the desire to alleviate it is completely ineffective. The ideas of freedom and equality are now strained. Trying to find a new path for the development of Western civilization is increasingly inaccurate. As a result of the increasing role of Muslim civilization and Chinese civilization, the new world order becomes overvalued, and the position of the "West" is no longer quite as leading, as it was before. Moreover, the "dormant" conflicts on ethnic and national gain importance. Legal regulations which result from the activity of the United Nations Universal lose their driving force. Enforcement of international law is sometimes too inconsistent. Moreover, it should be noted that the international law in some cases leeway in the operation of the States concerned, what seems to be reasonable, but at the same time, however, stresses the importance of the national interest - as in the case of the legislation on secession, which gains legality, if State for which follow these demands, creates such a possibility in their law. The question is, what does this have to respect the people whose desire to achieve statehood in most cases is suppressed?

As a result of those conditions to maintain the current state of the world and the leading position of the United States is still doubtful. This begs the question of whether to maintain the current state of the world is necessary at all or whether it should be a principle *Panta Rhei* and give "baton" in new hands.

References

1. Golka M. *Imiona wielokulturowości* / M. Golka. –Warszawa : MUZA SA, 2010.
2. Gołębski F. *Balkany. Determinanty stabilności* / F.Gołębski. – Warszawa : PISM, 1982.
3. Davies N. *Czy integracja europejska stanowi zmierzch państwa narodowego?* [Electronical resorces] / N. Davies // Mode of access : <http://falanga.blog.pl/id,5484983,title,Czy-integracja-europejska-stanowi-zmierzch-panstwa-narodowego,index.html>
4. Florczyk A. *Stosunki międzynarodowe V* / A. Florczyk, T. Łoś-Nowak // Oficyna a Wolters Kluwer business. – Warszawa, 2010.

5. Maryniarczyk A. Demokracja [in] Powszechna Encyklopedia Filozofii II / A. Maryniarczyk. – Lublin : Wydawnictwo Tomasz z Akwinu, 2001.
6. Kaczorowski P. Nauka o państwie / P. Kaczorowski // Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. – Warszawa, 2006.
7. Kissinger H. Dyplomacja / H. Kissinger. – Warszawa : Philip Wilson, 2002.
8. Kukulski J. Dziedzictwo Andrzeja Frycza Modrzewskiego w myśli politycznej / J. Kukulski, A. Marszałek. – Toruń, 2004.
9. Markiewicz B. Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej / B. Markiewicz, R. Wonicki. – Warszawa : SCHOLAR, 2006.
10. Lewandowski E. Pejzaż etniczny Europy / E. Lewandowski. – Warszawa : MUZA SA, 2004.
11. Schumpeter J. Kapitalizm. Socjalizm. Demokracja / J. Schumpeter. – Warszawa : PWN, 1995.
12. The Charter of United Nations, the Statute of the International Court of Justice and the Agreement establishing the Preparatory Commission of the United Nations // Dziennik Ustaw. - 1947. - № 23. - Pos. 90).

Стаття надійшла до редакції 10.06.2015 р.

А. Войцеховська

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ СТАТУС-КВО НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Новий світовий порядок на основі міжнародного права включає принцип поваги до цілісності держави і самовизначення націй. Ці два принципи на практиці часто виявляються несумісними. Територіальні претензії, конфлікти, сепаратистські рухи, що виникають все частіше, суперечать ідеї глобального світу. Поки багато суперечок у цій галузі залишаються невирішеними. Відповідно до правила Панта Рей може бути, що зараз саме той час, щоб реорганізувати міжнародну систему таким чином, щоб сучасні територіальні конфлікти не збільшувалися, а навпаки вирішувалися. Стаття описує юридичні питання та сучасну міжнародну ситуацію щодо дослідження можливостей ескалації територіальних конфліктів, що виникають в усьому світі.

Ключові слова: цілісність держави, геополітика, глобалізація, новий світовий порядок, самовизначення націй.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- ВСЦКЄВІЧ РАФАЛ – президент Інституту громадської активності, докторант факультету журналістики та політичних наук Варшавського університету
- ВОЙЦЕХОВСЬКА АГНЕСКА – студентка ОКР «Магістр» Вищої офіцерської школи Сухопутних військ імені генерала Тадеуша Костюшки.
- ВОЛОНИЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.
- ГМИРЯНСЬКА КАТЕРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА – доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.
- ГРИНЬКО ОЛЕКСАНДРА ІГОРІВНА – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.
- ГУЛАЙ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».
- ДАШЕВСЬКА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат економічних наук, доцент, начальник наукового відділу Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.
- ІСАЄНКО ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- КАПУСТНІКОВА НАТАЛЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею.
- КОЛОМОЄЦЬ АЛЬОНА СЕРГІЇВНА – студентка спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Спеціаліст», старший лаборант кафедри міжнародної економіки Маріупольського державного університету.
- КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- ЛЕБЕДЮК ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри політології Національного університету «Острозька академія».
- ЛЕНДЬБЕЛ МИРОСЛАВА ОЛЕКСАНДРІВНА – доктор політичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Ужгородського національного університету.
- ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, декан історичного факультету МДУ.
- МУХІНА МАРГАРИТА ОЛЕКСІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

НАБОКА ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент, докторан кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

НОГОЛЬ АННА ВЯЧЕСЛАВІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ОЩИПОК ІВАН ФЕДОРОВИЧ – магістр культурології, лаборант кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПАХОМЕНКО СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПАШКОВ ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – здобувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, викладач Дніпропетровського коледжу технологій та дизайну.

ПОДГАЙКО МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РОМАНЦОВА НАТАЛЯ ІВАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

САВИЧ АНГЕЛІНА СЕРГІЇВНА – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

САВКА ОЛЕКСАНДР ВАДИМОВИЧ – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

САСНКО ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА – студентка спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Магістр» Маріупольського державного університету.

САМАНЦОВ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

СВЕТЛАКОВА МАРІЯ АНДРІЇВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

СУБХ МАКСИМ АЛІЙОВИЧ – аспірант Дипломатичної Академії України при МЗС України, радник МЗС України.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТЕРЕЩЕНКО АННА ОЛЕКСІЇВНА – студентка спеціальності «Міжнародні відносини» ОКР «Спеціаліст» Маріупольського державного університету.

ТКАЧ ТЕТЯНА ЯРОСЛАВІВНА – аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ТРИМА КАТЕРИНА АНДРІЇВНА – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології, філософії та соціології Маріупольського державного університету.

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЧУРА ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ – доктор історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії

ЧУРА ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛІВНА – редактор прес-центру Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШОРСТКІНА ОЛЕКСАНДРА ФЕДОРІВНА – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЯНЧЕНКО АНТОН ОЛЕКСІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (курсив) (30-35 строк); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;
- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 327(477)(045)

Є.В. Рябінін

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем українського геополітичного сьогодення, а саме вектору інтеграції України. Розглянуті проблеми та перспективи щодо участі України в європейських та євразійських політико-економічних інтеграційних об'єднаннях. Наголошується на невідповідності геополітичного розташування держави та внутрішньому розколу в суспільстві стосовно

зовнішньополітичного вектору. Обгрунтовується думка про необхідність України інтегруватися з країнами євразійського простору.

Ключові слова: інтеграція, євразійський простір, Європейський Союз, суверенітет, постнаціональна епоха.

Текст статті.....

.....
.....

Список використаної літератури

1. ....

2. ....

3. ....

.....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

Y. Ryabinin

THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE

The article is devoted to such a pressing issue as integration on Eurasian territory. Before starting to analyze different integrational directions the author presents a brief analysis about concepts and theories of integration, pointing out that European integration is based on scientific basis that helped it to thrive. So, the author makes a conclusion that the integrational processes on Eurasian space must be realized on a scientific basis but not on political situation. The author underlines that there are lots of different integrational projects on the Eurasian territory but they can't be considered to be very successful. There are lots of reasons for it but the main one is Russia. The author explains that Russia can't propose any project that could be beneficial for its participants, because Russian will always put its interests on the first place. Besides some experts believe that integrational project on Eurasian territory must be lead by some other country but nor Russia, as the republics of former USSR consider Russian projects to be a way to bring empire back. Also contemporary leaders of the Eurasian states don't want to share power with some integrational union. In the end the author presents information about political regimes in the Eurasian states and believes that they could be regarded as an obstacle to the integrational processes because totalitarian states are not eager to unite and share the power.

Key words: integration, Eurasian space, European Union, independence, postnational epoch.

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 12

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №22.07

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей